ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN
OF THE EURASIAN
HUMANITIES
INSTITUTE

№2/2026

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2026

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының
қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD)

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Аасланд Е.	философия докторы (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Каранфил Г.	философия докторы (PhD), профессор, Комрат мемлекеттік университеті, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Наваи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Олдфиелд А.	Философия докторы (PhD), профессор, Каролина Университеті Каролина, АҚШ
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	философия докторы (PhD), профессор, Токат Газиосманпаша университеті, Токат, Түркия

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933: e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан РеспубликасыАқпаратжәнеқоғамдықдамуминистрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 26.06.2026 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Аасланд Е.	доктор философии (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Каранфил Г.	доктор философии (PhD), профессор, Комратский государственный университет, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курысжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Олдфиелд А.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Каролины Каролина, США
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Токат Газиосманпаша, Токат, Турция

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933: e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 26.06.2026 г. Формат 60*84 1\8. Бум. типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

©Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute
Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Aasland E.	
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate ProfessorAlikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Karanfil G.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Komrat Devlet Univerditesi, Kishinev, Moldova
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhan L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Oldfield A.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Coastal Carolina University Carolina, USA
P**imenova M.V.**	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan,Tatarstan, RF
Senmez O.F.	(PhD), Professor, Tokat Gaziosmanpasa University, Tokat, Turkey

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933: e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.
Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».
The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022
Signed for printing 26.06.2026 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house
Circulation 200. Price agreed. Order No. 89
Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

© A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ / LINGUISTICS		
АЙДАРБЕК Қ.Ж. ИМАНБЕРДИЕВА А.Б. АККУЗОВА А.А.	Қазақ ғылыми терминологиясындағы терминэлементтер жұмсалымының танымдық тетіктері	7
АЛТАЙ А.А. АБЫЗОВА А.М.	Лингвистикалық интеллект: ғылыми категория ретінде	23
BAZARBEKOVA D.M. KURMANOVA Z.K. AKHMETOVA B.Z.	Frame modeling of the «Ulytau» concept	32
БАЛТАБАЙ Д.Ә.	«Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін кейбір топонимдер мен этнонимдердің этимологиясы	44
YESSENBAYEVA A.E. YBYRAIYM A.O.	Linguistic mechanisms of implicit evaluation in Kazakh and English media discourse	56
ЕСКЕРМЕСОВА Г.А. ЕРМЕКОВА Т.Н. ШОЙБЕКОВА Ғ.Б.	Этномәдени бірліктердің жасанды интеллект арқылы аударылуы: машиналық аудармалар және оның сапасын бағалау	66
ЖАРКЫНБЕКОВА Ш.К. ШАХПУТОВА З.Х.	Репрезентация семейных ценностей в автохтонном художественном дискурсе	78
KORBOSSYNOV B. K. BORANBAYEV S. R. SERKEBAYEVA G.Y.	Tudy of the law of singormanism in Turkic languages	88
КУЛЫНТАЕВА Т.Б. ДЖАМБАЕВА Ж.А. НУРГАЗИНА А.Б.	Қазақ тіліндегі «уақыт» концептісі: семантикалық өріс және тілдік репрезентация	102
ҚАМБАРОВА Б.Ғ. БЕЙСЕНБЕКОВА Г.Т. ШАДИЕВА Н.Х.	Жас когорталарының (X, Y, Z, Alpha) әлеуметтік желідегі коммуникативтік ерекшеліктері	114
ҚАПАЛБЕК Б.С. АЛПЫСБАЙ Ә.Р. ТУРКБЕНБАЕВА М.Ж.	Жыйырманшы деп жазу қай норма?	126
ҚҰСАЙЫНОВА Ж.А. НАСЫРИТДИНОВА Ә.Н.	«Сенімсіздік» модальді реңкінің мәтіндегі көріністері	136
САГИДОЛДА Г.	*Қазіргі түркі тілдеріндегі бас киім атауларының атауыштық-уәждемелік және лингвомәдени сипаты	148
САДЫҒУЛ Т.Қ. ЕРҒАЛИЕВА С.Ж. УАЙХАНОВА М.А.	Особенности интернет-дискурса в цифровом пространстве Казахстана	159
SULTANOVA S.M. MUKHTAROVA S.S. TOXANBAYEVA T.ZH.	Ethnocultural specificity of suffixal word formation in Russian, Kazakh, and English: on the question of the linguistic worldview	171
ХАИРЛАЕВА Г.Ж. АСАНБАЕВА С.А.	Қазіргі мәдениетаралық коммуникация контекстіндегі қоғамдық-саяси аударма: әлеуметтік-лингвистикалық аспекті (қазақ-орыс тілдері материалдары негізінде)	183

ӘДЕБИЕТТАНУ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ / LITERATURE STUDIES		
АЙМУХАНБЕТОВА М.Е. КАРТАЕВА А.М. БИЯРОВ Б.Н.	*Киелі Алтайдың табиғаты мен топонимикалық аңыздарының көркем шығармадағы көрінісі	193
АМИРОВА Л.Т., ТАНЖАРИКОВА А.В.	Мистикалық әңгімелердегі акустикалық детальдың қызметі	203
ГАЗИЗОВ Г.Д. КЕМЕҢГЕР Қ.Р.	*Кеңес дәуірі әдебиетінде Алаш арыстарының көркем бейнесі (С.Сейфуллин, Б.Майлин, С.Мұқанов шығармалары бойынша)	212
ЛАПШИНА Н.В. РАДЧУК О.А.	Особенности перевода стилистических средств в художественном произведении (на материале повести Джека Лондона «Белый клык»)	220
МУСАБЕКОВ К.А. КОШИКБАЕВА Г.Д. АЛТЫНБЕКОВ Ш.Е.	Абсурд – художественный метод в пьесе Дулата Исабекова «Ескерткіш операциясы»	230
СӘМЕНҚЫЗЫ Ұ. ҚҰЛБАРАҚ С.О. САМБЕТОВА Г.	М.Х. Дулати мұралары академик Ә.Дербісәлі зерттеуінде	240
СОЛТАНАЕВА Е.М. ӘБДИМАНҰЛЫ Ө. ШОРТАНБАЙ Ш.	М. Жұмабайұлының шығармашылығы деколониялық дискурста	250
СҰЛТАНҒАЛИЕВА Р.Б. САМАТОВА Ш.Ө.	Қазақ әдебиетіндегі постмодернизм: поп-арт пен тұрмыстық заттар эстетикасы	260
JURKOWICZ PH. SAILAUKYZY A. TUSSUPOVA G.B.	Alash heritage in national brand formation: a literary, journalistic and intellectual perspective	271
ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ / МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ / METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE		
ҚАЛЫБАЕВА Қ.С. ЗАЙСАНБАЕВ Т.К.	А. Байтұрсынұлының сауат ашу құралдары және әдістемесі	280
МҰХАМАДИ Қ.Т.	Монотілді балалардың оқу процесіндегі тілдік кедергілері	291

ҒТАМР 16.01.33
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.01

Қ.Ж. АЙДАРБЕК[1]
***А.Б. ИМАНБЕРДИЕВА**[2]
А.А. АККУЗОВА[3]
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан[1,2,3]
(e-mail: aidarkar_10@mail.ru[1], ainur-iab@mail.ru[2], akkuzova.aynur@mail.ru[3])

ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМИ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ТЕРМИНЭЛЕМЕНТТЕР ЖҰМСАЛЫМЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ТЕТІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақала қазақ ғылыми терминологиясындағы терминэлементтер жұмсалымының танымдық тетіктерін зерттеуге арналған. Жұмыстың өзектілігі ғылыми тілді дамыту және терминдердің семантикалық айқындылығын қамтамасыз ету үшін маңызды болып табылатын ғылыми лексика мен оның танымдық ұйымдастырылуын қалыптастыру үдерістерін жүйелі түсіну қажеттілігімен байланысты. Зерттеудің мақсаты – қазақ ғылыми терминологиясының құрылымында терминэлементтер жұмсалымының танымдық принциптері мен заңдылықтарын анықтау. Зерттеу нысаны – қазақ ғылыми терминологиясы, зерттеу пәні – терминэлементтерді қалыптастыруды, интерпретациялау және құрылымдауды қамтамасыз ететін танымдық тетіктер. Жұмыста танымдық талдау әдістері, терминдерді семантикалық және құрылымдық зерттеу, сондай-ақ оларды жіктеуге, терминологиялық байланыстарды модельдеуге байланысты жүйелілік тәсіл қолданылады. Зерттеу нәтижелері терминологиялық жүйелерді ұйымдастыруда терминэлементтердің шешуші рөл атқаратынын көрсетеді, бұл ғылыми лексиканың логикалық дәйектілігін, танымдық сипатын және жұмсалымды бейімделуін қамтамасыз етеді. Талдау негізінде семантикалық өрістер мен терминологиялық қатарлардың қалыптасу заңдылықтары, сондай-ақ қазақ ғылыми терминологиясындағы кірме және ұлттық элементтерді интеграциялау қағидаттары анықталды. Жұмыстың ғылыми жаңалығы терминэлементтерді зерттеуде, олардың ғылыми лексиканы жүйелеудегі рөлін анықтауда және оның семантикалық пен жұмсалымдық тиімділігін қамтамасыз ететін принциптерді айқындауда кешенді танымдық көзқарастар жатыр. Алынған нәтижелер терминология теориясын одан әрі дамыту, терминжасам әдістерін жетілдіру және ғылыми лексиканы оқыту практикасы үшін пайдаланылуы мүмкін.

Түйін сөздер: терминэлемент, ғылыми лексика, терминологиялық өріс, терминологиялық қатар, танымдық аспект.

Кіріспе. Ғылымның қазіргі дамуы терминологиялық бірліктердің сан жағынан артуымен ғана емес, сонымен бірге ғылыми білімді бейнелеу тәсілдерінің күрделенуімен қатар жүреді, бұл оларды танымдық аспектіде зерттеу қажеттілігін өзекті етеді. Ғылыми терминология шындықты концептуалдау және категориялау үдерістерін көрсететін ерекше таңба жүйесі ретінде әрекет етеді, онда тілдік құралдар адамның танымдық іс-әрекетінің нәтижелерін тіркейді [1, 19]. Осыған байланысты терминдердің концептуалдық мазмұнын қалыптастыруға қатысатын негізгі құрылымдық бірліктер ретінде терминэлементтерді зерттеу ерекше маңызға ие.

Зерттеудің өзектілігі қазақ ғылыми терминологиясында терминэлементтер жұмсалымының негізінде жатқан танымдық тетіктерді анықтау қажеттілігіне байланысты. Терминдердің құрылымдық және семантикалық ұйымдастырылу мәселелерінің дамуына қарамастан, олардың білімді модельдеумен, менталды репрезентацияларды қалыптастыруменжәнеғаламның ғылымибейнесіңұйымдастыруменбайланыстытанымдық табиғаты жеткіліксіз зерттелген. Ұлттық және кірме элементтер өзара әрекеттесуге түсетін қазақ терминологиялық жүйесінің дамуы жағдайындағы осы үдерістерді талдау ерекше маңызды.

Когнитивті тәсіл аясында терминэлементтер жалпыланған концептілердің тасымалдаушысы ретінде және белгілі бір когнитивті құрылымдарды – фреймдерді, схемалар мен прототиптерді белсендіру құралы ретінде қарастырылады [2, 125]. Әрбір терминэлемент белгілі бір концептуалдық аймаққа қатысты және тиісті білім моделін іске қосатын «белгі» қызметін орындайды. Бұл үдерісте когнитивті ықшамдау тетіктері жүзеге асырылады, бұл күрделі ғылыми түсініктерді ықшамдалған тіл формасында жеткізуге мүмкіндік береді. Терминэлементтер категориялардың өзегін белгілеу арқылы прототиптік құрылымдарды қалыптастыруға, сондай-ақ ғылыми ақпараттың реттелуі мен интрепретациясын қамтамасыз ететін когнитивті схемаларды құруға қатысады.

Сондықтан, терминэлементтердің жұмсалымы белгілі бір семантикалық және когнитивті топтар бойынша ғылыми білімді үлестіру жүзеге асырылатын категориялау және концептуалдау үдерістерімен байланысты. Олар ұғымдар арасындағы иерархиялық және ассоциативті байланыстарды көрсететін терминологиялық қатарлардың қалыптасуын қамтамасыз етеді, сонымен қатар ғаламның ғылыми бейнесінің жүйелі құрылымдалған үзіктері ретінде ғылымның семантикалық өрістерін ұйымдастыруға ықпал етеді.

Мақаланың мақсаты – қазақ ғылыми терминологиясында терминэлементтер жұмсалымының танымдық тетіктерін анықтау және сипаттау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылады: терминологияны танымдық талдаудың теориялық негіздерін анықтау; концептуалдық мазмұнның тасымалдаушысы ретінде терминэлементтердің маңызын нақтылау; олардың фреймдерді, когнитивті схемалар мен прототиптік құрылымдарды белсендірудегі рөлін анықтау; терминологиялық жүйеде жүзеге асырылатын категориялау және концептуалдау тетіктерін талдау.

Зерттеу нысаны – ғылыми білімді бейнелеу нысаны ретіндегі қазақ ғылыми терминологиясы. Зерттеудің пәні – қазақ ғылыми терминологиясының құрылымындағы терминэлементтер жұмсалымының танымдық тетіктері.

Зерттеудің әдіснамалық негізін когнитивті лингвистика, терминология теориясы және семантика саласының тұжырымдары құрайды. Жұмыста когнитивті модельдеу, семантикалық және құрылымдық талдау әдістері, сондай-ақ ғылыми лексиканы ұйымдастырудың терең тетіктерін анықтауға мүмкіндік беретін прототиптік және фреймдік талдау элементтері қолданылады.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы – терминологияны зерттеуде когнитивті тәсілді дамыту және терминэлементтердің ғылыми білімді концептуалдау құралы ретіндегі рөлін нақтылау. Практикалық маңыздылығы алынған нәтижелерді терминографиялық практикада қолдану, ғылыми лексиканы әзірлеу және ғылым тілін оқытуды жетілдіру мүмкіндігімен анықталады.

Белгіленген теориялық тұжырымдардың логикасында когнитивті көзқарас тұрғысынан қазақ ғылыми терминологиясының құрамындағы терминэлементтердің қызметін талдауға жүгіну қажет. Бұл ретте терминэлементтер ғылыми білімді құрылымдауға және интерпретациялауға, сондай-ақ терминологиялық жүйе ішінде тұрақты концептуалдық байланыстарды қалыптастыруға қатысатын тетіктерді анықтауға ерекше назар аударылады.

Әрі қарай зерттеуде нақты терминологиялық бірліктер деңгейінде когнитивті тетіктерді іске асырудың ерекшеліктері қарастырылады, олардың категориялау және концептуалдау үдерістеріндегі қызметтері талданады, сонымен қатар терминологиялық қатарлар мен семантикалық өрістерді ұйымдастыру қағидаттары анықталады. Бұл тәсіл

терминэлементтердің құрылымдық сипаттамаларын анықтауға ғана емес, сонымен қатар олардың ғаламның ғылыми бейнесін когнитивті модельдеу құралы ретіндегі рөлін ашуға мүмкіндік береді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеудің әдіснамалық негізі когнитивті лингвистиканың тұжырымдарынан тұрады. Аталған көзқарас бойынша тіл білімді репрезентациялау және ұйымдастыру құралы [3, 10]. Сондай-ақ жұмыстың әдіснамасы ғылыми лексиканың қалыптасуы мен жұмсалым заңдылықтарын зерттеуге бағытталған терминология теориясы болып табылады [4, 726]. Жұмыста терминэлементтер жұмсалымының терең тетіктерін анықтау үшін құрылымдық-семантикалық және когнитивті талдауды біріктіруге мүмкіндік беретін интегративті тәсіл қолданылады.

Негізгі әдіснамалық қағидат белгілі бір когнитивті құрылымдармен – фреймдермен, схемалармен және прототиптермен байланысты концептуалдық мазмұнның тасымалдаушысы ретінде терминэлементтерді қарастыру. Бұл тәсіл терминологиялық бірліктерді тек формалды формациялар ретінде ғана емес, сонымен қатар категориялау және концептуалдау үдерістерін көрсететін білім жүйесінің элементтері ретінде талдауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің негізгі әдістері:

· терминэлементтер негізіндегі концептуалдық құрылымдарды анықтауға, сондай-ақ олардың ғылыми білімді қалыптастыру мен ұйымдастырудағы рөлін анықтауға бағытталған когнитивті талдау;

· терминэлементтердің мағынасын және олардың терминологиялық бірліктердің жалпы семантикасындағы үлесін анықтауға мүмкіндік беретін семантикалық талдау;

· терминдерді құру модельдерін зерттеуге және олардың қалыптасу заңдылықтарын анықтауға бағытталған құрылымдық талдау;

· терминэлементтер арқылы белсенді сипатқа ие болатын фреймдік және схемалық құрылымдарды қайта құру үшін қолданылатын когнитивті модельдеу әдісі;

· терминологиялық категориялар құрылымындағы өзек пен шеткері аймақты анықтауға бағытталған прототиптік талдау элементтері;

· терминологияны өзара байланысты бірліктердің иерархиялық ұйымдастырылған жиынтығы ретінде қарастыруды қамтамасыз ететін жүйелік тәсіл.

Зерттеу материалы терминологиялық сөздіктерден, ғылыми мәтіндерден және оқу әдебиеттерінен жаппай іріктеу әдісі арқылы жинақталған қазақ ғылыми терминологиясының бірліктері болды. Материалды іріктеу олардың репрезентативтілігін және терминэлементтер жұмсалымының типтік модельдерін айқындау қабілетін ескере отырып жүзеге асырылды.

Аталған әдістердің кешенін қолдану терминэлементтерді құрылымдық, семантикалық, когнитивті бірліктер ретінде жан-жақты қарастыруға, олардың жұмсалым тетіктерін анықтауға және ғаламның ғылыми бейнесін қалыптастырудағы рөлін анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу әдіснамасының маңызды аспектісі антропоөзектік принципі, оған сәйкес тіл адамның танымдық іс-әрекетінің көрінісі ретінде қарастырылады [5, 343]. Бұл тұрғыда терминэлементтер ғылыми білімнің белгілі бір бөліктерін қолжетімді етіп, оның тіл иесінің санасында құрылымдастырылуына ықпал ететін когнитивті бірліктер ретінде түсіндіріледі [6, 972].

Сонымен қатар, зерттеу терминэлементтерді олардың семантикалық, құрылымдық және прагматикалық сипаттамаларының бірлігінде қарастыруға мүмкіндік беретін жұмсалымды-когнитивті тәсілді жүзеге асырады. Бұл олардың мағынасын ғана емес, сонымен қатар ғылыми дискурстың сан алуан түрлеріндегі жұмсалым ерекшеліктерін, сондай-ақ терминологияның коммуникативті тиімділігін қамтамасыз етудегі рөлін анықтауға мүмкіндік береді [7, 112].

Зерттеуде тілдік құралдарды үнемдеу принципіне (когнитивті ықшамдау) ерекше назар аударылады, себебі терминэлементтер ақпаратты ықшамдау және реттеу құралы ретінде де

әрекет етеді [8, 54]. Осының арқасында олар күрделі ғылыми ұғымдардың ықшам көрінісін қамтамасыз етіп, терминдердің когнитивті қолжетімділігін арттыруға септігін тигізеді.

Сондай-ақ, зерттеуде терминологиялық жүйенің динамикалық сипатына да көңіл бөлінеді [9, 206], бұл терминэлементтерді статикалық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар үдерістік сипатын да талдауды қамтиды. Бұл ретте олардың жаңа терминдерді қалыптастыруға және қолданыстағы семантикалық өрістерді кеңейту ерекшелігіне назар аударылады [10, 126]. Сондықтан, қолданылатын әдістеме терминэлементтерді зерттеудің кешенді және жүйелі сипатын қамтамасыз ететін тіл, ойлау және ғылыми білімнің қиылысында жұмсалатын көп деңгейлі бірліктер ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Талқылау мен бақылау. Аталған зерттеу аясында қазақ ғылыми терминологиясындағы терминэлементтердің танымдық көзқарас тұрғысынан жұмсалымын талдауға ерекше назар аударылады. Егер алдыңғы бөлімдерде зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері анықталған болса, бұл кезеңде тілдік материалды талдау үдерісінде анықталған нақты заңдылықтарды қарастыруға көшу қажет. Бұл кезеңнің өзектілігі категориялау, концептуалдау және когнитивті интерпретация үдерістерімен байланысты ғылыми білімді ұйымдастырудың терең тетіктері терминэлементтердің жұмсалым деңгейінде пайда болатындығына тікелей қатысты. Бұл мәнмәтіндегі терминэлементтер сөздің формалды компоненттері ретінде емес, ғылымның концептуалдық құрылымдарын қалыптастыруға қатысатын жалпыланған мағыналардың тасымалдаушылары ретінде қарастырылады.

Талдау терминэлементтердің ғылыми терминологияның жүйелілігін қалай қамтамасыз етіп, терминологиялық қатарлар мен семантикалық өрістерді қалыптастыруға қатысатындығын, сондай-ақ олар арқылы білімді ұсынудың когнитивті модельдері қалай жүзеге асырылатындығын анықтауға бағытталған. Терминдердің семантикалық айқындылығын қамтамасыз етудегі және ғылыми коммуникацияның тиімділігін арттырудағы олардың рөліне ерекше мән беріледі.

Әдістемелік тұрғыдан талдау құрылымдық-семантикалық және когнитивті тәсілдердің үйлесіміне негізделген, бұл терминэлементтерді тілдік әрі ойлау бірліктері ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл формалды сипаттамаларды қарастырудан олардың танымдық қызметтерін түсіндіруге көшуге мүмкіндік береді.

Қойылған міндеттерге сәйкес талдау бірнеше өзара байланысты бағыттар бойынша ұйымдастырылған:

- терминэлементтер жұмсалымының танымдық тетіктерін анықтау;
- категориялау мен концептуалдау үдерісіндегі терминэлементтер рөлі мен маңызын талдау;
- олардың терминологиялық қатарлар мен семантикалық өрістерді қалыптастырудағы іс-әрекетін қарастыру;
- терминдер құрылымындағы кірме және ұлттық компоненттердің өзара әрекеттесуін сипаттау.

Сонымен, талдау терминэлементтердің танымдық әлеуетін ашуға және олардың қазақ ғылыми терминологиясында ұсынылған ғаламның ғылыми бейнесін қалыптастырудағы рөлін анықтауға бағытталған.

Терминэлементтер жұмсалымының танымдық тетіктері. Ең алдымен, ғылыми терминологиядағы терминэлементтер тек сөзжасам бірліктері ретінде ғана емес, сонымен қатар ғылыми білімді қалыптастыруды, құрылымдауды және интерпретациялауды қамтамасыз ететін негізгі когнитивті құралдар ретінде де әрекет ететінін атап өткен жөн. Талдау барысында олардың жұмсалымы негізінде жатқан бірнеше өзара байланысты танымдық тетіктер анықталды.

Категориялау. Категориялау – ғылыми ұғымдарды белгілі бір концептуалдық топтарға жатқызу үдерісі [11]. Осыған қатысты, терминэлементтер терминдерді логикалық қатарларға біріктіруге және тұрақты семантикалық өрістерді қалыптастыруға мүмкіндік беретін «категориялар маркерлері» қызметін орындайды [12, 114]. Танымдық категориялар қалыптастыру үдерісінің сұлбасы:

Сурет 1 – Танымдық категория

Терминэлементтер нақты семантикалық белгілер бойынша ұғымдарды жүйелеуді қамтамасыз ете отырып, ғылыми терминологияның когнитивті ұйымдастырылуында маңызды рөл атқаратынын атап өткен жөн. Осы зерттеу аясында категориялау жалпы семантикалық компонент негізінде терминдерді тұрақты топтарға біріктіруге мүмкіндік беретін негізгі тетіктердің бірі ретінде қарастырылады. Төмендегі кестеде негізгі терминэлементтер, олардың категориялық арақатынасы және ғылыми ұғымдар құрылымында орындайтын қызметтері көрсетілген:

Кесте 1 – Терминэлементтер мен категорияның арақатынасы

Терминэлемент	**Категория**	**Категория ішіндегі қызметі**	**Мысалдар**
Интер-	арасында, ортада, өзара	халықаралық, интернационалдық мәртебе немесе бір нәрсе арасындағы орналасу	Интерфаза, интерфейс, интернационалдандыру, интерполяция, интерлейкиндер, интерферометрия, интерпелляция, интерферометр, интермодалдық т.б.
Гипер-	үсті, жоғары, шамадан тыс	нормадан асып кету, шектен шығу немесе бір нәрседен жоғары тұру	Гипербазит, гиперқалалану, гипертрихоз, гипервентиляция, гиперсілтеме, гиперпараметр, гипермодернизм, антигиперон, гиперреализм, гипердиагностика, гипергликемия, гипертрофия, гипертония, гиперзаряд, гиперхолестеринемия, гиперактивтілік т.б.

-ішілік	ішінде, құрамында	бір нәрсенің, орынның немесе жүйенің ішінде болатын, оның ішкі құрылымына тән үдерістерді немесе құбылыстарды білдіреді	Өңірішілік, қалаішілік, контурішілік, молекулаішілік, формацияішілік, мемлекетішілік, зауытішілік, фазаішілік, объектішілік, сұлбаішілік, жүрекшеішілік, көзішілік, түрішілік, топішілік, банкішілік, объектішілік, сөзішілік т.б.
-құмар (+ -лық)	құмарлану, ынтызар болу	құштарлықты оятып, еліктіретін, ынтызар болу, көбіне психологиялық тәуелділікке алып келетін әрекет	Білімқұмарлық, гүлқұмар (антофил), ағынқұмар, биліккұмар, саясаткұмар, кітапқұмарлық, шатаққұмар, мансапқұмарлық, шенқұмарлық, мансапқорлық, баққұмарлық, сазқұмар, даңққұмарлық, атаққұмарлық, балқұмарлық, соғысқұмарлық, жыныскұмар, еркекқұмарлық, дауқұмар, сөзқұмарлық, балетқұмарлық т.б.

Сонымен, терминэлементтер ұғымдардың логикалық жүйеленуін қамтамасыз ететін танымдық «топтар» жасайды [13].

Концептуалдау. Концептуалдау белгілі бір элементтерге негізделген жалпыланған білімді құру үдерісі [14, 18]. Терминэлементтер терминді ғылыми білімнің белгілі бір саласымен байланыстыра отырып, ұғымдарды тасымалдаушы рөлін атқарады:

Сурет 2 – Танымдық концептуалдау

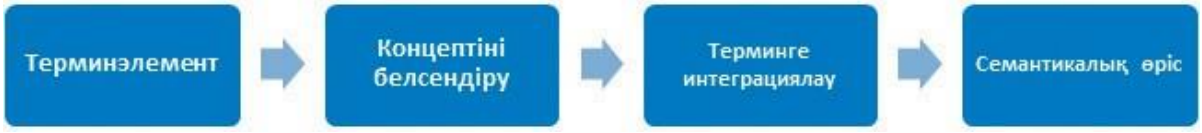

Концептуалдаудың негізгі қызметтеріне мыналар жатады:
- пәндік саланың менталды үлгісін жасау;
- терминдердің когнитивті сәйкестігін қамтамасыз ету.
- жаңа немесе туынды терминдер интерпретациясын қолдау [15, 36].

Когнитивтік ықшамдау. Терминэлементтер күрделі білімді ықшам түрде белгілеуге мүмкіндік береді, бұл әсіресе ғылыми дискурс үшін өте маңызды. Олар когнитивтік ықшамдау қызметін орындайды, яғни ақпаратты ең аз қажетті көлемге дейін азайтып, мағынасын сақтайды [16, 23].

Сурет 3 – Когнитивтік ықшамдау

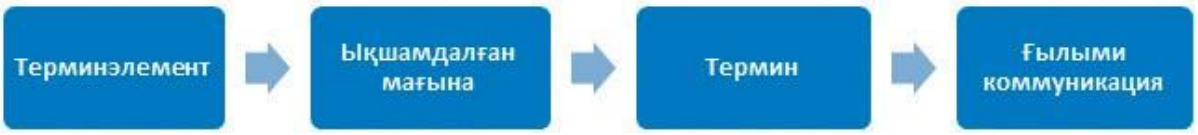

Когнитивтік ықшамдау – ғылыми терминология жұмсалымының негізгі тетіктерінің бірі. Ол тілдің күрделі концептуалдық құрылымдарын мүмкіндігінше ықшам әрі үнемді түрде жеткізу қабілетін көрсетеді [17, 71]. Терминологиялық жүйе аясында бұл үдеріс жалпыланған семантикалық компоненттерді жинақтайтын және ғылыми ақпараттың едәуір көлемін ықшам түрде көрсетуге мүмкіндік беретін терминэлементтерді қолдану арқылы жүзеге асырылады. Когнитивтік ықшамдаудың арқасында термин тек аталымдық бірлік емес, сонымен қатар минималды тілдік формаға күрделі мазмұн бекітілген білім моделі ретінде әрекет етеді. Бұл ғылыми коммуникацияның тиімділігін қамтамасыз етеді, адресатқа когнитивтік жүктемені азайтады және белгілі бір дискурста ғылыми ұғымдарды тез тануға және түсіндіруге ықпал етеді.

Фреймдік белсендіру. Фреймдер білімнің құрылымдық когнитивтік үлгілері болып табылады және терминэлементтер оларды белсендіру үшін «қозғаушы күш» ретінде қызмет етеді. Әрбір элемент ғылыми білімді ұйымдастыруға және жүйелеуге мүмкіндік беретін белгілі бір фрейм қызметін атқарады: «термо-» → «жылу, қуат» → «физикалық үдерістер моделін белсендіру»; «макро-» → «өлшем, мөлшер» → «ірі жүйелер туралы түсініктерді ұйымдастыру»; «био-» → «өмір, тіршілік» → «тірі жүйелер үлгісін белсендіру» т.б.

Фреймдерді белсендіру мен терминологияның байланысы терминологиялық бірліктер ғылыми білімді түсіндіруді қамтамасыз ететін белгілі бір когнитивтік құрылымдардың қоздырғышы ретінде көрініс береді. Әрбір термин, оның құрамына кіретін терминэлементтерді қоса алғанда, тіл иесінің санасында осы ұғымдарға қатысты типтік белгілері, байланыстары мен сценарийлері бар тиісті фреймдік-құрылымдалған модельді белсендіреді. Осы үдерістің арқасында терминді қабылдау оның формалды мағынасымен шектелмейді, бірақ түсінудің тереңдігі мен дәлдігін қамтамасыз ететін ассоциативтік білімдердің тұтас кешенін қамтиды. Сондықтан, терминология фреймдік құрылымдарға қол жеткізуді ұйымдастыратын тілдік маркерлер жүйесі ретінде жұмыс істейді, ал фреймді белсендіру өз кезегінде адамның когнитивтік жүйесінде ғылыми ақпаратты тиімді өңдеуге және біріктіруге мүмкіндік береді.

Прототиптеу. Прототиптеу терминологиялық категориялардың өзегі мен шеткері аймағын оқшаулауға мүмкіндік береді, ең типтік, керісінше типтік емес элементтерді анықтайды. Терминэлементтер ғылыми саладағы когнитивтік тұрақтылық пен мағыналық иерархияны қамтамасыз ететін прототиптік құрылымдарды құрайды:

Сурет 4 – Прототиптік құрылымдар

Прототиптеу – терминологиялық жүйенің ұйымдастырылуын және ғылыми терминдердің жұмсалым сипатын анықтайтын маңызды когнитивтік тетік. Терминология аясында ол өзек пен шеткері аймақты бөліп көрсететін категориялардың қалыптасуында көрінеді: орталықта ең типтік, жиілік және концептуалдық маңызды терминдер, ал шеткері аймақта туынды, тар салалық немесе қолданыс жиілігі төмен бірліктер орналасқан. Терминэлементтер бұл үдерісте шешуші рөл атқарады, терминдерді ұқсастық принципі бойынша біріктіруге және олардың когнитивтік реттілігін қамтамасыз етуге негіз болады. Прототиптік ұйымдастырылудың арқасында терминология ғылыми білімнің икемділігіне ықпал ететін және оны игеру мен түсіндіруді жеңілдететін қатаң бекітілген емес, межеленген құрылымға ие болады.

Когнитивтік талдау терминэлементтердің категориялау, концептуалдау, когнитивтік ықшамдау, фреймдерді белсендіру және прототиптеу қызметтерін бір уақытта орындайтын көп деңгейлі бірліктер екенін көрсетеді. Олардың интеграциясы терминологиялық жүйенің логикалық және когнитивтік жүйелілігін қамтамасыз етеді, сондай-ақ қазақ ғылыми терминологиясында ғаламның ғылыми бейнесін құру үшін негіз қалыптастырады.

Кірме және ұлттық терминэлементтердің өзара әрекеттесуі. Қазақ ғылыми терминологиясында халықаралық (кірме) және ұлттық терминэлементтердің үйлесіміне ерекше назар аударылады, бұл бір мезгілде ғылыми тілдің әмбебаптығын және оның ұлттық-мәдени ерекшеліктерге сәйкестігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Терминэлементтер ғаламдық ғылыми концептілерді ұлттық тілдік және мәдени кодтармен үйлестіру арқылы білімді біріктірудің танымдық қызметін жүзеге асырады. Талдау барысында өзара әрекеттесудің үш негізгі категориясы анықталды: «терминэлемент түрі – кірме, халықаралық» → «қызметі – ғылыми білімді әмбебаптандыру» → «танымдық рөлі – терминологияның әлемдік ғылыми стандарттармен үйлесімділігін қамтамасыз ету»; «терминэлемент түрі – ұлттық» → «қызметі – ғаламның тілдік бейнесі бейімдеу» → «танымдық рөлі – қазақ тілінің танымдық және мәдени ерекшеліктерін айқындайды»; «терминэлемент түрі – будан» → «қызметі – біріктіру, интеграция» → «танымдық рөлі – когнитивтік үйлесімділік пен семантикалық өрістің кеңеюін қамтамасыз ететін халықаралық және ұлттық элементтерді біріктіреді».

Сурет 5 – Терминэлементтердің өзара әрекеттесуі

1. Халықаралық элементтер жаһандық ғылыми коммуникацияның негізін құрайды.

2. Ұлттық элементтер терминді қазақ тілінің ерекшеліктеріне және білімнің танымдық моделіне бейімдейді.

3. Будан элементтер екі топты да байланыстырып, когнитивтік және семантикалық үйлесімді терминдер жүйесін жасайды.

Сонымен, ұлттық терминэлементтер тіл иелері үшін терминнің танымдық қолжетімділігін арттырады; кірме элементтер жаһандық ғылыми мәнмәтінде терминдердің әмбебаптығы мен салыстырмалылығын қамтамасыз етеді; будан элементтер жергілікті және ғаламдық концептілер арасында көпір құрып, ғылыми салалар арасында тұрақты когнитивті байланыстар қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Сурет 6 – Біріктірудің (интеграциялаудың) танымдық көрінісі

Талдау көрсеткендей, халықаралық және ұлттық терминэлементтердің өзара әрекеттесуі – ғылыми терминологияны ұлттық тілдік ортаға бейімдеудің негізгі танымдық тетіктерінің бірі, сонымен қатар оның жаһандық салыстырмалылығы мен әмбебаптығын сақтайды. Бұл үдеріс тек тілдік қана емес, сонымен бірге танымдық сипатта болады, өйткені ол білімді ұсынудың әртүрлі модельдерін, яғни жаһандық (халықаралық) және жергілікті (ұлттық) көріністі үйлестіруді қамтамасыз етеді.

Аталған өзара әрекеттесудің нәтижесінде когнитивті-тұрақты терминологиялық қатарлар қалыптасады, онда халықаралық элементтер концептуалдық негізді белгілейді, ал ұлттық элементтер ғаламның тілдік бейнесінің ерекшеліктеріне сәйкес мазмұнды белгілейді және нақтылайды. Бұл тіл иелерінің ғылыми ұғымдарды тереңірек және барабар игеруіне ықпал етеді.

Осыған сәйкес, семантикалық өрістердің кеңеюі орын алады, себебі терминэлементтердің сан алуан түрлерінің тіркесімі күрделі және сараланған ұғымдарды көрсететін жаңа терминологиялық бірліктерді құруға мүмкіндік береді. Нәтижесінде, терминологиялық жүйенің ғылыми білімдегі өзгерістерге жауап бере алатын ашық және динамикалық құрылым ретінде дамуы қамтамасыз етіледі.

Сонымен қатар, халықаралық және ұлттық компоненттердің біріктірілуі ғылыми коммуникацияның тиімділігін арттыруға ықпал етеді: бір жағынан, терминдер халықаралық ғылыми кеңістікте түсінікті болып қалады, екінші жағынан, белгілі бір тілде сөйлейтіндер үшін танымдық қолжетімді болады. Бұл ғылыми ақпаратты қабылдау мен түсіндірудегі кедергілерді азайтады, оның дәл берілуін және игерілуін қамтамасыз етеді.

Сонымен, кірме және ұлттық терминэлементтердің біріктірілуі терминжасам құралы ғана емес, қазақ ғылыми терминологиясының когнитивтік тұтастығын, бейімделгіштігі мен жұмсалымдық тиімділігін қамтамасыз ететін жүйе құраушы фактор.

Нәтижелер. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде қазақ ғылыми терминологиясындағы терминэлементтердің когнитивтік көзқарас тұрғысынан жұмсалымының негізгі заңдылықтары анықталды. Терминэлементтер ғылыми білімнің негізгі танымдық бірліктері екендігі нақтыланды. Олар терминдерді құрылымдау қызметін орындайды, логикалық жүйелілік пен ғылыми ақпараттың реттілігін қамтамасыз етеді. Бұл мағынада терминэлементтер ғылыми дискурстың когнитивтік ұйымдастырылуының негізін құрайтын тіл мен ойлау арасындағы «көпір» ретінде әрекет етеді.

Терминэлементтер категориялау және концептуалдау үдерістеріне белсенді қатысады, терминдерді когнитивті тұрақты қатарларға біріктіреді, сондай-ақ жалпы семантикалық белгілер мен концептуалдық өлшемшарттар негізінде ұйымдастырылған семантикалық өрістерді қалыптастырады. Бұл жағдайда категориялау ғылыми нысандар мен құбылыстардың инвариантты сипаттамаларын бөліп көрсету арқылы жүзеге асырылады, бұл жеке терминдерді белгілі бір топтармен және ішкатегориялармен байланыстыруға мүмкіндік береді. Концептуалдау, өз кезегінде, осы белгілердің ғылыми білімнің құрылымын көрсететін тұтас менталды модельдерге біріктірілуін қамтамасыз етеді.

Терминэлементтердің аталған қызметі терминологияны жүйелеуге ғана емес, сонымен қатар иерархиялық ұйымдастырылған және өзара байланысты семантикалық өрістерді құра отырып, әртүрлі ғылыми ұғымдар арасында логикалық-семантикалық байланыстар орнатуға ықпал етеді. Нәтижесінде ғылыми ұғымдар жалпы белгілер бойынша топтастырылады, бұл олардың жіктелуін, түсіндірілуін және ғылыми коммуникацияда одан әрі қолданылуын жеңілдетеді. Сонымен бірге, бұл күрделі ғылыми концептілердің ықшам және үнемді көрінісін қамтамасыз етеді, өйткені әрбір терминэлемент жалпыланған мағынаны жинақтайды және арнаулы ақпараттың едәуір көлемін қысқаша түрде белгілеуге мүмкіндік береді.

Терминэлементтердің жұмсалымы когнитивтік ықшамдаумен бірге жүреді: күрделі мәндер ақпараттылықты жоғалтпай ықшамдалған түрде беріледі. Бұл терминдерді ғылыми коммуникацияның тиімді құралы етеді және тіл иелері үшін терминологиялық материалдың қолжетімділігін арттырады. Ғылыми ақпарат көлемінің ұлғаюы жағдайында

бұл тетік ерекше маңызға ие болады, өйткені ол білімді қабылдау, өңдеу және беру үдерістерін оңтайландыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, когнитивтік ықшамдау терминдерді стандарттауға ықпал етіп, олардың кәсіби қарым-қатынаста бірегейлігі мен тұрақтылығын қамтамасыз етеді, бұл өз кезегінде интерпретациялық сәйкессіздіктердің ықтималдығын азайтып, ғылыми дискурстың дәлдігін арттырады.

Терминэлементтер белгілі бір білім саласына қатысты типтік белгілерді, қатынастарды және сценарийлерді қамтитын санада қалыптасқан модельдерге жүгіну, сондай-ақ ғылыми білімді жүйелі қабылдауды қамтамасыз ету арқылы когнитивтік фреймдерді белсендіреді. Терминді қабылдау кезінде сәйкес терминэлемент білімнің тұтас құрылымын тудыратын «қозғаушы күш» ретінде әрекет етеді, бұл ғылыми ақпаратты тезірек және дәл түсіндіруге ықпал етеді.

Бұдан басқа, терминэлементтер «өзек – шеткері аймақ» қағидаты бойынша ұйымдастырылған терминологиялық категориялардың прототиптік құрылымдарын қалыптастыруға қатысады. Өзекте ең типтік, жиілік және концептуалдық мағыналы терминдер орналастырылады, ал шеткері аймақ неғұрлым тар салалық, туынды немесе мәнмәтіндік шартталған бірліктерді қамтиды. Мұндай ұйымдастырылу семантикалық тұрақтылықты ғана емес, сонымен қатар ғылыми білімнің кеңеюіне бейімделуге мүмкіндік беретін терминологиялық жүйенің икемділігін қамтамасыз етеді. Нәтижесінде белгілі бір ғылыми саладағы олардың типтік және маңыздылық дәрежесін көрсететін терминдердің когнитивтік иерархиясы қалыптасады.

Зерттеу нәтижелері халықаралық және ұлттық терминэлементтердің интеграциясы ғылыми терминологияны бейімдеудің маңызды тетігі екенін көрсетті. Халықаралық элементтер терминдердің әмбебаптығы мен салыстырмалылығын, ұлттық элементтер когнитивтік қолжетімділікті және ғаламның тілдік бейнесіне сәйкестікті қамтамасыз етеді, ал будан элементтер жергілікті-ұлттық және жаһандық-кірме білім арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді.

Терминэлементтер ғылыми білімнің когнитивтік бейнесін жасауда жүйе құраушы рөл атқарады, өйткені олар терминологиялық жүйе құрастырылатын минималды семантикалық бірліктер ретінде әрекет етеді. Олар жеке ұғымдарды ұсынып қана қоймай, ғылыми саланың иерархиясын, жіктелуін және логикалық ұйымдастырылуын көрсете отырып, олардың өзара байланысының қағидаттарын белгілейді.

Терминологиялық элементтердің қайталану қабілеті мен тұрақтылығының арқасында терминологиялық кеңістікті құрылымдау қамтамасыз етіледі: ұқсас элементтер терминдерді семантикалық топтарға біріктіреді, бұл ұғымдар арасындағы тектік-түрлік, себеп-салдарлық және жұмсалымдық байланыстарды анықтауға ықпал етеді. Бұл өз кезегінде ақпаратты когнитивтік өңдеуді жеңілдетеді және ғылыми білімді тезірек игеруге ықпал етеді.

Сонымен, терминэлементтер құрылымдық-семантикалық және когнитивтік қасиеттерді біріктіретін көп өлшемді когнитивтік бірліктер ретінде қызмет етеді. Оларды қолдану ғылыми білімді тиімді модельдеуді қамтамасыз етеді, терминологиялық жүйені ұйымдастыруға және когнитивті тұрақты семантикалық өрістерді қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу қазақ ғылыми терминологиясындағы терминэлементтердің формалды терминжасамдық бірліктерін ғана емес, сонымен қатар ғылыми білімді ұйымдастырудың негізгі когнитивтік құралдарын көрсете отырып, көп деңгейлі когнитивтік қызметті орындайтынын растайды.

Терминэлементтер терминдер арасындағы семантикалық және құрылымдық байланыстар құрылатын когнитивті «тұрақ» ретінде әрекет ете отырып, терминологиялық жүйенің негізін құрайды. Олар терминдердің логикалық байланысын қамтамасыз етеді және ғылыми білімді жүйелі түрде ұсынуға жағдай жасайды. Когнитивтік лингвистика тұрғысынан терминэлементтер – концептуалдаудың минималды бірліктері, олар арқылы ғаламның ғылыми бейнесі тілде репрезентацияланады. Оларды қолдану ғылыми

дискурстағы терминдер семантикасының тұрақтылығы мен болжамдылығын қамтамасыз етеді.

Терминэлементтер терминдерді когнитивті тұрақты қатарларға біріктіруге және семантикалық өрістерді қалыптастыруға мүмкіндік беретін категориялау үдерісі қамтамасыз етеді. Категориялау ғылыми ұғымдарды жүйелеуге, нысандар мен үдерістердің жалпы және нақты белгілерін анықтауға мүмкіндік береді. Концептуалдау, өз кезегінде, белгілі бір ғылыми деректердің логикалық үйлесімді білім моделіне біріктірілуін қамтамасыз ете отырып, терминді жалпыланған білімнің тасымалдаушысы етеді. Сөйтіп, терминэлементтер күрделі ғылыми ұғымдарды түсіну мен интерпретациялауды жеңілдететін ғылыми терминологияның когнитивті құрылымын құруға ықпал етеді.

Терминологиялық элементтердің жұмсалымы когнитивтік ықшамдаумен бірге жүреді – шектеулі тілдік формалды ресурс арқылы үлкен көлемдегі ақпаратты беру мүмкіндігі. Бұл ғылыми коммуникацияның тиімділігін арттыра отырып, терминдердің ықшам және ақпараттық толыққанды болуына мүмкіндік береді. Мұндай тетік әсіресе, білімнің үлкен массивтерін құрылымдау үшін өте маңызды, мұнда терминэлементтер күрделі ақпаратты қабылдау мен есте сақтаудың когнитивтік жүктемесін азайтады.

Терминэлементтер фреймдерді белсендіреді – зерттеушінің жадында және қабылдауында ақпаратты құрылымдауға мүмкіндік беретін білімнің когнитивтік модельдері. Сонымен қатар, олар категориялардың өзегі мен шеткері аймағын анықтай отырып, терминдердің прототиптік құрылымдарын қалыптастырады. Өзекте ең типтік, жиілігі жоғары терминдер, ал шеткері аймақта арнаулы және сирек кездесетін бірліктер орналастырылады. Мұндай үлестіру когнитивтік иерархия мен семантиканың тұрақтылығын қамтамасыз етеді, өз кезегінде бұл терминологияның икемді және жүйелі болуына мүмкіндік береді.

Талдау көрсеткендей, халықаралық және ұлттық терминологиялық элементтердің интеграциясы ғылыми терминологияны бейімдеудің негізгі тетігі болып тұр. Халықаралық элементтер жаһандық ғылыми контексте терминдерді әмбебап түсіну мен салыстыруға негіз жасайды, ұлттық элементтер когнитивтік қолжетімділікті және қазақ ғылыми ойлауының мәдени-тілдік моделіне сәйкестігін қамтамасыз етеді. Ал будан элементтер жергілікті және жаһандық білім арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ете отырып, екі топты да байланыстырады. Бұл өзара әрекеттесу танымдық сипатын күшейтеді және терминологиялық жүйенің семантикалық өрістерін кеңейтеді.

Терминэлементтер ғылыми білімнің танымдық бейнесін қалыптастыра отырып, жүйе құраушы қызметті орындайды. Оларды құрылымдау және біріктіру арқылы ғылыми саланы түсінудің тұтас моделі құрылады, мұнда әрбір элемент логикалық және когнитивтік үйлесімділікті қамтамасыз ете отырып, концептіні бейнелеу рөлін атқарады. Бұл тәсіл терминологияны стандарттауға ғана емес, оны ғылыми ойлауды қалыптастыру және мамандар арасында білім беру құралына айналдыруға мүмкіндік береді.

Бұл саладағы болашақ зерттеулер төмендегідей мәселелерге бағытталуы мүмкін:

- терминэлементтер жұмсалымының әмбебап және ерекше когнитивтік заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік беретін әртүрлі ғылыми салаларға қатысты талдауды кеңейту;
- халықаралық және ұлттық элементтерді біріктірудің жалпы когнитивтік модельдері мен тетіктерін анықтау үшін әртүрлі тілдердің терминологиялық жүйелерін салыстырмалы-салғастырмалы талдау;
- прототиптік және фреймдік құрылымдардың ғылыми терминологияны қабылдау мен оқытуға әсерін зерттеу. Бұл терминологиялық білімді тиімді педагогикалық іске асыру бойынша ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді.

Сонымен, қазақ ғылыми терминологиясындағы терминэлементтер терминологиялық жүйенің жүйелі құрылысын, білімнің когнитивтік қолжетімділігін, сондай-ақ ұлттық және халықаралық тіл ресурстарын ғылыми дискурсқа біріктіруді қамтамасыз ететін көп деңгейлі когнитивтік құралдар ретінде әрекет етеді.

Әдебиеттер

1. Айдарбек Қ.Ж., Иманбердиева А.Б., Абдуллина Н.У. Терминологиялық аталым үдерісіндегі тілмен ойлаудың біртұтастығы мәселелері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – №1(150). – 2025. – Б. 19-29. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-22-34

2. Абдуллина Н.Ұ. Қазақ тіліндегі терминологиялық бірліктерді қалыптастырудағы когнитивтік құрылымдар репрезентациясы: 6D021300. философ.док. (PhD)... дис. – Алматы, 2022. – 173 б.

3. Болдырев Н.Н. Когнитивные схемы языковой интерпретации // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2016. –№ 4. – С. 10-20. DOI: 10.20916/1812-3228-2016-4-10-20

4. Сергей Шелов. Очерк терминологии: состав, понятная организация, практические приложения. Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература. – 2019. №16 (4). – С. 726-736. DOI: https://doi.org/10.21638/spbu09.2019.412_

5. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с. – (Язык. Семиотика. Культура).

6. Романова Т.В., Колчина О.Н. Русскоязычные когнитивные термины как результат интеграционных процессов в научном дискурсе // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2022. –№ 4. – С. 972-988. DOI: https://doi.org/10.22363/2313-2299-2022-13-4-972-988

7. Выдрин О. В. Научная коммуникация: к методологии исследования / О. В. Выдрин // Вестник Челябинского государственного университета. Философия. Социология. Культурология. Вып. 15.– 2009. – № 42 (180). – С. 112-117.

8. Володина К.А. Словообразовательные средства, реализующие принцип экономии в рамках англоязычного и немецкоязычного текстинга // Вестник МГОУ. Серия «Лингвистика». – 2012. – № 6. – С. 54-57.

9. Хакиева З.У. Основные динамические характеристики англоязычной терминологии: синхронный и диахронный аспекты (на примере англоязычной строительной терминологии) / З. У. Хакиева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2010. – № 4 (15). – С. 206-211. – URL: https://moluch.ru/archive/15/1398

10. Лату М.Н. Экстралингвистические факторы терминологической номинации. Oriental Studies. – 2015. – №8(3):126-131.

11. Микешина А.К. Категоризация / Гуманитарный портал: концепты (последняя редакция: 25.02.2026). URL: https://gtmarket.ru/concepts/6881

12. Сейдахметова Р. Г., Базылова Б. К. Концепт и концептуализация// Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2011. – №3(133). – С. 114-121. URL: https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1137

13. Абушенко В. Л. Концептуализация / Гуманитарный портал: концепты (последняя редакция: 25.02.2026). URL: https://gtmarket.ru/concepts/6891

14. Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопр. когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1. – С. 18-36.

15. Кубрякова Е.С. Проблемы представления знаний в современной науке и роль лингвистики в решении этих проблем // Язык и структуры представления знаний. – М., 1992. – С. 4-38.

16. Костюшкина Г.М., Шагланова Е.А. Компрессия информации как проявление закона экономии в языке // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки. – 2015. – № 714. – С. 23-39.

17. Плохая Е.Е. Способы языковой компрессии в энциклопедическом тексте // Профессиональная коммуникация: актуальные вопросы лингвистики и методики. – 2018. – № 11. – С. 71-76.

Қ.Ж. АЙДАРБЕК, А.Б. ИМАНБЕРДИЕВА, А.А. АККУЗОВА
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

КОГНИТИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ТЕРМИНОЭЛЕМЕНТОВ В КАЗАХСКОЙ НАУЧНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация. Статья посвящена изучению когнитивных механизмов функционирования терминоэлементов в казахской научной терминологии. Актуальность работы обусловлена необходимостью систематического понимания процессов формирования научной лексики и ее когнитивной организации, что важно для развития научного языка и обеспечения семантической прозрачности терминов. Целью исследования является определение в структуре казахской научной терминологии когнитивных принципов и закономерностей использования терминоэлементов. Объект исследования-казахская научная терминология, предмет исследования-когнитивные механизмы, обеспечивающие формирование, интерпретацию и структурирование терминоэлементов. В работе используются методы когнитивного анализа, семантического и структурного изучения терминов, а также систематический подход, связанный с их классификацией, моделированием терминологических связей. В работе используются методы когнитивного анализа, семантического и структурного изучения терминов, а также систематический подход, связанный с их классификацией, моделированием терминологических связей. Результаты исследования показывают, что терминоэлементы играют решающую роль в организации терминологических систем, что обеспечивает логическую последовательность, познавательный характер и адаптивность научной лексики. На основе анализа выявлены закономерности формирования семантических полей и терминологических рядов, а также принципы интеграции международных и национальных элементов в казахской научной терминологии. Научная новизна работы заключается в комплексном когнитивном подходе к изучению терминов, определению их роли в систематизации научной лексики и определении принципов, обеспечивающих ее смысловую и функциональную эффективность. Полученные результаты могут быть использованы для дальнейшего развития теории терминологии, совершенствования методов терминообразования и практики преподавания научной лексики.
Ключевые слова: терминоэлемент, научная лексика, терминологическое поле, терминологический ряд, когнитивный аспект.

K. AIDARBEK, A. IMANBERDIYEVA, A. AKKUZOVA
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

COGNITIVE MECHANISMS OF FUNCTIONING OF TERMINAL ELEMENTS IN KAZAKH SCIENTIFIC TERMINOLOGY

Annotation. The article is devoted to the study of the cognitive mechanisms of the functioning of term elements in the Kazakh scientific terminology. The relevance of this work is due to the need for a systematic understanding of the processes of scientific vocabulary formation and its cognitive organization, which is important for the development of scientific language and ensuring the semantic transparency of terms. The purpose of this study is to identify the cognitive principles and patterns of using term elements in the structure of Kazakh scientific terminology. The object of the study is Kazakh scientific terminology, and the subject of the study is the cognitive mechanisms that ensure the formation, interpretation, and structuring of term elements. The work uses methods of cognitive analysis, semantic and structural study of terms, as well as a systematic approach related to their classification and modeling of terminological relations. The work uses methods of cognitive analysis, semantic and structural study of terms, as well as a systematic approach related to their classification and modeling of terminological relations. The research results show that term elements play a crucial role in the organization of terminological systems, which ensures the logical consistency, cognitive nature, and adaptability of scientific vocabulary. Based on the analysis, the patterns of formation of semantic fields and terminological series, as well as the principles of integration of international and

national elements in Kazakh scientific terminology, have been identified. The scientific novelty of the work lies in a comprehensive cognitive approach to the study of terms, the determination of their role in the systematization of scientific vocabulary, and the identification of principles that ensure its semantic and functional effectiveness. The results obtained can be used for further development of terminology theory, improvement of term formation methods, and the practice of teaching scientific vocabulary.

Keywords: term element, scientific vocabulary, terminological field, terminological series, cognitive aspect.

References

1. Aidarbek Q.J., İmanberdieva A.B., Abdullina N.U. Terminologialyq atalym üderısındegı tılmen oilaudyñ bırtūtastyğy mäseleleri // L.N. Gumilev atyndağy Eurazia ūlttyq universitetınıñ Habarşysy. Filologia seriasy. – №1(150). – 2025. – B. 19-29. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-22-34

2. Abdullina N.Ū. Qazaq tılındegı terminologialyq bırlıkterdı qalyptastyrudağy kognitivtık qūrylymdar reprezentasiasy: 6D021300. filosof.dok. (PhD)... dis. – Almaty, 2022. – 173 b.

3. Boldyrev N.N. Kognitivnye shemy iazykovoi interpretasii // Voprosy kognitivnoi lingvistiki. – 2016. –№ 4. – S. 10-20. DOI: 10.20916/1812-3228-2016-4-10-20

4. Sergei Şelov. Ocherk terminologii: sostav, ponätnaia organizasia, prakticheskie prilojenia. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. İazyk i literatura. – 2019. №16 (4). – S. 726-736. DOI: https://doi.org/10.21638/spbu09.2019.412

5. Kubräkova E.S. İazyk i znanie: Na puti poluchenia znani o iazyke: Chasti rechi s kognitivnoi tochki zrenia. Röl iazyka v poznanii mira. – M.: İazyki slavänskoi kültury, 2004. – 560 s. – (İazyk. Semiotika. Kültura).

6. Romanova T.V., Kolchina O.N. Ruskoiazychnye kognitivnye terminy kak rezültat integrasionnyh prosesov v nauchnom diskurse // Vestnik Rosiskogo universiteta drujby narodov. Seria: Teoria iazyka. Semiotika. Semantika. – 2022. –№ 4. – S. 972-988. DOI: https://doi.org/10.22363/2313-2299-2022-13-4-972-988

7. Vydrin O. V. Nauchnaia komunikasia: k metodologii issledovania / O. V. Vydrin // Vestnik Cheläbinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofia. Sosiologia. Külturologia. Vyp. 15.– 2009. – № 42 (180). – S. 112-117.

8. Volodina K.A. Slovoobrazovatelnye sredstva, realizuiuşie prinsip ekonomii v ramkah angloiazychnogo i nemeskoiazychnogo tekstinga // Vestnik MGOU. Seria «Lingvistika». – 2012. – № 6. – S. 54-57.

9. Hakieva Z.U. Osnovnye dinamicheskie harakteristiki angloiazychnoi terminologii: sinhronnyi i diahronnyi aspekty (na primere angloiazychnoi stroitelnoi terminologii) / Z. U. Hakieva. — Teks : neposredstvennyi // Molodoi uchenyi. – 2010. – № 4 (15). – S. 206-211. – URL: https://moluch.ru/archive/15/1398

10. Latu M.N. Ekstralingvisticheskie faktory terminologicheskoi nominasii. Oriental Studies. – 2015. – №8(3):126-131.

11. Mikeşina A.K. Kategorizasia / Gumanitarnyi portal: konsepty (poslednäia redaksia: 25.02.2026). URL: https://gtmarket.ru/concepts/6881

12. Seidahmetova R. G., Bazylova B. K. Konsept i konseptualizasia// Vestnik KazNU. Seria filologicheskaia. – 2011. – №3(133). – S. 114-121. URL: https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1137

13. Abuşenko V. L. Konseptualizasia / Gumanitarnyi portal: konsepty (poslednäia redaksia: 25.02.2026). URL: https://gtmarket.ru/concepts/6891

14. Boldyrev N.N. Konseptuälnoe prostranstvo kognitivnoi lingvistiki // Vopr. kognitivnoi lingvistiki. – 2004. – № 1. – S. 18-36.

15. Kubräkova E.S. Problemy predstavlenia znani v sovremennoi nauke i röl lingvistiki v reşenii etih problem // İazyk i struktury predstavlenia znani. – M., 1992. – S. 4-38.

16. Kostüşkina G.M., Şaglanova E.A. Kompresia informasii kak proiavlenie zakona ekonomii v iazyke // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta. Gumanitarnye nauki. – 2015. – № 714. – S. 23-39.

Plohaia E.E. Sposoby iazykovoi kompresii v ensiklopedicheskom tekste // Profesionälnaia komunikasia: aktuälnye voprosy lingvistiki i metodiki. – 2018. – № 11. – S. 71-76.

Авторлар туралы мәлімет:

Айдарбек Қарлығаш Жамалбекқызы – филология ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, Алматы, Қазақстан.

Айдарбек Карлыгаш Жамалбеккызы – доктор филологических наук, доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Aidarbek Karlygash Zhamalbekkyzy – Doctor of Philology sciences, Associate Professor at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Иманбердиева Айнұр Балтабайқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Иманбердиева Айнур Балтабаевна – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Imanberdiyeva Ainur Baltabaevna – doctoral student at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Аккузова Айнур Абдыжалиловна – философия докторы (PhD), әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті доцентінің м.а., Алматы, Қазақстан.

Аккузова Айнур Абдыжалиловна – доктор философии (PhD), и.о. доцента, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Akkuzova Ainur Abdyzhalilovna – Doctor of Philosophy (PhD), a.a. professor at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

ҒТАМР 16.21.07
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.02

***А.А. АЛТАЙ** [1]
А.М. АБЫЗОВА[2]
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан [1,2]
(e-mail: altai.aidyn@bk.ru[1], rakhimova-86@mail.ru[2])

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ИНТЕЛЛЕКТ: ҒЫЛЫМИ КАТЕГОРИЯ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі ғылым парадигмасындағы тың категорияның бірі – «лингвистикалық интеллект» ұғымына кешенді зерттеу жүргізілді. Терминнің мазмұны және ғылыми анықтамасы бірнеше сатыдан тұратын талдау жұмыстары арқылы айқындалды. Қарастырылып отырған ұғымға қазақ ғылымы тұрғысында жүйелі түсініктеме беру талпысы жасалды. Ұғымның құрылымы әртүрлі ғылыми деректерге салыстырмалы талдау жасау негізінде ұсынылды.
Зерттеуде «лингвистикалық интеллект» ұғымының қалыптасу арналары және эволюциялық даму кезеңдері қарастырылды. Хронологиялық принцип негізінде категорияның ғылыми айналымға енуі мен өзектілігінің арту себептері анықталды. Ұғымды басқа сабақтас түсініктерден ажыратудың теориялық өлшемдері белгіленді. Лингвистикалық интеллектінің теориялық негіздері жан-жақты талданып, құрылымдық-логикалық тәртіппен берілді. Ұғымның аясына кіретін басты тілдік құзыреттіліктер мен олардың жүзеге асу формалары анықталды.
Қазіргі уақытта тіл мәселесінің ғылыми және әлеуметтік маңызының артуына байланысты «лингвистикалық интеллект» ұғымын кешенді әрі жүйелі зерттеу басты міндеттің бірі. Ұсынылған зерттеуде лингвистикалық интеллектінің сипаттамасы айқындалып, оны қарастырудың ғылыми ұстанымдары беріліп отыр. Болашақта ұғымды зерттеуді жалғастыру білім алушылардың лингвистикалық интеллектісін дамытудың айқындалып отырған басты аспектілерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді.
Түйін сөздер: интеллект, лингвистикалық интеллект, тіл, ұғым, антропоөзекті зерттеу, когнитивті-концептуалды зерттеу, репрезентация, сөз, прагматика, коммуникация.

Кіріспе. «Лингвистикалық интеллект» ұғымы қазіргі ғылым парадигмасындағы тың категорияның бірі. Тіл біліміндегі антропоөзекті зерттеулер маңызының артуы аталған терминнің мән-мазмұнын ашу қажеттілігін туындатып отыр. Жалпы, XX ғасырдағы ғылыми ізденістер адам интеллектісінің бірнеше аспектіде қарастырылуына себепкер болды. «Интеллект (парасат, зият, ақыл) — индивидтің ақыл-ой қабілеттерінің біршама орнықты құрылымы. Алғашында бұл термин адам психикасының орынды ойлау функцияларын белгілесе, қазіргі кезде оған барлық танымдық үрдістер кіреді» [1]. Адамның ақыл-парасаты ең алдымен әлеуметтік құбылыс саналды. Бұл бағыттағы тұжырымдарға сай интеллект тұлғаның болмысы және психикалық келбетімен бірге зерделеніп келді. Ақыл қабілеті адамның қоғамдық ортамен байланыс орнатуына мүмкіндік беретін объекті болды. Алайда ғылыми зерттеулер «интеллект» ұғымының әр салада көрініс табатынын байқатты. Қазақ танымында термин «ақыл», «парасат» сөздері арқылы сипатталды. «Ақыл-парасат – ақылдың мүлдем жаңа білімдер қорыта алатын және шындықтың аса терең мәнін танып біле алатын жоғары жасампаздық қабілет ретінде қарастырылады. Адамның ақыл-ой немесе

интеллектілік қызметі обьективті шындықты өзгертуге бағытталған қызметтің негізінде бейнелендіру болып табылады» [2]. Солайша, интеллект психикалық немесе зияткерлік процестерге қатысты ұғым болудан қалып, сала аралық күрделі зерттеулерді қажет ететін тұжырымға айналды. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде ұғымға «Интеллект [лат. intellectus] зат есім. Зияткерлік (адамның ойлау қабілеті; ақыл, ес)» [3] деген сипаттама ұсынады. Термин өзінің тілдік репрезентациясын арттырып келе жатыр. Уақыт өте келе интеллект адамның саналы өмірін айқындайтын мәдени, танымдық, аксеологиялық феноменге айналды. Зияткер ұрпақ, интеллектуал тұлға, интеллектуалды білім, интеллектілік сезім, интеллектілік ақпарат, интеллектуалды еңбек, интеллектуалды құқық, интеллектуализм, интеллектуалды меншік, интеллектуалды жүйе секілді жаңа тілдік бірліктер қалыптасты. Мұның барлығы «интеллект» ұғымының актуалдану процесін көрсетеді. Нысан әлеуметтік өмірден бөлек, лингвистикалық кеңістікте де мәнін арттырып келеді.

Адамның кәсіби өмірінде немесе басқа да түрлі жағдайларда өз ақылын қолдану қабілеті үлкен әсер етуші күшке айналды. Осыған байланысты, XX ғасырдың екінші жартысында шетелдік зерттеушілер интеллект түрлері мен қызметіне қатысты түрлі теориялар ұсына бастады. Г.Гарднер өз еңбектерінде интеллектіні біртұтас жүйе емес деп пікір білдірді. Керісінше, оның бірнеше типтен тұратын анағұрлым күрделі конструкция деген болжам айтты. Өзінің «Frames of mind» еңбегінде интеллектінің 10 түрін айқындап, «лингвистикалық интеллект» ұғымын айналымға енгізеді. Оны басқа интеллект түрлерінен жоғары қойып, «лингвистикалық интеллект – тұлғаның жинақтаған білім қорын көрсете отырып, сөйлеу мен жазу арқылы көрініс табатын, іс жүзіндегі ақыл-парасат индикаторы» [4] деген пайымдау айтады. Бұл ғылыми пікір «тіл» мен «интеллект» категорияларының анағұрлым тығыз қарастырыла бастауына негіз болды. Осы мазмұндағы зерттеулерді басқа да авторлардың еңбектерінен байқаймыз. Т.Черниговская келесідей пікір білдіреді: «Огромную роль в ментальном мире человека играет язык, который не только обеспечивает основной вид коммуникации, но и является главным инструментом мышления: мы – не просто Homo sapiens, но Homo loquens. Мы утоплены в языке, кардинально от него зависим» [5]. Біздің ойымызша, аталған тұжырым тіл қызметін мүлде жаңа қырынан байқатады. Адамзат өміріндегі тіл маңызының уақыт өткен сайын артуы оны қарапайым қарым-қатынас шеңберінен шығарды. Бүгінде тіл тұлғаның барлық әрекет формасын қамтиды. Оның ментальды, когнитивті және интеллектуалды өмірінің өзегі болып отыр. Осы себепті де тілдің өз аясына жаңа қызметтерді топтастырғанын мойындау қажет. Тілдің ақыл-парасатпен байланысын бұған дейін іс жүзінде бірінші болып А.Байтұрсынұлы нақты білдіріп кеткен. «Өнердің ең алды – сөз өнері деп саналады. Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1.ақылға; 2.қиялға; 3.көңілге» [6, 154]. Тіл – өркениеттің ең басты жемісі саналды. Өз аясына интеллектіден тыс, басқа да танымдық қызметтерді тоғыстырғаны байқалады. Бұл дегеніміз тілдің адамдық сапаны айқындайтын аса күрделі құбылыс саналғанын дәлелдейді деп санаймыз. Түрлі зерттеулер тілдің ақыл деңгейін айқындайтын жүйе екендігін көрсетті. «Лингвистикалық интеллект» терминін нысан ретінде жан-жақты зерделеу тіл процестеріне жаңаша көзқарас қалыптастырып, тіл мен интеллект категорияларының арақатынасын іс жүзінде байқауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, ұғымның теориялық және құрылымдық ерекшеліктерін белгілеу тілді меңгеру, пайдалану, қолдануда туындап жатқан жүйелі мәселелердің шешімін табуға жағдай туғызады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысында отандық және шетелдік авторлардың «лингвистикалық интеллект» ұғымына қатысты іргелі еңбектеріне анализ жасалды. Категорияға қазақ ғылымында нақты анықтама берілмегенін ескере отырып, объективті түйін жасау үшін салыстырмалы анализ қолданылды. Айқындалған басты ғылыми деректер ұғымның теориялық негіздерін жасауда пайдалынылды. Құрылымдық анализ негізінде объектінің құрамдас бөліктері, ауқымына кіретін бірліктер мен элементтер ұсынылды. Мақалада жүргізілген ізденістер когнитивті және концептуалды зерттеулердің қағидасына құрылды. Солайша «лингвистикалық интеллект» ұғымының танымдық кеңістігі белгілі болып отыр.

Зерттеу деректері компонентті және құрылымдық-модельдік анализ бойынша жүйелі ұсынылды. «Лингвистикалық интеллект» ұғымының компоненттерін жеке саралау арқылы ортақ жүйе қалыптастырылып, сипаттамалы әдіс арқылы берілді. Бірнеше аспекті мен зерттеу көзқарастарын жіті ұстану категорияның теориялық ірге тасын жасауға мүмкіндік туғызды. Хронологиялық зерделеу принциптері арқылы қалыптасуы мен дамуындағы спецификалық ерекшеліктері анық болып отыр.

Талқылау мен бақылау. «Лингвистикалық интеллект» ұғымы ғылыми қолданысқа енген сәтінен бастап түрлі сипаттамаларға ие болды. Алайда терминнің теориялық негіздері толық көлемде айқындалған жоқ. Бұл мәселені зерттеуге арналған жұмыстардың бірнеше санатын ажыра аламыз. Отандық ғылым тұрғысында тіл мен интеллектінің байланысы жайлы пайымдаулар ертеден кездеседі. Алғашқылардың бірі болып Әл-Фараби өз тұжырымдарын ұсынды. «Интеллект – қарапайым тұрғыда, адам жөнінде, парасатты адам жөнінде айтқан кезде қолданылады» [7, 55] дей келе, адам парасатының тілмен тығыз байланысты екенін аңғарады. Өзінің «Қайырымды қала» атты күрделі философиялық трактатында өркениетті ел жайлы толғамдарын ұсынды. Сондай-ақ, қаланың билеушісі туралы пікір білдіреді. «Жаратылысынан өзіне айтылғанның бәрін жете түсініп, айтылған сөзді сөйлеушінің ойындағысындай және істің жай-жағдайына сәйкес ұғып алатын болуы керек, алғыр да аңғарымаз ақыл иесі болуы шарт, өткір сөз иесі және ойына түйгеннің бәрін айдан анық айтып бере алатын ділмар болуы шарт» [8, 145] дейді. Әлемнің екінші ұстазы алдымен «интеллект» ұғымын адамның барлық әрекет ету формаларына басшылық ететін күрделі құбылыс ретінде айқындап алады. Оны басқа ойшылдардың еңбектері негізінде жіктейді. Өз ойын дамыта келіп, ақыл-парасаттың практикалық тұрғыда көрініс табуына тоқталады. Тұлғаның барлық артық қасиеттерін қайырымды қала басшының образына жинақтайды. Ондағы ең басты элемент – өткір ақыл иесі болу және өз ойын шебер жеткізе алатын қабілетті меңгеру. Ең бастысы ойшыл мінсіз адамға тән қасиет ретінде тіл мен ойды түйістіре алу дағдысын көрсеткен. Осындай мәндегі пікірді Ж.Баласағұн да айтады.

«Тілсіз кісі екі-ақ түрлі білерсіз,
Бірі-сақау, бірі-надан жігерсіз.
Сақау тілі – сөзге кенде, анық тас,
Біліксіздің сөзі сөз боп жарытпас.

Біліксіздің тілін тиған жөн болар,
Білімдінің сөзін жиған жөн болар.
Сөздерінің бірі-қоқыс, бірі-қақ,
Надан жұртты теңер малға тілі жоқ!» [9, 163].

«Құтты білік» дастанында тілдің іс жүзінде қолданылу мәні қарастырылған. Ойшыл тілді адам ақылының айнасы деп танып, тілі кемді «надан» дейді. Тілді қолданушыларды «білімді» және «біліксіз» деген топтарға бөледі. Бұл адамның интеллектуалды дәрежесіне қарай, тілді қалайша қолдана алатынын, оның функционалдық мәнін білдіреді. Тілі кем, ойы күңгірт адамдарды артта қалған жұртқа балайды. Осы деректерге сүйене отырып, өткір тіл мен айқын ақылды тең қолданудың аксеологиялық құндылық болғанын, екіншіден, практикалық мәні бар екенін аңғарамыз. Демек, «лингвистикалық интеллект» ұғымы ертедегі қазақ ғалымдарының пайымдауларында көрініс тапқан. Ойшылдар бұл құбылысты тіл мен ақылдың тоғысуы деп санаған. Оған ділмар адамның асқан ақыл иесі деп есептелгенін дәлел етуге болады. Оппозициялық мәндегі сөйлеу қабілеті төмен адам ешқашан қазақ қоғамында құрметтелмеген. Осылайша, ұғым дәстүрлі қазақ танымында өзінің тілдік сипаттамаларын айқындады. Бұл пікірлер кейінгі зерттеулерде толысып отырды. Мәселен, М.Жұмабаев интеллектінің аясына тілді кіргізіп, оны қалыптастыруды тәрбиенің нысаны деп таныды. «Тіл – адам жанының тілмашы. Ойлаған ойын сыртқа шығарып, басқаға ұқтыра алса, адамның не арманы бар. Жазушы, ақын деген сөз – ойлаған ойын әдемілеп жарыққа шығара алатын адам деген сөз. Тілі кем болса, адамның қор болғаны» [10, 113]. Өз тұжырымда зерттеуші тілді психологиялық және когнитивті аспектілерде қарастырады.

Тіл жалаң коммуникация құралы емес. Тіл ең алдымен адамның белгілі бір жағдай, нысан немесе қоршаған ортадан түйген жеке тәжірибесін ой қорыту арқылы сыртқа шығару тетігі ретінде қарастырылған. Одан тыс, тіл адамның саналы өмірінің өзегі ретінде қарастырылды. Аталған ретте, ол «ақыл» және «болмыс» категорияларымен қарым-қатынасқа түседі. Өз пікірін жалғастыра отырып, «адамның толық мағынамен адам болуы тілдің арқасында» [10, 113] деп қорытады. Солайша, тіл адам сапасын айқындаушы бірлік болып шығады. Келесі назар аударатын жайт, ғалым жазушылар мен ақындарды ой мен тілді шебер қолданудың үлгісі ретінде көрсеткен. Г.Гарднер өз теориясында журналист, ақын, жазушы, көсем сөз шеберлерін жоғары лингвистикалық интеллект иелеріне жатқызады. Бұл ретте ұғымға берілген анықтамалар бір-бірін толықтырып тұр. М.Жұмабаев «Педагогика» еңбегінде бала тілінің дамуын ақыл жетілуімен бірлестікте зерделейді. Психо-физиологиялық аспектіден бөлек, ана тілінде сөйлеу процесінің дүниеге келген сәттен басталатынын айтады. Сонда, адам ақылы мен тілі бір-бірін толықтыра отырып қалыптасады. Тіл – интеллект көрінісі мен оның іс-жүзінде көрініс табуы. Тілдің интеллектімен байланысын А.Байтұрсынұлы қолданбалы тұрғыда қарастырды. «Тіл – адамдық белгісінің зоры» дей отырып «Сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да артық. Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек» [11, 5]. Ғалым тілдің қолданбалы мәнін сөйлеу мен жазу дағдыларына бөліп зерделейді. Тілді барлық формада еркін пайдалану белгілі бір деңгейдегі тәжірибе мен қабілетті қажет етеді. Осы тұрғыда лингвистикалық интеллектінің жүзеге асуының екі негізгі формасы бар деп айтуға болады. Ол: жазбаша және ауызша сөйлеу. Адамның күнделікті өмірде тілді сауатты, дәл қолдануы, өз ойын кедергісіз білдіруі тілдік зиятының жоғары көрсеткішін білдіреді деп топшылаймыз. Отандық ғалымдардың зерттеулерінде лингвистикалық интеллектіні функционалды аспектіде қарастырып, баға берген бірінші зерттеушілердің бірі – Р.Сыздық. «Көркем әдебиет тілін зерттеудің негізгі мұраты - тілдің өзін емес, оның мүмкіншілігін көрсету» [12, 5] дей келе, жазушылардың көркем әдеби мұраларына тереңінен үңіле отырып, олардың шын мәніндегі лингвистикалық интеллектісін талдайды. Қаламгерлердің ақыл-парасат дәрежесіне қарай қазақ тіліне қосқан үлесін саралайды. Шын мәнінде қазақ әдебиетінде үлкен мұра қалтырған тұлғалар тек көркем шығарма жазумен ғана шектелген жоқ. Олар тілді жаңаша қолдану, жаңа тіркестер қалыптастыру, сөз мәнін ашу, тың мағына қалыптастыру секілді міндеттерді жүзеге асырған. Мұның барлығы жоғары деңгейлі лингвистикалық интеллектіні қажет етеді. Олар өз шығармашылығы негізінде тілді пайдаланудың жаңа үлгісін көрсетті. Әрі түрлі кезеңдегі қаламгерлердің өзіндік ерекшеліктері де бар. Бұл тілдік және интеллектуалды өзгерістерді білдіреді. М.Әуезов тілін зерттеу нысаны ретінде алып ғалым бір детальға назар аударды. «Фразеологизм дүниесі – тілдің байлығын да, образдылығын да танытатын ерекше элементтер. Оларды жазушы бүкіл шығармашылығында молынан пайдаланып отырған, жүздеген фраземаны өзі жасаған» [12, 16]. Тұрақты тіркестерді өндіру өте қиын процесс. Ол тілдік шеберліктен тыс, өткір ақыл мен жүйрік қиялды талап етеді. Осы себепті де фразеологиялық тіркестерді өндіру қабілетін лингвистикалық интеллектінің ең жоғарғы формасына жатқызуға болады. Өйткені бұл іс тілді қолданушы субъектінің шын мәніндегі интеллектуалды байлығын көрсетеді. Жоғарыдағы деректерді түйіндей отырып, қазақ ғылымының әр кезеңінде лингвистикалық интеллект ұғымына түрлі анықтама берілгені анық. Бұдан бөлек, тілдік зиятты дамыту, қалыптастыру мен оның аясына кіретін басқа да ұғымдар туралы пікірлер кеңінен кездеседі. Сонымен қатар, лингвистикалық интеллектіні нақты зерттеу мысалдарының да болғанын байқап отырмыз. Осылайша, бұл ұғым төңірегінде жан-жақты зерттеулердің жүргізілгені анықталды. Жалпы, қазақ ғылымы тұрғысында лингвистикалық интеллект – жеке тұлғаның ақыл-парасат дәрежесінің тіл арқылы көрініс таба отырып, тілді жоғары деңгейде мүлтіксіз мақсатқа сәйкес қолдана алу қабілеті деп айқындауға болады. Тұлғаның тілдік зияты ауызша және жазбаша формалар арқылы репрезентацияланады. Тілді қолданушылардың жеке шеберлігіне талдау жасай отырып, деңгейді де анықтауға мүмкіндік бар. Жалпы, лингвистикалық интеллектіні

айқындауға бағытталған ғылыми жұмыстар тек адамның тілге қатысын ғана анықтап қоймай, тілдің әлеуметтік өмірге ықпалын толық саралауға жол ашады.

«Лингвистикалық интеллект» ұғымы батыс зерттеушілерінің еңбектерінде дербес ғылыми ұғым ретінде қарастырылды. Басты ерекшелігі мұндай ізденістер концепцияның құрамдас бөліктері мен құрылымын айқындауға бағытталды. Р.Стернберг «лингвистикалық интеллект» ұғымын «вербалды түсінік» термині ретінде қарастыру анағұрлым дұрыс деген ой айтады. Оған келесідей анықтама береді: «Индивидтің түрлі көлемдегі лингвистикалық материалдарды түсінуге және қорытуға қабілетті болуы» [13]. Ғалым тілді түрлі жағдайда пайдалана алу ұзақ тәжірибенің нәтижесі деп санайды. Ең бастысы, сөздік қор мен оны орынды пайдалана білу қасиетін жоғары интеллект көрсеткіші ретінде айқындайды. Бұл ой «лингвистикалық интеллект» тұжырымының сипатына өте жақын. Бұдан бөлек, өз теориясында тілдік зиятты екі аспектіде зерделеген. Бірінші бағыт бойынша адамның тілді түсіну дағдыларының қалыптасуын зерттеу қажет десе, екінші бағыт бойынша тіл арқылы ақпаратты өңдеуалу қабілеті талданады. Солайша, адамның лингвистикалық интеллектісінің қалай орнығатыны практикалық тұрғыда белгілі болады. Оны «кристалданған зият» деп атайды. «Лингвистикалық интеллект» ұғымы Г.Гарднер мен Р.Стернберг жұмыстарынан бөлек кейінгі зерттеулер де қарастырылып келеді. F.Martinez, K.Zabolotskaya, W.Minker «Text categorization methods for automatic estimation of verbal intelligence» жұмысында тіл байлығын лингвистикалық интеллекті крийтерийлерінің бірі ретінде алған. Зерттеуде диалог, ауызша және жазбаша сөйлеу процестеріне анализ жасау арқылы лингвистикалық интеллектіні анықтау әрекеті жүзеге асқан. Авторлар лингвистикалық интеллектінің қатаң тілдік жүйе мен категориялар көмегімен айқындалатынын дәлелдеп, өздерінің әдістерін ұсынады [14]. Келесі бір зерттеулерде «лингвистикалық интеллект – тілді белгілі бір мақсатқа жету үшін пайдалну әрекет» [15] деген анықтама беріледі. Тағы бір пайымдауларда лингвистикалық интеллект тұлғаның басқалармен тығыз және нәтижелі байланыс орната алу арқылы көрініс табады деген ой айтылады [16]. Сондай-ақ, адамның әлеуметтік ортамен байланыс орната алуы да оның бір сипаты ретінде танылады [17]. Бұл тұжырымдарды дұрыс деп санауға болады. Айтылған деректерге назар аудара отырып, лингвистикалық интеллект – біріншіден, адамның интеллектуалды әлеуетінің тілде көрініс табуы, екіншіден, тілді нақты мақсат негізінде пайдалану, үшіншіден, барлық тілдік дағдыларды шебер игеру деп анықтай аламыз. Ұғымды жаңаша зерттеу мүмкіндіктері қалыптасуда. Әсіресе жасанды интеллект жағдайында сыртқы факторлар мен тілді қолданушылардың мәдени ерекшеліктерін ескере отырып зерттеуді маңызды деп есептейміз. Бұл тенденция соңғы ғылыми ізденістерде көрініс тауып отыр [18]. Дегенмен лингвистикалық интеллектінің адам өмірінің ажырамас бөлшегі екені дәлелденді. Тұлғаның саналы әрекетіне жасайтын ықпалының зор екені де айқын болып отыр. Бұдан тілдің қоғамға әсерінің біз ойлағаннан да анағұрлым ауқымды болары анық. Сондықтан тілдік дағдылар арқылы лингвистикалық интеллектіні дамыту мен оған кері әсерін тигізетін факторларды ашу, тілдік зиятты дұрыс қалыптастырудың жолдарын айқындау ең басты міндет. Отандық және шетелдік зерттеулердің тұжырымдарын басшылыққа ала отырып, «лингвистикалық интеллект» ұғымының жүйесін келесі сызба арқылы ұсынамыз.

Сызба 1 – *Лингвистикалық интеллектінің құрылымы*

Тіл – өзінің дербес қағидалары, құрылысы мен заңдылықтары бар күрделі жүйе. Тілдің осындай ерекшеліктерін тереңінен меңгеріп, оны жоғары деңгейде дұрыс қолдану, жаңа бірліктерді өндіруге қабілеттілік, лингвистикалық интеллектінің көріністері. Біз ұсынып отырған жүйе тілдік зияттың басты анықтамасы мен құрылымын қамтиды. Десе де тілге әсер етуші факторлар көп. Олар «лингвистикалық интеллект» ұғымының ғылыми негізінің толыға түсуіне ықпал жасауы мүмкін. Тіл мәдениеті, тіл тазалығы мен лингвоэкологиялық фактор ұғымның теориялық ауқымын айқындай түсу үшін қарастырылуы керек деп ойлаймыз. Дегенмен біз өз зерттеуімізде «лингвистикалық интеллект» ұғымына теориялық анықтама бере отырып, оның шеңберіне кіретін басты мәселелер мен құзыреттіліктерін айқындадық.

Қорытынды. «Лингвистикалық интеллект» ұғымы философиялық, лингвистикалық, психологиялық және әлеуметтік компоненттері бар күрделі категория. Осыған байланысты зерттеу нысаны бірнеше аспект негізінде ғана объективті қарастырыла алады. Термин зерттеу жұмысында көрсетілгендей түрлі сипаттамалар мен тұжырымдарға ие. Оған түрлі кезеңде әралуан көзқарастар білдірілді. Лингвистикалық интеллектінің теориясы мен танымдық кеңістігін, жүйесі мен ерекшеліктерін талдауға қатысты ұстанымдар да көп. Біз мақалада әр кезеңдегі зерттеулер мен анықталған деректерді салыстыра отырып, ұғымның түйінді анықтамасы белгілеп отырмыз. Басты ақпарат көздерін саралау нәтижесінде феноменнің құрылымдық жүйесі де айқындалды.

Жүргізілген анализ бен талдау жұмыстары категорияның тарихи тұрғыда маңызы жоғарылап келе жатқанын көрсетіп отыр. Лингвистикалық интеллект тұлғаның жеке қабілет ауқымымен шектелмей, қоғамдық, аксеологиялық, мәдени аспектілерді де қамтиды. Сондай-ақ, тілдің әлеуметтік маңызының жоғары болуы оның интеллектуалды құзыреттіліктердің қалыптасу процесінде айқындаушы рөлге ие екенін байқатады. Қарастырылған ақпарат көздеріне сүйеніп, лингвистикалық интеллектіні тілдік-әлеуметтік концепция деп қабылдаған орынды.

Кейінгі кездері жасанды интеллекті мен жаңа технологиялардың тұрмысқа етене енуі, тіл мен табиғи интеллектінің мәнін жоғарылатып отыр. Сәйкесінше, тілдік құзыреттіліктерді дамытудың тетіктері қалыптастырылады. Одан өзге, лингвистикалық интеллекті зерттеуде ұлттық ерекшеліктерді де қамтып өту қажет. Айтылған деректер зерттеудің ауқымдылығын көрсетіп, лингвистикалық интеллектіні жетілдірудің жаңа тетіктері ұсынуға негіз болады.

Әдебиеттер

1. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі // URL: https://sozdikqor.kz/soz?id=147009&a=INTELLEKT (қаралды: 03.04.2025).
2. Нұрғалиев Р. Философиялық сөздік. 1996 // URL: https://sozdikqor.kz/soz?id=147211&a=Aqyl%20nemese%20%C4%B1ntellekt (қаралды: 03.04.2025).
3. Момынова Б., Сүйеркұлова Б., Фазылжанова А. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 2011 // URL: https://sozdikqor.kz/soz?id=204027&a=Intellekt (қаралды: 04.04.2025).
4. Гарнер Г. Структура разума: теория множественного интеллекта. – М.: Вильяме, 2007. – 801 с.
5. Черниговская Т.В., Аллахвердов В.М., Коротков А.Д., Гершкович В.А., Киреев М.В., Прокопеня В.К. Мозг человека и многозначность когнитивной информации: конвер-гентный подход // Вестник Санкт-Петербургского университета. Философия и конфликтология. – №36(4). – 2020. – Б. 675–686. DOI: https://doi.org/10.21638/spbu17.2020.406
6. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармашалр жинағы. I том. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
7. Әбу-Насыр әл-Фараби: 7 томдық жинағы. Т 2: Философиялық трактаттар – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2019. – 224 б.
8. Әбу-Насыр әл-Фараби: 7 томдық жинағы. Т 1: Қайырымды қала – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2019. – 248 б.
9. Баласағұн Жүсіп. Құтты білік. Көне түрік тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы: Өлке, 2006. – 640 б.
10. Жұмабаев М. Шығармалар (әдеби басылым). 2- том Әңгіме, ғылыми еңбек, аудармалар, жарияланбаған өлеңдер / Құраст. С.Жұбаниязов. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 б.
11. Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал. – Астана: Алашорда, 2022. – 384 б.
12. Сыздық Р. Сөз құдіреті. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 295 б.
13. Sternberg R. Beyond IQ: A triarchic theory of human intelligence. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 411 p.
14. Fernando F. Zablotskaya K. Minker W. Text categorization methods for automatic estimation of verbal intelligence // Expert Systems with Applications. – 2012. – № 39(10). – P. 9807-9820. DOI: https://doi.org/10.1016/j.eswa.2012.02.173
15. Cianciolo A., Sternberg R. Intelligence: A brief history. Blackwell Publishing, 2008. – 187 p.
16. Nikolaev B. McGee J. Relative verbal intelligence and happiness // Intelligence. –2016. – P. 1-7. DOI: https://doi.org/10.1016/j.intell.2016.09.002
17. Schipolowski S. Wilhelm O. Schroeders U. On the nature of crystallized intelligence: the relationship between verbal ability and factual knowledge // Intelligence. –2014. – P. 156-168. DOI: https://doi.org/10.1016/j.intell.2014.05.014
18. Taubaev Zh.T., Sultan Y., Dautova G.R. The role of artificial intelligence in forming stereotypes in intercultural communication // Bulletin of the Eurasian humanites institute. – 2025. – №1. – P. 185-195. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.18

А.А. АЛТАЙ, А.М. АБЫЗОВА
Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК НАУЧНАЯ КАТЕГОРИЯ

Аннотация. В данной статье проведено комплексное исследование одной из основных категорий современной парадигмы науки – понятия «лингвистический интеллект». В целях определения научной характеристики термина выполнена исследовательская работа, состоящая из нескольких этапов. Впервые была предпринята попытка дать систематическое объяснение концепции в контексте казахской науки. Структура понятия представлено сравнением различных научных данных.

В исследовании рассмотрено формирования понятия «лингвистический интеллект». На основе хронологического принципа исследована проблема введения категории в научную терминологию. Были установлены специфические различия понятия. Теоретические основы были всесторонне проанализированы и даны в систематическом порядке. Определены основные языковые компетенции и формы реализации, входящие в структуру лингвистического интеллекта.

В связи с актуальностью проблемы языка в настоящее время одной из главных задач является всестороннее изучение рассматриваемого нами понятия. В данном исследовании, определяя основной характер лингвистического интеллекта, мы предлагаем основы его системного рассмотрения. Дальнейшее изучение понятия позволит реализовать ключевые аспекты развития лингвистического интеллекта обучающихся.

Ключевые слова: интеллект, лингвистический интеллект, язык, понятие, антропоцентристские исследования, когнитивно-концептуальное исследование, репрезентация, слово, прагматика, коммуникация.

A. ALTAY, A. ABYZOVA
Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

LINGUISTIC INTELLIGENCE: AS A SCIENTIFIC CATEGORY

Annotation. Our article provides a comprehensive study of one of the main categories of the modern paradigm of science – the concept of «linguistic intelligence». In order to determine the scientific characteristics of the term, a research work consisting of several stages has been carried out. For the first time, an attempt was made to provide a systematic explanation of the concept in the context of Kazakh science. The structure of the concept is presented by comparing various scientific data.

The study examines the formation of the concept of «linguistic intelligence». Based on the chronological principle, the problem of introducing a category into scientific terminology is investigated. Specific differences of the concept were established. The theoretical foundations have been comprehensively analyzed and given in a systematic manner. The main linguistic competencies and forms of implementation included in the structure of linguistic intelligence are identified.

Due to the urgency of the language problem, one of the main tasks at present is a comprehensive study of the concept we are considering. In our study, defining the basic nature of linguistic intelligence, we propose the basics of its systematic consideration. Further study of the concept will make it possible to realize key aspects of the development of linguistic intelligence of students.

Keywords: intelligence, linguistic intelligence, language, concept, anthropocentric research, cognitive-conceptual research, representation, word, pragmatics, communication.

References

1. Äleumettanudyñ tüsındırme sözdıgı // URL: https://sozdikqor.kz/soz?id=147009&a=INTELLEKT (qaraldy: 03.04.2025).

2. Nūrğaliev R. Filosofialyq sözdık. 1996 // URL: https://sozdikqor.kz/soz?id=147211&a=Aqyl%20nemese%20%C4%B1ntellekt (qaraldy: 03.04.2025).

3. Momynova B., Süierqūlova B., Fazyljanova A. Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı. 2011 // URL: https://sozdikqor.kz/soz?id=204027&a=Intellekt (qaraldy: 04.04.2025).

4. Garner G. Struktura razuma: teoria mnojestvennogo intelekta. – M.: Viläme, 2007. – 801 s.

5. Chernigovskaia T.V., Allahverdov V.M., Korotkov A.D., Gerşkovich V.A., Kireev M.V., Prokopenä V.K. Mozg cheloveka i mnogoznachnöst kognitivnoi informasii: konver-gentnyi podhod // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Filosofia i konfliktologia. – №36(4). – 2020. – B. 675–686. URL: https://doi.org/10.21638/spbu17.2020.406

6. Baitūrsynūly A. Alty tomdyq şyğarmaşalr jinağy. I tom. – Almaty: El-şejıre, 2013. – 384 b.
7. Äbu-Nasyr äl-Farabi: 7 tomdyq jinağy. T 2: Filosofialyq traktattar – Almaty: Halyqaralyq Abai kluby, 2019. – 224 b.
8. Äbu-Nasyr äl-Farabi: 7 tomdyq jinağy. T 1: Qaiyrymdy qala – Almaty: Halyqaralyq Abai kluby, 2019. – 248 b.
9. Balasağūn Jüsıp. Qūtty bılık. Köne türık tılınen audarğan, alğy sözı men tüsınıkterın jazğan A. Egeubai. – Almaty: Ölke, 2006. – 640 b.
10. Jūmabaev M. Şyğarmalar (ädebi basylym). 2- tom Äñgıme, ğylymi eñbek, audarmalar, jarialanbağan öleñder / Qūrast. S.Jūbaniazov. – Almaty: Jazuşy, 2013. – 376 b.
11. Baitūrsynūly A. Tıl-qūral. – Astana: Alaşorda, 2022. – 384 b.
12. Syzdyq R. Söz qūdıretı. Köptomdyq şyğarmalar jinağy. – Almaty: El-şejıre, 2014. – 295 b.
13. Sternberg R. Beyond IQ: A triarchic theory of human intelligence. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 411 p.
14. Fernando F. Zablotskaya K. Minker W. Text categorization methods for automatic estimation of verbal intelligence // Expert Systems with Applications. – 2012. – № 39(10). – P. 9807-9820. DOI: https://doi.org/10.1016/j.eswa.2012.02.173
15. Cianciolo A., Sternberg R. Intelligence: A brief history. Blackwell Publishing, 2008. – 187 p.
16. Nikolaev B. McGee J. Relative verbal intelligence and happiness // Intelligence. –2016. – P. 1-7. DOI: https://doi.org/10.1016/j.intell.2016.09.002
17. Schipolowski S. Wilhelm O. Schroeders U. On the nature of crystallized intelligence: the relationship between verbal ability and factual knowledge // Intelligence. –2014. – P. 156-168. DOI: https://doi.org/10.1016/j.intell.2014.05.014
18. Taubaev Zh.T., Sultan Y., Dautova G.R. The role of artificial intelligence in forming stereotypes in intercultural communication // Bulletin of the Eurasian humanites institute. – 2025. – №1. – P. 185-195. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.18

Авторлар туралы мәлімет:

Алтай Айдын Алтайұлы – І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің докторанты, Талдықорған, Қазақстан.
Алтай Айдын Алтайулы – докторант Жетысуского университета имени И.Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан.
Altay Aidyn Altayuly – doctoral student Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan.

Абызова Айна Маратовна – философия докторы (PhD), І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің оқытушы-дәріскері, Талдықорған, Қазақстан.
Абызова Айна Маратовна – доктор философии (PhD), преподаватель-лектор Жетысуского университета имени И.Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан.
Abyzova Aina Maratovna – Doctor of Philosophy (PhD), lecturer at Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan.

IRSTI 16.21.07
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.03

***D.M. BAZARBEKOVA[1]**
Z.K. KURMANOVA[2]
B.Z. AKHMETOVA[3]
Kazakh National University of Sport, Astana, Kazakhstan[1,2]
S.Seifullin Kazakh AgroTechnical Research University, Astana, Kazakhstan[3]
(e-mail: dumanbaz2013@gmail.com[1], Kurmanova.Zauresh@yandex.ru[2],
bigaisha@mail.ru[3])

FRAME MODELING OF THE «ULYTAU» CONCEPT

Annotation. The article is devoted to the linguistic and cognitive analysis of the toponym «Ulytau» as a key sacred and historical-genesis symbol of Kazakhstan. Its structure is considered as a complex cognitive frame in the modern linguistic consciousness. The use of frame semantics to model the hierarchical organization of semantics allows us to move from the traditional taxonomy of nominations to the description of dynamic processes of meaning generation. As a result of frame modeling, four levels are identified: the core (geographical slots), the first periphery (cultural and symbolic representation), the second periphery (pragmatic commercial and social exploitation) and the outer contour (urban coding). It is shown that when moving from the core to the periphery, a consistent functional transformation of a toponym occurs: from the referential fixation of a geographical object to its functioning as a cultural code, a brand resource, and, finally, an urban code that organizes urban space. It is concluded that the "Ulytau" frame constitutes a dynamic semiotic system that serves as a powerful tool for constructing and sustaining national and cultural identity. Its structure reflects the mechanism of integration of traditional sacred heritage into modern social, economic and urban contexts, providing a semantic link between historical memory, current discourse and everyday experience.
Keywords: Ulytau, onomastics, frame, secondary nomination, symbolic representation.

Introduction. In recent decades, cognitive linguistics and linguistic-cultural studies have increasingly focused on the mechanisms by which geographically localized entities of the national landscape acquire the status of complex mental constructs structuring collective representations [1]. Sacred place names [2], serving as focal points of historical memory and cultural meaning[3], evolve from simple designations of place into complex conceptual systems [4].

Within the cognitive paradigm[5], a toponym is interpreted not simply as an indexical sign correlating with a physical referent, but as a concept-frame that integrates historical experience[6], cultural codes and axiological dominants of an ethnos [7]. As C.Fillmore emphasized, "frames are cognitive structures, knowledge of which is necessary for understanding words… A frame represents a stereotypical situation and unites its typical and potentially possible characteristics" [1, 111]. This perspective allows us to view the "Ulytau" frame not as a collection of separate categories, but as a cohesive system of knowledge that embodies cultural, historical, and geographical meanings.

The name "Ulytau" is a central element of Kazakhstan's cultural and linguistic worldview. Originally referring to a mountain range, it has over time evolved into a profound cultural and historical symbol. In people's minds, Ulytau is not merely a geographical location, but a kind

of "mental space-time" that connects the central part of the Saryarka region with significant events in the history of the Kazakh people [8]. As A. V. Superanskaya emphasized, proper names not only designate objects but also accumulate information about them, becoming carriers of knowledge and evaluations [9]. Consequently, the toponym Ulytau may be regarded not as a neutral label of a natural object but as a bearer of multilayered semantic content, including historical, cultural and value-based components.

An important stage in the institutional consolidation of this conceptual status occurred in 2022 with the establishment of Ulytau Region. This act marked a shift of the toponym from the register of a symbolic "place of memory" (lieu de mémoire) to that of an active state and discursive resource. This transformation was legitimized at the highest level of discourse, where the region's multifaceted significance was emphasized. In his Address titled "New Kazakhstan: The Path to Renewal and Modernization," Head of State K.-Zh.K.Tokayev justified this decision by highlighting its multifaceted significance. The President emphasized that the creation of a separate province in this historically significant region, located in the heart of Kazakhstan, not only brings economic benefits but also contributes to spiritual and cultural development, opening up new opportunities for the region [10].

This discourse actualizes the principal slots of the emerging "Ulytau" frame, namely: (1) "historical and sacred center" (the locus of decisive events), (2) "geographical core" (the heart of Saryarka), and (3) "resource potential" (economic, logistical and touristic). In this respect, Ulytau constitutes a productive object of cognitive-onomastic analysis, as it allows one to trace how an initially geographical concept undergoes structural reconfiguration under the influence of contemporary political and socio-economic factors.

The present study aims to reconstruct and describe the cognitive frame of Ulytau. To achieve this goal, a systematization of nominative units derived from the toponym is undertaken with regard to their spheres of functioning, and the hierarchical organization of frame slots — including core and peripheral zones — is identified and analyzed. Particular attention is paid to the cognitive functions of the toponym (referential, symbolic, pragmatic and navigational) at different levels of its realization. The synthesis of these approaches has enabled a comprehensive analysis in which the toponym "Ulytau" is understood as a multidimensional concept that integrates cognitive, cultural, discursive, and semiotic dimensions.

Methodology and research methods. The methodological foundation of the study consisted of a set of complementary methods aimed at analyzing various aspects of the "Ulytau" frame. The key tool was the method of cognitive frame modeling, developed in the tradition of C. Fillmore, which allowed for the reconstruction of the toponym as a script structure with slots (attributes) and their fillers. This approach made it possible to identify systemic connections between various nominative units and their conceptual functions.

To interpret value-based and symbolic connotations, a linguocultural analysis was applied, revealing how the name "Ulytau" relates to the national historical narrative and sacred geography. An important addition was the comparative-analytical method, used to identify differences in the semantic load of units belonging to different groups, which made it possible to trace the variability of their conceptual content.

Discourse analysis was aimed at studying the functioning of the toponym in various types of discourse—official-administrative, media, advertising, and tourism. This made it possible to identify contextually conditioned functions of the name and its role in shaping semantic emphases within various communicative domains.

Onomastic analysis provided an accurate taxonomy of names, including oronyms, choronyms, ergonyms, urbanonyms, and other categories, and made it possible to describe the mechanisms of secondary naming that capture processes of semantic expansion and transformation. Additionally, elements of semiotic analysis were employed, allowing us to interpret names as signs functioning within urban space and commercial communication. A comparative-analytical method was applied to identify differences in the semantic load of units from different groups.

The combination of methods employed ensured a multifaceted examination of the toponym "Ulytau" and allowed for the identification of its cognitive, cultural, discursive, and semiotic dimensions, which collectively reveal its significance as a concept of regional identity. The research material consisted of a corpus of nominative units containing the component "Ulytau," collected through a comprehensive sampling of open sources and systematically organized and analyzed to identify patterns of toponym conceptualization across different spheres of social life. The corpus was divided into four groups. The first group comprises geographical objects as primary nominations (sources: legislative acts, cartographic and administrative data). The second includes objects of culture and science, where "Ulytau" functions as a symbolic representation and marker of identity. The third group covers commercial and public objects, in which the toponym fulfills a pragmatic function and is used to enhance recognition and regional affiliation (state registries, corporate websites). The fourth group consists of urban infrastructure facilities, where "Ulytau" serves as an element of urban coding (maps, local government decisions, navigation data). The systematization of the material demonstrates the multifaceted functioning of the "Ulytau" component—from geographical designation to cultural symbolism, commercial exploitation, and urban coding—which confirms its conceptual productivity and significance in shaping regional identity.

Discussion and observation. The analysis conducted allows us to reconstruct the "Ulytau" cognitive frame as a complex, hierarchically organized structure of knowledge within linguistic consciousness. This frame is not a static set of features, but a dynamic scenario model, the core of which is formed by a geographical referent, while the peripheral slots are formed in the process of its symbolic and pragmatic use in various discursive spheres.

From a cognitive perspective, the architecture of the "Ulytau" frame demonstrates the presence of a stable core formed on the basis of basic geographical slots. This core serves as the primary nomination, anchoring the toponym in linguistic consciousness and ensuring its further semiotic development.

I. "Ulytau" as a cognitive frame: a geographic locus in linguistic consciousness. Within the cognitive-discursive paradigm, the toponym "Ulytau" represents not merely a collection of named objects, but a complex conceptual frame whose core is formed by geographical reference [11]. This basic frame structures the knowledge and perception of native speakers, serving as the initial cognitive schema ("stage") upon which subsequent layers of meaning of a cultural, social, and commercial nature unfold. Primary toponyms, which denote physical-geographical and administrative realities, form the stable core slots of this frame. They possess a high degree of referential stability and historical depth and perform three key functions within the cognitive system: spatially-locative (indicating a specific locus), identification-categorization (attribution to a unique regional class), and symbolic-axiological (expression of sacredness, historical memory, and national-state identity).

Slot "Natural Massif" as a prototypical basis. The central and prototypical element of the frame is the slot "Ulytau Mountain Range" [12]. In cognitive representation, it activates not only a complex of visual-geographical features (low mountainous relief of Saryarka, granite cliffs, dissected gorges, and specific vegetation) but also attributes of antiquity and fundamentality. This slot serves as a cognitive anchor point that gives rise to metaphorical extensions ("foundation," "cornerstone," "heart" of the steppe), which is what makes it exceptionally productive for secondary conceptualization.

Slot "Administrative Region" as an institutional projection. The slot "Ulytau Region" represents the result of a cognitive operation of derivation and institutionalization. In linguistic consciousness, it emerges as a projection of a sacred natural topos onto the sphere of official territorial administration. This slot actualizes the characteristics of integrity, governability, and historical continuity, cementing regional identity in a legitimate administrative form. Its formation (2022) marks a stage of the symbolic "return" of the sacred name to the current state-political sphere.

The "Settlement" slot as a point of everyday appropriation. The "Ulytau Village" slot functions as an anthropocentric marker within the frame's structure. It localizes an abstract geographical concept at a specific point in everyday human experience, serving the function of communicative and everyday actualization. This slot ensures the name's constant presence in the current social space, linking a global symbol to local life practices

Slot "Protected Territory" as a complex cultural-natural construct. The Ulytau National Park and Museum-Reserve form an integrated slot synthesizing natural and cultural attributes [13]. In the cognitive model, it performs the function of a "repository" (guardian) of values. The subslot "National Park" (established in 2022) emphasizes features of ecological uniqueness, preservation, and recreational potential. The "Museum-Reserve" sub-theme (since 1990) highlights a network of features associated with historical memory, sacredness, and memorial significance (the mausoleums of Jochi Khan and Alasha Khan, and the Baskamyir settlement). This complex slot materializes the idea of heritage, translating it into the mode of institutional protection and presentation.

From a cognitive perspective, the group of geographical features constitutes a hierarchically organized core of the "Ulytau" frame, rather than a simple collection of names. Its function lies in the referential anchoring of the toponym as a stable point of reference in linguistic and cultural consciousness. The core forms the basis for processes of derivation and meaning generation, allowing "Ulytau" to transcend the boundaries of a geographical designation. As a result, the toponym becomes a source of symbolic connotations associated with sacredness, origins, and heritage. The core acts as a cognitive mechanism for transforming a geographical object into a cultural concept. It provides a semiotic platform for integrating the toponym into various discursive practices. As a result, "Ulytau" retains its geographical identity while simultaneously generating new cultural meanings.

II. The Concept of "Ulytau" in the Cultural-Cognitive Space: Slots of Symbolic Representation.

The transfer of the sacred toponym from the sphere of geographic reference to the domains of culture, science, and social practices represents a process of frame expansion. The core geographic slots of the "Ulytau" frame form the basis for the development of symbolically loaded secondary slots, structuring knowledge about cultural and intellectual activity. Such designations function not as locative indicators but as cognitive markers that refer to a system of values and historical narratives associated with a given concept [14]. This process is interpreted as onomastic derivation, in which a proper name becomes a tool for categorizing and evaluating phenomena in the discourses of culture, science, and public life. In these practices, the toponym fulfills three main functions: memorial-axiological, identificatory-categorizing, and symbolic-representational. The first periphery of the "Ulytau" frame is formed by slots of symbolic representation, which enable the toponym to extend beyond the boundaries of its geographical core and anchor it in cultural, scientific, and social practices. These slots serve to convey the value-laden connotations embedded in the core and adapt them to specialized discourses, transforming the toponym into a cultural code capable of functioning in various spheres of public life.

The "Ritual-Cyclical Communication" Slot: Cultural Festivals as a Chronotope. In this cognitive model, festivals form a distinct temporal-symbolic slot where time (chronos) and cultural space (topos) are synthesized. The "Ulytau Uni" ("Voice of Ulytau") folk art festival, which has been held since 1990, embodies a whole range of characteristics: cyclicality and continuity (held annually, with the 33rd iteration in 2025), scaling of identity (evolution from regional to national status), and discursive integration (timing to coincide with historical and political dates, such as the anniversary of the region's formation). Cognitively, this festival serves as an instrument of collective memory and the contemporary presentation of traditional art, where the "voice" metaphorically embodies the historical spirit of the place making itself known (resounding).

The "Ulytau Kymyz" festival forms a more specialized ethno-gastronomic sub-category. Its conceptual framework encompasses elements of ritual (originating from the horse breeders' "Terisakkan Spring" rituals), authentic consumption (kumis tasting), and cultural syncretism

(incorporation into broader ethno-festivals such as "Kökmaisa"). This slot translates abstract "traditionalism" into the realm of sensory, bodily, and ritually repeated experience, cementing the connection between the landscape ("Ulytau") and national cultural practice.

Slot "Creative Transgression and Global Dialogue": the ideonym as a strategy of cultural synthesis. The musical group "Ulytau" represents a cognitively complex phenomenon—a transmedia ideonym. This entity performs an operation of blending codes and cultural layers. Within its structure, the following elements collide and synthesize: national instrumental traditions (the dombra, the kuy of Kurmangazy), Western European academic canon (arrangements of Vivaldi and Bach), and global rock and metal culture. Winning the Grand Prix at the Hollywood Championship (2001) and international tours highlight the most important attribute of this slot—transnational communicative success. Thus, the "Ulytau" band serves as a cognitive bridge: it recodes a sacred-historical concept into the universal language of contemporary music, making it relevant and in demand in the global cultural space without losing touch with the core of its identity.

Slot "Intellectual Legitimation and Discursive Production": scientific and media publications. In this domain, a slot is formed that is responsible for rationalizing and systematizing meanings associated with the concept. The academic journal Ulytau Magazine of the Nazarbayev University Graduate School of Business activates features of institutional elitism, interdisciplinary knowledge, and symbolic capital [15]. Using the toponym in the title of a prestigious publication constitutes an act of appropriating the cultural symbol to legitimize intellectual activity, asserting its deep connection with the local context within international academic standards.

The regional newspaper, which has been known as "Ulytau" since 1973 (following a series of name changes), forms a historical-discursive sub-narrative [16]. It serves as a permanent textual constructor of regional identity. Its long existence embodies the characteristics of continuity, adaptability (changes in name in accordance with the ideological context), and the chronicling of everyday life. This slot ensures the constant verbal actualization of the concept of "Ulytau" in socio-political and cultural discourse, translating it from the realm of sacred history into the field of current news and social narratives.

Thus, secondary nominations in the cultural-scientific domain reveal the mechanism of symbolic appropriation and semantic projection of the core geographic frame. The formed slots—"Ritual-Cyclical Communication," "Creative Transgression," and "Intellectual Legitimation"—demonstrate how the concept of "Ulytau" becomes a multidimensional cultural code. This code structures experience across time (festivals), synthesizes tradition and modernity in a global context (music), and provides legitimation of knowledge (publications). These slots transform the toponym from a mere place designation into a generative model for cultural and intellectual production, where the name guarantees authenticity, depth, and communicative power of the produced content.

III. The Cognitive Frame of "Ulytau" in Commercial and Social Discourse: Slots of Attributive Exploitation and Social Legitimation.

The second periphery of the cognitive frame of "Ulytau" is formed by slots created through the pragmatic appropriation of its symbolic capital by commercial and public institutions. In this context, a natural cognitive shift occurs: the place name undergoes a semantic reduction of its original locative meaning, followed by a hyperbolization of its connotations. Its key function transforms from a referential one to an attributive-pragmatic one. The name becomes a powerful ergonomic operator, performing a series of highly specialized tasks in the collective consciousness: brand-building, social-identity, and symbolic-transfer functions.

The "Commercial-Locative Attestation" Slot: Retail as the Appropriation of Authenticity. Names of commercial entities (TD Ұлытау, Ulytau Mall, mini-market chains) constitute a cognitive slot based on the logic of guarantee and local embeddedness. This slot activates in the consumer's mind a complex of interrelated features: regional origin/quality of goods (particularly for grocery stores), centrality and reliability status (for shopping centers), and everyday integration of the brand into the urban environment (geographic distribution of points

across different districts of Astana and regional cities). Cognitively, this functions as a mechanism for reducing transactional trust costs: the name "Ulytau" serves as a ready-made mental marker attesting to the product or location as "authentic," "genuine," and "verified."

Slot "Gastronomic and Service Representation": restaurants and services as carriers of cultural code. Restaurants named Ulytau, located in major cities of Kazakhstan, constitute a slot based on the strategy of cultural transcodification. Here, the name serves as a compact signal, activating the consumer's expectation not merely of Kazakh cuisine, but of authentic cuisine rooted in tradition (and even in sacred geography). The bakery Ulytau Nan and service enterprises (driving schools, pharmacies) expand this slot, adding attributes of large-scale regional production, quality, and trustworthiness in everyday services not directly related to cultural consumption. In this case, the name serves to transfer a positive connotation from a sacred concept to a secular but socially significant activity.

Slot "Construction Branding as Synthesis of Tradition and Modernity": ULYTAU Group. This company forms a unique, ideologically loaded cognitive slot. It performs a complex operation of symbolic synthesis. On one hand, it activates features of innovation, technological advancement, and metropolitan prestige (modern residential complexes in Astana). On the other, the deliberate integration of national motifs refers to attributes of cultural heritage, fundamentality, and historical memory embedded in the core of the "Ulytau" frame. Thus, the slot legitimizes the new (construction project) through appeal to the ancient (sacred topos), creating a unique brand perceived simultaneously as progressive and spiritually rooted.

Slot "Social Responsibility as Projection of Strategic Sustainability." The Ulytau charitable foundation creates a cognitive slot in the domain of social investment and future-oriented planning [17]. The use of the toponym here activates not commercial, but axiological and temporal features: strategic development, sustainability, care for the foundation (of the nation), and generational continuity. Cognitively, the Ulytau foundation is schematized not as mere aid, but as systematic investment in the future, where the name of the sacred region, associated with the origins of statehood, symbolically guarantees long-term impact, seriousness, and national orientation of the mission.

Thus, the commercial and social exploitation of the name "Ulytau" demonstrates the final stage of the cognitive evolution of the toponym—its transformation into a multifunctional symbolic resource with a high degree of semantic plasticity. The peripheral slots show how the deep meanings of the core (sacredness, authenticity, fundamentality) undergo instrumental adaptation to solve pragmatic tasks of marketing and social positioning. This indicates that the concept of "Ulytau" has attained the status of a "super-symbol" in the Kazakhstani linguistic consciousness, capable of legitimizing and imbuing with added value a wide range of practices—from the sale of bread to the formulation of educational policy.

IV. The Cognitive Frame of "Ulytau" in Urban Space: Slots of Spatial Coding and Symbolic Staging.

The integration of the toponym "Ulytau" into the nominative system of urban infrastructure represents the final and most representative stage of cognitive urbanization of the sacred concept. At this level, there is a definitive detachment from direct geographic reference. The name begins to function as a higher-order semiotic operator, executing complex coding of urban space [18]. Its application in urbanonyms and ergonyms of infrastructural objects demonstrates the maximum semantic capacity and migratory potential of the concept, which transmits historical and cultural patterns beyond the original locus into the fabric of everyday urban communication. Within this system, three key cognitive functions can be distinguished: navigational-locative, identification-branding, and memorial-symbolic.

Slot "Transit-Navigational Schematization": streets, alleys. This slot is responsible for embedding the concept into the city's mental map as a structural element. The toponyms "Ulytau Street" in Astana, Almaty, Kokshetau, Karabas, and Zhezkazgan form a cognitive network that activates characteristics of typification, repetition, and national universality. Widespread

geographical dissemination transforms the name from a designation of a unique place into a toponymic template marking the urban space's belonging to the national cultural field.

Sub-slot "Museumified Representation": The "Ulytau" Alley in Astana (2018) represents a unique cognitive phenomenon—an urban hypertext or "scenario park." It is not merely a name, but a holistic spatial-symbolic program. The site activates a complex of features: sacredness (a jadeite stone with an inscription), historical reconstruction (copies of petroglyphs, balbals, and copper smelting furnaces), and memorial concentration (the stone of Amir Timur, the stone of Khan Orda). Cognitively, the alley functions as a compressed and transposed version of the "Ulytau" frame within the capital's context, where physical movement along the alley simulates a symbolic "journey" to the nation's sacred core. This exemplifies the highest form of symbolic function—didactic staging of heritage.

The "Residential Prestige" category: the brand names of residential complexes. The "Ulytau" residential complexes in Astana, Almaty, Karaganda, and Zhezkazgan form a category based on the logic of attributive transfer. The name of a sacred region, possessing connotations of fundamental importance, purity, and origins, is projected onto modern housing, endowing it in consumers' minds with attributes of elitism, environmental friendliness, cultural richness, and reliability. This slot serves to symbolically elevate the status of commercial real estate by appealing to deep-seated cultural codes.

The "Sports and Competition Representation" slot: arenas and clubs. The "Arena Ulytau" sports complex and the "Ulytau" football club (Zhezkazgan) constitute a slot associated with physical activity, competitiveness, and local patriotism. In this case, the name evokes attributes of strength, endurance, regional pride, and team spirit. For the football club, which had gone through several technical name changes ("Gornyak," "Metallurg"), the choice of the name "Ulytau" in 1997–2000 symbolized a conscious transition from an industrial to a cultural-historical identity.

Slot "Everyday Transit Routinization": a public transportation stop. The "Ulytau" stop in Astana serves as a minimalist yet highly frequent cognitive marker. This subslot provides constant, background actualization of the concept in everyday practice. Its function is not deep comprehension, but habituation and naturalization: the name of the sacred center quietly integrates into citizens' routine routes, contributing to its internalization at a subconscious level and consolidating it as an element of the ordinary linguistic worldview.

Thus, the urban layer of the onomastic field demonstrates the culmination of the semiotic expansion and conceptual adaptation of the "Ulytau" frame. The gaps that have formed here demonstrate how the concept is no longer tied exclusively to the past and the sacred, but has become an active agent in shaping contemporary urban identity and spatial experience. Through appropriation and replication of the name, the city performs a "symbolic import" operation: borrowing the authority of an ancient locus to legitimize and semantically enrich its own environment [19].

Results. Thus, "Ulytau" in an urban context transforms from a place name into a multidimensional urban code—a tool for navigation, branding, fostering memory, and shaping everyday life—finally establishing its status as a national cultural super-symbol that lives not only in history but also in contemporary urban discourse.

The functioning mechanism of the "Ulytau" frame demonstrates the gradual transformation of its cognitive functions from the core to the periphery. The frame functions as a dynamic system in which the interaction between the core and the periphery ensures the semiotic flexibility and ambiguity of the place name. This allows "Ulytau" to retain its cultural depth while adapting to new social and urban contexts.

A study conducted within the framework of cognitive linguistics and onomastics has shown that the toponym "Ulytau" has undergone a significant transformation in contemporary Kazakh linguistic consciousness. It has ceased to be merely a designation of a specific geographical object and has evolved into a complex cultural-semiotic frame. This frame constitutes a dynamic hierarchical structure that reflects the processes of collective interpretation and pragmatic

appropriation of sacred space, demonstrating its multi-layered nature and functional flexibility. One of the key findings of the analysis was the identification of a clear architecture of the "Ulytau" frame. Its structure is organized around a geographical core and develops radially, encompassing slots of cultural representation, commercial exploitation, and urban coding. This model reflects the cognitive trajectory of a sacred concept that is gradually integrating into modern society while retaining its symbolic significance and expanding its scope of application. Particular attention is drawn to the mechanism of semantic transformation and functional adaptation underlying frame formation. At each new level of the periphery, there is a reduction of the direct denotative meaning and an enhancement of the connotative potential of the name. As a result, "Ulytau" undergoes successive stages of transformation: from a geographical entity to a cultural symbol, then to a brand asset, and finally to an urban code. This process demonstrates the concept's unique semantic flexibility and ability to adapt to changing social conditions.

The "Ulytau" frame performs a strategic socio-cognitive function, serving as a tool for constructing and maintaining collective identity. It unites historical memory, contemporary social practices—such as business and philanthropy—and the everyday spatial experience of city dwellers into a single network of meaning. Thus, this frame serves as a mechanism for the symbolic integration of traditional heritage into modern and postmodern contexts, ensuring the continuity of cultural meanings.

Conclusion. The frame modeling method has proven to be highly heuristic for philological analysis of complex onomastic phenomena. Its application allows us to move beyond the static classification of place names and proceed to a dynamic reconstruction of the processes of meaning-making and conceptualization within the national linguistic consciousness. This opens up new possibilities for the study of cultural symbols and their role in shaping society's cognitive maps.

The practical significance of the cognitive-frame analysis of the toponym "Ulytau" lies in its applicability in applied linguistics, intercultural communication, and branding, where the frame model serves as a cognitive map of cultural connotations, important for translation, text adaptation, cultural heritage management, and regional development, including tourism, museum, and educational practices. In the educational sphere and in the formation of civic identity, this model can be used as a didactic tool in the study of the history, geography, and literature of Kazakhstan, contributing to the strengthening of national identity and the understanding of cultural memory as the foundation of modern society.

The study also opens prospects for further development of the topic in a comparative perspective, allowing the analysis to be extended to other sacred toponyms of Kazakhstan and enabling the identification of both universal and unique mechanisms of spatial symbolization. A diachronic approach to the "Ulytau" frame, through the study of chronicles, oral traditions, texts from the 19th–20th centuries, and contemporary media space, demonstrates the influence of politico-ideological contexts on its interpretation and transformation into a tool of cultural and national identity. An important direction is the empirical-sociolinguistic validation of the model through associative experiments, surveys, and discourse analysis of public speeches and media, which allows the real configuration of the frame and the ideological contestation of its meanings to be revealed. Interdisciplinary collaboration with historical geography, social semiotics, visual studies, and cognitive psychology ensures a comprehensive study of sacred toponyms as active agents of cultural memory and dynamics of contemporary society.

Literature

1. Филлмор Ч. Фрейм семантикасы. Таңертеңгі тыныштықтағы лингвистика. – Сеул: Хансин. 1982. – С. 11-137.

2. Кубрякова Е.С. Тіл және білім: Тіл туралы білім алу жолында: сөз таптары когнитивтік тұрғыдан. Әлемді түсінудегі тілдің рөлі. – М.: Славян мәдениетінің тілдері. 2004. – 560 б.

3. Карасик В.И. Тілдік шеңбер: тұлға, тұжырымдамалар, дискурс. – Волгоград: Өзгеріс, 2002. – 477 б.

4. Қалиева А.Қ., Матыжанов К.С., Нухұлы А. Сәтбаев Қ.И. мұрасындағы фольклор және мәдени жад мәселелері: «Ер Едіге» эпосынан Ұлытаудың киелі географиясына дейін. // Керуен. – №3(88), 2025. – Б. 17-34 DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-01

5. Степанов Ю. С. Тұрақтылар. Орыс мәдениетінің сөздігі. Зерттеу тәжірибесі / Ю.С. Степанов. – М.: Орыс мәдениетінің тілдері, 1997. – 824 б.

6. Водзер Туптен Тибет атауы нені білдіреді? Санцзянюань ұлттық саябағындағы құстар өзенінің бойындағы тонимистік мөлдірлік, Қытай. // Names A Journal of Onomastics. Т. 72. – 2024. – № 4.– Б. 24-36. DOI: https://doi.org/10.5195/names.2024.2609

7. Шан Гуовен, Ян Лили Қытайдағы шетелдік топонимдерді қолдану тәжірибесі мен басқаруы: мәдени саясат пен идеология // Names A Journal of Onomastics. Т. 71. № 42. 2023. – Б. 1-11. DOI: https://www.doi.org/%2010.5195/names.2023.2435

8. Усманова Э.Р., Захаров С. В., Джумабеков Д. А., Антонов М. А. Ұлытаудағы (Орталық Қазақстан) тауларға табыну дәстүрі немесе таумен салттық әңгіме // Қоршаған ортамен өзара әрекеттесетін ежелгі және дәстүрлі мәдениеттер: тарихи реконструкция мәселелері: 1-ші халықаралық салалараралық конференция материалдары / ред. Е.В. Куприянова. Челябинск: Челябинск мемлекеттік университетінің баспасы. – 2021. – Б. 81-91. URL: https://archeo-lib.kz/biblioteka/stati/tradicziya-kulta-gor-v-ulyitau-(czentralnyij-kazaxstan),-ili-ritualnyij-razgovor-s-goroj.html?page=25 (қаралды: 19.01.2026).

9. Суперанская А. В. Жеке атаулардың жалпы теориясы. - М.: ЛКИ, 2007. – 368 б.

10. Жаңа Қазақстан: жаңарту және жаңғырту жолы: Қазақстан Республикасының Президенті Қ.-Ж. Қ. Тоқаевтың Қазақстан халқына үндеуі. Астана, 2022 жылғы 16 наурыз. URL: https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953 (қаралды: 19.01.2026).

11. Әділов М., Екижи М., Жиенбай Б. Алакөл атауының этимологиясы: топонимистік талдаудың жаңа тәсілдері мен аспектілері. // Еуразия гуманитарлық университетінің хабаршысы. – 2025. – № 2. – Б. 22-30. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-2.04

12. Базарбекова Д.М. Жезқазған-Ұлытау өңірінің топонимиясы. // Социосфера. – №2. 2014. – Б. 56-61. URL: https://oaji.net/articles/2015/1834-1441014940.pdf (қаралды:: 19.01.2026).

13. «Ұлытау» ұлттық тарихи-мәдени және табиғи мұражай-қорығы. Ресми сайт. URL: https://ulytaureserve.kz/ (өтініш берген күні: 19.01.2026).

14. Торт, Донада Джоан. Микротопонимия мәдени мұра парадигмасы ретінде-каталондық оронимдердің тақырыптық зерттеуі. // Onoma. 58 Том, 2023. – Б.37-54. DOI: https://doi.org/10.34158/ONOMA.58/2023/3

15. Ulytau Magazine: Назарбаев Университетінің Бизнес жоғары мектебінің зерттеу журналы. // Ресми сайт. URL: https://gsb.nu.edu.kz/ru/ulytau-eng (қаралды: 19.01.2026).

16. «Ұлытау аймағы» газетінің тарихы. URL: https://el.kz/__ulitau_oniri___gazetinin_tarihi_25410/ (қаралды: 19.01.2026).

17. «Ұлытау білім беру қоры» қоғамдық қайырымдылық қоры. Ресми сайт. URL: https://cischool.edu.kz/ru/page/the-ulytau-foundation (қаралды: 19.01.2026).

18. Васильев В. Л. Валдай және гора-Валдай топонимдеріне жаңа көзқарас. // Ономастика мәселелері. Т. 20. – 2023. – №2. – Б. 41-57 DOI: 10.15826/vopr_onom.2023.20.2.015

19. Солопова О.А., Кошкарова Н.Н. Челябинск топонимін лексикографиялық және дискурсивтік зерттеуі (ағылшын тілінің мысалында). // Лексикография хабаршысы. – 2021. – № 22.– Б. 107-127. DOI: 10.17223/22274200/22/6

Д.М. БАЗАРБЕКОВА, З.К. ҚҰРМАНОВА
Қазақ ұлттық спорт университеті, Астана, Қазақстан
Б.З. АХМЕТОВА
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан

«ҰЛЫТАУ» ТҰЖЫРЫМЫНЫҢ ШЕҢБЕРЛІК МОДЕЛЬДЕУІ

Аңдатпа. Мақала Қазақстанның Орталық киелі және тарихи-генезистік символы ретінде қарастырылатын «Ұлытау» топонимін лингво-когнитивті зерттеуге арналған. Оның құрылымы қазіргі тілдік санада бар күрделі когнитивті кадр ретінде зерттеледі. Мағыналардың иерархиялық ұйымдастырылуын модельдеу үшін фреймдік семантиканы қолдану атаулардың дәстүрлі жіктелуінен мәндерді қалыптастырудың динамикалық процестерін сипаттауға көшуге мүмкіндік береді. Рамалық модельдеу негізінде төрт деңгей анықталды: ядро (географиялық сипаттамалар), бірінші периферия (мәдени-символдық бейнелеу), екінші периферия (коммерциялық және әлеуметтік мақсаттарда прагматикалық қолдану) және сыртқы контур (қалалық кодтау). Ядродан перифериияға қарай жылжу кезінде топонимнің дәйекті функционалды өзгеруі байқалады: географиялық объектіні бекітуден оның мәдени код, бренд-ресурс және, сайып келгенде, қалалық кеңістікті ұйымдастыратын урбанокод ретінде жұмыс істеуіне дейін. «Ұлытау» шембері ұлттық-мәдени бірегейлікті құрастыру мен қолдаудың қуатты құралы болып табылатын динамикалық семиотикалық жүйе болып табылады. Оның құрылымы дәстүрлі қасиетті мұраны қазіргі әлеуметтік, экономикалық және урбанистік контексттерге біріктіру механизмін көрсетеді, тарихи жады, өзекті дискурс және күнделікті тәжірибе арасындағы семантикалық байланысты қамтамасыз етеді.

Түйін сөздер: Ұлытау, ономастика, шеңбер, екінші реттік номинация, символдық көрініс.

Д.М. БАЗАРБЕКОВА, З.К. КУРМАНОВА
Казахский национальный университет спорта, Астана, Казахстан
Б.З. АХМЕТОВА
Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина, Астана, Казахстан

ФРЕЙМОВОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ КОНЦЕПТА «УЛЫТАУ»

Аннотация. Статья посвящена лингвокогнитивному исследованию топонима «Улытау», который рассматривается как центральный сакральный и историко-генезисный символ Казахстана. Исследуется его структура как сложного когнитивного фрейма, существующего в современном языковом сознании. Применение фреймовой семантики для моделирования иерархической организации смыслов позволяет перейти от традиционной классификации названий к описанию динамических процессов формирования значений. На основе фреймового моделирования выявлены четыре уровня: ядро (географические характеристики), первая периферия (культурно-символическое представление), вторая периферия (прагматическое использование в коммерческих и социальных целях) и внешний контур (урбанистическое кодирование). Продемонстрировано, что при движении от ядра к периферии происходит последовательная функциональная трансформация топонима: от фиксации географического объекта к его функционированию как культурного кода, бренд-ресурса и, наконец, урбанокода, организующего городское пространство. Резюмируется, что фрейм «Улытау» представляет собой динамическую семиотическую систему, выступающую мощным инструментом конструирования и поддержания национально-культурной идентичности. Его структура демонстрирует механизм интеграции традиционного сакрального наследия в современные социальные, экономические и урбанистические контексты, обеспечивая семантическую связь между исторической памятью, актуальным дискурсом и повседневным опытом.

Ключевые слова: Улытау, ономастика, фрейм, вторичная номинация, символическая репрезентация.

References

1.Fillmor Ch. Freim semantikasy. Tañerteñgı tynyştyqtağy lingvistika. – Seul: Hansin. 1982. – S. 11-137.

2.Kubräkova E.S. Tıl jäne bılım: Tıl turaly bılım alu jolynda: söz taptary kognitivtık tūrğydan. Älemdı tüsınudegı tıldıñ rölı. – M.: Slavän mädenietınıñ tılderı. 2004. – 560 b.

3.Karasik V.İ. Tıldık şeñber: tūlğa, tūjyrymdamalar, diskurs. – Volgograd: Özgerıs, 2002. – 477 b.

4.Qalieva A.Q., Matyjanov K.S., Nuhūly A. Sätbaev Q.İ. mūrasyndağy fölklor jäne mädeni jad mäseleleri: «Er Edıge» eposynan Ūlytaudyñ kielı geografiasyna deiın. // Keruen. – №3(88), 2025. – B. 17-34 DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-01

5.Stepanov İu. S. Tūraqtylar. Orys mädenietınıñ sözdıgı. Zertteu täjıribesı / İu.S. Stepanov. – M.: Orys mädenietınıñ tılderı, 1997. – 824 b.

6.Vodzer Tupten Tibet atauy nenı bıldıredı? Sanszänüän ūlttyq saiabağyndağy qūstar özenınıñ boiyndağy tonimistık möldırlık, Qytai. // Names A Journal of Onomastics. T. 72. № 4. 2024. – B. 24-36. DOI: https://doi.org/10.5195/names.2024.2609

7.Şan Guoven, İan Lili Qytaidağy şeteldık toponimderdı qoldanu täjıribesı men basqaruy: mädeni saiasat pen ideologia // Names A Journal of Onomastics. T. 71. № 42. 2023. – B. 1-11. DOI: https://www.doi.org/%2010.5195/names.2023.2435

8.Usmanova E.R., Zaharov S. V., Jumabekov D. A., Antonov M. A. Ūlytaudağy (Ortalyq Qazaqstan) taularğa tabynu dästürı nemese taumen salttyq äñgıme // Qorşağan ortamen özara ärekettesetın ejelgı jäne dästürlı mädenietter: tarihi rekonstruksia mäseleleri: 1-şı halyqaralyq salalararalyq konferensia materialdary / red. E.V. Kuprianova. Cheläbinsk: Cheläbinsk memlekettık universitetınıñ baspasy, 2021. – B. 81-91. URL: https://archeo-lib.kz/biblioteka/stati/tradicziya-kulta-gor-v-ulyitau-(czentralnyij-kazaxstan),-ili-ritualnyij-razgovor-s-goroj.html?page=25 (qaraldy: 19.01.2026).

9.Superanskaia A. V. Jeke ataulardyñ jalpy teoriasy. - M.: LKİ, 2007. – 368 b.

10. Jaña Qazaqstan: jañartu jäne jañğyrtu joly: Qazaqstan Respublikasynyñ Prezidentı Q.-J. Q. Toqaevtyñ Qazaqstan halqyna ündeuı. Astana, 2022 jylğy 16 nauryz. URL: https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953 (qaraldy: 19.01.2026).

11. Ädılov M., Ekiji M., Jienbai B. Alaköl atauynyñ etimologiasy: toponimistık taldaudyñ jaña täsılderı men aspektıleri. // Eurazia gumanitarlyq universitetınıñ habarşysy. № 2 – 2025 j. – B. 22-30. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-2.04

12. Bazarbekova D.M. Jezqazğan-Ūlytau öñırınıñ toponimiasy. // Sosiosfera. № 2. 2014. – B. 56-61. URL: https://oaji.net/articles/2015/1834-1441014940.pdf (qaraldy:: 19.01.2026).

13. «Ūlytau» ūlttyq tarihi-mädeni jäne tabiği mūrajai-qoryğy. Resmi sait. URL: https:// ulytaureserve.kz/ (ötınış bergen künı: 19.01.2026).

14. Tort, Donada Joan. Mikrotoponimia mädeni mūra paradigmasy retınde-katalondyq oronimderdıñ taqyryptyq zertteuı. // Onoma. 58 Tom, 2023. – B.37-54. DOI: https://doi.org/10.34158/ONOMA.58/2023/3

15. Ulytau Magazine: Nazarbaev Universitetınıñ Biznes joğary mektebınıñ zertteu jurnaly. // Resmi sait. URL: https://gsb.nu.edu.kz/ru/ulytau-eng (qaraldy: 19.01.2026).

16. «Ūlytau aimağy» gazetınıñ tarihy. URL: https://el.kz/ulitau_oniri___gazetinin_tarihi_25410/ (qaraldy: 19.01.2026).

17. «Ūlytau bılım beru qory» qoğamdyq qaiyrymdylyq qory. Resmi sait. URL: https://cischool.edu.kz/ru/page/the-ulytau-foundation (qaraldy: 19.01.2026).

18. Vasilev V.L. Valdai jäne gora-Valdai toponimderıne jaña közqaras. // Onomastika mäseleleri. T. 20. 2023. –№ 2. – B. 41-57 DOI: 10.15826/vopr_onom.2023.20.2.015

19. Solopova O.A., Koşkarova N.N. Cheläbinsk toponimın leksikografialyq jäne diskursivtık zertteuı (ağylşyn tılınıñ mysalynda). // Leksikografia habarşysy. 2021. –№22. – B. 107-127. DOI: 10.17223/22274200/22/6

Авторлар туралы мәлімет:

Базарбекова Думангүл Мұқанқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық спорт университетінің қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Базарбекова Думангуль Мукановна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Казахского национального университета спорта, Астана, Казахстан.

Dumangul Mukanovna Bazarbekova – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Kazakh National University of Sports, Astana, Kazakhstan.

Құрманова Зәуреш Кеңесқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық спорт университетінің сеньор-лекторы, Астана, Қазақстан.

Курманова Зауреш Кенесовна – кандидат филологических наук, сеньор-лектор Казахского национального университета спорта, Астана, Казахстан.

Kurmanova Zauresh Kenesovna – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer of the Kazakh National University of Sports, Astana, Kazakhstan.

Ахметова Бигайша Зейнулльевна – филология ғылымдарының кандидаты, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университетінің қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Ахметова Бигайша Зейнулльевна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Казахского агротехнического исследовательского университета имени С.Сейфуллина, Астана, Казахстан.

Akhmetova Bigaisha Zeinullievna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the S.Seifullin Kazakh AgroTechnical Research University, Astana, Kazakhstan.

ҒТАМР 16.21.37
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.04

Д.Ә. БАЛТАБАЙ
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан
(e-mail: baltabayev.dosjan@mail.ru)

*«ШЕЖІРЕ-И ТЕРАКИМЕ» ЕҢБЕГІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН КЕЙБІР ТОПОНИМДЕР МЕН ЭТНОНИМДЕРДІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Түркі жазба мұраларын, тарихи қолжазбалар мен жыр-дастандарды лингвистикалық тұрғыдан талдау – тілдің тарихи дамуын, қалыптасу жолдарын айқындауда айрықша маңызды. Зерттеу мақаланың зерттеу нысаны ретінде XVII ғасырда жазылған Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегі алынды. Аталған туынды – түркі халықтарының тарихынан, мәдениетінен, этнографиясынан құнды мәліметтер беретін орта ғасырлық жазба ескерткіш. Бұл еңбек – Оғызнама дастанының араб әліпбиімен жазылған нұсқасы. Шежіре мәтінінің лексикалық құрамы көне түркі сөздерімен қатар араб, парсы және моңғол сөздерін қамтыған. Мақала шежіреде кездесетін кейбір топонимдер мен этнонимдердің этимологиясын айқындаумен, олардың лексика-семантикалық ерекшеліктерін зерделеуімен ерекшеленеді. Зерттеу барысында ономастикалық атаулардың құрылымдық, тарихи және мәдени сипаты айқындалып, олардың халық дүниетанымымен, рухани-мәдени дәстүрлерімен сабақтастығы көрсетілді. Жұмыста сипаттамалы, салыстырмалы-тарихи, фонетикалық, морфологиялық әдістер қолданылып, тілдік деректер кешенді түрде талданды. Мақалада *Йайық (Жайық), Талас, Сайрам* секілді топонимдердің шығу тегі мен семантикалық ерекшеліктері зерделеніп, олардың түркі-моңғол тілдеріндегі түбірлерімен байланысы ашылады. Сонымен қатар *қарлық, татар, қытай, ұйғыр* этнонимдерінің этимологиясына қатысты түрлі ғылыми болжамдар салыстырылып, тарихи деректермен негізделеді. Әбілғазы еңбегінде кездесетін аңыздық сипаттағы мәліметтердің халықтық этимологияға ықпалы да талданады. Зерттеу нәтижесінде шежіре мәтініндегі топонимдер мен этнонимдердің түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін танудағы маңызы нақтыланып, олардың этимологиялық сипаты түркі тіл біліміндегі деректермен сабақтастықта сараланады.
Түйін сөздер: ономастика, топоним, этноним, этимология, түркі тілдері, «Шежіре-и теракиме».

Кіріспе. Тіл білімінде топонимдер мен этнонимдердің лексика-семантикалық қырын айқындау, олардың этимологиясын, этнографиялық сипатын зерделеу аса маңызды. Жалқы есімдерді лингвистикалық тұрғыдан талдауда оларды ұлт дүниетанымымен, руханиятымен, мәдениетімен, салт-дәстүрімен, тарихымен сабақтастықта қарастыру қажет. Топонимдер құрамы, құрылысы, лексика-семантикалық сипаты жағынан алуан түрлі болып келеді. Құрамы жағынан жер-су атаулары көне, ортағасырлық не болмаса жаңа замандық болуы мүмкін. Этимологиялық зерттеулер бойынша жалпы тіл білімінде

* *Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын AP22687210 ««Шежіре-и теракиме» еңбегінің этимологиялық тезаурус сөздігі» атты гранттық жоба аясында әзірленді.*

қандай әдіс-тәсілдер қолданылса, жалқы есімдердің этимологиясын саралауда да сол әдістер басшылыққа алынады. Яғни лексикалық бірліктердің шығу тегін айқындаудағы әдістер ономастикалық атаулар тегін саралауда да пайдаланылады. Атап айтсақ, оның қатарына сипаттамалы, салғастырмалы, тарихи-салыстырмалы, фонетикалық, морфологиялық әдістер мен тәсілдер жатады.

Топонимдерді зерттеуде шетелдік (В.В.Радлов, С.Е.Малов, А.М.Щербак, Н.К.Дмитриев, М.Рясянен) және отандық (С.Аманжолов, А.Әбдірахманов, Т.Жанұзақ т.б.) түркітанушы ғалымдардың зерттеу еңбектерінде тілдік деректер мол кездеседі. Ал жалпы жекелеген лексикалық бірліктердің этимологиясына қатысты материалдар В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, Л.З.Будагов, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков т.б. түркітанушы ғалымдар зерттеуінде кеңінен сөз болады. Түркі халықтары этнонимдерінің тарихына, этимологиясына қатысты Л.Н.Гумилев, В.Махпиров, Ә.Қайдар, Қ.Сартқожаұлы, Т.Қайыркен т.б. ғалымдар еңбектерінде, сонымен бірге «Древнетюркский словарь», М.Қашғаридің «Түркі тілдерінің сөздігі» секілді сөздіктерде ғылыми тұжырымдар берілген. Жалпы ономастикалық атаулардың этимологиясын анықтаудың өзіндік қиындықтары бар. Бұл тұста тілдік, тарихи, географиялық, этнографиялық аспектілер шеңберінде кешенді талдаулар қажеттілігі туындайды.

Әбілғазы Баһадұр ханның шежіресіне, ондағы топонимдер мен этнонимдердің тарихына, этимологиялық ерекшелігіне қатысты біршама деректер орыс ғалымы А.Н.Кононовтың «Родословная туркмен. Сочинение Абул-л-Гази-хана Хивинского» (1958) [1, 56], түрік ғалымы З.К.Өлмездің «Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütügü)» (1996) [2, 273] монографиялық еңбегінде қарастырылған.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Бұл зерттеудің әдістемелік негізін тіл біліміндегі ономастикалық зерттеу дәстүрі құрайды. Топонимдер мен этнонимдердің табиғаты күрделі, олардың семантикасы, шығу тегі және тарихи дамуы әрқашан пәнаралық тұрғыдан қарастыруды қажет етеді. Сондықтан «Шежіре-и теракиме» еңбегіндегі жалқы есімдерді талдау барысында тек қана лингвистикалық тәсілдер емес, сонымен қатар тарихи, этнографиялық және географиялық мәліметтер де кешенді түрде пайдаланылды. Зерттеу барысында бірнеше әдіс қолданылды.

Біріншіден, сипаттамалы әдіс (дескриптивті тәсіл) қолданылды. Бұл әдіс арқылы мәтіндегі топонимдер мен этнонимдер жинақталып, олардың жүйесі жасалды. Әрбір атау жеке-жеке қарастырылып, мәтіндегі қолданыс орны, формасы, семантикалық өрісі анықталды. Сипаттамалы талдау атауларды дереккөз ретінде жүйелеуге және кейінгі салыстыруларға негіз болды.

Екіншіден, салыстырмалы-тарихи әдіс кеңінен пайдаланылды. Түркітану ғылымында бұл әдіс ежелгі жазба ескерткіштерді қазіргі түркі тілдерімен, сондай-ақ моңғол, парсы, қытай деректерімен салыстыру арқылы тілдік құбылыстардың тарихи даму жолын ашуға мүмкіндік береді. Мысалы, *Талас* атауы Орхон-Енисей жазбаларындағы *талуй/талай* формаларымен, *Жайық* атауы Птолемей деректеріндегі *Daix* нұсқасымен салыстырылды. Мұндай салыстырулар арқылы дыбыстық өзгерістердің заңдылықтары, мағыналық дамудың бағыттары анықталды.

Үшіншіден, фонетикалық әдіс қолданылды. Бұл тәсіл атаулардағы дыбыстық өзгерістерді анықтауға, олардың тарихи фонетикалық заңдылықтарға сәйкес келуін айқындауға мүмкіндік берді. Мысалы, *Жайық* гидрониміндегі *d > j > ž* дыбыстық өзгерісі түркі тілдерінің тарихи дамуындағы белгілі құбылыстардың бірі ретінде қарастырылды. Сондай-ақ, *Талас* атауындағы *т/д* дыбыстарының алмасуы, *Сайрам* топониміндегі *р/з* варианттары талданды.

Төртіншіден, морфологиялық әдіс арқылы топонимдер мен этнонимдердің құрамындағы жұрнақ-жалғаулардың қызметі, түбір мен қосымшаның арақатынасы қарастырылды. Мысалы, *Жайық* атауындағы *-ық* жұрнағы, *Татар* этниміндегі көптік мәнді білдіретін *-ар* қосымшасы арнайы талданды. Бұл тәсіл атаулардың құрылымын нақтылауға мүмкіндік берді.

Бесіншіден, этимологиялық талдау әдісі қолданылды. Әрбір атаудың түбірлік негізін айқындау үшін түркі және моңғол тілдеріндегі сәйкес сөздерді салыстырып, этимологиялық талдау жасалды. Мысалы, *Сайрам* топонимі *сайр* түбірімен, *қарлық* этнонимі *қар* және *қарлыг* компоненттерімен байланыстырылды. Этимологиялық талдау барысында халықтық этимология мен ғылыми болжамдардың айырмашылықтары да көрсетілді.

Шежіре мәтінінде көптеген атаулар аңыздық сюжеттер арқылы түсіндірілген. Бұл деректер халықтық дүниетанымды бейнелегенімен, ғылыми тұрғыдан қайта тексеруді қажет етеді. Сондықтан әрбір аңыздық түсіндіру салыстырмалы-тарихи, фонетикалық және морфологиялық талдаулар арқылы сараланып, олардың шынайылық деңгейі айқындалды.

Талқылау мен бақылау. «Шежіре-и теракиме» еңбегінде қазақ даласында орналасқан ежелгі қала, өзен-көл, тау атаулары кездесіп отырады. Мәселен, шежіре мәтінінде Йайық (Жайық), Йангикент, Қазығұрт, Алмалық, Маңғышлақ, Сайрам, Сырдария, Талас, Түркістан, Улағ Тағ секілді топонимдер жиі ұшырасады. Тіпті автор тарапынан кейбір этнонимдердің шығу тегіне қатысты этимологиялық болжамдар беріледі.

Шежіре мәтінінде кездесетін топонимдердің бірі – *Talaş*/*Талас*. Мысалы: *Oguz xan tamam Mogol ve Tatar iliniŋ leşkerini cemig qılıp Talaş ve Sayramga keldi (Оғыз Хан барлық Моғол және Татар халқының әскерін жинап, Талас пен Сайрамға келді)* [2, 138]. Талас – биіктігі 4488 метрді құрайтын Талас жотасынан басталып, Жамбыл облысына дейін созылып жатқан өзен атауы. Өзен ұзындығы 420 км құрайды. Талас жотасы мен тарихи Талас (Тараз) қаласының аттары осы өзен атауынан алынған, себебі өзенге Талас атауының берілуі түркі-моңғол заманынын бастау алады [3, 102]. Талас сөзінің этимологиясына қатысты деректерді саралай келе, Талас сөзінің түбірі түркі-моңғол тілдерінде *далай*/*талай* (теңіз, өзен) сөзіне – *з/с* көптік жалғауының (сөз тудырушы зат есім жұрнағы болуы мүмкін) қосылуы арқылы жасалған. *Талуй* және *талай* сөзі көне түркі тілінде «теңіз», «өзен» мағынасында жұмсалған. Мысалы, *талуй* «теңіз» мағынасында Күлтегін, Тоныкөк жазба ескерткіштерінде кездеседі [4, 425]. *Талай* сөзінің «Оғызнама» (XIII) дастанындағы қолданылу мысалы: *мұнда Утіл мүрен деген бір талай бар ерді* (Мұнда Еділ мурен деген бір өзен бар еді) [5, 39]. В.В.Радлов алтай, телеуіт, шор, қатчы, сойот, лебендин, сағай секілді түркі тілдерінде *талай* сөзі «өзен сағасы», «көл», «теңіз» мағыналарын беретіндігін жазады [6, 878]. Моңғол тілінде *далай* сөзінің «үлкен, ірі», «мұхит» деген мағыналары сақталған [7, 73].

Тұжырымдап айтқанда, аталмыш сөз түркі-моңғол тілдеріндегі *талай*/*тала*/*далай*/*дала* түбірінен қалыптасып шыққан деуімізге негіз бар. Талас сөзінің соңына жалғанған *с* көне түркі-моңғол тілдерінде көптік жалғауды білдірсе керек [8, 57]. Яғни *тала*/*й*/*+с* ерте кезден «өзендер», «көлдер», «сулар» мағынасын білдірген. Ал Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі *талуй (талай)* сөзінің ерте орта ғасырлық араб, парсы нұсқаларында Тараз болып айтылуы *л~р* дыбыстық алмаусының әсерінен болуы мүмкін. Мәселен, ғалым М.Рясенен аталған дыбыстық сәйкестіктерге қатысты мынадай мысалдар келтіреді: *інжіл~інжір~инжир, залал~зарар, ханшал~ханджар* (кинжал), *герел~қарар* (шешім) [9, 185].

Ғалым С.Аманжолов қазақ тілінің жергілікті тілдік ерекшеліктерінде кездесетін *р~л, л~р* дыбыстық алмасуларына қатысты біршама тұжырымдар жасайды. Ғалымның байқауынша, мұндай дыбыстық алмасулар көне түркі дәуірінен бастау алатын фонетикалық құбылыстардың жергілікті сөйленістерде әркелкі дамуының нәтижесі болып табылады. Мәселен, *жар* (көмек) сөзі кей өңірлерде *жал* түрінде, ал *шөрке* (орысша чурка – ағаштың кесіндісі) сөзі *шөлке* нұсқасында қолданылады. Бұл сәйкестіктердің батыс өңірі сөйленістерінде де ұшырасуы – тарихи фонетикалық заңдылықтың кең географиялық таралымын көрсетеді. Мысалы, кейбір өңірлерде *жора* сөзі *жола* түрінде айтылуы дыбыстық корреляцияның табиғи көрінісі болып саналады, өйткені *жола* тұлғасы семантикалық тұрғыда *жол* (бағыт, жол, дәстүр, әдет) түбірімен байланысты. С.Аманжоловтың пайымдауынша, оңтүстік сөйленістерде байқалатын *р* мен *л* дыбыстарының алмасуы тұрақсыз сипатқа ие. Мысалы, әдеби тілдегі *елең* сөзі Жуалы өңірінде *ерең* түрінде айтылуы

бұл дыбыстық варианттардың позициялық бейімделуін көрсетеді. Ғалым бұл құбылыстың бастауын түркі тілдерінің ерте даму сатысынан іздейді және оның көне дифференциациялық процестердің қалдығы екенін атап өтеді. Ғалымның пікірінше, Махмұд Қашқари де өз еңбегінде *р~л* дыбыс сәйкестігін түркілердің фонетикалық ерекшелігі ретінде көрсеткен. Көне *Талас* атауының *чигиль* тайпаларының тілінде *Тараз* немесе *Тіраз* түрінде айтылуы осы дыбыстық құбылыстың тарихи сабақтастығын дәлелдейді. Ғалым мұны дулат тайпалық бірлестігіне жататын мигиль руының тілдік жүйесіндегі ерекшелікпен байланыстырады [10, 245]. Сөз соңындағы *з//с* дыбыстық өзгерісін зерделеп қарасақ, оғыз тілдерінде *з* дыбысы тұрақты, ал қыпшақ тілдерінде *с* дыбысына өзгереді.

Ғалым Қ.Өмірәлиевтің пікірінше, Талас атауындағы *-ас* компоненті түркі және фин-угор тілдері арасындағы көне морфологиялық ұқсастықтың көрінісі болуы ықтимал. Ғалым бұл қосымшаны «ас» – «өзен» мағынасын білдіретін фин-угор лексемасымен байланыстыра отырып, аталмыш сәйкестіктің алтай дәуіріне тән ортақ тілдік қабаттан сақталып қалған элемент болуы мүмкін екенін алға тартады [11, 81]. Алайда ғалымның бұл пікірі әлі де болсын терең зерттеулерді қажет етеді. Қорыта айтқанда, Талас гидронимі түркі-моңғол тілдеріндегі *талай/далай* (өзен, су, теңіз) түбірлерінен тараған деп пайымдауға негіз бар. Демек, бұл атау – су атауларын білдіретін көне морфемалардың бірі, әрі тарихи тұрғыдан гидронимдік сөз тудыру үлгісін көрсетеді.

Әбілғазы шежіресінде кездесетін топонимдердің бірі – *Yayıq/Жайық*. Мәтінде бұл атау келесідей контексте кездеседі: *Andın köçüp Atıl suını keçip Yayıq suına keldi (Одан көшіп, Еділді кешіп, Жайыққа келді)* [2, 211]. Жайық – қазіргі Батыс Қазақстан және Атырау облыстарының аумағын бойлай ағып, Каспий теңізіне құятын ірі өзен. Бұл гидроним көне дереккөздерде де кездеседі. Мәселен, грек ғалымы Птолемейдің (II ғ.) еңбектерінде өзен атауы *Даикс* түрінде жазылған. Бұл жөнінде В.В.Бартольд: «Птолемей Волганы финдік Ра атауымен, ал Уралды түркілік Даикс (Яик) атауымен берген» деп жазады [12, 10]. Кейінірек Н.К.Дмитриев бұл атау Менандр Протектордың (VI ғ.) еңбегінде *aix ~ daix* тұлғасында қолданылғанын, ал оның негізінде *йай < йаз < заз* етістік түбірі жатқанын атап өтеді [13, 328]. Фонетикалық тұрғыдан қарағанда, Жайық атауының қалыптасуында *d > j > ž* типіндегі тарихи дыбыстық алмасулар орын алған. Бұл заңдылық түркі тілдерінің дамуына тән консонанттық эволюция процесін айқын көрсетеді. Сондықтан Жайық гидронимі көне *йай / йаз* (жайылу, таралу) етістігіне *-ық* жұрнағының жалғануы арқылы жасалған деп қарастыруға болады. Бұл морфемалық құрылым түркі тілдеріндегі су атауларының семантикалық жүйесіне толық сәйкес келеді.

Жайық атауының түбірі түркі тілдеріндегі *жай, жаю, жайылу* етістіктерімен тікелей байланысты. Бұл етістік негізінен «кеңею», «тарау», «ашылу», «жайылу» мағыналарын білдіріп, кеңістіктік сипаттағы табиғи құбылыстарды атауда жиі қолданылады. Осы түбірге *-ық* жұрнағы жалғану арқылы «жайылған», «жайылмалы» деген сындық сипаттан номинативтік мәнге ауысқан *Жайық* гидронимі қалыптасқан.

Түркітанушы ғалым Э.В.Севортян өз еңбектерінде *-ақ/-ық, -қ/-к, -ұқ/-үк, -ик/-ік* жұрнақтарының көне және орта түркі дәуірінде (VII–XIV ғғ.) өте өнімді сөзжасамдық қызмет атқарғанын атап көрсетеді [13, 110]. Осы жұрнақтар арқылы көне түркі тілінде көптеген номинативтік бірліктер жасалған: *йантук* – «таудың еңіс бөлігі», *йаруқ* — «жарық, ойық», *тұрұқ* – «тұрақ, аялдама», *қонұқ* – «қоналқы орын», *йаңлұқ* – «қате, адасу» және т.б [4, 384]. Қазіргі қазақ тіліндегі *тарақ, ойық, орақ, төсек, қиық, салық, қорық* сияқты сөздер де дәл осы тарихи жұрнақтар арқылы қалыптасқан. Аталған сөздердің кейбірі әрі зат есімдік (*қорық, ойық*), әрі сын есімдік (*қиық, жайық* – «жайылған, кең») мағыналарда қолданылады, бұл олардың ежелгі полифункционалды сипатын дәлелдейді. Тарихи-семантикалық тұрғыдан алғанда, *Жайық* атауының бастапқы мағынасы сындық сипатта болып, «жайылған», «жайылыңқы», «кең таралған» деген ұғымды білдірген. Кейін бұл сипаттық мән кеңістік нысанына – өзен атауына ауысып, лексикалану процесі арқылы гидронимге айналған.

Шежіре мәтінінде кездесетін топонимдердің бірі – *Sayram/Сайрам*. Мысалы: *Algan vilayetlerde köp yıllar turup düşmenlerini yoq qılıp dostlarını silep başı Sayram ayagı Mısırgaça algan*

vilayetleriniŋ barçasına hakimler qoyup qaytıp öz yurtıga tüşdi(Алған уәлаяттарда (аймақ) көп жылдар тұрып, дұшпандарын жоқ қылып, достарын сыйлап, басы – Сайрам, аяғы – Мысырға дейін ұзаған уәлаяттардың (аймақ) барлығына басшы қойып, өз еліне кері қайтты) [2, 147]. Ортағасырлық тарихи деректерге сүйенсек, Сайрам қаласы Сайрам сув өзеннің бойында болған. Сайрам сөзінің семантикалық мағынасы суға қатысты болғандықтан, түбірі *сайыр* сөзінен шығуы мүмкін. *Сайыр~сайыз~саяз* сөздері бір түбірден тараған, құрамында *р~з* дыбыстық сәйкестігі орын алған. *Р~з* дыбыстық сәйкестігіне, олардың тарихи дамуына қатысты түркітанушы (В.В.Радлов, М.Рясенен, Г.Рамстедт, Н.К.Дмитриев) ғалымдар тарапынан зерттеулер жүргізілген. Ғалымдар зерттеуінің нәтижесі *р* дыбысынан *з* дыбысының дамып шыққандығын көрсетеді [3, 101]. Осыдан-ақ Сайрам сөзінің түбірі *Сайыр* екендігін, *сайыз/саяз* тұлғасының кейін қалыптасқандығын көруімізге болады. Моңғол тілінде «өзен суының тартылуын» білдіруде *сайыртах* сөзі қолданылады [14, 257]. Моңғол тілінде *сайыртах сайр* түбірі мен *–тах* (қазақ тілінде *–ла+у* формасына сәйкес келеді) компоненті арқылы жасалған.

Ғалым К.К.Юдахин қырғыз тіліндегі *сайроон* сөзіне келесідей анықтама береді: «Сайроон – өзеннің таяз тұсы, судан өтуге қолайлы жер, қайраң» [15, 622]. Бұл анықтама топонимнің бастапқы мағынасының гидрографиялық сипатпен тікелей байланысын айқындайды. Түркі тілдерінде жиі байқалатын *м~н* дыбыстық сәйкестігіне назар аудара отырып, қырғыз тіліндегі *сайроон* мен қазақ тіліндегі *Сайрам* атауларының түбірі бір екендігін көруге болады. Яғни екі форманың да бір лексикалық негізден тарағанын, айырмашылық тек дыбыстық құрылымда ғана екенін байқаймыз. Сондай-ақ *сайыз* сөзінің көне тұлғасы *сайр* түрінде болғанын аңғаруға болады [3, 148]. Демек Сайрам қаласының аты Сайрам сув өзеніне байланысты қойылған. Сайрам сөзінің түбірі – *сайр* (*саяз, сайыз* мағыналарын білдіреді). Бұл сөз өзен суының аздығынан, арық-арыққа бөлініп, тайыз болып ағатындығынан шыққа керек.

Шежіре мәтінінде топонимдермен қатар көптеген түркі этнонимдері кездеседі. Солардың бірі – *Қарлық/Қарлұқ*. Аталмыш атаудың шығу тегі мен семантикасына байланыстытүркітанушылымындабірнешетұжырымбар. Біріншікөзқарасқасәйкес, *Қарлық* атауы көне аңыздық сипаттағы этнолингвистикалық түсіндірумен байланыстырылады. И.Н.Березин мен А.Н.Кононовтың жазбаларында қалың қарлы аймақта Оғыз қағаннан бөлініп қалған бірқатар тайпалар «қар адамдары» аталып, кейіннен *Қарлықтар* деп аталғаны айтылады [16, 295]. М.Қашғари де өз еңбегінде қарлұқтарды «оғыздар секілді түркімендердің бір тармағы» деп сипаттайды [17, 533]. Бұл дерек этнонимнің этномәдени негізін айқындап, оның оғыздық дәстүрмен байланысын көрсетеді. Екінші көзқарас – герман және түркі тілдері арасындағы тарихи параллельдерді зерттеген Г.Дёрфердің пікіріне негізделеді. Ғалымның пайымдауынша, *қарлұқ* сөзі көне түркі тіліндегі *қар* – «қосу, біріктіру, араластыру» түбірінен шыққан. Осылайша, *қарлұқ* атауының бастапқы мағынасы «біріккендер» немесе «араласқан тайпалар» болған [16, 295]. Бұл тұжырым тарихи-этникалық тұрғыдан қисынды, өйткені қарлұқтар үш тайпадан – чисы, ташылы және моула – құралғаны белгілі, сондықтан оларды ортағасырлық деректерде «үш оғыз» деп атаған [17, 534]. *Қарлық* этнонимі этимологиясына қатысты үшінші көзқарас ғалым Б.Н.Бияровтың «Өр Алтайдың жер-су аттары» атты еңбегінде берілген: В.И.Иллич Свитычтың ностратикалық реконструкцияларына сүйене отырып, *қарр/кер/қр* түбірлерінің ертедегі тілдерде «тау», «тас», «шың» мағыналарын білдіргенін көрсетеді. Осыдан ол *қарлық* этнонимін «таулық» немесе «тау тұрғындары» мағынасында түсіндіреді [18, 14]. Сонымен қатар, ғалым Б.Н.Бияров Ибн-Калдунның мәліметін мысалға келтіре отырып, оның жазбаларында *Мұзтау* атауы *Мұзқар* түрінде тіркелген, қарлық атауы «таулық» деген мағынаны білдіреді деп көрсетеді. Ғалымның пайымдауынша, *Қарлық* атауы Тянь-Шань жотасының шығыс сілемдеріндегі Баркөлтаг және Қарлықтаг сияқты оронимдермен тығыз байланысты. Бұл жорамал географиялық-этникалық тұрғыдан негізді, өйткені *қарлұқ* тайпаларының тарихи қонысы дәл осы таулы аймақтар мен Моңғол Алтайының батыс бөлігіне дейін созылып жатқан [17, 186]. Жалпы тарихи-лингвистикалық талдаулар

нәтижесінде, *Қарлық/Қарлұқ* этнонимін «таулықтар», «Қарлықтағ тауының адамдары» немесе «таудан шыққандар» деген семантикалық өріспен байланыстыру қисынды.

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде *қарлық* этнониміне қатысты мынадай дерек берілген: *Qış irdi, künler yaman savuq irdi. Gurniŋ taglarıga qar köp tüşüp irdi. Leşker xalqı yörmekke qınaldılar. Xan hükm qıldı-kim hiç kim mendin qalmasun tip barıp Gurnı aldı irse yel kelip yaz boldı. Leşkerniŋ sanın aldı, bir niçe kişi kem keldi, anlarnı sordı, hiç kim bilmediler. Bir niçe kündin soŋ ol kişiler xan xizmetiga keldiler. Xan anlarniŋ axvalin sordı irse aytdılar kim, bir niçe kişi leşkerniŋ soŋındın kele turur irdük. Tag içinde bir kiçe ulug qar yagdı. Andın soŋ yöriy bilmey uşol yerde yattuq. Atlarımız ve tivelerimiz barçası öldi. Bahar bolgandın soŋ piyade kele turur miz tidiler. Xan hükm qıldı, ol cemagatke Qarlıq disünler tip. Barça Qarlıq ili anlarniŋ nesilindin turur* (Қыс еді, күн қатты суық еді. Гурдың тауларына қар көп түсті. Әскерлер жүруге қиналды. Хан «ешкім менен қалмасын» деп әмір қылды. Барып Гурды алғанда жел есіп, көктем болды. Хан әскерінің санын алғанда бірнеше адам аз келді. Оларды сұрап еді, ешкім білмеді. Бірнеше күннен соң ол адамдар ханға көмекке келді. Хан олардың хал-ахуалын сұрағанда олар айтты: «Бірнеше адам әскердің артынан келе жатыр едік. Тау ішінде бір түнде көп қар жауды. Содан соң жүре алмай сол жерде жаттық. Аттарымыз бен түйелеріміздің барлығы өлді. Көктем кіргеннен бері жаяу келе жатырмыз». Хан ол жамағатқа «Қарлық болсын» деп әмір қылды. Бүкіл Қарлық елі солардың ұрпағынан болды) [2, 138].

Сонымен қатар шежіре мәтінінде кездесетін этнонимдердің бірі – *Татар*. Мысалы: *Tatar xalqı ol vaqtda Cürcetga yaqın oltururlar irdi* (Татар халқы ол уақытта Шүршітке жақын отыратын еді) [2, 131]. Ғалым Б.А.Баскаков татар этнонимін көне түркілік *мат* (жат, бөтен) сөзімен байланыстырады. Ал татар сөзіндегі *+ар* компонентін көптік мәнді қосымша деп қарастырады [16, 298]. М.Қашғаридің сөздігінде *мат* сөзіне мынадай түсіндірмелер берілген: «бүкіл түріктер арасында парсыша сөйлесетін адам», «мұсылмандыққа кірмеген ұйғырлар» [17, 409]. Сондай-ақ аталмыш сөздікте «Татар – түрік халықтарының бірі» деп көрсетілген [17, 471].

Ғалым Б.Н.Бияров *татар* этнониміне қатысты мынадай болжам ұсынады: *татар* қытай тіліндегі *дади/дада* «көп жау» деген сөзден шығуы мүмкін. Татарлар Қытайдың солтүстігін мекендеген көшпелі тайпалардың ең жақыны, саны, байлығы жағынан күштісі болған. Түркілер қытайдың *дади/дадү/дада* сөзіне - *р* көне көптік жалғауын қосуы мүмкін: *татар/дадар*. Яғни *татар* сөзі нақты бір тайпаның атауы болған, кейіннен түркі, моңғол халықтарына «көп жау», «мықты жау» мағыналарымен танылған [16, 298].

Тарихи шежіре мәтінінде кездесетін этнонимдердің тағы бірі – *Қытай*. Мысалы: *Barça illerdin Türkmenga yaqınraq olturgan Xıtay men Qanqlı ve Nayman irdiler* (Барша елдерден Түркіменге жақын отқандары Қытай мен Қаңлы және Найман еді) (T 85b-17).

Қытай – X-XI ғғ. Солтүстік Қытайда *Ляо* мемлекетін құрған қидан тайпасының атауынан шыққан этноним. Қытай атауының Европа, Ресей аймағына кең таралуына ықпал еткен факторлардың бірі – саудагерлер мен көпестердің Қытан (Қидан) мемлекетімен сауда қарым-қатынасын жүргізуі еді. Олар қидандарды *катай/қытай/китай/хытай* деп атаған. Қытайлықтар өздерін *чжунго, жұңго* деп атайды. Қытай тілінде чжун «орталық», +го «мемлекет» мағынасын білдіреді. Парсы тілдес елдер Қытайды *Шың/Чин*, көне түріктер *табғач* деп атаған [16, 296].

Әбілғазы шежіресінде *ұйғыр* этниміне қатысты мынадай деректер кездеседі: *Iliniŋ köpi Qara Xanga bardı. Azraqı Oguz Xan qatıga bardılar. Qara Xanniŋ inilerініŋ köp oglanları bar irdi. Anlarnı Qara Xandin ayrılur tip, hiç kimniŋ koŋline kelmes irdi. Anlarniŋ barçaları Oguz Xan qatıga keldiler. Oguz Xan anlarga Uygur at qoydılar. Uygur Türk tili turur. Magnasi barçaga maglum turur yapışgur magnasına turur. Ayturlar süt uydı, süt irgeninde biri birindin ayrılur irdi. Qatıq bolgandın soŋ bir birige yapışa turur ve taqı ayturlar kim imamga uydum. İmam oltursa oltura turur, tursa tura turur. Pes yapışqanı bolmas mu. Anlar kelip Oguz Xannıŋ itekine ikki qolları birlen muhkem yapışdılar irse xan anlarga Uygur tidi. Yapışgur timek bolur* (Елдің көбі Қара ханға қосылды. Азырағы Оғыз ханның қасына барды. Қара ханның інілерінің бірнеше ұлы бар еді. Оларды Қара ханнан бөлінер

деп ешкім ойламады. Олардың баршасы Оғыз ханның қасына келді. Оғыз хан оларға *Үйғыр* атын берді. Үйғыр –түрік сөзі. «Жабысатын, ұйыйтын» деген мағыналары баршаға мәлім. Сүт ұйыйды, сүт ірігенде бір бірінен бөлінеді, қатық болғаннан соң бір біріне жабысып бірігеді деп айтатын. Және *имамға ұйыдым* деп айтады. Имам отырса, отырады, тұрса, тұрады. Сондықтан мұның мағынасы «жабысқан, ұйыған» болмай ма? Олар келіп Оғыз ханның етегіне екі қолдарымен қатты жабысқанда хан оларға *Үйғыр* деді. «Жабысқыр, жабысқан» демек болар) [2, 129].

«Үйғыр» атауының мәні туралы алғашқы түсініктер халық жадында мифологиялық және аңыздық сипатта қалыптасқан. Бұл түсіндірмелер этнонимнің шынайы мағынасы ұмытылғаннан кейін пайда болып, рулық-тайпалық шежірелердің негізгі бөлігіне айналған. Осыған байланысты «үйғыр» атауының ертедегі түсіндірмелері көбіне халықтық этимология шеңберінде қарастырылады.

Махмұд Қашқари сөздігінде: «Үйғыр – бес шахарлы бір елдің аты, Зұлқарнайын түрік хақанымен бітім жасасқаннан соң құрылған» деп келеді [17, 142]. Аталған этнонимнің Александр Македонский есімімен байланыстырылуы – халықтық этимологияның жазбаша түрде алғаш рет тіркелуі болып табылады. Бұл түсіндірме ғылыми емес, мифологиялық сипатқа ие және этнонимнің нақты тілдік негізін ашпайды.

В.В.Радлов өз зерттеулерінде «ұйғыр» сөзін *уюнды* түбірімен байланыстырады және оның мағынасын «біріккен», «ынтымақтасқан» деген ұғыммен түсіндіреді [19, 130]. Л.Будаговтың салыстырмалы сөздігінде: روعيا *уйғур* сөзі түркі тілдері контексінде «жұмылу», «топтасу» ұғымдарын білдірген [20, 162].

Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, «ұйғыр» атауының түбірі түркі тілдеріндегі *уй-* (бірігу, бейімделу, сәйкестену) және *гұр/гур* (топ, қауым) элементтерімен байланысты деген пікір басымырақ. Осылайша, *ұйғыр* – «біріккендер», «одақтасқандар», «топтасқандар» мағынасында қолданылған этноним болуы ықтимал. Бұл көзқарас тілдік талдауға және тарихи контекске көбірек сәйкес келеді. «Үйғыр» атауының халықтық және ғылыми түсіндірмелері этностың өзіндік тарихи жадын бейнелейді. Халықтық этимология этнонимнің мифологиялық түсіндірмесін сақтаса, ғылыми этимология тарихи-тілдік деректер негізінде этникалық топтың саяси және әлеуметтік құрылымын айқындайды.

Нәтижелер. Түркі тілдес халықтар мен олардың тілдерінде жазба мәдениет пен әдеби дәстүрдің қалыптасуы өте ертеден бастау алады [21, 10]. Түркі жазба ескерткіштерін кешенді түрде зерделеу – алтайтану мен түркітану ғылымдарының өзекті бағыттарының бірі және түркі халықтарының тарихи-мәдени бірегейлігін тануда ерекше маңызға ие. Мұндай жазба ескерткіштер түркі тілдерінің даму тарихы мен қалыптасу жолын айқындауда, сондай-ақ көне түркілік элементті бойына сақтаған қазақ тілі үшін де құнды мәліметтер береді [22, 7].

Әбілғазы шежіресінде кездесетін топонимдердің этимологиясы жайлы мынадай талдау нәтижелері сараланды: *Талас* атауының түбірі түркі-моңғол тілдеріндегі *талай/далай* (теңіз, өзен) сөзімен байланыстырылды. Оның соңындағы *-с* көне көптік жалғау ретінде қарастырылды. Дыбыстық алмасулар (*л*~р, з~с) негізінде Талас пен Тараз атауларының тарихи сабақтастығы дәлелденді.

Жайық гидронимі көне деректерде *Daix* формасында кездесетіні анықталды. Этимологиялық тұрғыда «жайылу», «жайылған» мағынасын білдіретін *жай* түбірінен шыққаны көрсетілді. Мұндағы *-ық* жұрнағы көне түркі тілдерінде өнімді болған сөз тудырушы қосымша екендігі анықталды. *Сайрам* топонимінің түбірі *сайр* сөзімен байланыстырылды. Бұл сөздің семантикасы «саяз», «тайыз», «өзеннің тартылуы» мағынасын білдіреді. Қырғыз тіліндегі *сайроон* формасымен салыстыру негізінде дыбыстық сәйкестіктердің (р~з, м~н) тарихи сипаты ашылды. Мәтінде *қарлұқ, татар, қытай, ұйғыр* этнонимдері жиі ұшырасады. Олардың әрқайсысының этимологиясына қатысты түрлі деректер мен аңыздық түсіндірулер берілген: *Қарлық/қарлұқ* этнонимі халықтық аңыз бойынша қалың қарға байланысты түсіндірілген. Ғылыми тұрғыда оның *қар* (тау, шың) түбірімен байланысы және «таулықтар» деген мағынаны білдіру ықтималдығы

айқындалды. Сонымен қатар «үш оғыз» аталған үш тайпаның бірігуі де бұл этнонимнің тарихи мазмұнын ашатын фактор ретінде қаралды.

Татар атауының шығуы жөнінде екі бағыт айқындалды: 1) түркі тілдеріндегі *тат* (жат, бөтен) сөзімен байланысты; 2) қытай деректеріндегі *дади/дада* (көп жау) сөзінен тарауы мүмкін деген болжам. Бұл атау бастапқыда нақты бір тайпаның этнонимі болып, кейін түркі-моңғол халықтарына қатысты жалпылық мәнге ие болғаны анықталды. *Қытай* этнонимі *қидан* (қытан) атауымен байланыстырылады. Ляо мемлекеті дәуірінде Батыс елдеріне кеңінен тараған бұл атау кейін *катай/китай/қытай* формаларына өзгерген. Ұйғыр этнонимі «ұйу, жабысу» мағынасындағы түркі сөзінен туындағаны және халықтық аңызда Оғыз хан тарапынан берілген атау екендігі көрсетілді. Бұл деректердің барлығы этнонимдердің халықтық дүниетаным мен тарихи шындықтың тоғысында қалыптасқанын дәлелдейді.

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, сипаттамалы, фонетикалық, морфологиялық және этимологиялық әдістердің бірлікте қолданылуы топонимдер мен этнонимдердің шығу тегін кешенді түрде айқындауға мүмкіндік берді. Әсіресе, халықтық этимология мен ғылыми талдаулардың салыстырмалы түрде қарастырылуы олардың айырмашылықтарын ашуға және шынайы тарихи-лингвистикалық негізін табуға жол ашты. Зерттеу нәтижелері қазақ ономастикасын дамытуға, түркі халықтарының тарихи-мәдени мұрасын зерделеуге үлес қосады. Сонымен бірге топонимдер мен этнонимдердің шығу тегін анықтау ұлттық дүниетаным мен тарихи жадтың сақталуында маңызды орын алатыны дәлелденді.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері «Шежіре-и теракиме» еңбегіндегі топонимдер мен этнонимдердің тек тілдік бірліктер ғана емес, түркі халықтарының тарихи, мәдени және этнографиялық болмысын айқындайтын құнды дерек көзі екенін дәлелдеді. Жалқы есімдер – белгілі бір дәуірдің әлеуметтік-мәдени жағдайын бейнелейтін, халықтың дүниетанымы мен этникалық жадын сақтайтын ерекше лингвомәдени феномен ретінде көрініс тапты. Топонимдерге жасалған талдау олардың географиялық орта мен этникалық тарихпен тығыз байланысты екенін көрсетті. Талас, Жайық, Сайрам сияқты атаулар тек жер-су нысандарын білдіріп қана қоймай, түркі халықтарының көне қоныстану аумағын, тарихи миграция жолдарын, табиғатпен өзара қатынасын танытады. Бұл атаулардың фонетикалық, морфологиялық, этимологиялық тұрғыдан зерттелуі олардың тарихи қалыптасу кезеңдерін, мағыналық дамуын, тілдік ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік берді.

Этнонимдерге жасалған талдау да айрықша маңызға ие. Қарлұқ, Татар, Қытай, Ұйғыр сияқты этнонимдер халықтың шығу тегін, тарихи бірлестіктерін, этникалық жіктелуін көрсететін негізгі тілдік белгілер ретінде танылды. Бұл атаулардың халықтық аңыздармен ұштасып келуі олардың этникалық жадтағы орнын айқындайды. Халықтық түсіндірмелер кейде аңыздық сипатта болғанымен, ғылыми этимологиялық талдаулар олардың тарихи-тілдік негізін анықтауға септігін тигізді.

Жалпы алғанда, Әбілғазы шежіресінде кездесетін топонимдер мен этнонимдер – түркі халықтарының тарихи санасы мен мәдени жадының айнасы. Олар арқылы халықтың географиялық ортасы, шаруашылық-мәдени өмірі, этникалық тарихы мен рухани дүниесі танылады. Бұл зерттеу қазақ ономастикасының теориялық-әдіснамалық негіздерін толықтыра отырып, түркітану ғылымына жаңа деректер мен тың пайымдаулар қосады. Шежіре мәтініндегі жалқы есімдердің тілдік, тарихи және мәдени табиғатын тану – тек өткенді зерделеу ғана емес, сонымен қатар бүгінгі ұлттық бірегейлікті нығайтуға да қызмет ететін маңызды ғылыми бағыт болып табылады.

Әдебиеттер

1. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абул-л-Гази-хана Хивинского. – М.:, Ленинград, 1958. – 200 с.

2. Ölmez Z. K. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütügü). – Ankara: Şafak Matbaacılık, 1996. – 559 s.

3. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Павлодар: Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 240 б.

4. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. тексты и исследования. – М.: Л., 1951. – 452 с.

5. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме: памятники древнеуйгурской и староуйгурской письменности. – М.:, 1959. – 169 с.

6. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Т. 3, ч. 1. – СПб.: Академии наук, 1905. – 1260 с.

7. Хабшай С., Мініс Ә. Монғолша-қазақша сөздік. – Уланбатор: Монғол мемлекет баспасы, 1954. – 396 б.

8. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. – М.: Иностр. лит. 1957. – 255 с.

9. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. – М.: Иностр. лит., 1955. – 222 с.

10. Аманжолов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алма-ата: Казучпедгиз, 1959. – 452 с.

11. Өмірәлиев Қ. Түркі тілдеріндегі р, л дыбыстарының алмасуы // Исследования по тюркологии: сб. ст. – Алма-ата: Наука, 1969. – С. 138-140.

12. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л.: АН СССР, 1927. – 268 с.

13. Дмитриев Н.К. Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова. – М.: Академии наук СССР, 1955. – 327 с.

14. Балтабай Д.Ә., Зеки Каймаз. «Шежіре-и теракиме» тарихи еңбегіндегі топонимдердің этнографиялық сипаты // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. – №2(143). – 2023. – Б. 253-262. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-253-262

15. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1965. – 475 с.

16. Бияров Б.Н., Картаева А.М. Ұлы Жібек жолында кездесетін кейбір этнонимдердің этимологиясы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. – №1(142). – 2023. – Б. 293-302. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-293-302

17. Қашғари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат ит-түрк): 3 т / ауд. қаз. А.Егеубай. – Алматы: Хант, 1997. – Т. 2. – 343 б.

18. Бияров Б.Н. Өр Алтайдың жер-су аттары. – Алматы: Жания-Полиграф, 2019. – 180 б.

19. Радлов В.В. К вопросу об Уйгурах. – Санкт-Петербург: Импер.Академии наук, 1893. – 130 с.

20. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том I. – Санкт-Петербург: Импер.Академии Наук, 1869. – 847 с.

21. Alimbayev, A.E., Daurenbekova, L.N., Kemenger, K.R., Imanberdiyeva, S.K., Bashirov, N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled, 2020. – №12 (4). – P. 1-11. DOI: https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29

22. Abylova G.E., Aripzhan G.Zh. The concept of time in the ancient Turkic written monuments // Еуразия гуманитарлық институты Хабаршысы. – №3. – 2023. – Б. 7-19. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.01

Д.А. БАЛТАБАЙ
Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

ЭТИМОЛОГИЯ НЕКОТОРЫХ ТОПОНИМОВ И ЭТНОНИМОВ, ВСТРЕЧАЮЩИХСЯ В ТРУДЕ «ШЕЖИРЕ-И ТЕРАКИМЕ»

Аннотация. Лингвистический анализ тюркского письменного наследия, исторических рукописей и эпосов имеет особое значение для определения исторического развития языка и его формирования. Объектом исследования статьи стало произведение Абильгазы Бахадур-хана «Шежире-и теракиме», написанное в XVII веке. Это произведение является средневековым письменным памятником, содержащим ценные сведения об истории, культуре, этнографии и географических названиях тюркских народов. Данное произведение представляет собой вариант эпоса «Огузнаме», написанный арабским алфавитом. Лексический состав текста исторического произведения включает (наряду с древнетюркскими словами) арабские, персидские и монгольские слова. Статья отличается определением этимологии некоторых топонимов и этнонимов, встречающихся в исторических трудах, изучением их лексико-семантических особенностей. В ходе исследования были определены структурные и историко-культурные особенности ономастических имён, показана их связь с национальным мировоззрением, духовными и культурными традициями. В работе использованы описательный, сравнительно-исторический, фонетический, морфологический методы, а также комплексный анализ лингвистических данных. В статье исследуются происхождение и семантические особенности таких топонимов, как Яик (Жайык), Талас и Сайрам, раскрывается их связь с корнями в тюрко-монгольских языках. Сопоставляются и обосновываются различные научные гипотезы относительно этимологии этнонимов карлык, татар, китайцев и уйгуров. Анализируется влияние легенд, содержащихся в труде Абильгазы, на народную этимологию. В результате исследования выяснено значение топонимов и этнонимов в тексте «Шежире-и теракиме» для познания истории и культуры тюркских народов, а также проанализирована их этимологическая природа в связи с данными тюркского языкознания.

Ключевые слова: ономастика, топоним, этноним, этимология, тюркские языки, «Шежире-и теракиме».

D.A. BALTABAY
L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

ETYMOLOGY OF SOME TOPONYMS AND ETHNONYMS FOUND IN THE WORK “SHEZHIRE-I TERAKIME”

Annotation. Linguistic analysis of the Turkic written heritage, historical manuscripts, and epics is of particular importance for determining the historical development of the language and its formation. The object of this study is the work of Abilgazy Bahadur Khan “Shezhire-i terakime”, written in the 17th century. This work is a medieval written monument containing valuable information about the history, culture, ethnography, and geographical names of the Turkic peoples. This work is a version of the epic “Oguznama”, written in the Arabic alphabet. The lexical composition of the text of the historical work includes, along with ancient Turkic words, Arabic, Persian, and Mongolian words. The article is distinguished by the determination of the etymology of some toponyms and ethnonyms found in historical works, a study of their lexical and semantic features. The study identified the structural and historical-cultural features of onomastic names, demonstrating their connection with the national worldview, spiritual and cultural traditions. This paper utilizes descriptive, comparative-historical, phonetic, and morphological methods, as well as a comprehensive analysis of linguistic data. The article examines the origins and semantic features of toponyms such as Yaik (Zhaiyk), Talas, and Sairam, revealing their connections to their roots in the Turkic-Mongolian languages. Furthermore, various scientific hypotheses regarding the etymology of the ethnonyms Karlyk, Tatar,

Kitay, and Uyghur are compared and substantiated with historical data. The influence of the legendary information contained in Abilgazy's work on folk etymology is also analyzed. The study elucidates the significance of toponyms and ethnonyms in the text "Shezhire-i terakime" for understanding the history and culture of the Turkic peoples, and analyzes their etymological nature in relation to data from Turkic linguistics.

Key words: onomastics, toponym, ethnonym, etymology, Turkic languages, "Shezhire-i terakime".

References

1. Kononov A.N. Rodoslovnaia turkmen. Sochinenie Abul-l-Gazi-hana Hivinskogo. – M.:, Leningrad, 1958. – 200 s.

2. Ölmez Z. K. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütügü). – Ankara: Şafak Matbaacılık, 1996. – 559 s.

3. Äbdırahmanov A. Toponimika jäne etimologia. – Pavlodar: Toraiğyrov atyndağy Pavlodar memlekettık universitetı, 2010. – 240 b.

4. Malov S.E. Pamätniki drevnetürkskoi pismenosti. teksty i issledovania. – M.: L., 1951. – 452 s.

5. Şerbak A.M. Oguz-name. Muhabbat-name: pamätniki drevneuigurskoi i starouigurskoi pismenosti. – M.:, 1959. – 169 s.

6. Radlov V.V. Opyt slovarä türkskih narechi. – T. 3, ch. 1. – SPb.: Akademii nauk, 1905. – 1260 s.

7. Habşai S., Mınıs Ä. Monğolşa-qazaqşa sözdık. – Ulanbator: Monğol memleket baspasy, 1954. – 396 b.

8. Ramstedt G.İ. Vvedenie v altaiskoe iazykoznanie. – M.: İnostr. lit. 1957. – 255 s.

9. Räsänen M. Materialy po istoricheskoi fonetike türkskih iazykov. – M.: İnostr. lit., 1955. – 222 s.

10. Amanjolov C.A. Voprosy dialektologii i istorii kazahskogo iazyka. – Alma-ata: Kazuchpedgiz, 1959. – 452 s.

11. Ömıräliev Q. Türkı tılderındegı r, l dybystarynyñ almasuy // İssledovania po türkologii: sb. st. – Alma-ata: Nauka, 1969. – S. 138-140.

12. Bartöld V.V. İstoria külturnoi jizni Turkestana. – L.: AN SSSR, 1927. – 268 s.

13. Dmitriev N.K. Foneticheskie zakonomernosti nachala i konsa türkskogo slova. – M.: Akademii nauk SSSR, 1955. – 327 s.

14. Baltabai D.Ä., Zeki Kaimaz. «Şejıre-i terakime» tarihi eñbegındegı toponimderdıñ etnografialyq sipaty // L.N. Gumilev atyndağy Eurazia ūlttyq universitetınıñ Habarşysy. – №2(143). – 2023. – B. 253-262. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-253-262

15. İudahin K.K. Kirgizsko-ruski slovär. – M.: Sovetskaia ensiklopedia, 1965. – 475 c.

16. Biarov B.N., Kartaeva A.M. Ūly Jıbek jolynda kezdesetın keibır etnonimderdıñ etimologiasy // L.N. Gumilev atyndağy Eurazia ūlttyq universitetınıñ Habarşysy. – №1(142). – 2023. – B. 293-302. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-293-302

17. Qaşğari M. Türık tılınıñ sözdıgı (Diuani lūğat it-türk): 3 t / aud. qaz. A.Egeubai. – Almaty: Hant, 1997. – T. 2. – 343 b.

18. Biarov B.N. Ör Altaidyñ jer-su attary. – Almaty: Jania-Poligraf, 2019. – 180 b.

19. Radlov V.V. K voprosu ob Uigurah. – Sankt-Peterburg: İmper.Akademii nauk, 1893. – 130 s.

20. Budagov L.Z. Sravnitelnyi slovär turesko-tatarskih narechi. Tom I. – Sankt-Peterburg: İmper. Akademii Nauk, 1869. – 847 s.

21. Alimbayev, A.E., Daurenbekova, L.N., Kemenger, K.R., Imanberdiyeva, S.K., Bashirov, N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled, 2020. – №12 (4). – P. 1-11. DOI: https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29

Abylova G.E., Aripzhan G.Zh. The concept of time in the ancient Turkic written monuments // Eurazia gumanitarlyq instituty Habarşysy. – №3. – 2023. – B. 7-19. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.01

Автор туралы мәлімет:

Балтабай Досжан Әміруұлы – философия докторы (PhD), Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Балтабай Досжан Амирулы – доктор философии (PhD), Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Baltabay Doszhan Amiruly – Doctor of Philosophy (PhD), L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

IRSTI 16.21.21
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.05

***A. YESSENBAYEVA**[1]
A. YBYRAIYM[2]
M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan[1,2]
(email: aizhan_84_84@mail.ru[1], azimkhanybyray@gmail.com[2])

LINGUISTIC MECHANISMS OF IMPLICIT EVALUATION IN KAZAKH AND ENGLISH MEDIA DISCOURSE

Annotation. The article examines the linguistic mechanisms of implicit evaluation in Kazakh- and English-language media discourse. The aims of the research are to identify the linguistic mechanisms of implicit evaluation and the cultural factors determining their functioning, as well as to assess their role in influencing the recipient and shaping public perception. The research material includes 210 instances of evaluative expressions taken from 60 online news articles (in Kazakh and in English) that were published between 2024 and 2025. In the study the semantic, functional-pragmatic and comparative analyses were applied. The findings have shown that metaphors, phraseological units, euphemisms, irony and word contamination are the primary means of implicit evaluation in both Kazakh and English media discourses. According to analysis metaphors are the most frequent linguistic means to convey evaluative meaning. In Kazakh texts, they are mainly used to express a positive evaluative meaning, whereas in English they more often serve as means of social and political criticism. Kazakh media discourse demonstrates a stronger reliance on euphemisms and culturally bound idioms rooted in traditional norms of speech etiquette, while English discourse exhibits a higher degree of irony and creative word formation. Word contamination is the least productive strategy in both cases. However, it functions more actively in English media as a satirical attention-grabbing means. Thus, implicit evaluation reflects not only the author's cognitive stance but also the cultural value system of society, acting as an indicator of its ideological specificity.
Key words: evaluation, implicit evaluation, discourse, media discourse, evaluative means.

Introduction. Evaluation is determined not only by cognitive mechanism but also by social factors, since its content is shaped by the system of values and norms accepted in society. The nature of evaluation depends on worldview orientations, social interests, cultural trends and perception of a person [1, 198]. These factors not only shape but can also distort the evaluative system due to the variability of social norms and the symbolic significance of social phenomena. Human activity is goal-directed and connected to personal needs and interests. Therefore, evaluation is essential for decision-making and interacting with the world.

In this context, the role of media in developing linguistic communication is not limited to conveying information but also involves shaping public understanding of truth. In mass media, real life events should be presented together with their evaluation and the main task of the media author is to establish an active evaluative dialogue with society [2, 78]. Evaluation is a type of cognitive human activity, as it involves the expression of the speaker's personal attitude towards the object of the statement, thereby actualizing the evaluative act [3, 125]. The evaluative component of a statement reflects the outcome of cognitive processing, including such mental activities as perception, comprehension, interpretation, generalization and the drawing

of conclusions. In this regard, evaluation act functions as a mental act directed toward assessing the value or significance of an object within a given context [4, 135].

Evaluation can be expressed either explicitly or implicitly. While explicit evaluation relies on direct negative or positive language, implicit evaluation employs indirect methods of conveying and interpreting meaning. Our study focuses on implicit evaluation and the means of conveying it in Kazakh – and English- language media texts and to explore the cultural features underlying their expression. Such an approach allows us to uncover subtle, often hidden ways of communicating attitudes and judgments, revealing the social and cultural norms that shape evaluative practices. The aim of the study is to examine implicit evaluation and its linguistic mechanisms of realization in Kazakh and English media discourses.

Methodology and research methods. The study material consists of 210 examples of implicit evaluative expressions selected from articles published in Kazakh- and English-language online news outlets, including The Guardian, BBC, CNN, Egemen Qazaqstan, Zhas Alash, Ontustik Kazakhstan, and Ulusmedia.kz. The corpus covers publications issued between January 2024 and December 2025 and includes texts devoted to political, social, cultural, and economic issues. The selection of linguistic data was carried out using the method of continuous sampling, which ensured the representativeness and reliability of the research material.

To achieve the objectives of the study, a combination of semantic, descriptive, functional-pragmatic, and comparative methods was employed. Semantic analysis made it possible to identify the structure and components of evaluative meanings embedded in implicit expressions and to determine the mechanisms through which evaluation is conveyed indirectly. The descriptive method was used to classify the collected examples and systematize their linguistic features. Functional-pragmatic analysis revealed the communicative purposes of implicit evaluation, including its persuasive, manipulative, and interpretative functions in media discourse. Comparative analysis enabled the identification of similarities and differences in the use of implicit evaluative expressions in Kazakh- and English-language media texts, highlighting cross-linguistic and cross-cultural patterns in the representation of evaluation.

Discussion and observation. Implicit evaluation encompasses meanings that are not explicitly stated in a sentence but are inferred by the reader through context, presuppositions and the author's underlying evaluative stance [3, 126]. Among the various linguistic means of evaluation, metaphor plays a particular prominent role. J. Lakoff and M. Johnson, the founders of the cognitive approach, emphasized that the significance of metaphorical expressions lies not in its linguistic form, but in the underlying conceptual and cognitive structures that shape thought [5, 203]. Therefore, metaphors convey evaluation through imagery, associations, and cultural connotations, making them particularly effective for implicit evaluation and widely used in both Kazakh- and English-language media texts. Let us consider the following example in Kazakh, taken from the article «Ұлт рухын оятқан тұлға» published in "Egemen Kazakhstan": "Ұлттық музейдің ғылыми кітапханасында отырған қатысушылар қос алыптың туған мекеніне барып, олардың өміріне, күрескерлік қияметіне қаныққандай болып, ұшан-теңіз әдеби мұрасының мұхитына кенелгендей қанағат сезімге бөленіп, әр детальды көз алдынан өткізе ықылас таныты" (The participants gathered in the scientific library of the National Museum felt as if they had visited the birthplace of the two great figures. They experienced a sense of fulfillment, as though they had immersed themselves in the vast ocean of their immense literary heritage, attentively visualizing every detail with genuine interest.) [6]. In this extract the evaluation is not expressed directly but conveyed implicitly through metaphors with a positive connotation: "қос алып" ("two great figures") reflects admiration and respect for the prominent writers (A.Baitursynuly and M.Dulatuly). The pattern "әдеби мұрасының мұхитына кенелгендей", where metaphor "мұхит" ("ocean") is used, reinforces the perception of the vastness and significance of their literary heritage. Additionally, a metaphor with a negative connotation is employed here: "қиямет", which originates from Arabic and means "afterlife," "Judgment Day," or "hellish torment." In this metaphorical context, it illustrates

how painful and difficult the lives of A. Baitursynuly and M. Dulatuly were. This evaluative expression relies on contextual and culturally embedded metaphors, enabling the reader to access the author's attitude without explicit evaluative adjectives or direct value judgments but through implicit evaluation. The next examples of using metaphoric expression as a means of implicit evaluation is found in the BBC article: "Someone new joins, boom, **mask on**. You've got to figure them out… then **the real you comes** out" [7]. The article focuses on the hidden culture of misogyny, racism, violence and misconduct within the Charing Cross police unit. In this example, the metaphors "mask on" and "the real you comes out" are used figuratively. The "mask" symbolizes the officers' hidden beliefs, which have not disappeared but are concealed out of fear of condemnation or punishment. The metaphor conveys the idea of duplicity and the normalized concealment of a toxic culture. The author does not directly state that the police officers are pretending or hiding their views. However, by using the metaphor as an implicit evaluative means, the text conveys that sexism, racism, and violence remain normalized, even if they not openly expressed. Therefore, the metaphor "mask on" serves as an implicit evaluation, emphasizing that the problem has not been solved but pushed into the shadows, with the toxic culture continuing under a protective layer of pretense. Another example of a metaphor conveying implicit evaluation from the same article: "This evidence reveals that, far from being driven out of the Met, racist and misogynistic attitudes have been driven underground" [7]. The metaphor "driven underground" indicates that something undesirable has been forced into a hidden, illegal, or semi-official sphere. Literally, nothing has been "buried underground," but the image emphasizes the continued existence of the problem in a hidden, dangerous, and uncontrolled form, and the appearance of reforms rather than their real implementation. In this way, the metaphor conveys an implicit evaluation, highlighting that the toxic culture in the police force remains and continues to operate secretly.

The need for expressiveness and the conveyance of evaluative meaning leads to the extensive use of phraseological units in media discourse. According to our study, one of the most commonly used means of implicit evaluation both in Kazakh an English language media are phraseological units. For example: Таксилердің өздері де бұл адресті айтса, ат-тонын ала қашатын болған. (Even taxi drivers would run a mile at the very mention of that address.) [8]. In this example, implicit evaluation is conveyed through the use of phraseological expression such as "ат тонын ала қашу" (English equivalent is "run a mile") that literally means "to flee, taking one's horse and coat" and figuratively "to refuse outright", "to reject or avoid something categorically" [9, 654]. Thus, by using the phraseological unit, the author implicitly conveys a negative attitude toward the condition of one of the city streets. Without any explicit evaluative word, the reader interprets the criticism directed at its infrastructure and organization.

Another clear example of how a phraseological unit is used in English media discourse to convey implicit evaluation can be found in an article about the Russian oil tanker Boracay, which is suspected of having been used as a base for launching drones. The text includes the following sentence: "None, however, were shot down and while Denmark has pointed the finger at Russia its investigators have been able to say who is responsible" [10]. The expression "point the finger at someone" means to accuse or assign blame, often without solid evidence. It implies suspicion, the search for a culprit, and the possible prematurity of the accusation [11]. By using this expression instead of a direct statement like "Denmark accuses Russia," the author employs a more figurative form as "has pointed the finger at Russia". This choice adds emotional and evaluative nuance, emphasizes the lack of proven responsibility, and underscores the political aspect of the accusation. Thus, an implicit evaluation emerges, leading the reader to sense doubt and perceive the accusation as possibly premature.

Irony belongs to the spectrum of linguistic mechanisms for expressing implicit negative evaluative meaning [12, 99]. It represents a situationally implied meaning, even though frequently recurring stereotypical images can form the basis of conventional ironic expressions. Irony is considered an implicit way of verbalizing of evaluation [13, 4] due to its veiled nature. Irony is like direct satire, it can express detachment from its target, create a sense of distance

or differentiation and convey a dismissive or contemptuous stance. In "The Guardian" article extract, criticizing the US Tennis Association's request to broadcasters not to show protests or booing of Trump during the Us Open final: "The 11-word statement to the Guardian on Saturday night from a USTA spokesperson – "We regularly ask our broadcasters to refrain from showcasing off-court disruptions" – is so weak it could buckle under the weight of its own hypocrisy" [14]. Irony is used as a means of implicit evaluation. Here, "it could buckle under the weight of its own hypocrisy" highlights the contradiction between USTA's claimed neutrality and its attempt to censor public dissent. Rather than directly accusing the organization of censorship, the author uses ironic hyperbole to explore its inconsistency, guiding the reader towards distrust and disapproval without stating it explicitly.

Emerging from the culturally embedded belief in the magical power of words, the practice of taboos gives rise to euphemisms, which function as indirect substitutes for terms that cannot be expressed openly. These restrictions apply to sacred objects, natural phenomena, mythological beings, totem animals, ancestral protectors, fatal illnesses and spirits of the deceased. Especially, in Kazakh folk culture, references to death and disease are therefore commonly replaced with euphemistic expressions, which help uphold spiritual prohibitions rooted in the traditional worldview. Such beliefs, deeply rooted in traditional culture and in the linguistic consciousness of the people, continue to find reflection in modern Kazakh-language media. Even with a secular journalistic environment governed by professional standards, a persistent tendency toward verbal restraint remains noticeable. Let us consider the following examples from Kazakh media: (1) «Белгілі журналист, публицист Мақсот Ізімұлы 65 жасқа қараған шағында дүниеден өтті» ("Renowned journalist and publicist Maksot Izimuly has passed at the age of 65") [15] (2) "Көз жұмған күзетшінің әйелі экс-депутаттың ұлын өмір бойына соттауды сұрады" ("The widow of the guard who passed away wants the former MP's son jailed for life")[16]. In (1) and (2) examples, the authors use euphemisms to soften the impact of words such as «өлім» and «өлу» ("death", "to die"), replacing them with expressions such as «дүниеден өтті», «көз жұмған». These euphemistic substitutions help maintain a respectful and softened tone, in alignment with the traditional cultural perception of death and illness. However, in media discourse, euphemisms are used not only to avoid references rooted in cultural taboos or traditional restrictions, but also to soften expression related to sensitive social issues and prevent potential offense in references to disability, poverty and religious identity [17, 2]. Let us discuss the extract from the Kazakh media article were written that through the online platform Qurban. muftyat.kz, assistance was provided to over 136,000 needy families, reflecting the traditions of charity and unity in society: «Құрбан айт – бірлік пен бауырмалдықты арттыратын ұлық мейрам… былтыр 136 мыңнан астам мұқтаж отбасыға көмек көрсетілді» ("Kurban Ait is a sacred holiday that strengthens unity and solidarity… last year, assistance was provided to more than 136,000 families in need") [18]. Here, the expression "мұқтаж отбасы" ("family in need") functions as a softened alternative to more direct words such as "poor" or "destitute". The following extract is taken from "The Guardian" column "The guardian view on the Manchester synagogue attack: a tragic wake-up call for Britain". The article discusses the aftermath of the synagogue attack in Manchester, the threats of antisemitism and the need for solidarity with the Jewish community. The author describes the psychological state of British Jew and the social context of attacks on Jewish communities: "It's good that the system – operated by a Jewish charity, the Community Security Trust – worked. But it is a bleak kind of comfort to realise that Jews were right to reach the conclusion they came to long ago – that to live a Jewish life in Britain, to send a child to a Jewish school or simply to go and hear an evening talk on a Jewish theme, is best viewed as a high-risk activity requiring serious protection" [19]. The euphemism "a bleak kind of comfort" softens the tragedy while verbalizing an implicit evaluation. It highlights the paradoxical situation of British Jews, who must view everyday life as potentially dangerous. The phrase turns a direct statement of a fear into a veiled, emotionally nuanced expression that communicates anxiety and community tension, allowing readers to perceive the threat's seriousness while fostering empathy. These examples illustrates that euphemistic language in

media is not confined only to traditional spiritual or cultural prohibitions. Rather, it extends to the representation of vulnerable social groups and aims to promote inclusivity, respect, and linguistic sensitivity. Euphemisms serve to mitigate the harshness of direct naming, align media discourse with ethical and professional standards, and preserve the dignity of the individuals. This indicates that implicit evaluative strategies in the media are shaped not only by cultural heritage but also by contemporary sociopolitical norms and public expectations.

Word contamination is a linguistic phenomenon in which two or more words are combined into a single new word, while this word retains the meanings of all the original words, merging them into a unified semantic unit. According to our analysis it is also used as means of conveying implicit evaluation. Thus, in the extract "Біздің "қазақшасөйлешниктерге" қайдан жетсін" ("What do our "Kazakh-speaking folks" even stand a chance?") [20], taken from the Ulysmedia.kz news portal article, the word "қазақшасөйлешниктер" functions as a contamination, combining қазақша (Kazakh) and сөйлешниктер (speakers). While superficially neutral, it conveys an implicit evaluation: the term subtly mocks or criticizes Kazakh-speaking individuals in the social media context. Part of this effect comes from the Russian-derived suffix -шник, which often carries sarcastic or slightly derogatory connotations, further reinforcing the implicit critique. This demonstrates how word contamination can serve as a means for the implicit evaluation, allowing the author to express a stance indirectly. One of the examples of contamination in English-language media discourse can be found in the article from "The Guardian": "Three years on from Brexit, all UK voters are left with is a bitter taste of "Bregret" [21] is a journalistic analysis of the political, economic and social consequences of the United Kingdom's withdrawal from the European Union. The author examines the growing public disappointment and regret over the decision to leave the EU. The contamination "Bregret" (from Brexit and regret) is used in the text as an implicit means of expressing negative evaluation through wordplay, it conveys the image of collective remorse and the realization of a national mistake without direct condemnation. Thus, the contaminations with the word Brexit in the article serve an evaluative and emotive function, allowing the author to convey criticism and public sentiment implicitly through linguistic creativity and cultural connotations.

Results. A total of 60 online media articles were analyzed: 30 articles in Kazakh and 30 in English. The analysis identified 210 cases of using implicit evaluation, including 112 instances found in Kazakh texts and 98 in English sources. Each case was classified according to the linguistic means through which implicit evaluation was conveyed: phraseological units, metaphors, irony, euphemisms and word contaminations. Although all these means served as implicit evaluative markers, their distribution and pragmatic purposes vary across the linguistic culture.

According to the results, metaphors were the most commonly used linguistic mechanisms of implicit evaluation, accounting 35% of the total number of identified cases (74 cases: 38 in Kazakh texts and 36 in English). Metaphor in both media discourses helps to give the texts a unique "flavour", making them more memorable and engaging for the reader. They create an effect of involvement, stimulating interest in the content and enhancing emotional response. Moreover, such imagery allows for more subtle and precise transmission of the author's stance, emotional experience and perception of reality. Kazakh discourse is characterized by elevating and heroic imaginary ("қос алып", "алаш арыстары", "ұлт шамшырағы" etc.), whereas in English-language media texts, exposing metaphors revealing hidden social, political and economic problems were used more frequently ("mask on", "driven underground", "political earthquake", "…two countries have entered a deep freeze" etc.).

Phraseological units ranked second with 27% (57 cases). The usage of euphemisms was slightly higher in the Kazakh texts (32 cases) compared to the English ones (25 cases). In the Kazakh media discourse phraseological units like "ат тонын ала қашу", "қолы ашық" conveyed either negative or positive attitudes through culturally established connotations.

Irony (22%) turned to be a more frequent in the English-language mass-media (31 cases) and the most ideologically charged one. Irony allows authors to criticize without direct accusation. In Kazakh media discourse, such ironic distancing towards state institutions was used less often

(only 15 cases) than in English media text, which indicates acceptability for open sarcasm. Kazakh media discourse prefers criticism through hint or circumlocution rather than direct mockery.

Euphemisms accounted for 13% (27 cases) of all cases. The use of euphemisms as means of implicit evaluation was significantly higher in Kazakh media texts (20 cases), whereas in English texts, according to our study, euphemisms appeared only in 7 cases. The frequent use of euphemisms in Kazakh media discourse is largely determined by cultural and traditional values, particularly the tendency to avoid direct mention of topics such as death, childbirth, and illness ("жаман ауру", "қатерлі дерт", "жазылмас дерт", "дүние салу", "дүниеден өту", "бақи болды", "қайтпас сапарға аттанды", "аяғы ауыр әйел"). In contrast, in English media discourse, euphemisms were mainly employed to soften socially or culturally sensitive issues rather than to observe taboos. This can be seen in expressions such as "families in need", "to misuse official position for personal gain", "a child without adult care", "conflict" or "bleak kind of comfort".

Among the means of conveying implicit evaluation in the analyzed media texts, word contamination was the least frequent, representing only 3% (6 cases: 5 in English and 7 in Kazakh). This difference is explained by the greater productivity of English word-formation models, as well as the higher degree of tolerance for irony and satire in the English discourse. Contaminations such as covidiot (COVID + idiot) or plandemic (planned + pandemic) were used in the pandemic related topics, while in the political sphere, formations marking negative evaluation of public figures became common: Trumptator (Trump + dictator) – to denote authoritarian behavior of the US president; Brexgrets (Brexit + regret)- appeared in English-language media to express regret over Brexit; Putler (Putin + Hitler) – a harsh pejorative contamination in the context of military aggression. It is noteworthy that word contaminations are particularly effective in headlines, where expressiveness is crucial. Such formations easily attract readers' attention and create an element of emotional tension that encourages engagement with the article. In analyzed Kazakh media discourse, such agglutinative formations are practically absent; instead, evaluation is more often conveyed through traditional set lexical means or euphemisms. Thus, contamination in English-language media functions as a vivid marker of ironic or satirical attitude, whereas in the Kazakh-speaking space its role is replaced by phraseological units and more restrained periphrasis.

Conclusion. The study has shown that implicit evaluation is an essential component of media discourse, reflecting not only cognitive mechanisms of meaning construction but also the sociocultural characteristics, value systems, and communicative traditions of a particular society. The analysis of Kazakh- and English-language media texts demonstrates that implicit evaluative meanings are realized through a variety of linguistic devices that allow journalists to influence readers' perceptions while maintaining an appearance of objectivity. Such means contribute to the persuasive potential of media discourse and play a significant role in shaping public opinion.

The findings reveal both universal and nationally specific characteristics in the expression of implicit evaluation. In both discourses, metaphor functions as the most productive means of conveying evaluative meanings. By relying on imagery, associations, and culturally embedded conceptual models, metaphors enable authors to communicate approval, criticism, or skepticism indirectly. However, the semantic orientation of metaphorical expressions differs across the two linguistic cultures. Kazakh media discourse tends to employ metaphors associated with national identity, collective values, heroism, and moral ideals, whereas English-language media more frequently uses metaphor to express political commentary, social criticism, and ideological positioning.

Phraseological units and euphemisms also play an important role in implicit evaluation. In Kazakh media, these devices are closely connected with traditional communicative norms, politeness strategies, and culturally established patterns of indirectness. They often serve to preserve social harmony and avoid overt criticism. In English-language discourse, euphemisms perform a more pragmatic function, mitigating potentially sensitive topics and reflecting contemporary values such as inclusiveness, political correctness, and tolerance. Irony, on the

other hand, appears considerably more frequently in English media texts, where it serves as an effective tool for criticism, satire, and the expression of distance from the object of evaluation. In Kazakh media discourse, critical evaluation is more often communicated through indirect or mitigated forms that are less confrontational in nature.

Word contamination proved to be the least frequent means of implicit evaluation in the analyzed corpus. Nevertheless, it demonstrates a high degree of expressiveness, creativity, and communicative impact, particularly in English-language media, where linguistic innovation and wordplay are commonly used to attract audience attention and convey evaluative meanings in a condensed form.

Overall, the results confirm that implicit evaluation is not merely a linguistic phenomenon but also a reflection of cultural traditions, collective experience, worldview, and social norms. The differences identified between Kazakh and English media discourse indicate that evaluative strategies are shaped by national communicative styles and culturally specific perceptions of social reality. At the same time, the presence of common evaluative mechanisms points to the universal nature of evaluation as a fundamental element of human communication.

The theoretical significance of the study lies in its contribution to research on media linguistics, pragmatics, discourse analysis, and intercultural communication. The findings expand current understanding of the linguistic mechanisms through which evaluation is encoded and interpreted in media texts. The practical significance of the research is associated with the possibility of applying its results in the fields of journalism, media literacy, translation studies, and language teaching, where awareness of implicit evaluative meanings is essential for the critical interpretation of media content. Future research may focus on a larger corpus of media texts, additional linguistic means of implicit evaluation, and comparative analyses involving other languages and cultural contexts.

Literature

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 198-199.
2. Төкенқызы Г., Омарова С.Қ., Кадирхан А.К. Қазіргі телебағдарламалар тілі (қазақ тілі ұлттық корпусының кіші корпустары негізінде) // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – 2025. – № 2. – Б. 78-79 DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-2.09
3. Пантеева К.В. Понятия эксплицитности и имплицитности в контексте оценочности (на материале британского спортивного дискурса) // Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология. – 2020. - № 1. – С. 125–133. DOI: http://doi.org/10.18287/2542-0445-2020-26-1-125-133
4. Момынова Б.Қ. Газет лексикасы: жүйесі мен құрылымы: монография. – Алматы: Арыс, 2003. – 228 б.
5. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor // Metaphor and Thought / Ed. by A. Ortony. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – P. 202–251.
6. Әлім Қ. Ұлт рухын оятқан тұлға. URL: https://egemen.kz/article/383996-ult-rukhyn-oyatqan-tulgha
7. Polglase A., Lee J. Unmasked: Secret BBC filming exposes hidden culture of misogyny and racism inside Met Police. URL: https://www.bbc.com/news/articles/cvgq06d44jyoo
8. Әлдибек Н. Қарашөкеев әдемі көшелермен ғана жүреді. URL: https://zhasalash.kz/news/karashokeev-adem-koshelermen-gana-zhured-592b92/
9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі: он бес томдық. 2-том / құраст. Ғ.Қалиев, С.Бизақов, О.Нақысбеков және т.б. – Алматы, 2011. – Б. 744
10. French military detain two after boarding Russia-linked oil tanker suspected of launching drones. URL: https://www.theguardian.com/world/2025/oct/01/france-oil-tanker-russia-drone-denmark
11. Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus [Electronic resource] URL: https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/point-the-finger-at

12. Куликова В.А. Особенности формирования адгерентной негативной оценочности медийных новообразований // Научный диалог. – 2020. – №5. – С. 97-112. DOI: https://doi.org/10.24224/2227-1295-2020-5-97-112

13. Temmerman M., Moernaut R., Coesemans R. Post-truth and the political: Constructions and distortions in representing political facts // Discourse, Context & Media. – 2019. – Vol.27. – P. 1-6. DOI: https://doi.org/10.1016/j.dcm.2018.10.002

14. Graham B.A. The USTA's censorship of Trump dissent at the US Open is cowardly, Hypocritical and un-American. URL: https://www.theguardian.com/sport/2025/sep/07/usta-trump-censorship-us-open-booing

15. Белгілі публицист Мақсот Ізімұлы көз жұмды. URL: https://egemen.kz/article/389126-belgili-publitsist-maqsot-izimuly-koz-dgumdy

16. Сатыбалдина С. Көз жұмған күзетшінің әйелі экс-депутаттың ұлын өмір бойына соттауды сұрады. URL: https://qaz.ulysmedia.kz/kogam/28411-koz-zhumgan-kuzetshinin-ieli-eks-deputattyn-ulyn-omir-boiyna-sottaudy-surady/

17. Bednarek M. "Don't say crap. Don't use swear words"—negotiating the use of swear/taboo words in the narrative mass media // Discourse Context Media. – 2019 – Vol.29.- P. 1-14. DOI: https://doi.org/10.1016/j.dcm.2019.02.002

18. Мұқаев Ш. Бас муфти бірнеше мұқтаж отбасыға сый-сияпаттар тарту етті. URL: https://www.lat.egemen.kz/article/389050-bas-mufti-birneshe-muqtadg-otbasygha-syy-siyapattar-tartu-etti

19. The guardian view on the Manchester synagogue attack: a tragic wake-up call for Britain. URL: https://www.theguardian.com/commentisfree/2025/oct/02/the-guardian-view-on-the-manchester-synagogue-attack-a-tragic-wake-up-call-for-britain

20. Өрібай А. Мен қазақшасөйлешникпін-Польшаның Қазақстандағы елшісі. URL: https://qaz.ulysmedia.kz/news/30218-en-kazakshasoileshnikpin-polshanyn-kazakstandagy-elshisi/

Toynbee P. Three years on from Brexit, all UK voters are left with is a bitter taste of Bregret. URL: https://www.theguardian.com/commentisfree/2023/jan/31/three-years-on-brexit-uk-voters-rejoining-eu-labour-europe

А.ЕСЕНБАЕВА, Ә. ЫБЫРАЙЫМ

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН МЕДИАДИСКУРСТАРЫНДАҒЫ ИМПЛИЦИТТІ БАҒАЛАУЫШТЫҚ ТІЛДІК ҚҰРАЛДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ және ағылшын медиа дискурстарындағы имплицитті бағалауыштық тілдік құралдары қарастырылады. Зерттеу жұмысының мақсаты – имплицитті бағалаудың тілдік құралдарын және олардың қызметін айқындайтын мәдени факторларды анықтау, сондай-ақ олардың адресатқа ықпал етуі және жалпы қоғамдық пікірді қалыптастырудағы рөлін анықтау. Зерттеуде 2024-2025 жылдары онлайн жаңалықтар порталында жарияланған қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақалалардан іріктелген 210 имплицитті бағалауыштық тілдік бірліктер пайдаланылды. Зерттеу барысында семантикалық, функционалды-прагматикалық және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Талдау нәтижесінде метафоралар, фразеологизмдер, эвфемизмдер, ирония және сөздік контаминациялар қазақ және ағылшын медиа дискурстарында имплицитті бағалаудың вербалдануының негізгі құралдары ретінде анықталды. Талдау көрсеткендей, метафоралар бағалауыштық мағынаны жеткізудің ең жиі қолданылатын тілдік құрал екені анықталды. Қазақ медиа мәтіндерінде олар көбіне позитивті бағалау құралы ретінде қолданылса, ал ағылшын тіліндегі мәтіндерде олар көп жағдайда әлеуметтік және саяси сынның құралы ретінде қызмет етеді. Қазақ медиа дискурсы сөйлеу әдепінің дәстүрлі нормаларына негізделген эвфемизмдер мен мәдени тұрғыдан таңбаланған фразиологизмдерге көбірек сүйенсе, ағылшын дискурсында ирония мен сөздік контоминация жиірек кездеседі. Сөз контаминациясы екі тілдегі медиа мәтіндерде де ең аз қолданылатын имплицитті бағалауыштық құрал болып табылады, дегенмен ағылшын медиа дискурсында ол сатиралық мақсатта күрделі проблемаларға назар аударту

құралы ретінде белсенді қолданылады. Осылайша, имплицитті бағалаудың тілдік құралдары тек мәтін авторының когнитивтік ұстанымын ғана емес, сонымен қатар қоғамның мәдени құндылықтар жүйесін де бейнелей отырып, оның идеологиялық ерекшелігінің көрсеткіші қызметін атқарады.

Түйін сөздер: бағалау, имплицитті бағалауыш, дискурс, медиа дискурс, бағалауышытық құраладар.

А. ЕСЕНБАЕВА, А. ЫБЫРАЙЫМ
Южно-Казахстанский университет имени М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ИМПЛИЦИТНОЙ ОЦЕНКИ В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ МЕДИАДИСКУРСЕ

Аннотация. В статье рассматриваются имплицитные оценочные языковые средства в казахском и английском медиадискурсе. Цель исследования-выявить языковые средства имплицитной оценки и культурные факторы, определяющие их функционирование, а также определить их роль в воздействии на адресата и формировании общественного мнения. В качестве материала исследования использованы 210 примеров имплицитных оценочных языковых единиц, отобранных методом сплошной выборки из казахских и английских статей, опубликованных в период 2024-2025 годах на онлайн новостных порталах. В исследовании применялись семантический, функционально-прагматический и сравнительный методы анализа. Результаты анализа показали, что метафора, фразеологизмы, эвфемизмы, ирония и контаминация слов являются основными средствами вербализации имплицитно оценки в казахском и английском медиадискурсе. При этом метафоры чаще всего используются как языковые средства вербализации оценочного значения. В казахских текстах они преимущественно используются для выражения позитивной оценки, тогда как в английских текстах чаще выступают как средства социальной и политической критики. Казахский медиадискурс больше опирается на эвфемизмы и культурно обусловленные фразеологизмы, тогда как английский чаще использует иронию и словесные контаминации. Последние, хотя и наименеепродуктивнывобоихдискурсах, ванглийскоммедиадискурсеактивнофункционируют как сатирическое средство привлечения внимания. Таким образом, имплицитные оценочные языковые средства отражают не только когнитивную позицию автора текста, но и систему культурных ценностей общества, выступая показателем его идеологической специфики.

Ключевые слова: оценка, имплицитная оценка, дискурс, медиадискурс, оценочные средства.

References

1. Arutünova N.D. İazyk i mir cheloveka. – M.: İazyki ruskoi kültury, 1999. – S. 198-199.
2. Tökenqyzy G., Omarova S.Q., Kadirhan A.K. Qazırgı telebağdarlamalar tılı (qazaq tılı ūlttyq korpusynyñ kışı korpustary negızında) // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. – 2025. – № 2. – B. 78-79. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-2.09
3. Panteeva K.V. Ponätia eksplisitnosti i implisitnosti v kontekste osenochnosti (na materiale britanskogo sportivnogo diskursa) // Vestnik Samarskogo universiteta. İstoria, pedagogika, filologia. – 2020. - № 1. – S. 125–133. DOI: https://www.bbc.com/news/articles/cvgq06d44jyo
4. Momynova B.Q. Gazet leksikasy: jüiesı men qūrylymy: monografia. – Almaty: Arys, 2003. – 228 b.
5. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor // Metaphor and Thought / Ed. by A. Ortony. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – P. 202–251.
6. Älım Q. Ūlt ruhyn oiatqan tūlğa. URL: URL: https://egemen.kz/article/383996-ult-rukhyn-oyatqan-tulgha
7. Polglase A., Lee J. Unmasked: Secret BBC filming exposes hidden culture of misogyny and racism inside Met Police. URL: https://www.bbc.com/news/articles/cvgq06d44jyo

8. Äldibek N. Qaraşökeev ädemı köşelermen ğana jüredı. URL: https://zhasalash.kz/news/karashokeev-adem-koshelermen-gana-zhured-592b92/
9. Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı: on bes tomdyq. 2-tom / qūrast. Č.Qaliev, S.Bizaqov, O.Naqysbekov jäne t.b. – Almaty, 2011. – B. 744
10. French military detain two after boarding Russia-linked oil tanker suspected of launching drones. URL: https://www.theguardian.com/world/2025/oct/01/france-oil-tanker-russia-drone-denmark
11. Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus [Electronic resource] URL: https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/point-the-finger-at
12. Kulikova V.A. Osobenosti formirovania adgerentnoi negativnoi osenochnosti medinyh novoobrazovani // Nauchnyi dialog. – 2020. – №5. – S. 97-112. DOI: https://doi.org/10.24224/2227-1295-2020-5-97-112
13. Temmerman M., Moernaut R., Coesemans R. Post-truth and the political: Constructions and distortions in representing political facts // Discourse, Context & Media. – 2019. – Vol.27. – P. 1-6. DOI: https://doi.org/10.1016/j.dcm.2018.10.002
14. Graham B.A. The USTA's censorship of Trump dissent at the US Open is cowardly, Hypocritical and un-American. URL: https://www.theguardian.com/sport/2025/sep/07/usta-trump-censorship-us-open-booing
15. Belgılı publisis Maqsot Izımūly köz jūmdy. URL: https://egemen.kz/article/389126-belgili-publitsist-maqsot-izimuly-koz-dgumdy
16. Satybaldina S. Köz jūmğan küzetşınıñ äielı eks-deputattyñ ūlyn ömır boiyna sottaudy sūrady. URL: https://qaz.ulysmedia.kz/kogam/28411-koz-zhumgan-kuzetshinin-ieli-eks-deputattyn-ulyn-omir-boiyna-sottaudy-surady/
17. Bednarek M. "Don't say crap. Don't use swear words"—negotiating the use of swear/taboo words in the narrative mass media // Discourse Context Media. – 2019 – Vol.29.- P. 1-14. DOI: https://doi.org/10.1016/j.dcm.2019.02.002
18. Mūqaev Ş. Bas mufti bırneşe mūqtaj otbasyğa syi-siapattar tartu ettı. URL: https://www.lat.egemen.kz/article/389050-bas-mufti-birneshe-muqtadg-otbasygha-syy-siyapattar-tartu-etti
19. The guardian view on the Manchester synagogue attack: a tragic wake-up call for Britain. URL: https://www.theguardian.com/commentisfree/2025/oct/02/the-guardian-view-on-the-manchester-synagogue-attack-a-tragic-wake-up-call-for-britain
20. Örıbai A. Men qazaqşasöileşnikpın-Pölşanyñ Qazaqstandağy elşısı. URL: https://qaz.ulysmedia.kz/news/30218-en-kazakshasoileshnikpin-polshanyn-kazakstandagy-elshisi/
21. Toynbee P. Three years on from Brexit, all UK voters are left with is a bitter taste of Bregret. URL: https://www.theguardian.com/commentisfree/2023/jan/31/three-years-on-brexit-uk-voters-rejoining-eu-labour-europe

Авторлар туралы мәлімет:

Есенбаева Айжан Ералханқызы – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің докторанты, Шымкент, Қазақстан.
Есенбаева Айжан Ералхановна – докторант Южно-Казахстанского университета имени М.Ауезова, Шымкент, Казахстан.
Yessenbayeva Aizhan Yeralkhanovna – doctoral student at M.Auezov South Kazakhstan university, Shymkent, Kazakhstan

Ыбырайым Әзімхан Оразбайұлы – филология ғылымдарының кандидаты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің доценті, Шымкент, Қазақстан.
Ыбырайым Азимхан Оразбаевич – кандидат филологических наук, доцент Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан.
Ybyraiym Azimkhan Orazbayevich – Candidate of philological sciences, associate Professor of the South Kazakhstan University named after M.Auezov, Shymkent, Kazakhstan.

ҒТАМР 16.31.41
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.06

Г.А. ЕСКЕРМЕСОВА[1]
***Т.Н. ЕРМЕКОВА**[2]
Ғ.Б. ШОЙБЕКОВА[3]
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан[1,2,3]
(e-mail: Gulnar_9.12.81@mail.ru[1], yermekovat@gmail.com[2],
shoibekova_gaziza@mail.ru[3])

[1]ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІҢ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ АУДАРЫЛУЫ: МАШИНАЛЫҚ АУДАРМАЛАР ЖӘНЕ ОНЫҢ САПАСЫН БАҒАЛАУ

Аңдатпа. Этномәдени бірліктер ұлттық-мәдени ерекшеліктер мен нақты мағыналарды білдіретін тілдің маңызды компоненттері болып есептеледі. Қазіргі таңда жаһандану және жасанды интеллект (AI) технологияларының қарқынды дамуы барысында этномәдени бірліктерді AI тілдік модельдерінде дәлме-дәл беру маңызды міндет болып тұр. Алайда, олардың семантикасы мен прагматикасының күрделілігіне байланысты мұндай бірліктерді аудару мен түсіндіруде ауытқулар көп кездеседі. Сәйкесінше, бұл мағынаның бұрмалануына және AI өзара әрекеттесу сапасының төмендеуіне әкелуі мүмкін.
Мақаланың мақсаты жасанды интеллект жүйелерінде этномәдени бірліктерді аудару кезіндегі машиналық аудармалардың сапасын зерттеу және талдау болып табылады. Сонымен қатар, нейрондық желілер арқылы аударма жасауда тілдік модельдерді одан әрі оңтайландыру үшін осы ауытқуларды жүйелеу, этномәдени бірліктердің дұрыс берілуіне байланысты ұсыныстар беру. Бұл мақсатқа жету үшін Google Translate, Yandex Translate, ChatGPT жүйелеріне мәтіндер ұсынылып, оның орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармалары салыстырылды. Іріктеу әдісі арқылы жинақталған этномәдени бірліктердің сапасы салыстыру, сипаттау және есептеу әдістері арқылы таланды. Қолданыстағы жасанды интеллект жүйелерін және олардың этномәдени бірліктерді өңдеу тәсілдері талданды. Сонымен қатар бұл мәдениетаралық коммуникация сапасын жақсартуға ықпал етеді. Тақырыпты жан-жақты зерттеу үшін этномәдени бірліктерді әртүрлі ЖИ жүйелерімен және адамдармен ауыстыру нәтижелеріне салыстырмалы талдау жүргізіледі. Аударма сапасы Python бағдарламасында сыналады. Әртүрлі тілдер мен мәдениеттердегі этномәдени бірліктермен қатар әр стильдегі мәтіндерді аудару сапасы салыстырылып, аударма мәні мен контекстік қолданылуын анықтауға арналған машиналық аударма сапасын бағалау механизмдерінің қорытынды көрсеткіштері ұсынылады. Этномәдени бірліктермен жұмыс саласындағы жасанды интеллектіні жетілдіру жаһандану жағдайында және көптілді ақпаратқа деген өсіп келе жатқан қажеттілік жағдайында мәдениетаралық коммуникацияны жақсартуға мүмкіндік береді.
Түйін сөздер: этномәдени бірлік, мәдениетаралық коммуникация, жасанды интеллект, машиналық аударма, аударма сапасы.

[1] *Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын AP26105015 «Этномәдени бірлік-тердің жасанды интеллект жүйесінде берілуі: тілдік ауытқулар және оны жүйелеу» атты гранттық жоба аясында әзірленді.*

Кіріспе. Қазіргі тілдік модельдер мен жасанды және машиналық аударма жүйелерінің (мысалы, Google Translate, GPT) этномәдени бірліктерді барабар аударып беру қабілетіне назар аудара отырып, толыққанды зерттеуді қажет етеді. Зерттеу барысында семантикалық және прагматикалық ауытқулардың негізгі түрлері анықталады. Яғни, этномәдени бірліктердің тілдік жұптар арасындағы аудармасын салыстыру (мысалы, қазақ-орыс, қазақ-ағылшын, қазақ-түрік) және қателіктердің түрлерін анықтау: семантикалық (мағынаны бұрмалау) және прагматикалық (контексте дұрыс қолданбау). Сондай-ақ, анықталған ауытқулардың түрлері (семантикалық және прагматикалық) және күрделілік деңгейлері бойынша жіктеу жүйесін әзірлеуде бұл зерттеу аса өзекті болып табылады. Бұл ЖИ ақпаратын өңдеудің қай кезеңдерінде проблемалар туындайтынын және оларды қалай ұйымдастыруға болатындығын жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Ал берілген мысалдар негізінде эмпирикалық зерттеу жүргізу әртүрлі тілдер мен мәдениеттерден этномәдени бірліктердің дерекқорын жинау және оларды әртүрлі жүйелерін пайдалана отырып аударуды қажет етеді. Соған сәйкес машиналық аударма сапасын бағалау және адам аудармаларымен салыстыру этномәдени бірліктердің аударма сапасын оңтайландыратыны сөзсіз.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеуде жасанды интеллект жүйелерінде этномәдени бірліктерді аудару кезіндегі машиналық аударма сапасын зерттеу және талдау үшін тілдік бірліктерді іріктеу, салыстыру, сипаттау, есептеу әдістері қолданылды. Жасанды интеллект бірінші кезекте батыстық лингвистикалық парадигмалар бойынша жаттыққаны белгілі. Яғни, жасанды интеллект диалектілік әртүрлілікті, стандартталмаған орфографияларды және тональдық күрделілікті өңдеуге тырысқанымен, түбегейлі мағынасын дәл беруде дәрменсіз болып келеді. Бұл қиындықтар оқшауланған, монолитті AI үлгілерінен аударманы ғана емес, сонымен қатар мәдени объектив арқылы интерпретациялауға, синтездеуге және бағалауға қабілетті бірлескен, көп агентті Al жүйелеріне ауысуды қажет етеді. Бірінші кезеңде мәтін кәсіби терминология, жалпы сөздік, жай сөйлемдер сияқты категорияларға бөлінеді. Бұл сөзді дәлірек таңдауға және өңдеуге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде аударма сапасын жақсартады. Келесі кезеңде DeepL аударманың грамматикалық дұрыстығын қамтамасыз ету үшін сөз бөлігін белгілеу және синтаксистік талдау технологияларын пайдаланады. Бұл кезеңдегі қателер әдетте қате аудармаға әкелуі мүмкін, сондықтан дұрыс синтаксис пен контекст өңдеуді қамтамасыз ету маңызды. Аударма сапасын бағалау үшін DeepL семантикалық ұқсастықты есептеуге негізделген әдісі пайдаланылды. Бұл аударманы түпнұсқамен және басқа аудармалармен объективті салыстыруға мүмкіндік береді. Нәтижесінде жүйе, әсіресе, стилистикалық жағынан күрделі мәтіндер үшін жоғары аударма дәлдігін көрсетеді. Сонымен қатар зерттеу Google Translate аударма жасау жүйесінің контекст пен мәдени ерекшеліктерге бейімделуде шамалы артықшылығы бар екенін көрсетті. Бұл машиналық аударма саласын одан әрі жетілдіруге мүмкіндіктер ашады.

Сонымен қатар, BLEU (Bilingual Evaluation Understudy) және METEOR (Айқын тапсырыспен аударманы бағалау үшін метрика) сияқты машиналық аударма саласындағы прогресті бақылау үшін әртүрлі бағалау жүйелері қолданылады.

Қазіргі қолданыстағы технологиялық жетістіктерге сүйене жасалған аудармаларда мәдени түпнұсқалықтан гөрі тиімділікке жиі назар аударылады. Дәстүрлі машиналық аударма жүйелері сөзден сөзге түрлендіруде тиімді болғанымен, әдеттегі аудармаларда контекстік мағынаның жартысына жуығы маңызын жоғалтып, мәдени және тарихи тереңдікті сақтай алмайды. Сонымен қатар ағылшын тіліне негізделген AI модельдерінің үстемдігі лингвистикалық иерархияларды нығайтады. Олай болса, қазіргі машиналық аудармалардың сапасына әсер етуші факторлар қандай деген зерттеу сұрағын мақалада ашу үшін қойып отырмыз. Зерттеу сұрағын бағамдай отырып, машиналық аударма қызметтері интернетте бар аудармаларды ғана пайдаланадыдеген ғылыми болжам жасап отырмыз. Белгілі ғалымдар Т.А.Безобразова, М.Н.Ахунжанова ана тілінде сөйлейтіндердің көбірек қатысуын қамтамасыз ете отырып, ресурсы жеткіліксіз тілдерге нейромашиналық

аударманы (NMT) жақсарту үшін бірлескен аударма тәсілін енгізді [1, 2]. И.В.Краснорудский ЖИ үшін арнайы екі жақты аударма жүйесін жасап, оның бірегей тілдік құрылымын қарастырып, тілдің заманауи контекстерде қолданылуын жандандырды [3]. Ж.Өмірбекова AI қолданбаларындағы, әсіресе, тілді сақтаудағы бұрмалануларды азайту үшін әртүрлі және инклюзивті деректер жиынының маңыздылығын атап өтті [4]. А.Солтанбекова мәдени бірегейлік пен сабақтастықты арттыра отырып, ана тілдерін қолдануды ынталандыру үшін ауқымды AI үлгілерін ұсынды [5].

Жасанды интеллект пен терең оқытудағы жылдам жетістіктермен зерттеушілер машиналық оқытуды, генеративті AI және тілді жандандырудың мультимодальды әдістерін көбірек зерттеді. K.C.Lion, Y.H.Lin, T.Kim AI-ны мұраны талдауға және NLPнегізіндегі тарихи мәтінді өңдеуге қолданды, бұл есептеу құралдары арқылы лингвистикалық дәстүрлерді сақтауға бағытталған [6]. Сол сияқты, M.Amini, L.Ravindran, K.F.Lee генеративті ЖИ-дің көне мәтіндерді сақтаудағы және мультимодальды зерттеулерді жеңілдетудегі әлеуетін зерттеп, оның тарихи тілдердің қолжетімділігін арттырудағы құндылығын атап көрсетті [7]. Бұл генеративті модельдердегі елеулі шектеуді көрсетеді, мұнда Al жүйелерінде тілді тиімді сақтау үшін қажетті мәдени нюанстар мен нақты дүниені түсіну қажет. Бұл олқылықты одан әрі жою үшін, Миянг LLM-дің мәдени білімін бірнеше тілде бағалау үшін BLEND эталонын енгізді, бұл жеткіліксіз ұсынылған мәдениеттер үшін айтарлықтай өнімділік сәйкессіздіктерін анықтады. Осы қиындықтарға жауап ретінде AJUZIEOGU (2024) деректер тапшылығының әсерін азайту үшін нейрондық архитектураларды қауымдастық негізіндегі тәсілдермен біріктіретін африкалық тіл құжаттамасы үшін мультимодальды генеративтік Al негізін ұсынды. Бұл зерттеулер тілді жандандырудағы AI әлеуетін жоғары бағалағанымен, сонымен қатар олар нақты мәдени бейімделу мен контекстік дәлдікке қол жеткізудегі, әсіресе, шектеулі және әртүрлі деректер жиынтығы жағдайында тұрақты қиындықтарды атап көрсетеді.

Талқылау мен бақылау. 2024 жылдың маусымындағы жағдай бойынша, Google Translate 243 тілді қолдайды, яғни бұрынғымен салыстырғанда тағы 98 тіл қосылған. 2025 жылдың маусым айындағы жағдай бойынша Microsoft Translator 179 тіл мен диалектілерді, соның ішінде испан тілінің 21 түрін және араб тілінің 16 түрін қолдайды. 2024 жылы Линлин Ли жүргізген зерттеу DeepL, Google Translate және Microsoft арқылы аударма сапасына салыстырмалы талдау жасады. Зерттеуші бағалау «мағыналық ұқсастықты есептеу» стратегиясын қолдана отырып, дәлдік, еркіндік, табиғилық сияқты параметрлер бойынша жүргізілді. Зерттеудің негізгі нәтижелерінің бірі DeepL аударманың 94% дәлдігін көрсетіп, Google Translate-тен (86%) айтарлықтай асып түсті. Зерттеуде әртүрлі мәтіндік корпус қолданылды және аударма дәлдігі белгілі бір тіл жұбын көрсетпей, жалпы контексте бағаланды. Аударманың еркіндігі тұрғысынан DeepL 146% сөйлем ұзындығының дәлдігіне қол жеткізіп, жоғары нәтиже көрсетті. Сондай-ақ DeepL үш қызмет арасында, атап айтқанда, мәдени бейімделу (92%) және идиоматикалық сөз тіркестерін қолдану (94%) бойынша көшбасшы болып шықты [8]. DeepL жұмыс процесі бірнеше кезеңді қамтиды.

BLEU метрикасы, алғашқы автоматтандырылған көрсеткіштердің бірі n-граммдарды (сөз тізбегі) есептеу негізінде машиналық аударма мен анықтамалық аудармалар арасындағы сәйкестікті өлшейді. Мұндай сәйкестіктер неғұрлым көп болса, соғұрлым жоғары балл адам аудармасына ұқсастығын көрсетеді. METEOR лексикалық вариацияларды, синонимдерді және морфологиялық өзгерістерді ескереді, икемді тәсілді ұсынады. Ол сөзді теңестіру кезеңдерін, мағынаны сәйкестендіруді және сөз тәртібінің ауытқуы үшін жазаларды қамтиды, бұл оны аударма сапасына сезімтал етеді. Қазіргі зерттеушілер аударманың дәлдігі мен табиғилығын жан-жақты бағалау үшін синтаксистік және семантикалық, прагматикалық аспектілерді ескере отырып, бұл көрсеткіштерді жетілдіруге тырысуда. Бұл қызметтер арасындағы өнімділіктегі айырмашылықтар олардың архитектурасындағы айырмашылықтарға байланысты болуы мүмкін. DeepL тек нейрондық желілерді пайдаланады, бұл модельге сөйлемнің барлық контексін жан-жақты талдауға мүмкіндік береді. Яндекс, керісінше, нейрондық желілер мен статистикалық

әдістерді біріктіретін гибридті тәсілді пайдаланады, бұл оны сирек сөздер мен нақты өрнектерді дұрыс өңдеу өте маңызды болатын аудармалар үшін тиімді етеді. Google, Яндекс сияқты гибридті тәсілді пайдаланады, бірақ оның BLEU метрикасына және басқа көрсеткіштерге арналған нәтижелері сәл төмен, бұл олардың оқыту тәсілдері мен архитектурасындағы ықтимал айырмашылықтарды одан әрі көрсетеді. Мысалы, орыс тіліндегі мәтіндерге назар аударатын Яндекс орыс тілінің құрылымы мен ерекшелігін тереңірек түсінеді, бұл осы тіл жұбындағы аударманың дәлдігіне ықпал етеді. Бұл жағынан келгенде авторлық аудармаларда дәлдік байқалады. Өйткені аудармашы автор мәтін қабылдаушының мәдени ерекшелігі факторын ескереді [9, 46]. Ал бұл аударманы табиғи қабылдауға ықпал етеді. Ал машиналық аударма жүйелерінде ақпаратты тақырып пен рифма бойынша дұрыс таратпау сөйлемдегі екпінді өзгертуге, шатасуға немесе маңызды контекстік мәліметтерді жоғалтуға әкелуі мүмкін. Өйткені зерттеушілер «интонацияның қойылуы, дауыстың қарқындылығы, созылыңқылығы сияқты просодиялық кешеннің ерекшелігіне қарай әртүрлі мағыналарды білдіру мүмкіндігіне ие омофон синтаксистік конструкциялар мәселесіне келгенде сөйлеуші субъекті сөзіндегі заңдылықты, табиғи паузалар және сөйлеуші субъектінің коммуникативтік ниеті мен мақсатына қарай орын алатын алдамшы паузаны өзара ажыратудың маңыздылығын» атап көрсетеді [10, 219].

Зерттеу сонымен қатар машиналық аударма сапасын бағалау көрсеткіштері анықтамалық (сарапшылық) аудармаға өте тәуелді болуы мүмкін. Жалпы аудармада түпнұсқадан айтарлықтай стилистикалық немесе лексикалық ауытқу болса, зерттеушілер сапаның пайыздық көрсеткіші төмендететінін көрсетеді [11, 265]. Бұл, әсіресе, BLEU метрикасына қатысты, ол синонимдер мен парафразаларды елемей, машиналық аударма мен анықтамалық аударма арасындағы дәл сөз бен сөз тіркесіне сәйкес келеді. Мысал ретінде келесі жағдайды келтіруге болады: Түпнұсқа: «Ұл-қыздарын атастырып, тіпті кей отбастарында біздің ұғым бойынша бел құда, бесік құда дәстүрін ұстанатын (qazcorpora.kz)». ChatGPT аудармасы: «Они сватали своих сыновей и дочерей, а в некоторых семьях соблюдали традицию, которую мы называем бел құда или бесік құда. They arranged marriages for their sons and daughters, and in some families observed the tradition known as bel kuda or besik kuda». Google аудармасы: «Они давали имена своим сыновьям и дочерям, а некоторые семьи, насколько мы понимаем, даже следовали традиции «бел куда» и «бесик куда. They named their sons and daughters, and some families even followed the tradition of bel kuda and besik kuda, according to our understanding. (qazcorpora.kz)». Соңғы BLEU ұпайы: 0,0000 (HO METEOR = 0,4808, POS-BLEU = 0,7440). BLEU метрикасы аудармаға нөлдік ұпай берді, бірақ бұл лексикалық эквиваленттерді дұрыс таңдамауға байланысты қателердің тереңдігін көрсетпейді. POS-BLEU грамматикалық метрикасы аударманың грамматикалық компоненті сақталғанын көрсеткенмен, бірақ бұл аударманың толық сәйкестігін көрсетпейді. Бұл жағдайда синонимдер мен парафразаларды ескеретін METEOR ақпараттылығы жоғары болды. Google аудармасы лексикалық бірліктердің баламалылығын қамтамасыз ете алмады. Мысалы, «атастыру» сөзі «ат қою» деп аударылған, бұл – қате. Ал ChatGPT «Бесік құда – балалар бесікте жатқан кезде атастырып, құда болу салты. Бұл дәстүрлер қазақ қоғамындағы туыстық байланысты нығайтып, екі әулеттің қарым-қатынасын берік ету мақсатында қолданылған» деген түсініктемені қоса берді. Машиналық аударма қызметтері интернетте бар аудармаларды пайдаланады деген біз белгілеген болжамды талдау нәтижелеріміз растамады. Керісінше, машиналық аударма жүйелері алдын ала онлайн аудармасыз мақалалар үшін де бірегей аудармаларды жасауға қабілетті екені анықталды.

Машиналық аударма жүйелері біз таңдаған мәтіндердің функционалдық стиліне байланысты салыстырмалы түрде жоғары өнімділікті көрсетті. Ғылыми мақалалар қатаң құрылымды, бекітілген грамматикаға ие және көбінесе халықаралық терминологияны қолданады, бұл оларды аударуды жеңілдетеді. Сонымен қатар, ғылыми мәтіндерде жасырындық жоқ, ал сөздерде екіұшты мағына болмайды. Этномәдени бірліктерді аударуда қазақ-орыс-ағылшын тіліндегі үштік үшін ChatGPT біздің зерттеуіміз бойынша

ең жақсы қызмет болып шықты, бұл аударма сапасы көрсеткіштері бойынша оның жоғары ұпайларымен расталады. «Зерттеу нәтижелері этномәдени бірліктердің жасанды интеллект жүйелерінде аударылуында елеулі айырмашылықтар бар екенін көрсетті. Google Translate, көбіне, сөзбе-сөздікке сүйеніп, ұлттық-мәдени реңкті жоғалтты, ал Яндекс Переводчик ұлттық реалияларды аударуда жиі мағыналық қателіктер жіберді. Салыстырмалы түрде ChatGPT контексі ескеріп, түсіндірмелі және адаптациялық тәсілдерді қолдану арқылы этнолексемалардың астарлы мағынасын жеткізуге ұмтылды. Бұл талдау этномәдени бірліктерді аударуда контекстік машиналық оқыту мен этнолексикалық деректер қорын енгізудің маңызын дәлелдейді» [12, 424].

Нәтижелер. Тіл – мәдени бірегейліктің іргетасы, негізі. Алайда, жаһандану мен негізгі тілдердің үстемдігі 3000-ға жуық тілді жойылу қаупіне ұшыратты. Қолданыстағы AI басқаратын аударма үлгілері тиімділікке басымдық береді, бірақ көбінесе мәдени ерекшеліктерді, идиоматикалық өрнектерді және тарихи маңыздылықты көрсете алмайды. Сәйкесінше, бұл тілдік құрылымды шектейтін, ұлттық бояу мен құндылықтардың тура мағынасын бере алмайтын сәтсіз аудармаларға әкеледі. Тіл – дәстүрлерді, құндылықтарды және тарихи оқиғаларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін маңызды құрал. Ол ауызекі дәстүрлерді, халықтық ауыз әдебиетін және жергілікті білім нәрін сақтай отырып, қоғамның дүниетанымы мен болмысын қалыптастырады. Ақпараттың күн санап асқан жылдамдықпен өсуіне қарамастан, ұлттық бірегейліктің дәстүрлі сақтау әдістері әлі де жеткіліксіз болып келеді.

Сонымен қатар, құжаттау әрекеттері ұлттардың мәдени күрделілігін көрсете алмайды [8]. Ал машиналық аударма контекстік мағынаны түбірінен бұрмалайды. Сандық лингвистикалық бөлініс олардың цифрлық қатысуын және корпустың қолжетімділігін шектей отырып, жеткіліксіз ұсынылған тілдерді жоққа шығарады. Қолданыстағы Al үлгілері мәдени тереңдікпен, лингвистикалық бейімділікпен және бейімделгіштікпен күреседі. Көбінесе ағылшын тіліне негізделген иерархияларды күшейтеді, ал қолданысы шектеулі тілдерді аударуда өрескел қателіктерге тап болады. Жасанды интеллект жүйелері тілдік деректерді үлкен көлемде өңдей отырып, мағыналық үлгілерді автоматты түрде қалыптастырады. Алайда этномәдени бірліктерді (ұлттық ұғымдар, салт-дәстүр атаулары, концептілер, фразеологизмдер, діни және мәдени рәміздер) беру барысында мәдени контекст пен прагматикалық мән толық ескерілмеген жағдайда семантикалық және прагматикалық ауытқулар туындайды. Семантикалық деңгейдегі ауытқулар көбіне мағынаның дәл берілмеуімен байланысты. Мысалы, қазақ тіліндегі «қымыз» сөзін ағылшынға «milk» деп беру оның этномәдени ерекшелігін жояды, себебі бұл – бие сүтінен жасалатын ашытылған сусын. Сол сияқты «жеті ата» ұғымы қарапайым «туыстар» мағынасын емес, қазақ қоғамындағы некелік тыйымдар мен патрилиниялық жүйеге негізделген әлеуметтік-рухани норманы білдіреді. Мұндай бірліктерді дәл емес жалпылау немесе тарылту ұлттық-мәдени коннотативтік мәнді жоғалтады. Төменде берілген 1-кестеде әр ұлттың (қазақ, түрік, орыс, неміс) ұлттық құндылықтарына байланысты тіркестердің сәтті және сәтсіз жасанды интеллект аудармалары ұсынылған.

Кесте – 1. Сәтті және сәтсіз жасалған жасанды интеллект аудармалары

№	Бастапқы тіл	Бастапқы мәтін	Google Translate	Yandex Translate	ChatGPT аудармасы	Сәтті/ Сәтсіз	Түсініктеме
1	қазақ	дәстүрлі бесік той	traditional cradle ceremony	traditional cradle ceremony	traditional cradle ceremony	сәтті	Қазақ мәдениетіне тән «бесік той» ұғымы аудармада сақталған

2	қазақ	жеті қабат жер	seven layers of land	seven layers of the earth	seven layers of the earth	сәтсіз	"Жердің қабаты" мағынасы мәдени контексті толық көрсетпейді
3	қазақ	ас беру	give a meal	serve food	give a meal	сәтті	Қазақ дәстүріндегі «ас беру» ұғымы дұрыс аударылған
4	қазақ	қырдағы құран бағыштау	honoring the Quran on the steppe	Quran offering in the steppe	reverence to the Quran in steppe	сәтсіз	«Қырдағы» және рәсімнің мәні жеткіліксіз
5	түрік	Türk kahvesi ikramı	serving Turkish coffee	Turkish coffee serving	serving of Turkish coffee	сәтті	мәдени дәстүр ағылшынша дұрыс жеткізілген
6	түрік	çay sohbeti	tea chat	tea conversation	tea chat	сәтсіз	«Sohbet» сөзінің мәдени мәні жеткіліксіз
7	орыс	хлеб-соль	bread-and-salt	bread and salt	bread-and-salt	сәтті	Ұғымдар эквивалентті, мәдени мән сақталған
8	орыс	русская душа	Russian soul	Russian spirit	Russian soul	сәтсіз	Мәдени мән («жылы, кеңпейіл-ділік») толық берілмеген
9	неміс	Wanderlust	desire to travel	wanderlust	desire to travel	сәтті	Неміс «Wanderlust» сөзінің мағынасы ағылшынша дұрыс берілген
10	неміс	Gemütlich-keit	coziness	coziness	coziness	сәтсіз	Мәдени мән толық ашылмаған

Кестеде (1-кесте) қазақ, орыс, түрік және неміс тіліндегі сәтті/сәтсіз аудармалар берілген. Мәселен, қазақ тіліндегі «дәстүрлі бесік той», «ас беру», түрік тіліндегі «Türk kahvesi ikramı», орыс тіліндегі «хлеб-соль», неміс тіліндегі «Wanderlust» ұғымдары сәтті аударылса, ал кейбірі аудармаға мүлде келмеді. Демек, прагматикалық ауытқулар қарым-қатынас мақсаты мен әлеуметтік рөлдерді дұрыс түсінбеуден туындайды. Қазақ тіліндегі сен/сіз формалары, «аға», «апа», «қайын ене» сияқты туыстық-иерархиялық терминдер мәдени қатынастарды көрсетеді. ЖИ оларды бейтарап немесе қате тіркестермен беру арқылы қарым-қатынас этикасын бұрмалайды. Сол сияқты діни-ритуалдық

формулалар («Ассалаумағалейкум») жай «Hello» эквиваленті емес, оның әлеуметтік және конфессионалдық функциясы бар.

Дискурстық деңгейде ЖИ ұлттық әдет-ғұрыптар мен мәдени сценарийлердің құрылымдық логикасын жиі қарапайым етеді. Мысалы, «құда түсу», «беташар», «айтыс» сияқты дәстүрлік-ұжымдық коммуникациялар жеке оқиға ретінде түсіндіріліп, олардың қауымдық, символикалық және ритуалдық қызметі ескерілмейді. Машиналық аударма (МТ) қазіргі жаһандану және цифрландыру жағдайында, әртүрлі тілдердегі ақпаратқа қол жеткізу қажеттілігін іске асырады. Бір жағынан, компьютердің көмегімен мәтінді бір тілден екінші тілге аудару процесі болса, екінші жағынан, машиналық аударма – лингвистика, математика және кибернетиканың тоғысқан жерінде орналасқан ғылыми зерттеу саласы. Машиналық аударманың негізгі міндеті – тілдік және мәдени ерекшеліктерді ескере отырып, мәтін мазмұнын жаңғырту. Дегенмен, адамдардан айырмашылығы, компьютерлік жүйелер мағына мен контексті толық түсінуге қабілетті емес, тек алгоритмдер мен сөздіктерді бақылайды. Бұл, әсіресе, мағыналық реңктерді, интонацияны, күрделі грамматикалық конструкцияларды, этномәдени бірлікке тән тілдік байланысты жеткізуде бірқатар қиындықтар туғызады. Машиналық аударма тиімді жұмыс істеуі үшін нақты лингвистикалық ережелер мен әмбебап үлгілер қажет. Сәйкесінше, бұл оны әзірлеуді пәнаралық міндетке айналдырады. Маңызды аспект – лингвистикалық терминологияны бейімдеу және тілдік бірліктерді формализациялау, әсіресе морфологиясы бай және күрделі синтаксисі бар тілдер үшін аса маңызды [8]. BERT және GPT үлгілері сияқты трансформаторлар контексті түсінуді айтарлықтай жақсартады және семантикалық тасымалдаудың дәлдігін сақтауға көмектеседі. Бұл модельдер сөйлемнің барлық компоненттерін бір уақытта өңдей отырып, мәтінді тұтас талдайды, осылайша бүкіл мәтін контексіндегі сөздердің мағынасын тереңірек «түсінуге» мүмкіндік береді. Модельдер параллель мәтіндер бойынша оқытылады, содан кейін дәлірек аударма үшін қосымша оқытылады. Тілдік үлгілерді пайдалана отырып, трансферттік оқыту арқылы қол жеткізілген соңғы эмпирикалық жақсартулар тіл үлгісін алдын ала дайындау табиғи тілді өңдеудің көптеген тапсырмаларын жақсартуда тиімді екенін көрсетті. Нәтижесінде көптеген қолданбалар біздің қолданысымызға енді. Жазбаша тілді өңдеу саласында емле мен грамматиканы тексеру, біртілді тіларалық іздеу жүйелері және онлайн машина аудармашылары; сөйлеу тілін өңдеу саласында дауыстық GPS жүйелерін, диктант жүйелерін, транскрипцияны және аудиовизуалды мазмұнды автоматты түрде индекстеуді атап өткен жөн. Бұл тізім осы қосымшалардың көпшілігі тілдің ауызша және жазбаша түрлерін біріктіретінін көрсетеді (сөйлеу хабарламаларын мәтінге транскрипциялау, мәтінді сөйлеуге аудару) [8]. Машиналық аудармада полисемиядан басқа күрделі мәселелердің бірі фразеологиялық бірліктерді дұрыс аудару болып табылады. Фразеологиялық бірліктер – мағынасы жеке сөздермен емес, бүкіл өрнек арқылы анықталатын тұрақты лексикалық тіркестер. Мысалы, ағылшын тіліндегі «it's bight», «уақытыңызды алыңыз» немесе «өзіңізге көмектесіңіз» сияқты тіркестердің басқа тілдерде сөзбе-сөз баламасы жоқ, бірақ олардың мағынасын сәйкес өрнектер арқылы беруге болады. Фразеологиялық бірліктердің компоненттерін мағыналық үйлесімділігі жағынан екіге бөлуге болады. Бейнелі емес фразеологиялық бірліктер өздерінің құрамдас сөздерінің мағынасын сақтайды, бірақ олардың элементтерін өзгертуге болмайды. мысалы, «рөл атқару», «мәнге ие болу» тіркестеріндегідей. Мұндай фразеологиялық бірліктер ғылыми және іскерлік сөйлеуде жиі кездеседі. Бейнелі фразеологиялық бірліктер, керісінше, жеке сөздердің мағыналарының жиынтығы емес мағынаны білдіреді. BERT және GPT алгоритмдері контексті ескеріп, мысалы, Беташардан соң жұрт таласып-тармасып келіннің қолынан шай ішер-ді. (Ә. Кекілбаев. «Құс қанаты»). Машиналық аудармада беташар сөзін эквивалентсіз лексика ретінде сол қалпында алғанмен, жұрт таласып-тармасып тіркесімін орыс тілінде «люди ссорились» деп қате аударса, чат GPT «люди наперебой старались»деп түпнұсқаға жақын аударма ұсынады. Көбінесе, статистикалық тәсілдерге негізделген жүйелерді дамыту үшін деректердің қолжетімділігі өте маңызды. Аударма жүйелері мұндай тілдерге ағылшын немесе қытай тілдері сияқты танымал тілдер деңгейінде

қолдау көрсете алмайды. Мысалы, фин немесе венгр сияқты дамыған морфологиясы бар тілдерде күрделі сөз құрылымдары бар, оның ішінде көптеген жұрнақтар, регистрлер және септіктер бар. Осыған ұқсас мәселе сөздік және синтаксистік ерекшеліктер тіпті бір тілдің ішінде де айтарлықтай өзгеруі мүмкін диалектілерде туындайды. Сондықтан біз «шулы» параллель мәтіндік корпусты, салыстырмалы корпусты (әртүрлі тілдегі бір тақырыптағы мәтіндер) немесе квазисалыстырмалы корпусты пайдаланатын әдістерді әзірлеу арқылы бұл олқылықтың орнын толтыруға тырысамыз, әсіресе, интернеттің таралуына байланысты қол жетімділікті ескере отырып. Facebook AI бір уақытта бірнеше тілдегі параллель мәтіндерде оқытылатын M2M-100 моделін жасады (1-сурет).

Сурет 1 – Facebook әзірлеген M2M-100 моделі

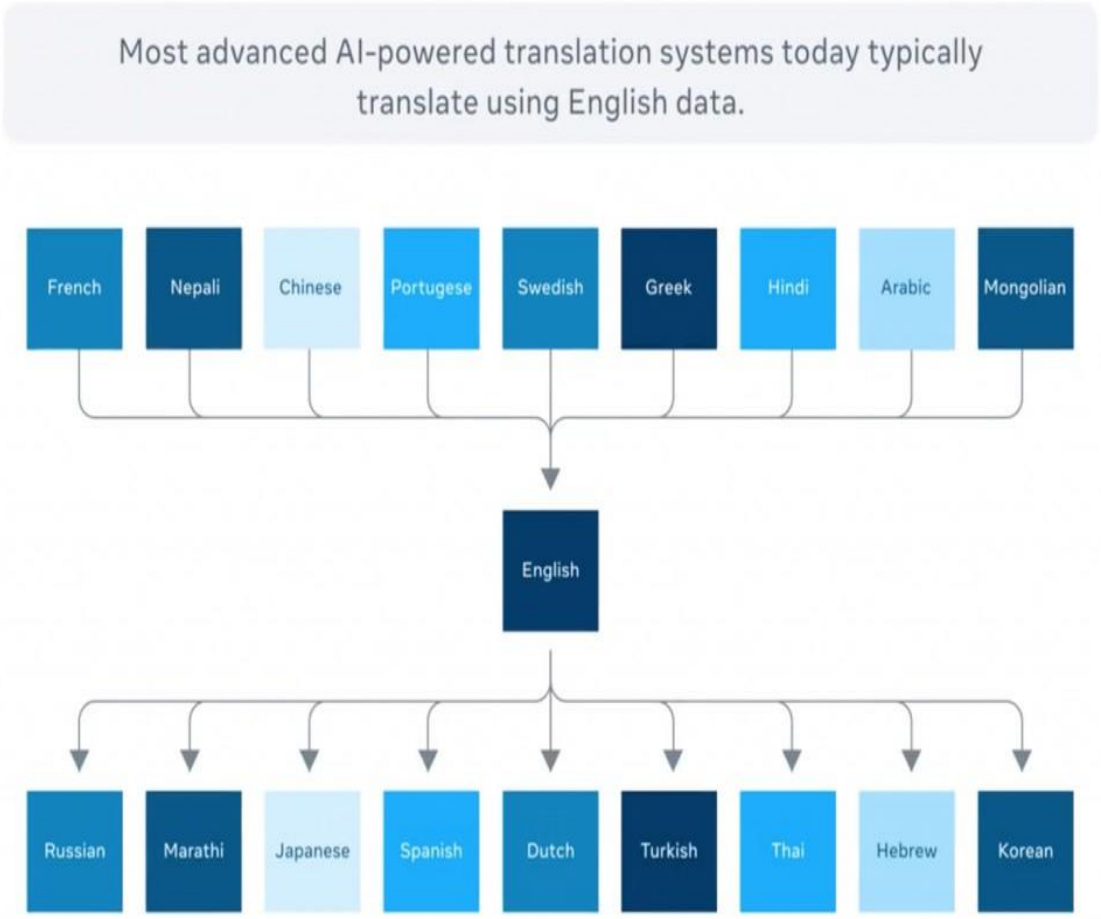

Бұл тәсіл жалпы лингвистикалық үлгілерді пайдалану арқылы сирек тілдермен жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Мысалы, испан және португал тілдері арасында аударма тәжірибесі каталан тіліне дәлірек аударуға көмектеседі, өйткені бұл тілдер құрылымдық жағынан ұқсас. Ағылшын тілі арқылы аударуға бағытталған дәстүрлі жүйелерден айырмашылығы, M2M-100 бір уақытта 100 тіл арасында аударады және 9 900 аударма бағытын қолдайды. Бұған қол жеткізу үшін ол тілдерді жақындығы бойынша топтайды және әр топтағы параметрлерді «кездейсоқ қайта бағыттауды» қолданады. «Аялық білім тілдік коммуникация үдерісінде өте маңызды болып табылады. Егер әңгімелесушілердің аялық білімі, әрі әлемді қабылдаудағы танымдары әртүрлі болса, онда тілдік коммуникация сәтсіздікке ұшырайды» [10, 46]. Сондықтан кез келген машиналық аударма сапасы туралы оқырмандар пікірі де әр алуан болуы мүмкін.

Қорытынды. Машиналық аударма жаһандану дәуірінде ақпаратқа қол жеткізуді жеңілдетеді Нейрондық желілер мен трансформаторларға негізделген қазіргі заманғы МТ жүйелері күрделі тілдік құрылымдарды жаңғыртуда айтарлықтай табысты нәтижеге қол жеткізумен бірге, мәдени реңктерді, идиоматикалық бірліктерді және қолданыста сирек кездесетін сөздерді өзге тілге аударуда көптеген қиындықтарға да кезігуде. Көптілді модельдердегі әзірлемелер, трансферттік оқыту және белсенді оқыту сирек тілдер мен диалектілердің аудармаларының сапасын жақсарту үшін жаңа мүмкіндіктер ұсынады. Машиналық аударманың болашағы – пайдаланушы контексін ескеретін және мәтіннің ерекшелігіне бейімделетін гибридті және интерактивті жүйелерді дамытуда. Аударма сапасын дәлірек бағалауға мүмкіндік беретін автоматты бағалау көрсеткіштері жақсара береді. Осы метрикаға синтаксистік және семантикалық аспектілерді қосу машиналық аударманың өзектілігін арттыра отырып, аударма сапасын арттыра түседі. Машиналық аударманың сапасын арттыру лексикалық талдауды, морфологияны және синтаксисті одан әрі зерттеуді және жетілдіруді, сондай-ақ сирек және күрделі сөздерді, әсіресе, арнайы салаларда аударуды жақсырақ өңдей алатын әдістерді әзірлеуді талап етеді. Машиналық аударманы бағалау көп қырлы болуы керек және BLEU, METEOR және POS-BLEU сияқты көптеген көрсеткіштерді пайдалану аударманың дәлдігі мен өзектілігін арттырудың маңызды құралы болады. Бұл технологияларды үздіксіз жетілдіру автоматты бағалауды сараптамалық талдаумен біріктіруді талап етеді, бұл аудармалардың сапасын жақсартуға және қателер санын азайтуға көмектеседі. Қосымша түсіндірмелі аударма (explicitation) тәсілін жүйелі қолдану керек. Тілдік модельдерді этномәдени корпус материалдарымен қайта оқыту қажет. Прагматикалық сценарийлерді (қатынас нормалары, адресация, рөлдер) дербес деңгейде белгілеу де маңызды.

Әдебиеттер

1. Безобразова Т.А. Переводческая деятельность в эпоху цифровой глобализации: вызовы и перспективы //Вестник науки. – 2024. – Т. 3. – №. 11 (80). – С. 780-788. URL: https://www.xn----8sbempclcwd3bmt.xn--p1ai/article/187904

2. Ахунжанова М.Н. Роль перевода и переводчика в современном мире //Journal of new century innovations. – 2025. – Т. 87. – №. 1. – С. 287-291. URL: https://journalss.org/index.php/new/article/view/3862

3. Краснорудский И.В. Применение нейронной сети в современных онлайн переводчиках //Международная научно-техническая конференция молодых ученых БГТУ ИМ. ВГ Шухова. – 2017. – С. 4395-4397.

4. Өмірбекова Ж. Этномәдени компоненттің тіл мен мәдениет сабақтастығындағы орны // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы – 2025. – №. 3. – С. 88-98. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-3.07

5. Солтанбекова А. және т.б. Инофондарға арналған лексика-грамматикалық сөздік: этномәдени бірліктердің берілу ерекшеліктері //«Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы Филология ғылымдары сериясы. – 2025. – Т. 78. – №. 3. 392-405 бб. DOI: https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.022

6. Lion K. C., Lin Y. H., Kim T. Artificial intelligence for language translation: the equity is in the details //JAMA. – 2024. – Т. 332. – №. 17. – С. 1427-1428. DOI: https://doi.org/10.1001/jama.2024.15296

7. Amini M., Ravindran L., Lee K.F. Implications of using AI in translation studies: Trends, challenges, and future direction //Asian Journal of Research in Education and Social Sciences. – 2024. – Т. 6. – №. 1. – С. 740-754. URL: https://www.researchgate.net/publication/380574068_Implications_of_Using_AI_in_Translation_Studies_Trends_Challenges_and_Future_Direction

8. Mohamed Y.A. et al. The impact of artificial intelligence on language translation: a review // Ieee Access. – 2024. – Т. 12. – С. 25553-25579. URL: https://www.researchgate.net/publication/378284156_The_Impact_of_Artificial_Intelligence_on_Language_Translation_A_review

9. Lee T.K. Artificial intelligence and posthumanist translation: ChatGPT versus the translator // Applied Linguistics Review. – 2024. – Т. 15. – №. 6. – С. 2351-2372. URL: https://www.researchgate.net/publication/372839551_Artificial_intelligence_and_posthumanist_translation_ChatGPT_versus_the_translator

10. Искакова Г. и др. Мәтіннің функциоалды-прагматикалық концепциясы //Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University Philological Series. – 2024. – №. 2. – С. 42-52. DOI: https:// https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp42-52

11. Ахтаева Н., Қабыкен А. Ертегілерді қазақ тіліне аударудағы прагматикалық аспект // Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі. – 2025. – Т. 4. – №. 2. – Б. 38-49. DOI: https://doi.org/10.52301/2957-5567-2025-4-2-38-49%20

12. Ермекова Т.Н., Қамызанова Б. Бармақ лексемасына қатысты этномәдени бірліктердің жасанды интеллект жүйелеріндегі аударылуы. // Жаһандану дәуіріндегі тіл ғылымы, филология және түркітанудың өзекті мәселелері. Академик Шора Шамғалиұлы Сарыбаевтың туғанына 100 жыл толуына арналған Халықаралық конгресс материалдары. Алматы, 2025. – Б. 420-425. URL: https://drive.google.com/file/d/ 1p3Qk4E7Og4fTQG_tTZBOk5PUozLWQ0mZ/view

Г.А. ЕСКЕРМЕСОВА, Т.Н. ЕРМЕКОВА, Г.Б. ШОЙБЕКОВА

Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

ПЕРЕВОД ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ЕДИНИЦ С ПОМОЩЬЮ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: МАШИННЫЙ ПЕРЕВОД И ОЦЕНКА ЕГО КАЧЕСТВА

Аннотация. Этнокультурные единицы – это важнейшие компоненты языка, выражающие национально-культурные особенности и конкретные значения. В настоящее время в ходе динамичного развития технологий глобализации и искусственного интеллекта (ИИ) важной задачей является точная передача данных единиц в языковых моделях ИИ. Однако из-за сложности их семантики и прагматики возникают чрезмерные отклонения в переводе и интерпретации таких единиц. Соответственно, это может привести к искажению смысла и снижению качества взаимодействия с ИИ.

Цель статьи — изучить и проанализировать качество машинного перевода этнокультурных единиц в системах искусственного интеллекта. Необходимо систематизировать эти отклонения для дальнейшей оптимизации языковых моделей перевода с использованием нейронных сетей, а также предоставить рекомендации по корректной передаче этнокультурных единиц. Для достижения этой цели тексты были загружены в системы Google Translate, Yandex Translate, ChatGPT, проведено сравнение данных переводов на русский и английский языки. Это также способствует повышению качества межкультурной коммуникации. Для всестороннего изучения темы проводится сравнительный анализ результатов перевода этнокультурных единиц с использованием различных систем ИИ и людей. Качество перевода проверяется в Python. Сравнивается качество перевода текстов разных стилей, а также этнокультурных единиц на разных языках и в разных культурах, представлены итоговые показатели механизмов оценки качества машинного перевода для определения смысла и контекстуального применения перевода. Совершенствование искусственного интеллекта в области работы с этнокультурными единицами позволяет улучшить межкультурную коммуникацию, особенно в контексте глобализации и растущей потребности в многоязычной информации.

Ключевыеслова: этнокультурноеединство, межкультурнаякоммуникация, искусственный интеллект, машинный перевод, качество перевода.

G.A. YESKERMESSOVA, T.N. YERMEKOVA, G.B. SHOIBEKOVA
Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

TRANSLATION OF ETHNOCULTURAL UNITS THROUGH ARTIFICIAL INTELLIGENCE: MACHINE TRANSLATIONS AND ITS QUALITY ASSESSMENT

Annotation. Ethnocultural units are the most important components of a language that express national and cultural characteristics and specific meanings. Currently, with the rapid development of globalization and artificial intelligence (AI) technologies, it is important to accurately convey these units in AI language models. However, due to the complexity of their semantics and pragmatics, there are excessive deviations in the translation and interpretation of these units. Consequently, this can lead to a distortion of meaning and a decrease in the quality of interaction with AI.

The purpose of the article is to study and analyze the quality of machine translations when translating ethnocultural units in artificial intelligence systems. In addition, to systematize these deviations for further optimization of language models in translation using neural networks, to provide recommendations for the correct transmission of ethnocultural units. To achieve this goal, texts were submitted to Google Translate, Yandex Translate, ChatGPT systems, and their translations into Russian and English were compared. This also contributes to improving the quality of intercultural communication. To comprehensively study the topic, a comparative analysis of the results of translating ethnocultural units with various AI systems and people is carried out. Translation quality is tested in Python. The quality of translation of texts of different styles, as well as ethnocultural units in different languages and cultures, is compared, and the final indicators of the quality assessment mechanisms for machine translation are presented to determine the meaning and contextual application of the translation. Improving artificial intelligence in the field of working with ethnocultural units allows improving intercultural communication, especially in the context of globalization and the growing need for multilingual information.

Keywords: ethnocultural unity, intercultural communication, artificial intelligence, machine translation, translation quality.

References

1. Bezobrazova T.A. Perevodcheskaia deiatelnöst v epohu sifrovoi globalizasii: vyzovy i perspektivy //Vestnik nauki. – 2024. – T. 3. – №. 11 (80). – S. 780-788. URL: https://www.xn----8sbempclcwd3bmt.xn--p1ai/article/187904

2. Ahunjanova M.N. Röl perevoda i perevodchika v sovremennom mire //Journal of new century innovations. – 2025. – T. 87. – №. 1. – S. 287-291. URL: https://journalss.org/index.php/new/article/view/3862

3. Krasnorudski İ.V. Primenenie neironnoi seti v sovremennyh onlain perevodchikah // Mejdunarodnaia nauchno-tehnicheskaia konferensia molodyh uchenyh BGTU İM. VG Şuhova. – 2017. – S. 4395-4397.

4. Ömırbekova J. Etnomädeni komponenttıñ tıl men mädeniet sabaqtastyğyndağy orny // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ habarşysy – 2025. – №. 3. – S. 88-98. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-3.07

5. Soltanbekova A. jäne t.b. İnofondarğa arnalğan leksika-gramatikalyq sözdık: etnomädeni bırlıkterdıñ berılu erekşelıkterı //«Abylai han atyndağy QazHQjäneÄTU Habarşysy Filologia ğylymdary seriasy. – 2025. – T. 78. – №. 3. 392-405 bb. DOI: https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.022

6. Lion K. C., Lin Y. H., Kim T. Artificial intelligence for language translation: the equity is in the details //JAMA. – 2024. – T. 332. – №. 17. – S. 1427-1428. DOI: https://doi.org/10.1001/jama.2024.15296

7. Amini M., Ravindran L., Lee K.F. Implications of using AI in translation studies: Trends, challenges, and future direction //Asian Journal of Research in Education and Social Sciences. – 2024. – T. 6. – №. 1. – S. 740-754. URL: https://www.researchgate.net/publication/380574068_Implications_of_Using_AI_in_Translation_Studies_Trends_Challenges_and_Future_Direction

8. Mohamed Y.A. et al. The impact of artificial intelligence on language translation: a review // Ieee Access. – 2024. – T. 12. – S. 25553-25579. URL: https://www.researchgate.net/publication/378284156_The_Impact_of_Artificial_Intelligence_on_Language_Translation_A_review

9. Lee T.K. Artificial intelligence and posthumanist translation: ChatGPT versus the translator // Applied Linguistics Review. – 2024. – T. 15. – №. 6. – S. 2351-2372. URL: https://www.researchgate.net/publication/372839551_Artificial_intelligence_and_posthumanist_translation_ChatGPT_versus_the_translator

10. İskakova G. i dr. Mätınnıñ funksinoaldy-pragmatikalyq konsepsiasy //Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University Philological Series. – 2024. – №. 2. – S. 42-52. DOI: https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp42-52

11. Ahtaeva N., Qabyken A. Ertegılerdı qazaq tılıne audarudağy pragmatikalyq aspekt //Tıl jäne ädebiet: teoriasy men täjıribesı. – 2025. – T. 4. – №. 2. – B. 38-49. DOI: https://doi.org/10.52301/2957-5567-2025-4-2-38-49%20

12. Ermekova T.N., Qamyzanova B. Barmaq leksemasyna qatysty etnomädeni bırlıkterdıñ jasandy intelekt jüielerındegı audaryluy. // Jahandanu däuırındegı tıl ğylymy, filologia jäne türkıtanudyñ özektı mäseleleri. Akademik Şora Şamğaliūly Sarybaevtyñ tuğanyna 100 jyl toluyna arnalğan Halyqaralyq kongres materialdary. Almaty, 2025. – B. 420-425. URL: https://drive.google.com/file/d/1p3Qk4E7Og4fTQG_tTZBOk5PUozLWQ0mZ/view

Авторлар туралы мәлімет:

Ескермесова Гульнар Амангельдиевна – философия докторы (PhD), Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Ескермесова Гульнар Амангельдиевна – доктор философии (PhD), старший преподаватель Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан.

Yeskermessova Gulnar Amangeldievna – Doctor of Philosophy (PhD), Senior Lecturer of the Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan.

Ермекова Тыныштық Нурдаулетовна – филология ғылымдарының докторы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Ермекова Тыныштық Нурдаулетовна – доктор филологических наук, профессор Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан.

Yermekova Tynyshtyk Nurdauletovna – Doctor of Philology Sciences, Professor of the Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan.

Шойбекова Ғазиза Бейсенбековна – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан.

Шойбекова Газиза Бейсенбековна – кандидат филологических наук, ассоцированный профессор Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан.

Shoibekova Gaziza Beisenbekovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan.

ГРНТИ 16.21.33
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.07

***Ш.К. ЖАРКЫНБЕКОВА[1]**
З.Х. ШАХПУТОВА[2]
Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан[1,2]
(e-mail: zharkyn.sh.k@gmail.com[1], zukhrakhadzhim@gmail.com[2])

*РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В АВТОХТОННОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. Изучение ценностных концептов автохтонной культуры как ключевых компонентов национальной картины мира, а также понятия семьи как центра формирования аксиологического мировидения выделяется особой актуальностью. Цель исследования заключается в выявлении и интерпретации концептуальных семейных ценностей автохтонного художественного дискурса. В результате анализа установлено, что концептуальные ценности семьи предстают многослойной смысловой структурой, заключающей в себе совокупность личностных, социальных, культурных аспектов. В данной статье предлагается когнитивно-дискурсивная интерпретация дискурсообразующего концепта «самовар» в автохтонном нарративе Дидахмета Ашимханулы «Бабушкин самовар». Универсальная символика понятия «самовар» проявляется в его культурно-специфическом значении, о чем свидетельствует его интеграция в модель традиционной казахской семьи. В рамках этой парадигмы образ бабушки как хранительницы семейного очага служит для актуализации аксиологического значения преемственности поколений и сохранения этнокультурных традиций. Ценностный потенциал концепта «самовар» раскрывается в его интерпретации как медиатора в семейном и поколенческом взаимодействии (семья); центра сакрального пространства (дом); хранителя семейной истории (память); маркера продолжения рода (преемственность поколений) и сохранения наследия (традиции).
Ключевые слова: ценности, семья, семейные ценности, автохтонный художественный текст, художественный дискурс

Введение. В современных условиях постоянно трансформирующегося мира вследствие эволюции цифровых технологий, активной глобализации и интенсивной миграции меняются ценностные приоритеты, а самоидентификация (представления о себе) предстает одним из важных потребностей индивида [1]. Ценностные приоритеты как «важнейшие мотиваторы поведения и установок» [2, 17], воспринимаемые современным поколением как возможности и шансы [1], формируют основу развития как отдельного индивида, так всего общества. Первичной средой формирования аксиологического мировосприятия индивида, содействующей его успешной интеграции в глобальный социум, была и остается семья. Семья, является носителем, хранителем и транслятором национальной культуры и языка наследия [3]. Современная семья, динамично функционирующая в рамках многообразия транснациональных пространств и социокультурных контекстов, может

** Статья написана в рамках проекта ИРН AP23488481 «Ценностные приоритеты в языковом сознании казахстанцев: социо-психолингвистический и когнитивно-дискурсивный подходы», финансируемого ГУ «Комитетом науки» МНВО РК.*

представлять собой различные конфигурации [4] с собственной идеологией, иерархией и системой ценностей [5]. Концепт «семья», определяемый одним из ключевых доминант в различных типах дискурса, включая художественный, несмотря на свою универсальность, не является стагнирующим [6]. Следовательно, исследование как константности, так и трансформативной эволюции данного концепта выделяется перманентной актуальностью. Ценным источником репрезентации концептуальных доминант этноязыкового сознания, иллюстрирующих культурно-специфическое мировосприятие этноса, выступает автохтонный художественный дискурс. Семейные ценности, являющие собой передающиеся из поколения в поколение духовно-нравственные устои, что составляют основу этнокультурных и общечеловеческих ценностей, находят отражение в художественной репрезентации автором фрагмента автохтонного жизнеустройства. Постижению актуализируемых в авторском произведении концептуальных смыслов способствуют анализ и интерпретация текста в рамках когнитивно-дискурсивной парадигмы, поскольку дискурс в широком смысле трактуется как «все то, что позволяет понять текст, включая ментальные процессы, которые происходят при восприятии, осмыслении и познании действительности сознанием» [7, 707].

Целью данного исследования является когнитивно-дискурсивная интерпретация транслируемых в автохтонном художественном тексте семейных ценностей.

Методика и методы исследования. Методологию исследования основана на основных положения когнитивной теории, согласно которой мышление представляет собой манипулирование глубинными внутренними структурами, а также лингвофилософские положения о взаимодействии языка и культуры, о диалектическом единстве формы и содержания. Для описания различных лингвистических особенностей и экстралингвистических интерпретаций в работе использовались контекстуальный и когнитивно-дискурсивный анализ, а также лингвокультурологический подход.

Материалом изучения послужило произведение Дидахмета Ашимханулы «Сары самауыр»/ «Бабушкин самовар» в переводе на русский язык, ярко иллюстрирующее константные ценности казахского народа [1].

Обсуждение и наблюдение. Автохтонный художественный дискурс как система ценностей. Каждый автохтонный художественный текст, представляющий собой ментальную репрезентацию фрагмента мира писателем, при его рецепции читателем трансформируется в художественный дискурс. Другими словами, это – «текст в действии», «способный к приращению смысла, выявлению его ценностей» [8, 186]. Дискурс как когнитивно-коммуникативное взаимодействие творца и реципиента его произведения, есть уникально сконструированная среда для текстопорождения, в то время как текст, являя собой продукт дискурса, выступает специальным механизмом, запускающим сам процесс рецепции, понимания и интерпретации авторского месседжа [9, 21]. В рецептивном сознании пробуждается рефлексия в виде смыслов, которые связаны с фундаментальными жизненными ценностями [10]. Уникальность художественного текста проявляется в эмоционально-интеллектуальном воздействии на духовный мир читателя, т.е. систему его ценностей. Это воздействие оказывается не только через интенционально отобранные языковые средства, но и посредством вербализованных в тексте идей и убеждений, которые, вызывая ассоциативные связи, чувства, эмоции, актуализируют скрытые, глубинные смыслы, [11]. Следовательно, присущее художественному дискурсу манипулирование различными обстоятельствами, событиями, и исторической действительностью обусловлено целью представления художественного мира в рамках определённой системы ценностей. Картина мира, отраженная в автохтонном тексте в процессе ее восприятия содействует осмыслению опыта, пережитого героями произведения, и выявлению реципиентом собственных ценностных ориентиров. Данный мыслительный процесс представляет собой концептуализацию мира. Концептуальное пространство автохтонного художественного текста образуют художественные этноконцепты, представляющие собой особую вариацию лингвокультурного концепта. Художественный этноконцепт есть

результат дискурсивного мышления в его образно-ценностной репрезентации, служащий экспликации ментальности этноса [9, 169]. Художественный перевод автохтонного текста на другой язык, сохраняя культурно специфические смыслы [12], транслирует этнокультурную идентичность оригинального источника [13].

Таким образом, автохтонный художественный дискурс, представляющий собой культурную, образовательную, и лингвистическую ценность [14], транслирует не только исторические события и социальные транформации, но и иерархию ценностей в определенный культурно-исторический период.

Семья – значимый аспект ценностной картины мира индивида. Понятие семьи и семейных ценностей характеризуется многогранностью репрезентаций в каждой отдельной культуре [15]. Ценность семьи концептуально представлена в национальном языке [16], и особенно актуализируется через тематическую доминантность в художественном тексте. Художественные произведения, отражая сложную природу человеческих взаимоотношений, а также трансформацию социальных структур, служат своего рода зеркалом, демонстрирующим полиаспектность понятия семьи, культурную обусловленность семейных ценностей, а также связь между динамикой семьи и/или социума и формированием идентичности. Фундамент в формировании идентичности закладывается декларируемыми в семье ценностями. В частности, такие характерные для казахской культуры ценности, как почитание родства (туыстық, ағайындық), уважение старших (үлкендерді сыйлау), доброта (мейірімділік), гостеприимство (қонақжайлылық) воспитываются в семье и транслируются в обществе. Активную экспликацию ценностей можно фиксировать в цифровом дискурсе как современном формате функционирования культуры, представляющей собой синергию традиционных и инновационных подходов. Результаты анализа интернет-комментариев свидетельствуют, что национальные ценности репрезентируются посредством национально-специфических реалий, благопожеланий (бата), паремий, фразеологизмов, мифологем, религиозных единиц и поэтических цитат [16, 18-20]. В то же время, Р. Койлыбаева и М. Жунисова [5] предлагают рассматривать семейные ценности в аспектах прочности брака (неке беріктігі), родовитости / благородного происхождения (тектілік), воспитания детей (ұрпақ тәрбиесі), здоровья семьи (отбасы денсаулығы), взаимного уважения (сыйластық), гостеприимства (қонақжайлылық мәселелері).

В социолингвистических исследованиях ценностных координат казахстанского социума наблюдается динамика в приоритетности ценностей для различных социальных групп. Так, например, иерархию ключевых ценностей современной студенческой молодежи возглавляют следующие три концептуально-значимые доминанты: ‘семья’, ‘здоровье’, ‘образование’ [1]. Доминантность семьи как репрезентанта традиционных ценностей подчеркивается в определении ее как основы моральных установок и жизненных стратегий. В то же время, если значимость здоровья констатируется как необходимое условие благополучия, то важность образования как основы успешности в современном мире может указывать не только на прагматичность мировидения молодого поколения [1], но и на динамику эволюции самой семьи под влиянием глобализации и модернизации: восприятие образования в качестве стратегического ресурса, обеспечивающего профессиональную самореализацию и карьерный рост, исходит из семейной идеологии.

Результаты. В художественном дискурсе одним из центральных аспектов является понятие семьи как семиотического пространства, где проблематизируются взаимоотношения и актуализируются семейные ценности. Дискурсопорождающий концепт «семья» реализуется преимущественно через понятия: дом, дети, родители, коллективная память, гендер и т.д. Художественное пространство автохтонного текста конструируется в рамках самобытных реалий национальной культуры, как кодов, обеспечивающих понимание ментальности этноса, его приоритетных ценностей и поведенческих стереотипов [10]. Рассмотрим аксиологическую (концептуальную) картину мира, основанную на национальных традициях и исторической памяти казахского

народа, представленную в новелле Дидахмета Ашимханулы «Сары самауыр/Бабушкин самовар». Д. Ашимханулы – казахский писатель и журналист, внесший значительный вклад в сокровищницу казахской национальной литературы своими произведениями (сборником рассказов и новелл — «Ақбақанның толқыны»/«Волны Аққақана», 1981; «Он бірінші күз» /Одиннадцатая осень (1987); «Самырсын сазы/Мелодия ели» (2000), «Әңгіме емес әңгімілер/Истории, которых нет» (2011) и тремя томами избранных произведений), а также переводами на казахский язык произведений Дж. Лондона, Дж. Галсуорси, А. Курчаткина, А. Лупана, Т. Пулатова и других писателей [17].

Смысловым ядром автохтонного произведения Д. Ашимханулы «Сары самауыр/ Бабушкин самовар» является самовар как символ семьи, этнокультурной памяти и преемственности поколений.

Рисунок 1 – Актуализация ценностных смыслов концепта «самовар»

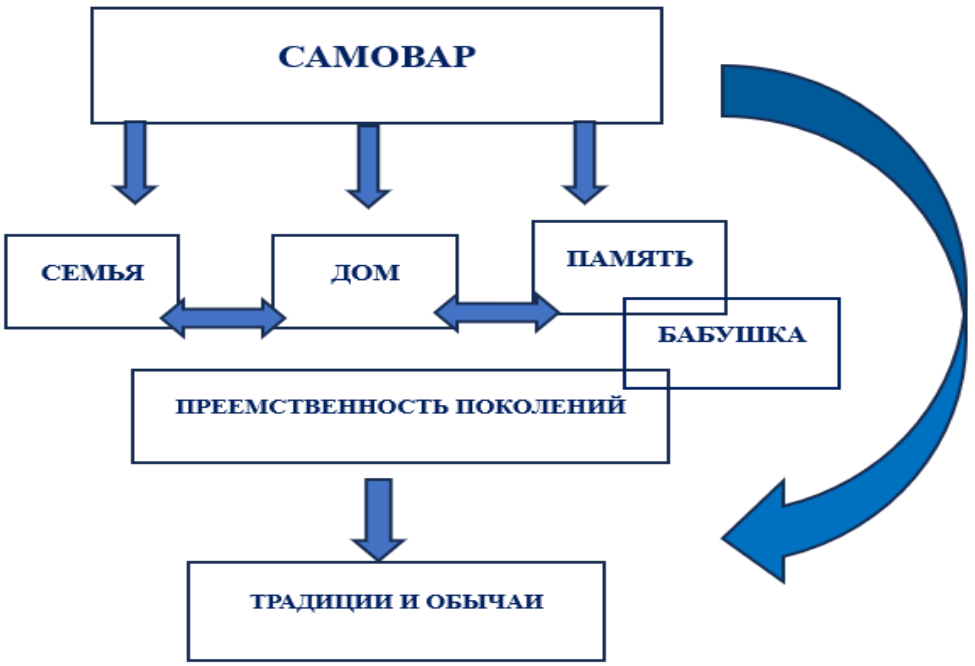

Концепт «самовар» как культурно специфическое ментальное образование символизирует семью, семейный очаг, родительский дом – шанырак. Так, в контексте рассказа воспитывавшаяся бабушкой шестилетняя Айжан, приехав после смерти бабушки к родителям в город, требует от них, чтобы чай наливали из самовара: «*Нет, пить чай из самовара лучше, настоящее удовольствие получаешь. А ещё бабушка говорила, что* ***к самовару гости приходят, с гостями в дом — достаток и благополучие***» [18, 458]. В данном фрагменте самовар репрезентируется как семиотический код, объединяющий три уровня бытия: чувственный (*удовольствие*), социальный (*гости*) и сакральный (*достаток*, *благополучие*). Это высказывание сопротивляется модернизации и функциональности, утверждая большую значимость ритуала, чем функции. В нем слышен голос человека, который через бытовую деталь (*самовар*) поддерживает связь с мировоззрением, где дом — это крепость и полная чаша, а чаепитие — магический акт привлечения добра. Сакральный смысл, который бабушка вкладывала, называя самовар «***падишахом дастархана***» [18, 460], заключался в его символичности, транслирующей благополучие ее семьи, как полученное от Всевышнего благословение ее дома. Образ самовара вызывает у маленькой Айжан воспоминания о том, как за столом собирались все родственники чтобы попить чай из самовара. «*Вот у бабушки был чай так чай. Какое удовольствие! Пей сколько тебе захочется —*

никогда не напьёшься. Потому что чай из самовара всегда горячий и ароматный. Когда пила чай из бабушкиного самовара, у неё непременно потел носик, ей становилось жарко-жарко. Но самое главное — это рассказы бабушки за чаем» [18, 459]. Ассоциации *самовар – гости – тепло, радость, счастье* наводят ее на мысль, что сейчас гости к ним домой не приходят из-за того, что нет самовара. В данном контексте самовар, выступая центром взаимодействия членов большой дружной семьи, включающей близких и дальних родственников, соседей и соплеменников из разных поколений, активирует концепт единения/единства. Думая о словах Айжан ее отец осознал, что само слово «*самовар*» *всколыхнуло в нем* «***что-то далёкое, знакомое с самого детства, родное, тёплое, напомнило ему отчий дом***» [18, 457]. Следовательно, образ самовара, собирающего за дастарханом всех родных, наслаждающихся как самим процессом чаепития, так и беседой друг с другом, транслирует принадлежность к семье/роду, единение и близкие межпоколенчатые отношения. Это соотносится с аспектом родовитости [5] в казахском этноязыковом сознании: благородство семьи/рода определяется единством всех родных – представителей разных поколений, взаимодействующих по принципу взаимного уважения в сответствии с национальным воспитанием.

Самовар в рассматриваемом прозведении предстает также как стимулятор воспоминаний. Для Айжан самовар олицетворяет бабушку, по которой девочка скучает, и любовь: «*А сегодня о ней напомнил* ***жёлтый старый самовар бабушки****, из которого они не раз* ***вместе пили чай****. Стоит ей лишь закрыть глаза, как* ***видит свою бабушку****. Вот* ***она, раскрыв объятия, бежит ей навстречу***» [18, 459]; «*Старый жёлтый самовар с торчащими в разные стороны лопухами-ушками и затейливым узорчатым краником* ***всегда стоял по правую руку бабушки****. <…>* ***Бабушка*** *по привычке отворачивала краник и, добавив ложечку густого молока,* ***начинала наливать в пиалу душистый чай***» [18, 459]. Описывающие самовар прилагательные (*желтый, старый*) оказываются семантически значимыми. Эпитет *желтый* несет двойную нагрузку – это и физическое (визуальное) восприятие, связанное в контексте с самим предметом (цвет старой латуни или меди), и в то же время метафора времени, указывающая на то, что сохранилось в памяти о прошедших годах. Инверсия, используемая автором (*старый желтый самовар/желтый старый самовар)*, также акцентирует внимание на возрасте, закрепляя образ ценности, переходящей из поколения в поколение. Другие определения – *затейливый, узорчатый, густой и душистый* — выстраиваются в смысловую цепочку, где каждое слово не просто описывает предмет, а используется автором для воспроизведения определенной – физиологически переживаемой – реальности. Каждое мотивированная языковая единица является неким знаком восприятия, переживания и осмысления, а актуализация того или иного признака оказывается в зависимости от действия определенного кода. Это связано с тем, что разные явления, действия и вещи, встречающиеся на жизненном пути человека, ассоциируются со схожими психофизиологическими состояниями человека в каждом отдельном случае. И тогда каждый код получает ценностно-ориентационные значения, поскольку человек описывает самого себя, «применяя», «примеряя» и «накладывая» на себя знания об окружающем мире [19, 234]. Так, визуальный код, заложенный в слове *желтый*, проявляется через физический цвет, который ассоциируется не только с теплым тоном латуни и меди, но и пожелтевшей от срока давности фотографии. Временной или темпоральный код, проявляясь в слове *старый*, придает образу глубину и подлинность. Эстетический код заложен в словах «затейливый» и «узорчатый», в прилагательное *густой* применительно к молоку создает эффект особого неповторимого вкуса, от которого получаешь истинное наслаждение. В прилагательном *душистый* находит свое проявление обонятельный код, который вбирает в себя все – энергетику домашнего уюта, тепло рук, запах трав и дыма, жар самовара. И в этом смысле слово *душистый* оказывается значимее всех других кодов, поскольку такой запах становится не просто ароматом, а знаком принадлежности: это запах своей территории, своей крови, своего круга, другими словами, запах родного дома, семьи, которые и создают ощущение полного счастья.

Нарративные воспоминания же самой бабушки о пережитом в прошлом актуализируют взаимосвязь: ‘самовар – память – этнокультурная идентичность’: «*Чего мы только не перевидали, не пережили за свой долгий век! А ведь были времена, благодарили этот старый самовар, что* ***в нём не затухал огонь, а то бы и мы с вами угасли****. Помню, покойная мать когда-то вынуждена была продать за горсточку пшеницы всё, что было в доме, однако* ***самовара не тронула****.* ***К самовару приходят гости, а с гостями в дом приходит благополучие и достаток*** *— говаривала моя мать*» [18, 462]. Воспоминания, связанные с самоваром, который помог выжить в трудные времена, указывают на его сакральную значимость: он – очевидец жизни этой семьи. Этот предмет повседневного быта служит реликвией, хранящей священную память о семье, продолжении рода, предках, историческом прошлом, самобытной культуре и наследии: «*Всё-таки счастливых мгновений было много, вот и невестки ступали в дом через этот порог. Отмечали появление внуков и внучек. И свидетель всему этому — старый самовар. Для меня это самая дорогая вещь на всём свете, потому что он слышал не раз голос моего деда, из него наливала чай своим гостям моя бабушка*» [18, 462]. Квинтэссенцией данного текста является ценностно-значимая категория преемственности семьи. Так, слово *порог* обозначает пространственную границу рода, рождения детей — его временное расширение, а самовар выступает смысловым центром, соединяющим все воедино. И преемственность здесь обеспечивается не биологически, а материально, той вещью – *самоваром*, – который прошел через руки всех поколений. И в этом видится глубинная сущность текста: семья не заканчивается со смертью последнего старика, она продолжается до тех пор, пока жив хотя бы один предмет, помнящий их прикосновения.

Формирование этнической идентичности реализуется в рамках традиционного казахского воспитания через благословение, наставления и занимательные истории, посредством которых старшие делятся своими знаниями и жизненным опытом с молодым поколением. Так, бабушка общалась со своей внучкой как со взрослой, разъясняя всё в надежде, что «*что-то останется в её душе*» [18, 459]. Ключевые ценности казахской культуры, включая принцип гостеприимства передаются бабушкой внучке: «*Гость в доме —* ***уважаемый человек****. Гостю* ***оказывают почёт****, его гнать нельзя.* ***Таков обычай наших предков****», — говорила бабушка*» [18, 461]. Впитывающая наставления бабушки Айжан восхищает дедушку, он называет внучку достойной преемницей их наследия: «*Настоящая наследница, ты посмотри, старушка, как она пьёт чай! — восклицал в такие мгновения дедушка с неподдельным удивлением на лице. — Вот кому мы оставим самовар*» [18, 460].

С другой стороны, образ городской невестки Гульсан, желающей избавиться от всего старого, а также ее поступок, описанный в ниже представленном фрагменте, указывает на утрату связи с корнями и национальными традициями у молодого поколения [20]: «*Гульсан и не подозревала, что самовар успел весь выкипеть. Вместо того чтобы убедиться в этом и долить воды, она разожгла его. Затем, вспомнив о чём-то важном, она пошла домой и начала приводить себя в порядок. Не удержалась от соблазна: оттенила опухшие от слёз и недосыпания глаза. Оторвал её от этого занятия истошный голос Кульзипы — словно её кто-то резал: — Ойбой! Ойбой! Расплавился же, расплавился! — визжала она и, всплескивая руками, не переставала кружить вокруг самовара. — Потеряли самовар бабушки... Недоглядели. А где эта городская растяпа?*» [18, 472]. Самовар в данном контексте становится не просто материальной вещью, он ассоциируется с образом умершей бабушки. Коннотативный признак глагола *расплавился* несет в себе значение необратимости, перехода в другое состояние, из вещи в не-вещь. И вина Гульсан не в том, что она разожгла пустой самовар, а в том, что она в момент выбора предпочла себя — свои глаза, свою красоту, свое желание нравиться — служению роду. Писатель использует ряд глаголов, указывающих на последовательность действий персонажа – *разожгла, пошла, начала приводить себя в порядок, оттенила глаза* – чтобы подчеркнуть ту сосредоточенность на себе, которая и привела к эмоциональному разрыву. Данный эпизод фокусирует внимание читателя на важности сохранения национального наследия: концептуальных ценностей, этнокультурных традиций, исторической памяти и преемственности поколений. В качестве заключительного аккорда автор выражает

свою веру в сохранение национальной идентичности, сравнивая с самоваром восходящее солнце, как маркер нового дня, символизирующий продолжение жизни, продолжение рода: «*На горизонте,* ***сверкая золотом, словно начищенный желтый старый самовар,*** *начало всходить* ***огромное солнце****. Тельжан, взяв в руки бидончик, торопливо засеменил в молочную, что за ближайшим углом. Сонная ещё Гульсан прошлёпала босыми ногами на кухню и воткнула в розетку шнур самовара. Потом, постояв в некотором раздумье, перелила воду из электрического самовара в чайник. Так будет лучше!*» [18, 473]. С другой стороны, описание действий Гульсан, к которой перешел статус хранительницы семейного очага (‘*воткнула в розетку шнур самовара*’, потом ‘*перелила воду из электрического самовара в чайник*’), указывает как на трансформацию жизни (электрический самовар), так и на прагматизм нового поколения.

Заключение. Изучение концептуальной значимости ценностных приоритетов и семьи, как хранителя и транслятора этих культурно и исторически обусловленных ценностей, приобретает особое звучание в эпоху глобализации. Своеобразным репозиторием ментально маркированных этноуникальных смыслов, эксплицирующих миропонимание этноса, является автохтонный художественный текст, который трансформируется в рецептивном сознании в дискурс. Когнитивно-дискурсивная интерпретация дискурсопорождающего концепта «самовар» в автохтонном нарративе Дидахмета Ашимханулы позволила авторам исследования выявить специфические для казахской ментальности ценностные константы. Несмотря на универсальный символизм концепта «самовар», его культурно специфическая маркированность проявляется в его интегрированности в модель традиционной казахской семьи, где через образ бабушки как хранительницы рода актуализируется аксиологическая значимость преемственности поколений и сохранения этнокультурных традиций. Аксиологический аспект концепта раскрывается через интерпретацию самовара как активатора семейного и межпоколенческого взаимодействия, маркером продолжения семейной линии, хранителя истории семьи, рода, народа.

Литература

1. Zharkynbekova S., Shakhputova Z., Galiyeva B., Absadyk A. Value Priorities of Student Youth in the Multi-Ethnic Space of Kazakhstan and Their Influence on Intercultural Communications // Journal «Journalism and Media». – 2025. – №6(1). – P. 32-33. DOI: https://doi.org/10.3390/journalmedia6010032
2. Schwartz S.H. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values // Online Readings in Psychology and Culture. – 2012. – №2(1). – P. 11-12.
3. Zabrodskaja A., Meir N., Karpava S., Ringblom N., Ritter A. Family Language Policies of Multilingual Families during the COVID-19 Pandemic: Evidence from Cyprus, Estonia, Germany, Israel, and Sweden // Journal «Languages». – 2023. – 8(4). – P. 263-264. DOI: https://doi.org/10.3390/languages8040263
4. Zharkynbekova S., Tazhibayeva S., Shakhputova Z., Agabekova Z, Azamatova A., Kuzar Z. Transnational practices of Kazakh repatriates: the role of family in the adaptation of ethnic Kazakh students from Mongolia and China // Journal «Frontiers in Sociology», Sec. Migration and Society. – 2024. – P. 9-10. DOI: https://doi.org/10.3389/fsoc.2024.1452785
5. Койлыбаева Р.К., Жунисова М.А. Ұлт ерекшелігін көрсететін отбасылық құндылықтар // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2020. – № 179 (3). – Б. 122-129.
6. Стихарная В.Б. Об объективации концепта «семья» в художественном дискурсе Ф.О'Нилл // Известия ЮФУ. Филологические науки. – 2022. – № 3. – С. 53-61.
7. Мякшева О.В. Лингвистический анализ художественного текста как ключ к его осмыслению: когнитивно-дискурсивный аспект // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2023. – №14(3). – С. 704-718. DOI: https://doi. org/10.22363/2313-2299-2023-14-3-704-718

8. Безруков А.Н. Рецепция художественного текста: функциональный подход. – Вроцлав: Русско-польский институт, 2015. – 300 с.

9. Алефиренко Н.Ф. Дискурс: смыслопорождающий механизм текста. – Градец-Кралове: Gaudeamus, 2019. – 228 с.

10. Карасик В.И. Языковые ключи. – М.: Гнозис, 2009. – 406 с.

11. Leech G., Short M. Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose. – London: Pearson Education Limited, 2007.

12. Herrero López, I. Rewrapping Indianness for Spain: The Peritextual Representation of Native North American Identity in Literary Translations // Journal «TTR: Traduction, Terminologie, Rédaction». – 2015. – № 28(1-2). – P. 39-64. DOI: https://doi.org/10.7202/1041649ar

13. Ponton D., Ozyumenko V., Larina T. Lingua-cultural identity in translation: 'We' vs 'I' cultures. Journal of Language and Education. – 2023. – №9(4). – P. 73-84. DOI: https://doi.org/10.17323/jle.2023.17832

14. Sage H. Incorporating Literature in ESL Instruction. Language in Education: Theory and Practice. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1987. – 92 p.

15. Джиоева А.А., Стрельникова О.Ф. Репрезентация метафорического концепта семьи в англоязычном политическом дискурсе как отражение реальных процессов в мире // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2017. – № 8 (2). С. 377-383. URLhttps://journals.rudn.ru/semiotics-semantics/article/view/16347

16. Ерғалиев Қ.С., Сарыбаева Б.Ж., Уайханова М.А. Ұлттық құндылықтардың интернет-түсіндермелердегі көрінісі: дәстүр мен жаңашылдық // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – 2025. – №1. – Б. 16-24. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.02

17. Contemporary Kazakh Literature: Prose. Cambridge University Press, National Bureau of Translations (Kazakhstan). – Cambridge, England: Cambridge University Press, 2019. – xiv, 614 p.

18. Моих степей полынная звезда. Независимый Казахстан: Антология современной литературы в 3 т. / сост.: Р. Маженкызы, Г. Пряхин. – Т. 2. – М.: Художественная литература, 2013.– 688 с.

19. Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология. – М.: Гнозис, 2002. – 283 с.

20. Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар: Ұжымдық монография. – Алматы: Print express, 2017. – 510 б.

Ш.Қ. ЖАРҚЫНБЕКОВА, З.Х. ШАХПУТОВА

*Л.*Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

АВТОХТОНДЫ КӨРКЕМ ДИСКУРСТАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Автохтонды мәдениеттің құндылық тұжырымдамаларын әлемнің ұлттық бейнесінің негізгі компоненттері ретінде, сондай-ақ аксиологиялық дүниетанымды қалыптастыру орталығы ретінде отбасы ұғымын зерттеу өзектілігімен ерекшеленеді. Зерттеудің мақсаты – автохтонды көркем дискурстың концептуалды отбасылық құндылықтарын анықтау және интерпретациялау. Талдау нәтижесінде отбасылық құндылықтары жеке, әлеуметтік, мәдени аспектілердің жиынтығын қамтитын көпдеңгейлі семантикалық құрылым болып көрінетіні анықталды. Бұл мақалада Дидахмет Әшімханұлының «Сары самауыр / Бабушкин самовар» автохтонды әңгімесінде "самауыр" тұжырымдамасының когнитивті-дискурсивті интерпаретациясы ұсынылады. Самауыр ұғымының әмбебап символикасы оның мәдени тұрғыдан ерекшеленетін мағынада көрінеді, бұған оның дәстүрлі қазақ отбасы моделіне интеграциялануы дәлел. Осы парадигма аясында әженің отбасылық ошақтың қамқоршысы ретіндегі бейнесі ұрпақтар сабақтастығының аксиологиялық маңызын өзектендіруге және этномәдени дәстүрлерді сақтауға қызмет етеді. «Самауыр» тұжырымдамасының құндылық әлеуеті оны отбасылық және ұрпақтық өзара әрекеттестіктің медиаторы (отбасы); қасиетті кеңістіктің орталығы (үй); отбасы тарихының қамқоршысы (жады); ұрпақтың жалғасы (ұрпақтар сабақтастығы) және мұраны сақтау белгісі (салт-дәстүрлер) ретінде түсіндіруде ашылады.

Түйін сөздер: құндылықтар, отбасы, отбасылық құндылықтар, автохтонды көркем мәтін, көркем дискурс

Sh.K. ZHARKYNBEKOVA, Z.Kh. SHAKHPUTOVA
L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

REPRESENTATION OF FAMILY VALUES IN AUTOCHTHONOUS LITERARY DISCOURSE

Annotation. The study of the value concepts of autochthonous culture as key components of the national worldview, as well as the concept of family as the formation centre of an axiological worldview, is of particular relevance. The study is aimed at identifying and interpreting the conceptual family values in autochthonous literary discourse. The analysis demonstrates that the conceptual values of the family are a multi-layered semantic structure that encompasses a set of personal, social, and cultural aspects. This article employs a cognitive-discursive interpretation of the discourse-generating concept of "samovar" in Didakhmet Ashimkhanuly's autochthonous narrative "Grandmother's Samovar". The universal symbolism of the "samovar" concept is manifested in its culturally specific meaning, as evidenced by its integration into the model of the traditional Kazakh family. Within this paradigm, the image of the grandmother as the guardian of the family hearth serves to actualize the axiological significance of generational continuity and the preservation of ethnocultural traditions. The value potential of the concept "samovar" is revealed in its interpretation as a mediator in family and generational interaction (family); the center of sacred space (home); the keeper of family history (memory); a marker of the continuation of the family line (generational continuity), and the heritage preservation (traditions).

Keywords: values, family, family values, autochthonous literary text, literary discourse

References

1. Zharkynbekova S., Shakhputova Z., Galiyeva B., Absadyk A. Value Priorities of Student Youth in the Multi-Ethnic Space of Kazakhstan and Their Influence on Intercultural Communications // Journal «Journalism and Media». – 2025. – №6(1). – R. 32-33. DOI: https://doi.org/10.3390/journalmedia6010032
2. Schwartz S.H. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values // Online Readings in Psychology and Culture. – 2012. – №2(1). – R. 11-12.
3. Zabrodskaja A., Meir N., Karpava S., Ringblom N., Ritter A. Family Language Policies of Multilingual Families during the COVID-19 Pandemic: Evidence from Cyprus, Estonia, Germany, Israel, and Sweden // Journal «Languages». – 2023. – 8(4). – R. 263-264. DOI: https://doi.org/10.3390/languages8040263
4. Zharkynbekova S., Tazhibayeva S., Shakhputova Z., Agabekova Z, Azamatova A., Kuzar Z. Transnational practices of Kazakh repatriates: the role of family in the adaptation of ethnic Kazakh students from Mongolia and China // Journal «Frontiers in Sociology», Sec. Migration and Society. – 2024. – R. 9-10. DOI: https://doi.org/10.3389/fsoc.2024.1452785
5. Koilybaeva R.K., Junisova M.A. Ūlt erekşelıgın körsetetın otbasylyq qūndylyqtar // QazŪU Habarşysy. Filologia seriasy. – 2020. – № 179 (3). – B. 122-129.
6. Stiharnaia V.B. Ob obektivasii konsepta «semä» v hudojestvennom diskurse F.O'Nill // İzvestia İUFU. Filologicheskie nauki. – 2022. – № 3. – S. 53-61.
7. Mäkşeva O.V. Lingvisticheski analiz hudojestvennogo teksta kak klüch k ego osmysleniu: kognitivno-diskursivnyi aspekt // Vestnik Rosiskogo universiteta drujby narodov. Seria: Teoria iazyka. Semiotika. Semantika. – 2023. – №14(3). – S. 704-718. DOI: https://doi.org/10.22363/2313-2299-2023-14-3-704-718
8. Bezrukov A.N. Resepsia hudojestvennogo teksta: funksionälnyi podhod. – Vroslav: Rusko-pölski institut, 2015. – 300 s.

9. Alefirenko N.F. Diskurs: smysloporojdaiuşi mehanizm teksta. – Grades-Kralove: Gaudeamus, 2019. – 228 s.

10. Karasik V.İ. İazykovye klüchi. – M.: Gnozis, 2009. – 406 s.

11. Leech G., Short M. Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose. – London: Pearson Education Limited, 2007.

12. Herrero López, I. Rewrapping Indianness for Spain: The Peritextual Representation of Native North American Identity in Literary Translations // Journal «TTR: Traduction, Terminologie, Rédaction». – 2015. – № 28(1-2). – P. 39-64. DOI: https://doi.org/10.7202/1041649ar

13. Ponton D., Ozyumenko V., Larina T. Lingua-cultural identity in translation: 'We' vs 'I' sultures. Journal of Language and Education. – 2023. – №9(4). – P. 73-84. DOI: https://doi.org/10.17323/jle.2023.17832

14. Sage H. Incorporating Literature in ESL Instruction. Language in Education: Theory and Practice. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1987. – 92 p.

15. Jioeva A.A., Strelnikova O.F. Reprezentasia metaforicheskogo konsepta semi v angloiazychnom politicheskom diskurse kak otrajenie reälnyh prosesov v mire // Vestnik RUDN. Seria: Teoria iazyka. Semiotika. Semantika. – 2017. – № 8 (2). S. 377-383. URL: https://journals.rudn.ru/semiotics-semantics/article/view/16347

16. Erğaliev Q.S., Sarybaeva B.J., Uaihanova M.A. Ūlttyq qūndylyūtardyñ internet-tüsındermelerdegı körınısı: dästür men jañaşyldyq // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ habarşysy. – 2025. – №1. – B. 16-24. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.02

17. Contemporary Kazakh Literature: Prose. Cambridge University Press, National Bureau of Translations (Kazakhstan). – Cambridge, England: Cambridge University Press, 2019. – xiv, 614 p.

18. Moih stepei polynnaia zvezda. Nezavisimyi Kazahstan: Antologia sovremennoi literatury v 3 t. / sost.: R. Majenkyzy, G. Prähin. – T. 2. – M.: Hudojestvennaia literatura, 2013.– 688 s.

19. Krasnyh V.V. Etnopsiholingvistika i lingvokülturologia. – M.: Gnozis, 2002. – 283 s.

20. Qazırgı qazaq ädebietı: damu ürdısterı, esımder men oqiğalar: Ūjymdyq monografia. – Almaty: Print express, 2017. – 510 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Жарқынбекова Шолпан Құзарқызы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Жаркынбекова Шолпан Кузаровна – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Қазақстан.

Zharkynbekova Sholpan Kuzarovna – Doctor of Philology, Professor at L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Шахпутова Зухра Хаджимуратқызы – философия докторы (PhD), Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доцент м.а., Астана, Қазақстан.

Шахпутова Зухра Хаджимуратовна – доктор философии (PhD), и.о. доцента Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Қазақстан.

Shakhputova Zukhra Khadzhimuratovna – Doctor of Philosophy (PhD), Assistant Professor at L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

IRSTI 16.21.37
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.08

***B. K. KOPBOSSYNOV[1]**
S. R. BORANBAYEV[2]
G.Y. SERKEBAYEVA[3]
M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
(e-mail: bekaspan@mail.ru[1], sandybai@mail.ru[2], g.serkebaeva@mail.ru[3])

STUDY OF THE LAW OF SINGORMANISM IN TURKIC LANGUAGES

Annotation. This article discusses the history of the study of the law of singarmonism (harmony) in Turkic languages and its place in the modern language system. Singarmonism is based on the combination of vowels with each other as one of the phonetic patterns characteristic of Turkic languages. According to this law, the vowels in a word are either thick or thin, obeying lip harmony and maintaining a single phonetic shade as a whole. The article analyzes in detail the phonetic, morphological and historical aspects of this phenomenon. In the course of the study, the manifestations of singarmonism from ancient Turkic written monuments to modern Turkic languages are considered on the basis of a comparative-historical method. In addition, on the basis of the works of Turkologists of different periods – V.V.Radlov, A.N.Samoilovich, E.D.Polivanov, N.K.Dmitriev, S.Amanzholov and others, the evolution of the theoretical study of singarmonism is shown.
The article compares the features of the laws of harmony in the languages belonging to the Altai language group, identifies their common and singular characteristics. Also, the influence of the modern process of globalization and linguistic changes on the law of singarmonism, the causes of its violation and the disappearing or preserved forms of the law are analyzed on the basis of language materials. The results of the study show that singarmonism is not just a historical and theoretical phenomenon, but an active linguistic factor that plays an important role in the development of modern Turkic languages.
Keywords: singarmonism, the law of harmony, Turkic languages, phonetics, historical and comparative method, morphology.

Introduction. In all languages, the nominative unit – the word – is distinguished by its unique phonetic and phonomorphological structure. These features are primarily reflected in the regularities of sound combinations. The structure of words in the Turkic languages also clearly demonstrates such specific patterns. The most important among them is syngarmonism, or the law of vowel harmony. Syngarmonism is a distinctive phonetic phenomenon that characterizes the harmony of sounds. The agglutinative structure typical of the Turkic languages provides the basis for the preservation of this regularity. Word formation and inflection processes in the language are mainly carried out through roots and the affixes attached to them. These affixes, following a certain phonetic order, influence the sound composition. The sequential attachment of affixes also alters the phonetic shape of words.

The purpose of the study is to reveal the nature of the sound system and phonetic phenomena in Turkic languages, to critically examine the previous scientific conclusions about the law of singarmonism, to identify the main features and differences of the phenomenon of consonance from other languages. To implement this goal, the following tasks were set:

– analysis of scientific works on the education of Turkic languages related to singarmonism and word accent,

– theoretical review of prosodic phenomena characteristic of Turkic languages,

– identify the articulatory characteristics of the phenomenon of consonance in words and describe them.

In the course of the study, views and conclusions related to singarmonism in modern Turkic science were systematized, and the place of this phenomenon in the framework of phonetic theories was clarified. Singarmonism as a vowel harmony has been in the focus of linguists since early times. However, research has largely prioritized its articulatory side, leaving the functional aspects neglected. As phonetic theories developed, the characteristics given to singarmonism also acquired a more specific and scientifically based character. However, due to the fact that opinions on this phenomenon are presented in a common pattern for all Turkic languages, there is no significant gap between the results of the study.

The study of the law of singarmonism in Turkic languages is currently a very relevant issue. The study of this phenomenon covers many aspects, because singarmonism is an important element of the phonetic system in Turkic languages and makes it possible to understand the structural features of the language. The relevance of studying the law of singarmonism is explained by several reasons:

Understanding the phonetic system of Turkic languages synharmonism is a unique feature of the sound system of Turkic languages. The laws of vowel harmony in Turkic languages are clear and stable. These laws allow us to determine the phonetic structure of the language and show its differences from other languages. In addition, the study of syngarmonism helps to comprehensively understand the structure of the language.

Studying the historical development of languages, the laws of syngarmonism play an important role in studying the historical development of Turkic languages. The emergence of the phenomenon of harmony in Turkic languages and the process of its change allow us to study the etymology of the language. It is possible to understand how languages changed over time and what relationship these changes have with the connections between languages.

Syngarmonism is not only specific to the Turkic languages but is also found to a certain degree in other languages. For example, the harmony phenomenon in the Finno-Ugric languages is similar to syngarmonism. The study of syngarmonism in the Turkic languages makes it possible to understand the universal nature of this phenomenon. Considering the history of the development of the Turkic languages and their connection with other languages, especially the issues of mutual influence between the Altaic and Slavic languages, is relevant.

Syngarmonism is also important in the study of the social and cultural aspects of language. This phenomenon can be considered as a connection between the structural unity of language and its conceptual system. In addition, the study of syngarmonism contributes to understanding the cultural and historical development of peoples.

In modern linguistics, the theoretical problems of syngarmonism have not yet been fully studied.

The analysis of syngarmonism in Turkic languages from morphological, phonetic, and psycholinguistic perspectives defines its scientific foundations and offers important directions for future research. In this regard, it is also relevant to consider issues of syngarmonism not only in terms of phonetics, but also in relation to generative, psycho-neurological, and additional meanings.

Through the study of the law of syngarmonism, it becomes possible to predict the development of language. By analyzing the law of syngarmonism, one can anticipate phonetic changes in language, the emergence of new sounds, or the disappearance of existing ones. This is especially useful in studying such important elements of language as word structure and the system of affixes. The study of the law of syngarmonism in Turkic languages provides an opportunity not only to explore phonetic aspects, but also to gain a deeper understanding of the historical, cultural, social, and structural features of the language. In addition, such research paves the way

for uncovering the history of the development of the Turkic languages, comparative linguistics, and interlanguage relations.

In all languages, a word is characterized by a specific phonetic and phonological–morphological structure. In Turkic languages, the primary manifestation of this systematic organization is vowel harmony (syngarmonism), i.e., the law governing the concordance of vowels. In these agglutinative languages, affixes attach to a root in accordance with a particular phonetic order, thereby preserving the harmonic integrity of the word's sound structure.

The aim of this study is to determine the nature of syngarmonism in Turkic languages, to provide a critical analysis of previous scholarly conclusions, and to identify its principal features and typological characteristics. In this regard, a review of studies on vowel harmony and word stress is undertaken, and both the articulatory and theoretical aspects of harmony are examined.

Syngarmonism constitutes the core of the phonetic system of Turkic languages and plays a significant role in understanding their historical development and structural features. A comprehensive investigation of this phenomenon enables a deeper insight into the internal regularities of the language.

Methodology and research methods. During the research, several interrelated scientific methods were systematically applied.

The descriptive method was used in analyzing the current state of the syngarmonism phenomenon in Turkic languages. Through this method, the patterns of harmony of vowels and consonants within the word structure were described, and the phonetic variants of affixes were systematized.

The historical-comparative method was applied with the aim of identifying the formation and evolutionary development of syngarmonism. Data from different periods of Turkic languages were compared, and common and distinctive features in the law of harmony were identified. This approach made it possible to demonstrate the genetic basis of the phenomenon and its historical changes.

The typological method was used to compare syngarmonism in Turkic languages with similar phonetic phenomena in other languages. As a result, the place of the law of harmony within the system of linguistic universals was determined.

In addition, the method of synharmonic analysis was used in the study, and the harmonic structure of words was considered from a componential perspective. Through the method of harmony modeling, patterns of phonetic correspondence in the relationship between root and affix were developed, and their structural mechanisms were specified.

The systematic application of these methods in specific sections determined the methodological foundation of the research and ensured the scientific validity of the obtained results.

Discussion and observation. N.I.Ilminsky's work "Materials for the Study of the Kirghiz Dialect", published in Kazan in 1860, is considered one of the first attempts to describe the sound system of Turkic languages, including the Kazakh language, from a scientific perspective. In this work, Ilminsky discusses the phonetic features of the Kazakh language (then referred to as the "Kirghiz language"), the articulation of sounds, and the laws of harmony. According to Ilminsky, there is a natural harmony between vowels and consonants in Kazakh, with vowel harmony and the law of syngarmonism being particularly evident. He pointed out the regularity of the combination of front and back vowels, emphasizing that this feature is common to all Turkic languages. In addition, Ilminsky paved the way for scientific transcription by presenting the sound structure of the Kazakh language based on the Russian alphabet. He classified Kazakh sounds into two groups, identifying eight types of vowels **(a-ä, e, (ы) y, (i) i, o-ö, (y-ÿ) u-ü)** and nineteen types of consonants **(p, m, w; t, d, n; zh, z, sh, s; r, l, j; k¨, gh, k, g, ŋ)**, grouping them according to their articulatory proximity. Ilminsky did not treat the front open vowel **ä (ə)** as an independent phoneme, but rather as a variant of the vowel a, thereby excluding it from the group of basic vowels.

In the system of consonant sounds, the affricates dj and ch as well as the spirant h are not found. Apparently, N.I.Ilminsky's work was based on the linguistic material of Western Kazakhs.

The work provides brief information on the articulation of certain sounds, their combinatory alternations (b–m, n–d–t, n–ŋ, k–g, etc.), peculiarities of usage, and stress.

After that, in M. Terentyev's "Grammar" [1], no significant innovations concerning Kazakh phonetics are observed. It contains only limited information on the pronunciation of some sounds and their combinatory alternations (ch–sh, sh–s, m–b, l–d, k–g), as well as on the reduction of the close vowel y in the second syllable of words.

The contribution of V.V.Radlov to the study of phonetic issues in Turkic languages is immense. V. Radlov was the first to create a comparative phonetics of the Turkic languages [2], in which he discussed a considerable number of issues concerning Kazakh phonetics. Various problems of Turkic phonetics are explained in accordance with the comparative-historical (comparativist) approach to linguistics of that time.

V. Radlov's work "Phonetics of the Northern Turkic Languages" has not lost its scientific significance to this day. It addresses a number of important issues of Kazakh phonetics, in particular: the composition of sounds, the peculiarities of sound usage in words, the stages of sound distribution, the various laws of sound change, the phenomenon of syngarmonism, and the category of stress — all discussed in comparison with materials from other Turkic languages. In addition, he paid special attention to certain phonetic phenomena specific to the Kazakh language. He noted that Kazakh vocalism consists of nine vowels (a, ä, e, o, ö, u, i, ï, ü), while the consonant system includes twenty consonants. He classified consonants into four acoustic-articulatory groups: voiceless (q, k, t, p, s, š), voiced (γ, g, d, b, z, ž), sonorants (n, m, ŋ, r, l, I), and intermediate or semi-vowels (w, j). However, two points proposed by V. Radlov cannot be accepted. The first is his classification of w and j as intermediate sounds rather than including them in the group of sonorants. The second is his treatment of the lateral sonorant l, pronounced in back or front variants depending on vowel harmony, as an independent phoneme (with the property of distinguishing word meaning). According to modern experimental phonetics, in Turkic languages, including Kazakh, the sounds w (y) and j (й) belong to the group of sonorants or resonant sounds by their acoustic-articulatory nature.

In Turkic languages, consonant sounds are pronounced in different variants depending on the surrounding vowels. For example, in the words а*л*, е*л*, о*л* (al, el, ol) the sonorant *л* (l) is pronounced as back (al), front (el), or labial (ol), depending on the vowel, yet functionally they all constitute a single phoneme. A phoneme may thus occur in several phonetic-combinatory variants within words. Therefore, V.Radlov misunderstood the phonemic nature of the *л* (l) sonorant.

When discussing V.Radlov's Phonetics, three issues must be kept in mind: first – the problem of stress, second – the distribution of sounds, and third – the law of harmony in Turkic languages. V.Radlov noted that in polysyllabic words, in addition to the main stress falling at the end of the word, there are also secondary stresses, the phonetic nature of which he described as sonorant (musical) stress. He also paid considerable attention to the distributional rules of sounds, especially consonants, and provided valuable information about sound combinations. V.Radlov pointed out that there are two types of syngarmonism in Turkic languages (palatal – front, and labial – round), and concluded that labial harmony was gradually weakening.

P.M.Melioransky wrote a grammar of the Kazakh language consisting of two parts, the first of which was devoted to phonetics and morphology. In the phonetics section, he briefly addressed the articulation (formation) of sounds, their combinatory alternations, their usage at word boundaries, the law of harmony, and the issue of stress. He also provided limited information on the phenomena of vowel prosthesis, elision, and reduction [3].

P.M.Melioransky, addressing the composition of sounds, noted that Kazakh vocalism consists of nine vowels **(а, ä, е, ы, і, о, ö, у, ÿ)**, while the consonant system includes twenty-one consonants (б, п, м, т, *д*, н, ж, з, ш, с, р, *л*, к, г, ч, 1, қ, ғ, ң, й, ĭ-дж) / (b, p, m, t, d, n, zh, z, sh, s, r, l, k, g, ch, l, q, gh, ŋ, j, ĭ-dzh). He classified vowels into back-front and open-close categories and also defined their relation to the writing system. In the words "qu, tu, bi", the sounds "u" and "i" were regarded by him as long vowels based on their auditory perception. Supporting V.

Radlov's view, P.M. Melioransky also considered the back and front variants of the sonorant "l" as independent phonemes. He incorrectly identified the articulatory position of the mid-palatal "k, g" and the back-velar "q, gh" sounds, referring to them as uvular consonants [3, 28].

Among the works on the Kazakh language written before the October Revolution, we may mention V. Katarinsky's "Grammar of the Kirghiz Language" (Phonetics, Etymology, and Syntax. Orenburg, 1897), I.Laptev's "Materials on the Kazakh-Kirghiz Language" (Moscow, 1900), and N.Sozontov's "Notes on the Grammar of the Kirghiz Language" (Tashkent, 1912).

The phonetics sections of these works contain no significant innovations, mostly repeating earlier discussions. In his work "An Attempt at the Study of the Uryankhai Language" (Kazan, 1903), N. Katanov compared the sounds of the Kazakh language with those of other Turkic languages and pointed out some laws specific to Kazakh. In general, in the short works on the Kazakh language published before the October Revolution, phonetic issues were included as part of grammar and treated accordingly. The sound system of the Kazakh language was not systematically studied or thoroughly analyzed. Phonetic phenomena were examined only from the perspective of articulatory phonetics, and research methods were not properly defined.

The systematic and comprehensive study of the sound structure of the Kazakh language began in the Soviet period. During this time, a new science, Kazakh linguistic, emerged, with several branches such as phonetics, grammar, lexicology, dialectology, and stylistics. An independent institute for the study of the Kazakh language was established, and many professional specialists were trained. Considerable work was carried out in phonetics, which became a distinct branch of Kazakh linguistics, and the methods and techniques of studying phonetics and phonology were clarified.

The field of phonetics began to branch into phonology, experimental phonetics, comparative phonetics, and historical phonetics. The Republic is preparing to celebrate its glorious fiftieth anniversary. Over these fifty years, much has been done in the study of Kazakh phonetics, certain achievements have been reached, and urgent tasks still lie ahead – these are the issues we intend to discuss. In the early years, in connection with teaching the Kazakh language in schools and improving writing rules (alphabet, graphics, orthography), several small works and articles on Kazakh phonetics were published.

In the "Grammar" written by G.V.Arkhangelsky, the classification of Kazakh sounds, their alternation, occasional dropping out (reduction) in words, as well as the laws of vowel harmony and stress are briefly discussed. This scholar classifies Kazakh sounds into three groups: vowels, semi-vowels, and consonants. Based on the degree of mouth opening, he further divides the vowels into four groups: open (a, ə) / (a, ä), half-open (e, o, ө) / (e, o, ö), close (ы, i) / (y, i), and half-close (ұ, ү) / (u, ü). In his studies, he further developed the concise analyses of A.Baitursynov. Before A.Baitursynov, works on the Kazakh language lacked systematic study; the research of the Russian scholars mentioned above was of a low scientific level, the natural properties of the Kazakh language were often neglected, and their conclusions were based on one-sided judgments and superficial observations, mostly adjusted to the rules of fictitious, structurally distant languages. For example, in M.A.Terentiev's book "Grammar of the Turkish, Persian, and Kirghiz Languages", published in St.Petersburg in 1875, only a small amount of information is provided about the Kazakh language, its sound system, and grammatical structure, without revealing its distinctive qualities, significance, and other features [4].

Y. Altynsarin's work "Nachal'noe rukovodstvo k obucheniiu kirgiz-russkomu iazyku" ("An Elementary Guide to Learning the Kirghiz-Russian Language"), published in Orenburg in 1871, played an important role as the very first textbook designed to explain Russian grammar to Kazakhs. It seems that this work also served as a model for A.Baitursynov, the founder of Kazakh linguistics, in his enthusiastic engagement in the path of enlightenment and his comprehensive analysis of the Kazakh language in the fight against illiteracy. Serving as a professor in higher educational institutions in Tashkent, Orenburg, and Almaty provided him with opportunities for deep study of the Kazakh language and literature. While engaged in teaching and public work, he never ceased his research. According to the findings, Professor A.Reformatsky was among

the first scholars to introduce vowel harmony as one of the fundamental principles of language. He emphasized that vowel harmony is not only a phonetic phenomenon but also an important criterion in the classification of languages. This perspective made a significant contribution to the further development of vowel harmony theory. According to Reformatsky: "Vowel harmony in the Turkic languages is not merely a phonetic phenomenon, nor does it belong to any type of assimilation. On the contrary, it is a structural-typological feature that, apart from the phonetic aspect of language structure, also influences the morphological level" [5, 198].

From this view arises the necessity of considering vowel harmony as a morphonological phenomenon. Morphonology acts as a link between the phonological and morphological levels; although not an independent level in itself, it is described as a special field common to both phonology and morphology. Another definition states: "Morphonology is the branch of linguistics that examines the relationship between phonology and morphology, namely, the use of phonological means in word inflection and word formation" [6, 232].

N.Dmitriev, who regarded vowel harmony as a type of sound assimilation, noted: "A complete sound structure possessing semantic integrity must be produced with correct articulation, and it should consist of sounds that are as close to each other as possible" [7, 38]. There is a unified view that explains the emergence of vowel harmony as the expression of a word's semantic integrity through its sound structure. This idea was first proposed by A.Schleicher and later supported by V.Radlov, L.Adam, I.A.Baudouin de Courtenay, and other scholars.

According to G.Schuchardt: "Phonetic laws do not represent phenomena characteristic of a particular period of time. They become apparent only after a certain period has passed. These laws operate across the entire linguistic community and apply to the totality of speech material" [8, 36]. On the basis of this statement, vowel harmony, as a common phonetic law of the Turkic languages, is widespread across the territories inhabited by all Turkic peoples. He emphasized the close connection between vowel harmony and morphonology, highlighting three main points: first, the laws of vowel harmony determine the phonological shape of morphemes; second, in harmonic languages, the phonemic composition of affixes changes according to the phonological characteristics of the root; and third, vowel harmony affects the phonological structure of the entire word (or word form) [8, 119].

The phonetic and morphonological nature of vowel harmony is generally understood as the assimilation of vowels within a word, forming part of the broader law of assimilation of sounds. In this regard, the works of V.Bogoroditsky deserve particular attention. He examined harmony both synchronically and diachronically, describing vowels in Turkic languages within this framework. The scholar identified the common features characteristic of each vowel and investigated vowel harmony at the phonological level. Bogoroditsky explained harmony through the relationship between root and affix, suggesting that the root vowel directs the vowel in the affix toward a certain type (long–short, rounded–unrounded, palatal–non-palatal). However, this interpretation raises doubts, since alternations within root vowels themselves are frequent, and vowel harmony extends beyond the root to include subsequent syllables. Harmony has long been considered a complex phenomenon, and debates around it continue to this day. One of the key issues in the study of Turkic vowel harmony is the question: "Do consonants also participate in harmony?" N.Dmitriev addressed this by stating: "Harmony is divided into vowel harmony and consonant harmony... Consonant harmony occurs when the consonant of an affix assimilates to the consonant at the end of the root" [7]. This raises another question: does vowel harmony influence the quality of consonants? Does labial or palatal harmony affect the articulation of neighboring consonants? In this respect, F.Kyazimov, in his study of Azerbaijani, concluded that "harmony affects not only vowels but also consonants" [9]. Supporting this view, Professor Alimkhan Dzhunisbek, who investigated Kazakh experimentally, argued that consonants are colored depending on adjacent vowels. According to him, in Kazakh, vowels occur only in combination with certain shades of consonants, and consonant articulation changes in relation to neighboring vowels. Furthermore, research based on Khakas data demonstrates that consonants undergo palatalization in words containing front vowels, while such changes do not occur in

words with back vowels. According to him, the type of vowel directly influences the articulatory features of consonants.

Vowel harmony: prosodic nature and phonological function. Traditionally, vowel harmony in Turkic languages has been regarded as the assimilation of vowels and classified among phonetic assimilation phenomena. Within this framework, V.Bogoroditsky studied vowel harmony from synchronic and diachronic perspectives, describing the structural properties of vowel agreement. However, his limitation of harmony solely to vowels has given rise to different viewpoints. Vowel harmony is not merely a segmental feature but a prosodic unit, shaping the melodic quality of a word as a complex phenomenon. Professor A.Reformatsky described vowel harmony as a structural linguistic phenomenon of broader significance, extending beyond phonetics, and emphasized the need to recognize it as an independent system, not confined to vowels alone. He regarded harmony not as a simple phonetic phenomenon or sound alternation but as a typological law deeply connected with semantic structure.

Zh.Abuov also supports this opinion, considering singarmonism as not only a phonetic phenomenon of the Kazakh language, but also as the main phonological system implemented at the syllabic and articulatory levels. At the same time, it is often argued that consonants are also related to singarmonism. In this direction, the conclusions of N.Dmitriev and A.Reformatsky prove that consonants also obey the law of consonance [10].

In addition, researchers also pay special attention to the ratio of singarmonism and word stress. In Turkic languages, singarmonism is the main accent tool, and the accent is an additional function. The more systematic the singarmonism, the weaker the weight of the accent; and in the case of a violation of harmony, the accent has the function of defining grammatical particles. In this sense, singarmonism and accent cannot be considered equal, because both are linguistic phenomena at different levels, with their own functions. Professor Baudouin de Courtenay describes singarmonism as a pattern in which syllables are formed by combining words. Based on this statement, it becomes clear that singarmonism in monosyllabic words also acts from the sound level. He argues that in the study of singarmonism, it is necessary to take into account the functional approach and the articulation base of the Kazakh language. In his opinion, the consideration of singarmonism from the point of view of phonology opens the way to a deeper understanding of the laws of sound in the Kazakh speech system [11].

Syngarmonic (Syngarmonic) phonemes: At the basis of syngarmonism, vowels, consonants, and sonorants within words correspond with each other and form a certain system. This phenomenon makes the phonetic structure of the word integral in the Kazakh language.

Syngarmonic phonemes are divided into the following groups: vocalic syngarmophonemes (syngarmonic vocalism): the sounds of this group form syllables within the word. For example, the frontness or backness of vowels creates syllables in the structure of the word. Consonantal syngarmophonemes (syngarmonic consonantism): these sounds do not form syllables in the word, but they also follow the laws of syngarmonism, that is, consonants influence the general harmony of the word. Sonorant syngarmophonemes (syngarmonic sonantism): the sounds belonging to this group in some cases form syllables within the word, and in some cases do not. For example, the sounds represented by the letter <u (y)>—some of them form syllables, while others do not.

Singarmony features: Singarmonic properties: this property basically regulates the sound structure of a word and ensures that all sounds are combined among themselves. In the Kazakh language, through singarmony, words are combined, forming a single holistic semantic structure. Oppression and lip singarmonism: although the study found that oppression singarmonism prevails over lip singarmonism, research is underway with scientific attention to both phenomena. In the study of this problem, it is important to consider in more depth the singarmonic theory and its elements.

The role of position and theoretical problems: opinions on positional types of Singarmonism are not yet fully understood. This issue has been studied in recent years, and the concept of "position" is being introduced into scientific circulation, but it is still not fully formed as a

scientific principle. In the theory of the Leningrad School of phonology, the concept of position is not considered as a basic concept. Representatives of the school of singarmonology (for example, A.Zhunisbekov, Zh.Abuov) studied these issues in depth and made their contribution to the development of the theory of singarmony [11].

The sound system of the Kazakh language: the basis of the singarmonic theory in the Kazakh language is the one - dimensionality of the sound system of the word. That is, in the Kazakh language, the main criterion of phonology is only singarmonism. This phenomenon determines the special character of the Kazakh language.

Singarmophonological theory: the sound system of the Kazakh language consists of three groups based on singarmonic phonemes: vowel, consonant, Sonant singarmophonemes. These groups are intertwined with each other and determine the singarmonic laws of the Kazakh language.

Semantic function of singarmony: singarmony also affects the semantic structure of a word. Through the harmony of the sounds it contains, the words are pronounced correctly and clearly and become clear to the listener. Singarmony not only harmonizes sounds, but also correlates them semantically. According to the theory of singarmophonology, the sound system of the Kazakh language is based on singarmony, and the word accent has only an additional function. The main function of singarmony is to control the sound structure of a word, and word emphasis plays only a phonetic role. In addition, in the Kazakh language, the thick and thinness properties of vowels are considered as a singarmophoneme, and consonants do not have this property.

In singarmonic (syngemic) theory, especially according to A.Zhunisbekov, there are singarmonic types of consonants. However, these singarmonic sounds are found only in weak positions, and singarmonic sounds in weak positions are not specifically studied. In this context, the positional concept is not considered as one of the basic concepts of singarmonic theory.

In contemporary Turkic linguistics, theoretical phonetics has moved away from the concept of "vowel harmony" (garmoniya glasnykh), arriving instead at solutions corresponding to the principles put forward by A.Baitursynuly – an important development. Unfortunately, the theoretical phonetics of Turkic languages, and especially practical phonetics (Kazakh language textbooks and teaching materials), have still not been able to fully discard the notion of "vowel harmony." Despite the fact that the law of harmony in Turkic languages, including Kazakh, has been studied to a considerable extent, we believe that the conceptual framework regarding syngarmonism proposed by the Kazakh intellectuals of the early twentieth century must be duly recognized and resolved. V.V.Radlov regarded syngarmonism as the most important phonetic feature of the Turkic languages. He described the harmony of speech sounds as a natural articulatory law, considering the integral harmony of sounds within a word to be closely connected with the morphological system of the Turkic languages.

Q.Zhubanov described the national specificities of syngarmonism in the Kazakh language, regarding the harmony between roots and affixes as an internal law of the language and as a link between morphological and phonetic regularities. A.Zhunisbek studied syngarmonism extensively as a natural phenomenon of linguistic harmony, emphasizing not only backness/ frontness harmony but also labial harmony. The scientific analysis and study of the law of syngarmonism (harmony) in the Turkic languages have been deeply explored by scholars in the course of research on phonetics, morphology, and the historical development of these languages. Foreign researchers and Turkologists have analyzed this phenomenon from different perspectives, highlighting the structural features, evolution, and cross-linguistic connections of syngarmonism. Mark Stachowski's research on syngarmonism in the Turkic languages and its influence on the Slavic languages compares its phonological features with those of Slavic, showing that external factors also played a significant role in its formation [12]. Stachowski interpreted syngarmonism as an articulatory law, characterizing vowel harmony in Turkic as a factor that influenced the phonological system of Slavic languages. He examined syngarmonism from a phonological standpoint, linking the consistent harmony of vowels to specific articulatory conditions. In his view, the emergence and development of syngarmonism may have resulted from

mutual contact with other languages. Adam McCollum, in his research, discusses the gradient (soft) nature of syngarmonism in the Turkic languages. According to him, syngarmonism is not a rigid rule but manifests at varying degrees across languages; for example, the harmony of back vowels is observed to a certain extent in Kazakh and Uyghur. McCollum further demonstrated that syngarmonism affects the phonetic dynamics of a language, positively influencing both word recognition and speech fluency. He proposed two levels of syngarmonism: strong and weak, linking this process to the acoustic properties of language and showing that the degree of harmony can vary across different languages [13]. Eyüp Bajanlı and his colleagues examined syngarmonism in Turkish from a morphological perspective, showing that it is not only a phonological phenomenon but also closely related to morphological processes. They argued that syngarmonism, through its influence on morphology, also reshapes the grammatical structure of a language [14]. The impact of syngarmonism on morphological structure is realized through the compatibility between roots and affixes. Bajanlı and his collaborators explained the internal mechanisms of syngarmonism and analyzed its connections with grammatical and morphological processes. Esse Kılıç studied the role of syngarmonism in word recognition, analyzing its psycholinguistic aspects and demonstrating that vowel harmony facilitates lexical access during speech. From a psycholinguistic perspective, Kılıç proved that syngarmonism influences both speaking and listening processes [15]. Syngarmonism simplifies word recognition because the harmony of vowels increases the efficiency of lexical processing.

Results. Syngarmonism is one of the main phonetic phenomena in Turkic languages, described as vowel harmony or sound harmony. According to this phonetic law, the vowels within a word harmonize with one another — that is, they correspond in terms of backness or frontness and roundness or unroundness. Syngarmonism is a crucial factor for understanding the internal phonetic coherence and historical development patterns of the Turkic languages. In Turkic linguistics, the phenomenon of syngarmonism has been the subject of extensive scholarly research. Among the prominent scholars who have studied it are: A. Baitursynuly, who, while analyzing the phonetic laws of the Kazakh language, was the first to describe the law of harmony in a systematic way. Q.Zhubanov, who explored the phonological foundations of syngarmonism in depth and focused on its historical formation in the language. N.A.Baskakov, A.N.Kononov, and E.V.Sevortyan, who conducted comparative studies of the common and distinctive features of syngarmonism across Turkic languages. S.Amanzholov, I.Kenesbayev, and T.Kordabayev, who identified the specific characteristics of syngarmonism in the Kazakh language. The findings of these studies show that syngarmonism is a shared feature demonstrating the genetic kinship of the Turkic languages, originating from Old Turkic. The weakening of this phenomenon has been influenced by loanwords (from Arabic, Persian, and Russian), social factors, and the standardization of the written language. Although syngarmonism is still preserved to varying degrees in most modern Turkic languages, it has developed differently in each of them.

With the help of computer linguistics and corpus linguistics, it has become possible to analyze the phenomenon of syngarmonism quantitatively. This opens a new direction for future research. Current trends and new developments include:

Cognitive-psycholinguistic experiments: The article “The distinctive role of vowel harmony in visual word recognition: The case of Turkish” shows that among speakers, words with harmony and those with disrupted harmony produce differences in visual recognition (reading/ word recognition), harmonized words are recognized faster.

The TURead database: Even without knowledge of the Kazakh language, eye-tracking data in Turkish reading studies are used to explore the role of harmony in word structure. Literature and corpus-based studies: The article “Comparative phonetics of Uzbek and other Turkic languages” analyzes, in a comparative way, the weakening of harmony in Uzbek and the phonetic differences among Turkic languages. “Vowel Harmony in Turkish vs. Uzbek: A Comparative Analysis” examines the harmony rules in Turkish and Uzbek, their differences in terms of backness, rounding, and height. “Definitions, patterns and history of the study of vowel harmony in the Kazakh language” investigates the developmental stages, usage patterns,

phonetic features, and changes occurring between morphemes and at the root–suffix boundary in the Kazakh language.

Studies on the variation of syngarmonism in dialects and language contact: In the Trabzon Turkish dialect (northeastern Turkey), vowel harmony has been found to be weaker compared to standard Turkish. Some suffixes do not change according to the harmony rule, and in some words, disharmony is observed. A study on the emergence of harmony systems in Armenian dialects explores the influence of Turkic languages and the interaction of internal linguistic changes. According to theoretical and historical-phonological studies, the article "Sound harmony and its evolution in foreign Turkic studies" discusses how harmony laws have been treated in external Turkological and foreign research, their place in Old Turkic languages, and new perspectives on types of consonant harmony. "Syllable Theory and Diachronic Phonology: Vocalism and Consonantism in Turkic Languages" examines how harmony and other sound laws have changed from the standpoint of syllable theory and diachronic phonology, with reconstructions made based on historical linguistic data. "Syngarmonism as the basis of Turkic syngarmonic orthoepy, orthography, word formation and inflection" studies the relationship of harmony laws to orthographic norms and morphology (word formation, suffixation, intonation).

In conclusion, whereas harmony was previously examined mainly from a morpho-phonological perspective (rules of harmony between roots and suffixes), recent research increasingly focuses on cognitive and reading/recognition processes through experimental methods. Dialectological studies and changes under conditions of language contact are also receiving greater attention. The degree of preservation and the patterns of syngarmonism across Turkic languages are now being extensively investigated through comparative methods, including corpus, acoustic, and morphological analyses. The influence of harmony laws on orthographic norms, spelling conventions, and language reforms is being re-evaluated. Syngarmonism is a fundamental law that plays a significant role in the historical and phonetic development of the Turkic languages. Its study contributes to identifying linguistic kinship, forming the basis for orthographic reforms, and gaining a deeper understanding of the internal structure of the language. In the future, research on synharmonism using digital tools is expected to yield new scientific insights. In addition, B.K.Kopbossynov and S.R.Boranbayev scientifically substantiate the special significance of syngarmonism in shaping the sound system of the Kazakh language. They view syngarmonism not merely as a phonetic phenomenon but as a natural law underlying the entire linguistic system [16, 20]. Syngarmonism is a multifaceted phenomenon that influences the phonetic, morphological, and psycholinguistic systems of the language. Research has shown that it increases speech fluency, facilitates word recognition, and affects grammatical structure. This phenomenon plays an important role as a natural principle that ensures the internal harmony of the language.

The scientific study of syngarmonism in Turkic languages began in the nineteenth century and was initially described as a phonetic phenomenon. In subsequent works, it was considered a morphophonological regularity based on the correspondence between root and affix. Twentieth-century scholars defined the place of syngarmonism within the typological and structural system of the language. Experimental studies demonstrated the influence of vowels on consonants and revealed its complex nature. In contemporary scholarship, syngarmonism is evaluated as a multi-level linguistic regularity from prosodic, cognitive, and structural perspectives.

In current research, syngarmonism is regarded not only as a segmental but also as a prosodic phenomenon. It shapes the overall phonological profile of the word and regulates the phonemic composition of morphemes. Some scholars identify it as a type of assimilation, whereas others evaluate it as an independent structural regularity.

In foreign studies (within generative, autosegmental, and psycholinguistic frameworks), the dynamic and gradient character of syngarmonism, as well as its connection with morphology and the process of word recognition, is examined. These works demonstrate that investigating vowel harmony in relation to the cognitive and structural organization of language constitutes a promising direction of research.

In general, the study of syngarmonism in Turkic languages has undergone several stages:

- the articulatory-descriptive stage;
- the comparative-historical stage;
- the stage of phonological and morphophonological analysis;
- contemporary research within structural, typological, and psycholinguistic frameworks.

Nevertheless, debates continue regarding the phonological status of syngarmonism, the degree of consonant participation in harmony, and its prosodic nature. In future research, syngarmonism should be considered not merely as a phonetic law, but as a complex system constituting the structural-typological, morphophonological, and cognitive foundation of language. Only interdisciplinary research (phonology + morphology + psycholinguistics + experimental phonetics) can fully elucidate its nature.

Conclusion. The overall analysis demonstrates that the issue of synharmonism in Turkic languages has undergone an evolutionary development, from the descriptive-articulatory studies of the nineteenth century to comparative-historical, phonological, morphophonological, and contemporary cognitive approaches. The scientific tradition initiated in the works of N.I.Ilminsky was continued in the studies of V.V.Radlov, P.M.Melioransky, and Q.Zhubanov, and was further deepened by the theoretical conclusions of scholars such as A.Reformatsky and A.Zhunisbek.

In our view, it is insufficient to consider synharmonism solely as "vowel harmony." It constitutes a complex system that ensures the overall phonological organization of the word, regulates the structure of morphemes, and operates at the prosodic level. Therefore, synharmonism should be examined not only within the framework of phonetics, but also within morphophonology, typology, and cognitive linguistics.

In the future, research should develop along the following directions:

1) expansion of experimental-phonetic studies – to specify the interaction between vowels and consonants through acoustic data;

2) corpus-based and digital analysis – to determine the degree of preservation or weakening of syngarmonism using quantitative methods;

3) psycholinguistic approaches – to investigate the effect of harmony on word recognition, perception, and speech rate;

4) dialectological and language contact studies – to identify the influence of borrowed elements on the harmony system;

5) development of prosodic and positional theory – to clarify the phonological status of syngarmonism.

In conclusion, syngarmonism is not a passive historical law, but an active system that determines the structural foundation of modern Turkic languages. Only a multi-level, interdisciplinary approach can fully reveal the nature of this phenomenon.

Literature

1. Терентьев М. Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская. Кн. 1. – СПб.: Академии наук, 1875. – 209 с.

2. Радлов В.В. Фонетика северных тюркских языков. – Лейпциг: Druck und Verlag von Wilhelm Engelmann, 1882.

3. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Ч. I. Фонетика и этимология. – СПб.: Академии наук, 1894. – 100 с.

4. Байтұрсынов А. Қазақ тілінің дыбыстары // «Жаңа мектеп» журналы, №2; «Дыбыстардың жіктелуі». «Төте оқу» 1936, желтоқсан айы, №30; «Сөз үндістігі». «Төте оқу» 1937, 5 март, №7. (Байтұрсынов А. Шығармалары, Алматы, «Жазушы», 1989; «Қазақстан әйелдері», №4, 1989).

5. Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1967. – 198 с.

6. Әуелбекова Р.Ж. Қазіргі қазақ тілінің морфонологиясы. – Алматы: Ғылым, 2005. – 93 б.

7. Дмитриев Н.К. Сравнительная фонетика тюркских языков. – М.: Наука, 1962. – 38 с.
8. Шухард Г. О законах звуковых изменений // Вопросы языкознания. – 1960. – №2. – 36 с.
9. Кязимов Ф.А. Принципы сингармонизма в азербайджанском языке // Изв. ОЛЯ. Т. 13. Вып. 1. – М.: АН СССР, 1954. – С. 88-96.
10. Абуов Ж. Сингармоническая основа восприятия тюркской речи. – Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 217 с.
11. Джунисбеков А. Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского слова. Автореф. дисс. д-ра филол. наук. – Алма-Ата, 1988. – 60 с.
12. Stachowski M. Proto-Slavic palatal consonants and Proto-Turkic vowel harmony // Rocznik Slawistyczny. – 2020. – Vol. URL: ruj.uj.edu.pl
13. McCollum A. Gradience and locality in phonology: Case studies from Turkic vowel harmony: PhD dissertation. – San Diego: University of California, 2019. URL: escholarship.org
14. Bacanlı, E., Flynn, D., & Pounder, A. Vowel harmony and other morphological processes in Turkish. Proceedings of the Linguistic Society of America. – 2020. – № 5(1). – 4782 p. DOI: https://doi.org/10.3765/ptu.v5i1.4782
15. Kılıç E. The effects of Turkish vowel harmony in word recognition: Master's thesis. – Chicago: DePaul University, 2015. URL: https://via.library.depaul.edu/csh_etd/128
16. Көпбосынов Б., Боранбаев С. Қазақ тіліндегі сингармонизмнің зерттелуі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – № 4 (126). – Б. 19–28. DOI: https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.02

Б.К. КӨПБОСЫНОВ, С.Р. БОРАНБАЕВ, Г.Ы. СЕРКЕБАЕВА
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ СИНГОРМАНИЗМ ЗАҢЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа. Бұл мақалада түркі тілдеріндегі сингармонизм (үндестік) заңдылығының зерттелу тарихы мен қазіргі тілдік жүйедегі орны қарастырылады. Сингармонизм – түркі тілдеріне тән фонетикалық заңдылықтардың бірі ретінде дауысты дыбыстардың бір-бірімен үйлесімділігіне негізделген. Бұл заң бойынша сөз құрамындағы дауыстылар жуан-жіңішке, не ерін үндестігіне бағынып, тұтастай бір фонетикалық реңкті сақтайды. Мақалада осы құбылыстың фонетикалық, морфологиялық және тарихи аспектілері жан-жақты талданады. Зерттеу барысында сингармонизмнің көне түркі жазба ескерткіштерінен бастап қазіргі түркі тілдеріндегі көріністері салыстырмалы-тарихи әдіс негізінде қарастырылады. Сонымен қатар, әр кезеңдегі түрколог ғалымдардың – В.В.Радлов, А.Н.Самойлович, Е.Д.Поливанов, Н.К.Дмитриев, С.Аманжолов және тағы басқалардың еңбектері негізінде сингармонизмнің теориялық тұрғыда зерттелу эволюциясы көрсетіледі.

Мақалада алтай тілдері тобына жататын тілдеріндегі үндестік заңдарының ерекшеліктері салыстырылып, олардың ортақ және дара сипаттары айқындалады. Сондай-ақ қазіргі жаһандану үдерісі мен тілдік өзгерістердің сингармонизм заңына әсері, оның бұзылу себептері мен заңдылықтың жойылып бара жатқан немесе сақталған формалары тілдік материалдар негізінде талданады. Зерттеу нәтижелері сингармонизмнің тек тарихи-теориялық құбылыс емес, қазіргі түркі тілдерінің дамуында маңызды рөл атқаратын белсенді тілдік фактор екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: сингармонизм, үндестік заңы, түркі тілдері, фонетика, тарихи-салыстырмалы әдіс, морфология.

Б.К. КОПБОСЫНОВ, С.Р. БОРАНБАЕВ, Г.И. СЕРКЕБАЕВА
Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ИЗУЧЕНИЕ ЗАКОНА СИНГОРМАНИЗМА В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В данной статье рассматривается история изучения сингармонизма (гармонии) в тюркских языках и его место в современной языковой системе. Сингармонизм как одна из фонетических закономерностей, присущих тюркским языкам, основан на согласовании гласных звуков между собой. Согласно этому закону, гласные в составе слова подчиняются гармонии по признаку твердости/мягкости или лабиализации и сохраняют единое фонетическое звучание. В статье всесторонне анализируются фонетические, морфологические и исторические аспекты данного явления. В процессе исследования сингармонизм рассматривается на основе сравнительно-исторического метода – от древнетюркских письменных памятников до современных тюркских языков. Кроме того, на основе трудов тюркологов разных периодов – В.В.Радлова, А.Н.Самойловича, Е.Д.Поливанова, Н.К.Дмитриева, С.Аманжолова и других – показывается эволюция теоретического изучения сингармонизма.

В статье сопоставляются особенности законов гармонии в языках, относящихся к алтайской языковой группе, выявляются их общие и индивидуальные черты. Также анализируется влияние современного процесса глобализации и языковых изменений на закон сингармонизма, причины его нарушения, а также формы, находящиеся на грани исчезновения или сохранившиеся, на основе языкового материала. Результаты исследования показывают, что сингармонизм является не только историко-теоретическим феноменом, но и активным языковым фактором, играющим важную роль в развитии современных тюркских языков.

Ключевые слова: сингармонизм, закон гармонии, тюркские языки, фонетика, историко-сравнительный метод, морфология.

References

1. Terentev M. Gramatika tureskaia, persidskaia, kirgizskaia i uzbekskaia. Kn. 1. – SPb.: Akademii nauk, 1875. – 209 s.

2. Radlov V.V. Fonetika severnyh türkskih iazykov. – Leipsig: Druck und Verlag von Wilhelm Engelmann, 1882.

3. Melioranski P.M. Kratkaia gramatika kazak-kirgizskogo iazyka. Ch. I. Fonetika i etimologia. – SPb.: Akademii nauk, 1894. – 100 s.

4. Baitūrsynov A. Qazaq tılınıñ dybystary // «Jaña mektep» jurnaly, №2; «Dybystardyñ jıkteluı». «Töte oqu» 1936, jeltoqsan aiy, №30; «Söz ündıstıgı». «Töte oqu» 1937, 5 mart, №7. (Baitūrsynov A. Şyğarmalary, Almaty, «Jazuşy», 1989; «Qazaqstan äielderı», №4, 1989).

5. Reformatski A.A. Vvedenie v iazykoznanie. – M.: Prosveşenie, 1967. – 198 c.

6. Äuelbekova R.J. Qazırgı qazaq tılınıñ morfonologiasy. – Almaty: Čylym, 2005. – 93 b.

7. Dmitriev N.K. Sravnitelnaia fonetika türkskih iazykov. – M.: Nauka, 1962. – 38 c.

8. Şuhard G. O zakonah zvukovyh izmeneni // Voprosy iazykoznania. – 1960. – №2. – 36 c.

9. Käzimov F.A. Prinsipy singarmonizma v azerbaijanskom iazyke // İzv. OLÄ. T. 13. Vyp. 1. – M.: AN SSSR, 1954. – S. 88-96.

10. Abuov J. Singarmonicheskaia osnova vospriatia türkskoi rechi. – Almaty: Qazaq universitetı, 1997. – 217 c.

11. Junisbekov A. Problemy türkskoi slovesnoi prosodii i singarmonizm kazahskogo slova. Avtoref. diss..... d-ra filol. nauk. – Alma-Ata, 1988. – 60 s.

12. Stachowski M. Proto-Slavic palatal consonants and Proto-Turkic vowel harmony // Rocznik Slawistyczny. – 2020. – Vol. URL: ruj.uj.edu.pl

13. McCollum A. Gradience and locality in phonology: Case studies from Turkic vowel harmony: PhD dissertation. – San Diego: University of California, 2019. URL: escholarship.org

14. Bacanlı, E., Flynn, D., & Pounder, A. Vowel harmony and other morphological processes in Turkish. Proceedings of the Linguistic Society of America. – 2020. – № 5(1). – 4782 p. DOI: https://doi.org/10.3765/ptu.v5i1.4782

15. Kılıç E. The effects of Turkish vowel harmony in word recognition: Master's thesis. – Chicago: DePaul University, 2015. URL: https://via.library.depaul.edu/csh_etd/128

16. Köpbosynov B., Boranbaev S. Qazaq tılındegı singarmonizmnıñ zerttelu // İasaui universitetınıñ habarşysy. – 2022. – № 4 (126). – B. 19–28. DOI: https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.02

Авторлар туралы мәлімет:

Көпбосынов Бекжан Көмекбайұлы – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің магистранты, Шымкент, Қазақстан.

Копбосынов Бекжан Комекбайулы – магистрант Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Kopbossynov Bekzhan Komekbaiuly – Master's student at M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Боранбаев Сандыбай Режепұлы – филология ғылымдарының докторы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің профессоры, Шымкент, Қазақстан.

Боранбаев Сандыбай Режепович – доктор филологических наук, профессор Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Boranbayev Sandybai Rezhepovich – Doctor of Philology, Professor at M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Серкебаева Гаухар Ысқақбекқызы – философия докторы (PhD), М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан.

Серкебаева Гаухар Искакбековна – доктор философии (PhD), Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Serkebayeva Gaukhar Iskakbekovna – Doctor of Philosophy (PhD), M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

ҒТАМР 16.01.11
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.09

*** Т.Б. КУЛЫНТАЕВА[1]**
Ж.А. ДЖАМБАЕВА[2]
А.Б. НУРГАЗИНА[3]
А.Қ.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлы институты, Астана, Қазақстан[1]
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан[2,3]
(e-mail : togzhan_kulintaeva@mail.ru[1], dzhambayeva@gmail.com[2], v-taisova@mail.ru[3])

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «УАҚЫТ» КОНЦЕПТІСІ: СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨРІС ЖӘНЕ ТІЛДІК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ

Аңдатпа. Мақала қазақ тіліндегі «уақыт» концептісінің семантикалық өрісін когнитивтік-лингвомәдени тұрғыдан талдауға арналған. Зерттеудің негізгі мақсаты – қазақ тіліндегі уақыт ұғымының концептуалдану ерекшеліктерін айқындап, оның негізгі семантикалық өрісін тілдік деректер арқылы анықтау. Қазақ халқының ұлттық дүниетанымында қалыптасқан уақыт туралы түсініктердің мазмұнын ашып, олардың тілдік репрезентациясын жүйелеу. Зерттеу барысында «уақыт – қозғалыс», «уақыт – тарих», «уақыт – өтпелілік», «уақыт – үміт», «уақыт – адам өмірі» сияқты өзара сабақтас өрістер анықталды. Олардың семантикалық, аксиологиялық және мәдени қырлары жан-жақты сипатталып, тілдік бірліктер негізінде талданды.
Талдау материалы ретінде қазақ мақал-мәтелдері, фразеологизмдер, тілдік бірліктер қолданылды. «Уақыт – қозғалыс» өрісінде уақыт үздіксіз, тоқтаусыз ағым ретінде көрініс тапса, «уақыт – тарих» өрісінде ол ұлттың тарихи жадымен, дәуірлік тәжірибемен тығыз байланыста көрсетілді. «Уақыт – өтпелілік» өрісі уақыттың қайтымсыз, өткінші сипатын ашады, ал «уақыт – үміт» өрісінде болашаққа сенім, күту және сабыр категорияларының тілдік көріністері зерттелді. «Уақыт – адам өмірі» өрісі уақытты адам ғұмырының өлшемі ретінде қарастырылады.
Зерттеу нәтижелері «уақыт» концептісінің қазақ тілінде көпқабатты, тарихи, мәдени және құндылық мазмұнға ие екенін көрсетеді. Мақала қорытындылары когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану және концептология салаларындағы теориялық және практикалық зерттеулерге үлес қосады, сонымен қатар қазақ тіліндегі уақыт ұғымының ұлттық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда жүйелеуге мүмкіндік береді.
Түйін сөздер: «уақыт» концептісі, семантикалық өріс, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану, тілдік бірлік.

Кіріспе. Қазіргі тіл білімінде тіл мен таным, тіл мен мәдениет, тіл мен ұлттық дүниетаным арасындағы сабақтастықты кешенді түрде қарастыру өзекті ғылыми мәселелердің біріне айналып отыр. Әсіресе белгілі бір ұлттың әлемді қабылдау ерекшеліктерін, өмір туралы түсінігін, рухани құндылықтарын айқындайтын базалық ұғымдарды когнитивтік-лингвомәдени тұрғыдан зерттеу антропоөзектік парадигманың

басты бағыттарының бірі. Тілді когнитивті-лингвомәдени тұрғыдан зерттеу барысында ғалымдар тілдегі концептіні зерттеуден бастайды. Осындай әмбебап әрі көпқырлы ұғымдардың қатарында «уақыт» концептісі ерекше орын алады. «Уақыт» концептісі терең зерттеуді қажет ететін, барша ұлтқа ортақ, барлық тілде болатын әмбебап концепт. Аталмыш концептінің зерттеу нысанына айналуы – оның әлемнің тілдік бейнесін беруде маңызды орын алатын категория ретінде танудан басталады.

Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында уақыт табиғатпен етене байланыста, кеңістікпен сабақтас, өмірдің үздіксіз қозғалысы мен өзгерісін бейнелейтін құбылыс ретінде қабылданған. Көшпелі өмір салты, маусымдық тіршілік, төрт түлікпен байланысты шаруашылық жүйе уақытты сызықтық емес, көбіне циклдік сипатта ұғынуға негіз болды. Мұндай танымдық ерекшеліктер қазақ тіліндегі уақытқа қатысты тұрақты тіркестерден, мақал-мәтелдерден, тілдік бірліктерден айқын байқалады. Демек, тіл – қазақ халқының уақыт туралы танымын сақтаушы әрі жеткізуші негізгі құрал.

Уақыт– адамзатсанасындаертеқалыптасқан, дүниенітанудыңіргелікатегорияларының бірі. Ол тек физикалық өлшем немесе философиялық категория ретінде ғана емес, белгілі бір этностың өмір сүру тәжірибесімен, тарихи жадымен, тұрмыс-салтымен, дүниетанымымен тығыз байланыста қалыптасады. Сондықтан уақыт ұғымы әр халықтың санасында өзіндік мазмұнға ие болып, сол ұлттың тілінде ерекше бейнеленеді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тіліндегі «уақыт» концептісі ұлттық мәдениет пен тілдік сананың маңызды компоненті ретінде зерттеуді қажет етеді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі бірнеше факторлармен айқындалады. Біріншіден, жаһандану жағдайында ұлттық тіл мен мәдениеттің өзіндік болмысын сақтау мәселесі күн тәртібіне шығып отыр. Екіншіден, қазақ тіл білімінде уақыт категориясы көбіне грамматикалық шақ тұрғысынан қарастырылып келсе, оның концептуалдық, лингвомәдени қырлары әлі де терең әрі жүйелі зерттеуді талап етеді. Үшіншіден, тілдік деректер негізінде ұлттық дүниетанымды айқындау – қазіргі антропоөзектік зерттеулердің басты мақсаты болып табылады.

Осы мақалада қазақ тіліндегі «уақыт» концептісінің тілдік көрінісі когнитивтік - лингвомәдени тұрғыдан талдауға алынады. Зерттеудің нысаны – қазақ тіліндегі уақытқа қатысты тілдік бірліктер жүйесі болса, зерттеу пәні – «уақыт» концептісінің ұлттық дүниетанымдағы мазмұны мен оның тілдік репрезентациясының ерекшеліктерін құрайды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы қазақ тіліндегі «уақыт» концептісінің тілдік көрінісі когнитивтік - лингвомәдени тұрғыдан жүйеленіп, оның ұлттық-мәдени мазмұны нақты тілдік деректер арқылы дәлелденеді. Мақала нәтижелері қазақ тіл біліміндегі когнитивтік лингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану салалары үшін теориялық және практикалық маңызға ие.

Осылайша, қазақ дүниетанымындағы «уақыт» концептісін тілдік тұрғыдан зерделеу ұлттық болмысты, тарихи сананы және мәдени құндылықтарды терең тануға мүмкіндік береді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Бұл зерттеу қазақ тіліндегі «уақыт» концептісінің тілдік көрінісін анықтауға бағытталғандықтан, қазіргі тіл біліміндегі антропоөзектік парадигмаға негізделеді. Зерттеудің әдіснамалық негізін когнитивтік, лингвомәдениеттану бағытындағы теориялық тұжырымдар құрайды.

Ұлттық дүниетанымды зерделеудегі басты компоненттердің бірі – концепт. Концепт термині лингвистикада XX ғасырдың басынан бері ене бастады. Аталмыш термин халықтың этномәдени санасында бекітіліп, ұрпақтан ұрпаққа жалғасатын мағынасы терең, күрделі құрылым. Алғашында логиканың саласы ретінде пайда болған бұл термин кейіннен философия, психология, мәдениеттану, когнитивтік лингвистика салаларында қалыптаса бастады. Қазіргі лингвистикада «концепт» ұғымы адамның танымдық әрекетінің нәтижесі ретінде қарастырылып, тіл арқылы көрініс табатын менталдық құрылым ретінде түсіндіріледі.

Зерттеудің теориялық тірегі ретінде «концепт» термині алынды. Э.Оразалиева: «Концепт – адамның санасының ойлау бірліктері мен психикалық ресурстарын, білім

мен тәжірибенің бейнелі көрсеткіштерін құрайтын, хабарлы құрылымдарды түсіндіруге мүмкіндік беретін когнитивті лингвистиканың негізгі құралдарының бірі» [1, 266] десе, А.Ислам: «Концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым» [2, 142] деген қорытындыға келеді. Концепт - тіл арқылы вербалданатын, белгілі бір этностың дүниені қабылдау ерекшелігін бейнелейтін күрделі менталдық құрылым ретінде түсіндіріледі. Демек біздің зерттеу нысанымызға алынып отырған «уақыт» концептісі халқымыздың өмір сүру салтына, тарихи жадына, рухани құндылықтарына негізделген когнитивтік - лингвомәдени феномен ретінде қарастырылады.

Ғалымдар концептілерді талдау барысында барша ұлтқа тән, әмбебап концептілерді талдау жиі орын алады. Мысалы: С.Жиренов «Ғаламның тілдік бейнесі: «Өмір-өлім» концептісінің танымдық табиғаты» атты кандидаттық диссертациясында қазақ халқының дүниетанымдық білімін лингвокогнитология тұрғысынан зерделеп, «өмір-өлім» концептісінің табиғатын тілдік бірліктер негізінде талдайды [3, 18]. Ж.Қошанова «Қазақ тіліндегі «Байлық – кедейлік» концептісі: танымдық сипаты мен қызметі» атты зерттеу еңбегінде байлық пен кедейлік ұғымдары мақал-мәтелдерде, фразеологизмдерде қалай көрніс табатыны, олардың қазақ тіліндегі бейнелік сипатын жан-жақты ашады [4, 9]. Ә.Бияздықова «Қазақ тіліндегі «бақыт» концептісінің танымдық сипаты» атты зерттеу еңбегінде бақыт феноменінің тілдік бейнесін талқылайды [5, 13]. Осы зерттеулердегідей біз қарастырып отырған «уақыт» концептісі күрделі құрылымға ие, адамзатқа ортақ концепт. Яғни тіліміздегі қолданыста бар уақытқа қатысты тілдік бірліктердің табиғатын ашу халқымыздың дүниетанымын тануға жол ашады.

Уақытты зерттеу ежелгі философтардан бастау алады. Платон уақытты материалдық денелер мен процестерге тәуелсіз өмір сүретін қозғалмалы мәңгіліктің бейнесі ретінде түсінді [6, 221]. Яғни философ уақыттың болуын қозғалыспен теңестіреді. Оның ешкімге тәуелсіз, мәңгілік бейне ретінде қарайды. Аристотельдің философиясында уақыт — бұл тек материалдық дүниенің немесе қозғалыстың өзіндік сипаттамасы емес, ол саналық қабылдауға байланысты құбылыс ретінде қарастырылады [7]. Қазіргі когнитивтік және лингвомәдени зерттеулерінде «уақыт» концептісі де адамның танымдық және мәдени тәжірибесімен байланысты қарастырылады. Аристотельдің көзқарасы — уақытты адамның санасы арқылы сезінетін абстрактылы категория деп анықтау — қазіргі концептологиялық зерттеулердің түпкі идеясына жақын келеді.

«Уақыт» концептісі әмбебап концептілер қатарына жатады. Ол барлық дерлік тілде кездесетін, «алғашқы» (бастапқы) концептілердің бірі болып табылады [8, 27]. Шын мәнінде, уақыт концептісі – бүкіл адамзатқа ортақ, барлық халықтың санасында бар құбылыс. Уақыт адам өмірімен тығыз байланысты. Ол көзге көрінбейтін, материалдық пішіні жоқ абстрактілі ұғым болғанымен, адам баласы уақыттың ықпалынан тыс өмір сүре алмайды. Біз уақытты көрмесек те, оны кері қайтара алмаймыз, себебі уақыт – ешкімге бағынбай, өз заңдылығымен жүреді. «Уақыт мәдениеттің құрамдас бөліктерінің бірі бола отырып, тілде көрініс табады. Осыған сәйкес, нақты тілдік деректерде бейнеленетін тілдік уақыт тілдік әлем бейнесінің бір бөлшегі болып саналады [9, 15]. Яғни «уақыт» концептісінің тілдік тұрғыдан талдануы, әлемнің тілдік бейнесін беріп, сол халықтың тұрмыс-тіршілігін, болмысын тануға атсалысады.

Зерттеудің негізгі материалы ретінде қазақ тіліндегі уақытқа қатысты лексикалық, фразеологиялық бірліктер, мақал-мәтелдер, сондай-ақ түсіндірме және фразеологиялық сөздіктер деректері пайдаланылды. Тілдік материалды іріктеу барысында олардың ұлттық дүниетанымды бейнелеу мүмкіндігі, қолданыс жиілігі және мағыналық жүктемесі ескерілді.

Зерттеу барысында бірнеше ғылыми әдістер кешенді түрде қолданылды. Атап айтқанда, сипаттамалы-талдамалы әдіс уақытқа қатысты тілдік бірліктерді жинақтап, олардың мағыналық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Концептуалдық талдау әдісі «уақыт» концептісінің құрылымын, оның қазақ дүниетанымындағы когнитивтік модельдерін анықтауға бағытталды. Бұл әдіс арқылы уақыттың «өмір», «қозғалыс», «құндылық», «тағдыр» сияқты ұғымдармен байланысы айқындалып, концептінің мазмұндық қабаттары жүйеленді. Концептуалдық талдау тілдік деректер негізінде ұлттық таным ерекшелігін ашуға мүмкіндік берді.

Семантикалық талдау әдісі уақытқа қатысты тілдік бірліктердің мағыналық реңктерін, ауыспалы және бейнелі мағыналарын анықтау мақсатында қолданылды. Аталған әдіс арқылы уақыттың тілдегі метафоралық бейнелері, эмоционалды-экспрессивтік қырлары сараланды. Бұл өз кезегінде «уақыт» концептісінің құндылық сипатын айқындауға жол ашты.

Лингвомәдени талдау әдісі тілдік бірліктердің мәдени мазмұнын, ұлттық салт-дәстүрмен, тұрмыс-тіршілікпен байланысын анықтауға бағытталды. Мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестердегі уақыт бейнесі қазақ халқының өмір философиясын, дүниені қабылдау ерекшелігін көрсететін мәдени код ретінде қарастырылды. Аталған әдіс «уақыт» концептісінің ұлттық-мәдени сипатын тереңірек ашуға мүмкіндік берді.

Осылайша, зерттеуде қолданылған әдістер кешені қазақ тіліндегі «уақыт» концептісінің тілдік көрінісін жан-жақты, жүйелі түрде талдауға мүмкіндік берді.

Талқылау және бақылау. Зерттеу барысында жинақталған тілдік деректер қазақ тіліндегі «уақыт» концептісінің күрделі, көпқабатты құрылымға ие екенін көрсетеді. Уақыт ұғымы қазақ тілінде тек объективті шындықты бейнелейтін категория ретінде ғана емес, ұлттық танымға, мәдени тәжірибеге және құндылықтар жүйесіне негізделген концептуалды-лингвомәдени құрылым ретінде көрініс табады. Осы бөлімде алынған деректер негізінде «уақыт» концептісінің семантикалық өрісі талданып, оның тілдік көріністері ғылыми тұрғыдан сараланады.

Ғылыми еңбектерде уақыттың тілдегі көрінісін өзінше жіктейді. Мысалы: реттілік, басымдық, жиілік, ұзақтық [10, 78]. Енді бір зерттеулерде уақытты бейнелеудің негізгі тілдік құралдарыретінде«ядролық»лексикасықарастырылады.Бірліктері:«уақыт»лексемасының өзі, сондай-ақ «өткен», «қазіргі» және «болашақ» [11, 9]. Байқап отырғанымыздай «уақыт» концептісін зерттеуде тілдік бірліктер негізінде қарастыру басты назарда болады. Біз зерттеу жұмысымызда қазақ тіліндегі уақытқа қатысты тілдік бірліктерді жинақтай келе, уақыттың төмендегідей ақпараттық-мағыналық өрісін көрсеттік.

Уақыт – қозғалыс. Талдау нәтижелері қазақ дүниетанымында уақыттың сызықтық сипатынан гөрі циклдік сипатта қабылданатынын дәлелдейді. Бұл ерекшелік, ең алдымен, көшпелі өмір салты мен табиғатқа тәуелді тіршілік жүйесінен туындайды. Қазақ халқы уақытты жыл мезгілдерімен, табиғи құбылыстармен, адам өмірінің кезеңдерімен тығыз байланыстыра ұғынған. Осы танымдық модель тілде көктем туды, жаз өтті, қыс келді, заман озды, дәурен өтті сияқты тіркестер арқылы көрініс табады. Мұндай тілдік бірліктер уақытты үздіксіз қозғалыс пен өзгеріс үдерісі ретінде бейнелейді.

Уақыт үздіксіз қозғалыста және тоқтаусыз ағып жатқан табиғи құбылыс ретінде бейнеленеді. Мұндай метафора адамның уақытты әрекеттермен, оқиғалармен өлшейтіндігі мен оның саналық тәжірибесі арасындағы байланысты көрсетеді. Тілімізде уақыт сырғып барады, уақыт зымырап өтті, уақыт тоқтамайды, уақыт алға жылжиды т.б. тілдік бірліктер жиі қолданыс табады. Уақыттың белгілі бір бағытта қозғалып, бір бағыттан екінші бағытқа ауысатын құбылыс ретінде бейнеленуін көрсетеді. Бұл тілдік бірліктер уақытты адамның өмірлік жолымен байланыстырады, әр кезеңнің бір-бірімен сабақтас екенін айқындайды.

Уақыт – өтпелілік. Бақылау нәтижесінде «уақыт» концептісінің өтпелілік, қайталанбас сипаты анықталды. Уақыттың қайталанбас сипатының көрінісін мына тұжырымнан байқаймыз. «Уақыт – материяның өмір сүру формасының бірі. Ол қозғалыстағы материямен үнемі байланыста болып отырады. Әрбір құбылыс белгілі бір орында және белгілі бір уақытта өтеді. Бірақ кеңістікте уақыттан тыс немесе белгілі бір уақытта кеңістіктен тыс құбылыс болмайды. Уақыттың өтуінің қайтымсыздық сипаты бар. Ол өткен шақтан келер шаққа қарай бір бағытта өтеді. Олай болса, оның өлшемі біреу және оның бұрын өткен бөлігі қайта оралып келмейді [12, 210].

Уақыттың кері қайтпайтыны туралы ғалым А.Ә.Жаңабекова: «Уақыттың бір өлшемді болатыны мынадан көрінеді: барлық оқиғалар жалғыз бағытта – өткеннен қазірге, қазірден болашаққа қарай ғана өтеді. Және ол адамдар санасынан тыс, объективті сипатта болады. Кеңістікте денелерді оңнан солға, солдан оңға, жоғарыдан төмен, төменнен жоғарыға қарай жылжытуға болса, ал уақытты кейін бұрып, болашақтан өткенге қарай жылжытуға болмайды. Уақыт кері қайтпайды. Оның кеңістіктен маңызды бір айырмашылығы осында» [13, 55].

Бұл қасиет қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерде айқын байқалады. Мысалы, Уақыт – алтыннан қымбат, Өткен күн қайтып келмейді сияқты тілдік бірліктер уақыттың қайталанбайтын сипатын көрсетеді. Мұнда уақыт материалдық игіліктерден де жоғары бағаланатын рухани-әлеуметтік категория ретінде танылады. Демек, «уақыт» концептісі қазақ дүниетанымында бағалауыштық мәнге ие. Қазақ тілінде жиі қолданыста жүрген қас қағым сәт, көзді ашып жұмғанша, қайтып келмес күндер секілді қалыптасқан фразеологизмдерден уақыттың қайталанбас қасиетін байқаймыз. Қас қағым сәт – бұл фразеологизм уақыттың өте қысқалығын, бір мезетте өтіп кететінін білдіреді. Қайта келмейтінін, ұстап қалуға болмайтын сәт ұғымын береді. Тіркес тұтасып, бір ғана мағына беріп, бейнелі, экспрессивті мағынада қолданыс табады. Көзді ашып жұмғанша - уақыттың лезде, байқатпай өтіп кететінін білдіреді. Бұл да қайталанбас мезетті көрсетеді. Қайтып келмес күндер – бұл тіркес өткен уақыттың сағынышпен еске алынатынын, бірақ қайта оралмайтынын білдіреді. Аталмыш фразеологизмдер уақыттың қайталанбас екенін, оның өтпелі екендігін, адам өміріндегі құндылығын бейнелі түрде жеткізеді. Төмендегі кестеде уақыттың қайталанбас, өтпелі қасиеті тілдік деректермен берілді.

Кесте 1 – Уақыттың өтпелілік сипаты

Тілдік бірлік	Концепт мағынасы	Бағалауыштық мәні
Уақыт тас екеш тасты да тоздырады	Уақыт – өзгерістер мен тозуға әсер ететін күш	Өмірдің тұрақсыздығы
Жан жарасына уақыт емші	Уақыт – емдеуші, рухани функция	Р у х а н и - ә л е у м е т т і к құндылық
Әр нәрсенің уақыты бар	Әр іс-әрекеттің өз реті мен мерзімі бар	Уақытты тиімді пайдалану
Уақыт талап етті (фразеологизм)	Іс-әрекеттің орындалуына уақыт керек	Жоспарлау мен тәртіпке бағыну
Уақыттың тілі қысқа (фразеологизм)	Уақыт – шектеулі, тез өтеді	Уақытты тиімді пайдалану
Уақыт – алтыннан қымбат	Уақыт – ең құнды ресурс	Жоғары рухани және материалдық құндылық
Өткен күн қайтып келмейді	Уақыт біржолғы, қайталанбайды	Өмірлік тәжірибе, қымбат сәттерді бағалау

Зерттеу нәтижесінде қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерде «уақыт» концептісінің ядросын өтпелілік пен қайталанбас қасиет құрайтыны анықталды. Уақыт — адам өмірімен тығыз байланысты, қайтарып болмайтын, үнемі алға қозғалып тұратын құбылыс ретінде қарастырылды.

Фразеологизмдерде де уақыттың шектеулігі, қайталанбас табиғаты көрініс табады. Мысалы, уақыттың тілі қысқа тіркесі уақыттың тез өтіп кететінін, ал уақыт талап етті — нақты әрекетті жүзеге асыруға белгілі бір мерзім қажет екенін көрсетеді. Бұл фразеологизмдер уақыттың прагматикалық, іс-әрекетке байланысты мәнін ашады.

Уақыт – адам өмірі. Сонымен қатар талдау барысында уақыттың антропоөзектік сипаты анықталды. Қазақ тіліндегі уақытқа қатысты көптеген тіркестер адам өмірімен, оның жас ерекшелігімен, тағдырымен тікелей байланысты қолданылады: жастық шақ,

қарттық кезең, өмірдің бел ортасы, соңғы сәт. Бұл тілдік деректер уақыттың адаммен өлшенетін, адам өмірінің мазмұнымен айқындалатын категория екенін көрсетеді.

Кейбір зерттеулер «уақыт» концептісінің мәдени-танымдық аспектілерін қарастырады: уақытқа қатысты тілдік мәліметтер негізінде жасалған салыстырмалы талдаулар уақыттың мәдени мәнін, ұлттық дүниетаным ерекшелігін және адаммен байланысын айқындайды. Мысалы, зерттеу қазақ тіліндегі метафоралар мен уақытты бейнелейтін тіркестердің мәдениетаралық мағынасын талдап, олардың адамның табиғатпен және қоғаммен өзара әрекетін көрсетеді [14, 210]. Мұндай тілдік бейнелер адам-уақыт байланысын терең түсінуге мүмкіндік беріп, «уақыт» концептісінің антропологиялық мәнін нақтылайды.

Зерттеу барысында анықталғандай, уақыттың антропоөзектік сипаты – уақыттың адам өмірімен, оның жас ерекшелігімен, әлеуметтік тәжірибесімен және тағдырымен ажырамас байланыста болатындығын дәлелдейді. Бұл феномен тілдік деректерде ол адам өмірінің мазмұны, кезеңдері мен тәжірибесі арқылы өлшенетін категория ретінде танылады. Алғашқы тілдік көрсеткіштердің бірі – жастық шақ, қарттық кезең, өмірдің бел ортасы, соңғы сәт сияқты тіркестерде байқалады. Мұнда уақыт ұғымы адамның өмір сүру кезеңімен тікелей байланысты: әр кезеңнің өзіндік маңызы, әлеуметтік және психологиялық рөлі бар. Бұл лексикалық бірліктер уақытты адамның жас кезеңімен өлшенетін, оның өмірлік тәжірибесіне негізделген категория ретінде көрсетеді.

Когнитивтік лингвистика тұрғысынан, бұл феномен «уақыт» концептісінің антропоөзектік парадигмасы ретінде: уақыт – тек сыртқы, объективті өлшем емес, адамның саналық тәжірибесінде қалыптасатын және мәдени мағынаға ие категория ретінде қарастырылады [15, 412]. Қазақ тіліндегі нақты тілдік деректер де осы антропоөзектік мәнді растауға мүмкіндік береді. Мысалы, жастық шақ тіркесі адамның өмірінің бастапқы белестері мен әлеуметтену, өзін анықтау кезеңін көрсетеді, ал қарттық кезең – адамның өмір тәжірибесі мен әлеуметтік рөлінің өзгерісін білдіреді. Өмірдің бел ортасы тіркесі – адамның ең белсенді, қалыптасқан кезеңіндегі уақытты анықтайды, ал соңғы сәт – өмірдің аяқталу кезеңінің маңызды әрі қайтымсыз сипатын айқындайды. Мұндай тіркестер құрылымдық және семантикалық жағынан да уақыттың адам өмірімен өлшенетіндігі мен оның әр кезеңінің жеке маңызын көрсетеді.

Уақыт – үміт. Когнитивтік лингвистикада «уақыт» концептісі тек физикалық-хронологиялық өлшем ретінде емес, адам санасында қалыптасқан құндылық, эмоциялық, аксиологиялық категория ретінде қарастырылады. Соның ішінде «уақыт – үміт» мағыналық-ақпараттық өрісі уақыттың болашақпен, сеніммен, күтумен, жақсылыққа бағдарланумен байланысын айқындайды. Бұл өріс қазақ дүниетанымында ерекше орын алады, себебі көшпелі мәдениетте уақыт әрдайым күту, төзу, үміт арту ұғымдарымен астасып отырған.

«Уақыт – үміт» өрісінде уақыт:

- болашаққа бағытталған;
- оң нәтижеге сенім тудыратын;
- адамға рухани тірек болатын құбылыс ретінде танылады.

Э.Блохтың пайымдауынша, үміт – уақыттың психологиялық формасы, ол арқылы адам болашақты алдын ала сезініп, болмысына енгізеді [16, 140].

Қазақ мақал-мәтелдері «уақыт – үміт» өрісінің негізгі тілдік сипатын айқындай түседі. Олар уақытты болашақтағы жақсылықпен, нәтиже берер сәтпен байланыстырады. Мысалы:

«Үмітсіз – шайтан» - үміттің адам болмысының ажырамас бөлігі екенін көрсетеді, ал үміт әрдайым болашақ уақытқа бағытталған.

«Күткен жетер мұратқа» - уақыттың өтуі үміттің ақталуына әкелетінін білдіреді.

«Сабыр түбі – сары алтын» - уақытқа төзу мен күту нәтижесінде игілікке жету идеясын ұсынады. Аталмыш мақал-мәтелдер «уақыт-үміт» мағыналық өрісін айқындай түсіп, уақыттың психологиялық қырын танытады.

Уақыт – тарих. Бұл ақпараттық-мағыналық өріс уақытты кең ауқымдылығын көрсетеді. Уақыт жеке адамның емес, заманның, халықтың өлшемі ретінде алынады. Тілдік

бірліктерді саралай келе, «уақыт» концептісінің мағыналық-ақпараттық өрісі өткенге баға беріп, заманның ықпалынан туы+ндаған тілдік бірліктерді құрайды. Ғалымдардың мынадай пікірлері уақыттың тарихпен тығыз байланысын дәлелдей түседі. «Кеңістікке қарағанда уақыт тарихи процестермен тығыз байланысты. Біздің өткеніміз – тарих. «Өткен дәуір, яғни аталар дәуірі, ол – алтын ғасыр, ол – өмірдің айнымас эталоны, үлгісі» [17, 172]. «Дильтейдің айтуынша, адамзат тіршілігінің мән-мағынасы оның тарихилығында, демек уақытқа бағынатынында. Уақыт адамды тарихи етеді, яғни тарихилық уақытқа тәуелді адамзат ғұмырының құрылымында бар құбылыс» [18, 128]. Осы екі ойды байланыстыратын ортақ түйін: уақыт – тарихтың формасы, ал тарих – уақыттың мазмұны. Бірінші тұжырымда уақыт мәдени-аксиологиялық тұрғыдан (өткенді үлгі ету) сипатталса, екінші тұжырымда уақыт философиялық-онтологиялық тұрғыдан (адам болмысының шарты) негізделеді.

Қазақ тілінде тарихтан хабардар ететін, тілімізде қалыптасқан, жиі қолданыста жүрген тілдік бірліктер қатары бар. Мысалы: «Заман басқа, заң басқа» - уақыттың қоғамға өзгеріс әкелетін күш екенін байқатады. «Елу жылда – ел жаңа» - уақыттың тарихи тұрғыдан жаңару, өзгеру қасиетін сипаттайды.

«Уақыт – тарих» семантикалық өрісі уақыттың сол кезеңдегі атақты тұлғалардың есімімен, саяси оқиғалармен байланыста қарастырылады. Ал тілімізде жиі қолданыста жүрген «Абылай хан тұсында», «Аңырақай шайқасы кезінде», «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама заманында» сияқты тілдік бірліктер — уақыттың тарих арқылы концептуалдануының айқын үлгілері. Оларды бірнеше қырынан талдауға болады.

«Абылай хан тұсында» деген тілдік бірлікте халық санасында ел бірлігі, жоңғармен күрес, хандық биліктің күшеюі сияқты тарихи коннотациялар қатар жанданады. Демек, уақыт тұлғалық символ арқылы беріледі. «Аңырақай шайқасы кезінде» - тарихи сәтті айқындайды. Аңырақай шайқасы – жеңіске, бетбұрысқа байланысты оқиға, сондықтан бұл тіркесте уақыт оқиғаға тәуелді, динамикалық сипатта. Халық санасында «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама заманында» ел есінде сақталған тарихи оқиғаның ұлттық қасіретін байқатады. Уақытты білдіретін тілдік бірліктер тұсында, кезінде, заманында сөздерімен тіркесіп, тарихи оқиғалар, символға айналған тарихи тұлғалардың есімдерімен байланыста беріледі. Жоғарыдағы талданған тілдік бірліктер, уақыттың көпқабатты құрылым екенін байқатып, қазақ дүниетанымында уақыттың абстрактілі емес екенін, оның тарихи тәжірибемен, ұлттық жадпен байланысын дәлелдей түседі.

Жалпы алғанда, талқылау мен бақылау нәтижелері қазақ тіліндегі «уақыт» концептісінің тілдік көрінісі көпқырлы екенін дәлелдейді. Уақыт тілде бір жағынан табиғи-циклдік үдеріс ретінде, екінші жағынан адам өмірімен, құндылықтар жүйесімен, тарихпен сабақтас ұғым ретінде көрініс табады. Бұл ерекшеліктер қазақ тіліндегі уақытқа қатысты тілдік бірліктердің мағыналық байлығын және ұлттық-мәдени мазмұнын айқындайды.

Осылайша, жүргізілген талдау «уақыт» концептісінің қазақ тілінде кең орын алатынын және оның тіл арқылы ұлттық танымның маңызды көрсеткіші ретінде бейнеленетінін көрсетеді. Бұл тұжырымдар зерттеудің келесі бөлімінде ұсынылатын нәтижелерді жүйелеуге негіз болды.

Нәтижелер. Жүргізілген зерттеу нәтижелері қазақ тіліндегі «уақыт» концептісінің тілдік көрінісі ұлттық танымммен, мәдени тәжірибемен және тарихи жадымен тығыз байланыста қалыптасқан күрделі когнитивтік-лингвомәдени құрылым екенін айқындады. Талдауға алынған тілдік деректер уақыт ұғымының қазақ тілінде көпқырлы мағыналық сипатқа ие екенін және оның тек хронологиялық өлшем шеңберімен шектелмейтінін көрсетті.

Зерттеу барысында «уақыт» концептісінің құрылымдық тұрғыдан ядролық және перифериялық қабаттардан тұратыны анықталды. Концептінің ядросын уақыттың өтпелілігі, үздіксіз қозғалысы және қайталанбастығы туралы түсініктер құрайды. Бұл белгілер уақыт өтті, заман озды, дәурен көшті сияқты тілдік бірліктер арқылы тұрақты түрде вербалданады. Аталған тілдік деректер қазақ дүниетанымында уақыттың тоқтаусыз ағым ретінде қабылданатынын дәлелдейді.

Перифериялық қабатта уақыттың бағалауыштық, эмоционалдық және тағдырлық сипаттары көрініс табады. Мысалы, мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестерде уақыт көбіне құндылық ретінде танылады: Уақыт – алтыннан қымбат, Уақытын тапқан іс өнеді. Бұл деректер қазақ халқының санасында уақыттың әлеуметтік және моральдық маңызға ие ұғым ретінде орныққанын көрсетеді.

Сонымен қатар зерттеу барысында «уақыт» концептісінің антропоөзектік сипаты анықталды. Қазақ тіліндегі уақытқа қатысты бірліктердің едәуір бөлігі адам өмірінің кезеңдерімен тікелей байланысты қолданылады: балалық шақ, жастық дәурен, қарттық кезең, соңғы сәт. Бұл деректер уақыттың адам өмірімен өлшенетін, адамның тағдырымен сабақтас категория ретінде танылатынын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, «уақыт» концептісі қазақ тіліндегі тілдік бірліктерді жинақтай келе адам мен әлемнің өзара байланысын айқындайтын маңызды танымдық құрал қызметін атқарады.

Нәтижелер «уақыт» концептісінің метафоралық бейнеленуінің де жүйелі сипатқа ие екенін көрсетті. Қазақ тілінде уақыт көбіне қозғалыс пен кеңістік арқылы метафораланады: уақыт зымырайды, уақыт ағып барады, уақыт тоқтамайды. Бұл метафоралар уақыттың көзге көрінбейтін, бірақ үнемі қозғалыста болатын абстрактілі ұғым екенін когнитивтік деңгейде түсіндіруге мүмкіндік береді. Метафоралық қолданыстар «уақыт» концептісінің тілдік бейнесін байытып, оның танымдық мазмұнын тереңдете түседі.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері қазақ дүниетанымындағы «уақыт» концептісінің тілдік көрінісі көпдеңгейлі, жүйелі және ұлттық-мәдени ерекшеліктерге бай екенін көрсететі. Бұл нәтижелер қазақ тіл біліміндегі когнитивтік және лингвомәдени бағыттағы зерттеулерді толықтырып, ұлттық дүниетанымды тіл арқылы танудың ғылыми негізін кеңейте түседі.

Қорытынды. Қазақ тіліндегі «уақыт» концептісі ұлттық таным мен мәдени тәжірибеде айрықша орын алатын, күрделі әрі көпқабатты когнитивтік құрылым екенін айқын көрсетті. Жүргізілген талдаулар уақыттың қазақ тілінде тек хронологиялық өлшем немесе грамматикалық категория ретінде ғана емес, халықтың өмір философиясын, құндылықтар жүйесін және дүниені қабылдау ерекшелігін бейнелейтін маңызды мәдени-танымдық феномен ретінде көрініс табатынын дәлелдеді.

Зерттеу барысында «уақыт» концептісінің қазақ дүниетанымында табиғатпен, кеңістікпен және адам өмірімен тығыз байланыста қалыптасқаны анықталды. Көшпелі өмір салтына негізделген дәстүрлі таным уақытты сызықтық бағытта емес, көбіне циклдік, қайталанатын үдеріс ретінде қабылдауға негіз болған. Бұл ерекшелік қазақ тіліндегі тілдік бірліктерден, сондай-ақ мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестерден айқын байқалады.

Зерттеу нәтижелері «уақыт» концептісінің антропоөзектік сипатын нақтылады. Қазақ тіліндегі уақытқа қатысты көптеген тілдік бірліктер адам өмірінің кезеңдерімен, жас ерекшелігімен, санасымен тікелей байланысты қолданылатыны айқындалды. Бұл уақыттың адаммен өлшенетін, адамның өмірлік тәжірибесі арқылы вербалданатын категория екенін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, «уақыт» концептісі қазақ дүниетанымында адам мен әлемнің өзара байланысын, өмірдің мәнін түсінудің маңызды кілті ретінде көрінеді. Сонымен қатар, «уақыт» концептісі әлемнің тілдік бейнесін бере алатын, тілдік қолданыста, халықтың тілдік санасы арқылы берік орын алған категория екені дәлелденді.

Сонымен қатар «уақыт» концептісінің бағалауыштық және аксиологиялық сипаты анықталды. Қазақ халқы уақытты материалдық құндылықтармен теңестірмей, одан да жоғары қоятын рухани-әлеуметтік категория ретінде қабылдаған. Уақыт – алтыннан қымбат, Уақытын тапқан іс өнеді сияқты тілдік бірліктер уақыттың адам өміріндегі маңызын, оның әлеуметтік және моральдық құндылық ретіндегі орнын айқындайды. Бұл деректер қазақ дүниетанымында уақытты қадірлеу, оны тиімді пайдалану идеясының терең тамыр жайғанын көрсетеді.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері «уақыт» концептісі көпдеңгейлі әрі кешенді сипатқа ие екенін көрсетті. Уақыт қазақ тілінде табиғи-циклдік үдеріс, адам өмірінің

өлшемі, құндылық категория ретінде көрініс табады. Бұл оның ұлттық дүниетанымдағы орталық концептілердің бірі екенін айқындайды.

Қорытындылай келе, «уақыт» концептісі белгілі бір этностың ұжымдық санасында қалыптасқан, тілдік бірліктер арқылы вербалданатын күрделі когнитивтік-лингвомәдени құрылым екенін айқындалды. Қазақ тіліндегі «уақыт» концептісін зерттеу ұлттық болмысты, тарихи сананы және мәдени құндылықтарды тереңірек тануға мүмкіндік береді. Бұл бағыттағы ізденістер болашақта басқа базалық концептілермен салыстыра зерттеу жүргізуге, қазақ тілінің концептуалдық әлем бейнесін кешенді түрде сипаттауға жол ашады.

Әдебиеттер

1. Оразалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: Ан Арыс, 2006. – 312 б.
2. Айткулова Г.А., Ислам Д.А. Қазақ лингвомәдени танымындағы «еңбекқорлық» концептісі // Ясауи университетінің хабаршысы. № 2. – 2024. – Б. 140-151. DOI: https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.50
3. Жиренов С.А. Ғаламның тілдік бейнесі: «Өмір-өлім» концептісінің танымдық табиғаты: филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2007. – 168 б.
4. Қошанова Ж. Қазақ тіліндегі «Байлық – кедейлік» концептісі: танымдық сипаты мен қызметі: филол. ғыл. канд. автореф. – Алматы, 2009. – 34 б.
5. Бияздықова Ә.Ә. Қазақ тіліндегі «бақыт» концептісінің танымдық сипаты мен қызметі: философ. ғыл. док. дис. – Алматы, 2014. – 192 б.
6. Плешков А.А., О времени и вечности в философии Платона и Платина // Вестник русской християнской гуманитарной академий. – № 3. – 2013. – С. 216-223.
7. Әбішев Қ.Ә., Әбжанов Т. Әлемдік философиялық мұра. – Алматы: Жазушы, 2005. – 568 б.
8. Михеева Л.Н. Время как лингвокультурологическая категория. – М: Флинта: Наука, 2006. – 96 с.
9. Abylova G.E., Aripzhan G.Zh. The concept of time in the ancient Turkic written monuments // Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. – 2023. – №3. – P. 7-19. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.01
10. Bigunova N., Dombrovska S. Language representation of the time concept in english oral narrative discourse // Orbislinguarum. – 2022 – №20 (1). – P. 78-85. DOI: 10.37708/ezs.swu.bg.v20i1.10
11. Чжао С. , Петровна П.К. Модус времени как лингвистическое понятие: к вопросу о средствах языковой репрезентации в художественном тексте // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2024. – № 4. – С. 7-15. DOI: https://doi.org/10.23951/1609-624X-2024-4-7-15
12. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. - Алматы: Сөздік-Словарь. 1997. – 368 б.
13. Жаңабекова А.Ә. Қазақ тіліндегі «уақыт» ұғымының тілдік парадигмасы: филол. ғыл. док. дис. – Алматы, 2010. – 349 б.
14. Кульманова З.Б. Уақыттың мәдениетаралық лингвистикалық модельдері //
Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы. – 2025 .– № 3. – Б. 201-215. DOI: https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.012
15. Дубова М.А. Концепт «время» в авторской языковой картине мира (на материале повести И.А. Бунина «Деревня») // Мир науки, культуры, образования. – 2021. –№1. – С. 411-413.
16. Блох Э. Принцип надежды. – М.: Прогресс, 1992. – 372 с.
17. Әбішов Қ. Философия. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 264 б.
18. Хайдеггер М. Исследовательская работа Вильгельма Дильтея и борьба за историческое мировоззрение в наши дни // Вопросы философии. – № 11. – 1995. – С. 119-146.

Т.Б. КУЛЫНТАЕВА
Евразийский гуманитарный институт имени А. Қ. Қусайынова, Астана, Казахстан
Ж.А. ДЖАМБАЕВА, А.Б. НУРГАЗИНА
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

КОНЦЕПТ «ВРЕМЯ» В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ И ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ

Аннотация. Статья посвящена когнитивно-лингвокультурологическому анализу семантико-структурных характеристик концепта «время» в казахском языке. Основная цель исследования раскрыть особенности концептуализации понятия времени в казахской картине мира, выявить и описать его семантические поля на основе языковых данных. В работе анализируется содержание представлений о времени, сложившихся в национальном мировоззрении казахского народа, систематизируется их языковая репрезентация.

В ходе исследования были выявлены и описаны взаимосвязанные концептуальные поля: «время — движение», «время — история», «время — преходящесть (мимолетность)», «время — надежда», «время — человеческая жизнь». на материале различных языковых единиц всесторонне охарактеризованы и проанализированы их семантические, аксиологические и культурные аспекты.

В качестве материала анализа использовались казахские пословицы и поговорки, фразеологизмы и иные языковые единицы. В поле «время — движение» время осмысливается как непрерывный, беспрерывный поток, тогда как в поле «время — история» оно представлено в тесной связи с исторической памятью народа и опытом эпох. Поле «время — преходящесть» раскрывает необратимый и мимолётный характер времени, а в поле «время — надежда» исследуются языковые репрезентации категорий ожидания, терпения и веры в будущее. В рамках поля «время — человеческая жизнь» время рассматривается как мера и показатель жизненного пути человека.

Результаты исследования свидетельствуют о том, что концепт «время» в казахском языке обладает многослойной структурой и наполнен историческим, культурным и ценностным содержанием. Выводы статьи вносят вклад в теоретические и прикладные исследования в области когнитивной лингвистики, лингвокультурологии и концептологии.

Ключевые слова: концепт «время», семантическое поле, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, языковая единица.

T.B. KULINTAEVA
A. K.Kusainov Eurasian Humanitarian Institute, Astana, Kazakhstan
Z.A. DZHAMBAEVA, A.B. NURGAZINA
L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

THE CONCEPT OF «TIME» IN KAZAKH: SEMANTIC FIELDS AND LINGUISTIC REALIZATION

Annotation. The article analyzes the cognitive linguocultural features of the concept «time» in Kazakh linguistic consciousness. The study aims to identify characteristics of time conceptualization in the Kazakh worldview and substantiate its semantic fields based on linguistic data.

The research identifies conceptual fields including «time as movement», «time as history», «time as transience», «time as hope» and «time as human life». These fields are analyzed through semantic, axiological, and cultural dimensions using linguistic evidence from Kazakh proverbs, sayings, and phraseological units.

Within the field of «time as movement» time is conceptualized as a continuous and uninterrupted flow. In the field of «time as history» it is closely associated with the historical memory of the nation and the experience of different epochs. The field of «time as transience» reveals the irreversible

and fleeting nature of time, while «time as hope» reflects linguistic representations of expectation, patience, and faith in the future. The field of «time as human life» considers time as a measure of the human life course.

The findings demonstrate that the concept of «time» in Kazakh linguistic consciousness has a multilayered structure enriched with historical, cultural, and value-based meanings, contributing to research in cognitive linguistics, linguocultural studies, and conceptology.

Keywords: the concept of «time», semantic fields, cognitive linguistics, linguocultural studies, linguistic unit.

References

1. Orazalieva E. Kognitivtık lingvistika: qalyptasuy men damuy. – Almaty: An Arys, 2006. – 312 b.

2. Aitkulova G.A., İslam D.A. Qazaq lingvomädeni tanymyndağy «eñbekqorlyq» konseptısı // İasaui universitetınıñ habarşysy. № 2. – 2024. – B. 140-151. DOI: https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.50

3. Jirenov S.A. Čalamnyñ tıldık beinesı: «Ömır-ölım» konseptısınıñ tanymdyq tabiğaty: filol. ğyl. kand. dis. – Almaty, 2007. – 168 b.

4. Qoşanova J. Qazaq tılındegı «Bailyq – kedeilık» konseptısı: tanymdyq sipaty men qyzmetı: filol. ğyl. kand. avtoref. – Almaty, 2009. – 34 b.

5. Biazdyqova Ä.Ä. Qazaq tılındegı «baqyt» konseptısınıñ tanymdyq sipaty men qyzmetı: filosof. ğyl. dok. dis. – Almaty, 2014. – 192 b.

6. Pleşkov A.A., O vremeni i vechnosti v filosofii Platona i Platina // Vestnik ruskoi hristianskoi gumanitarnoi akademi. – № 3. – 2013. – S. 216-223.

7. Äbışev Q. Ä., Äbjanov T. Älemdık filosofialyq mūra. – Almaty: Jazuşy, 2005. – 568 b.

8. Miheeva L.N. Vremä kak lingvokülturologicheskaia kategoria. – M: Flinta: Nauka, 2006. – 96 s.

9. Abylova G.E., Aripzhan G.Zh. The concept of time in the ancient Turkic written monuments // Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. – 2023. – №3. – P. 7-19. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.01

10. Bigunova N., Dombrovska S. Language representation of the time concept in english oral narrative discourse // Orbislinguarum. – 2022 – №20 (1). – P. 78-85. DOI: 10.37708/ezs.swu.bg.v20i1.10

11. Chjao S. , Petrovna P.K. Modus vremeni kak lingvisticheskoe ponätie: k voprosu o sredstvah iazykovoi reprezentasii v hudojestvennom tekste // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. – 2024. – № 4. – S. 7-15. DOI: https://doi.org/10.23951/1609-624X-2024-4-7-15

12. Qazaq dästürlı mädenietınıñ ensiklopedialyq sözdıgı. - Almaty: Sözdık-Slovär. 1997. – 368 b.

13. Jañabekova A.Ä. Qazaq tılındegı «uaqyt» ūğymynyñ tıldık paradigmasy: filol. ğyl. dok. ... dis. – Almaty, 2010. – 349 b.

14. Külmanova Z.B. Uaqyttyñ mädenietaralyq lingvistikalyq modelderı //
Abylai han atyndağy QazHQ jäne ÄTU Habarşysy. – 2025 .– № 3. – B. 201-215. DOI: https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.012

15. Dubova M.A. Konsept «vremä» v avtorskoi iazykovoi kartine mira (na materiale povesti İ.A. Bunina «Derevnä») // Mir nauki, kültury, obrazovania. – 2021. –№1. – S. 411-413.

16. Bloh E. Prinsip nadejdy. – M.: Progres, 1992. – 372 s.

17. Äbışov Q. Filosofia. – Almaty: Qazaq universitetı, 2001. – 264 b.

18. Haidegger M. İssledovatelskaia rabota Vilgelma Dilteia i börba za istoricheskoe mirovozzrenie v naşi dni // Voprosy filosofii. – № 11. – 1995. – S. 119-146.

Авторлар туралы мәлімет:

Кулынтаева Тогжан Бауыржановна – философия докторы (PhD), А.Қ.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлы интитутының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Кулынтаева Тогжан Бауыржановна – доктор философии (PhD), старший преподаватель Евразийского гуманитарного института имени А.К.Кусаинова, Астана, Казахстан.

Kulintayeva Togzhan Bauyrzhanovna – Doctor of Philosophy (PhD), Senior Lecturer, Eurasian Humanitarian Institute named after A.K.Kussainova, Astana, Kazakhstan.

Жамбаева Жанар Әбінсерікқызы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Джамбаева Жанар Абинсериковна – доктор филологических наук, ассоциированный профессор Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилёва, Астана, Казахстан.

Jambayeva Zhanar Abinserikovna – Doctor of Philology, Associate Professor of the L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Нургазина Айман Бекенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Нургазина Айман Бекеновна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилёва, Астана, Казахстан.

Nurgazina Aiman Bekenovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ҒТАМР 16.21.27
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.10

Б.Ғ. ҚАМБАРОВА[1]
Г.Т. БЕЙСЕНБЕКОВА[2]
Н.Х. ШАДИЕВА[3]
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан [1,2]
А.Қ.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан[3]
(e-mail: gabitqyzy96@mail.ru[1], gulbeisen@mail.ru[2], nur.shad22@mail.ru[3])

ЖАС КОГОРТАЛАРЫНЫҢ (X, Y, Z, ALPHA) ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІДЕГІ КОММУНИКАТИВТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Қазіргі таңда әлеуметтік желілер адамдардың қарым-қатынас жасау, ақпарат алмасу және өзін таныту кеңістігіне айналды. Дегенмен бұл ортадағы коммуникация барлық жаста бірдей жүзеге аспай, жас ерекшеліктеріне қарай тілдік таңдау, қарым-қатынас формасы мен коммуникативтік стратегия тұрғысынан өзгешеленеді. Мақалада X, Y, Z және Alpha жас когорталарының қазақтілді әлеуметтік желі кеңістігіндегі (Instagram, TikTok, Facebook) коммуникативтік мінез-құлқы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты — әртүрлі буын өкілдерінің тілдік таңдауы мен коммуникативтік стратегияларындағы айырмашылықтарды айқындау. Зерттеу барысында эмпирикалық деректерді жинау үшін арнайы әзірленген сауалнама әдісі қолданылып, нәтижелеріне статистикалық және лингвистикалық талдау жасалды. Сауалнама нәтижесі көрсеткендей, аға буын (X, Y) көбіне ақпараттық және кәсіби мазмұндағы мәтіндерге басымдық берсе, жас буын (Z, Alpha) мультимодалды және экспрессивті-эмоционалды коммуникацияға бейім. Зерттеу барысында әлеуметтік желінің әсерінен ойды қысқа, ықшам жеткізу дағдысының қалыптасуы мен тілдік нормалардың трансформациясы (сленг, эмодзи, гибридті стиль) сипатталды. Зерттеу қорытындылары медиалингвистика мен социолингвистика саласындағы қазақтілді цифрлық дискурс теориясын толықтырады.
Түйін сөздер: әлеуметтік желі, социолингвистика, прагматика, жас когорталары, коммуникативті ерекшеліктер.

Кіріспе. Қазіргі қоғамда әлеуметтік желілер адамдар арасындағы қарым-қатынастың негізгі ортасына айналды. Бұл кеңістікте адамдар өз ойын білдіреді, пікір алмасады және өзін танытады. Осы өзгерістер әлеуметтік желідегі коммуникацияның сипатына және тілдің қолданылу ерекшеліктеріне әсер етіп, дәстүрлі қарым-қатынас формаларынан өзгеше тілдік тәжірибелердің қалыптасуына алып келді. Сондықтан әлеуметтік желідегі коммуникация біркелкі емес, ол адамдардың жас ерекшелігіне, өмірлік тәжірибесіне және цифрлық ортада қалыптасуына байланысты әртүрлі көрініс табады. Зерттеу тақырыбын таңдауға Z және Alpha когорталарының әлеуметтік желілердегі белсенділігі мен олардың коммуникациясының ерекшеліктері түрткі болды. Z когортасы әлеуметтік желілерде контент өндіруші ретінде жиі көрінсе, Alpha когортасы визуалды контентті тұтынуға көбірек бейім болып қалыптасуда. Бұл айырмашылықтар тілдік құралдардың қолданылуына, мәтіннің көлеміне, визуалды элементтердің басым болуына әсер етеді. Бұған

дейінгі еңбектерде әлеуметтік желідегі тілдік нормалар, орфографиялық ауытқулар, сленг пен код-ауысым мәселелері қарастырылғанымен, жас когорталарының коммуникативтік ерекшеліктері арнайы зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Зерттеу барысында әлеуметтік желіні пайдалану мақсаты, контент өндіру мен тұтыну үлесі, сондай-ақ тілдік құралдарды қолдану ерекшеліктері салыстырмалы түрде сипатталады. Осы тұрғыдан алғанда, мақала қазақ тіліндегі әлеуметтік желі материалдары негізінде жас когорталары коммуникациясын лингвистикалық тұрғыда кешенді қарастыруға бағытталған.

Әлеуметтікжелілердегікоммуникацияныңылымитұрғыдазерттеуинтернеттіңжаппай таралуымен қатар XX ғасырдың соңында қалыптасып, қазіргі таңда бірнеше теориялық бағытты қамтитын кешенді зерттеу саласына айналды. Алғашқы кезеңдегі зерттеулерде цифрлық коммуникация жаңа технологиялық құбылыс ретінде қарастырылып, оның қоғамға, ақпарат таратуға және әлеуметтік қатынастарға әсері алдыңғы қатарға шығарылды. Бұл кезеңде интернет тілінің өзіндік табиғатын сипаттауға бағытталған еңбектерде онлайн қарым-қатынас дәстүрлі жазба және ауызша сөйлеудің арасындағы аралық форма ретінде түсіндірілді [1, 18]. Осы тұжырымдар цифрлық ортада тілдің жаңа қолданыс үлгілері қалыптасып келе жатқанын дәлелдегенімен, коммуникацияның жас ерекшеліктеріне байланысты әркелкілігі ол кезде дербес ғылыми мәселе ретінде қарастырылмады.

Кейінгі зерттеулерде интернет тілінің «жаңа тіл» немесе «жаңа стиль» екені жөнінде ғылыми пікірталас қалыптасты. Бірқатар зерттеушілер цифрлық коммуникацияда тілдік нормалардың өзгеруін тіл эволюциясының табиғи кезеңі ретінде қарастырса [2, 52], басқа еңбектерде бұл құбылыс тілдің емес, коммуникациялық стильдің өзгеруімен байланыстырылады [3, 115]. Осы пікірталас интернеттегі тілдік қолданысты біржақты бағалаудан бас тартып, оны әлеуметтік және прагматикалық контекстпен бірге қарастыру қажеттігін көрсетті.

2000 жылдардың ортасынан бастап әлеуметтік желілердің (Facebook, Twitter, кейінірек Instagram) кең таралуы цифрлық коммуникацияны зерттеудің жаңа кезеңін бастады. Бұл кезеңдегі еңбектерде әлеуметтік желілер әлеуметтік байланыстарды қалыптастыратын, өзін таныту мен идентификация жүзеге асатын кеңістік ретінде сипатталды [4, 41]. Зерттеушілер әлеуметтік желідегі коммуникацияның интерактивті, көпадресті және контекстке тәуелді сипатын атап көрсетті. Соның нәтижесінде әлеуметтік желідегі дискурс прагматикалық мақсаттарға, адресатқа әсер етуге және әлеуметтік рөлдерді айқындауға бағытталған үдеріс ретінде түсіндіріле бастады.

Коммуникацияны жас ерекшелігі тұрғысынан зерттеудің теориялық алғышарттары ұрпақтар теориясымен тығыз байланысты. Ұрпақтарды ғылыми тұрғыда жіктеу мәселесі XX ғасырдың басында К. Маннгеймнің еңбектерінен бастау алады. Ғалым ұрпақты биологиялық жаспен емес, белгілі бір әлеуметтік-тарихи кезеңде қалыптасқан ортақ тәжірибемен байланысты әлеуметтік феномен ретінде қарастырады [5, 83]. Маннгеймнің пікірінше, жастық шақта бастан кешкен тарихи оқиғалар тұлғаның дүниетанымына, құндылықтар жүйесіне және кейінгі коммуникациялық тәжірибесіне ұзақ мерзімді әсер етеді. Бұндай тұжырым ұрпақтық ерекшеліктерді түсіндіруде жас факторының әлеуметтік және мәдени өлшемін алдыңғы қатарға шығарды.

Кейінірек У.Штраус пен Н.Хау ұсынған ұрпақтарды жіктеу теориясында белгілі бір уақыт аралығында өмір сүрген адамдар «әлеуметтік ұрпақ» ретінде қарастырылды [6, 64]. Авторлар ұрпақтардың құндылықтары мен мінез-құлқы тарихи, саяси және мәдени өзгерістермен тығыз байланысты қалыптасатынын көрсетеді. Бұл тұжырымдама эмпирикалық деректердің жеткіліксіздігі үшін сынға алынғанымен, ұрпақтық айырмашылықтарды жүйелі түрде сипаттауға мүмкіндік берген маңызды теориялық қадам ретінде бағаланды. Аталған теориялар қазіргі цифрлық коммуникацияны зерттеуде ұрпақтық факторды ескерудің методологиялық негізін құрайды.

2010 жылдардан бастап Generation X, Y, Z ұғымдары әлеуметтік желілерді пайдалану тәжірибесін сипаттауда кеңінен қолданылды. Ұрпақтарды былайша топтауға байланысты қазіргі зерттеулерде Pew Research Center ұсынған тәсіл кеңінен қолданылады. Орталық

ұрпақтар арасындағы шекараны қатаң хронологиялық межемен емес, қоғамдағы саяси, экономикалық және технологиялық өзгерістермен байланыстыра қарастырады [7, 23]. Осы тұрғыдан алғанда, Z және Alpha когорталарының қалыптасуы әр елде бірдей уақыт аралығына сәйкес келе бермейді. Мәселен, Батыс елдерінде Z когортасының цифрлық ортада қалыптасуы смартфондар мен әлеуметтік желілердің ерте таралуымен байланысты болса, Қазақстан жағдайында бұл үдеріс салыстырмалы түрде кешірек жүзеге асты. Елдегі интернеттің жаппай таралуы, мобильді технологиялардың қолжетімділігі және әлеуметтік желілердің белсенді қолданылуы XXI ғасырдың алғашқы онжылдығына сәйкес келеді. Осы ерекшелік Қазақстандағы Z когортасының коммуникативтік тәжірибесін Батыс елдеріндегі қатарластарынан ішінара өзгеше қалыптастырды және бұл айырмашылықты тілдік тұрғыда арнайы талдау қажеттігін көрсетеді. Әсіресе Z когортасына арналған еңбектерде бұл буынның цифрлық ортада қалыптасқан «digital natives» екені, олардың қысқа, визуалды және эмоцияға негізделген коммуникацияға бейімділігі атап өтілді [8, 34]. Бұл зерттеулер Z когортасының коммуникациясын дербес феномен ретінде қарастыруымен маңызды болғанымен, олардың тілдік құралдарды қолдану ерекшеліктері көбіне психологиялық және әлеуметтік сипаттамалар аясында ғана түсіндірілді. Сонымен қатар кейбір зерттеушілер «digital natives» ұғымының өзін сынға алып, жас ерекшеліктеріне байланысты айырмашылықтарды технологиямен емес, әлеуметтік орта мен тәжірибемен байланыстыру қажет екенін көрсетті [9, 778]. Бұндай пікірталас ұрпақтық коммуникацияны біржақты түсіндіруден бас тартып, тілдік мінез-құлықты нақты деректер арқылы талдаудың маңызын арттырды. Ал Y когортасына қатысты еңбектерде бұл топтың әлеуметтік желілерді ақпарат алу, кәсіби имидж қалыптастыру және әлеуметтік капитал жинау мақсатында пайдаланатыны көрсетілді [10, 45]. Алайда Y және Z когорталарының коммуникациясы көбіне салыстырмалы түрде емес, жеке-жеке қарастырылып, олардың тілдік мінез-құлқындағы айырмашылықтар жүйелі түрде сипатталмады.

Соңғы жылдары ғылыми назар Alpha когортасына ауыса бастады. Бұл когорта көбіне цифрлық технологиямен ерте танысқан, визуалды контентті басым қабылдайтын ұрпақ ретінде сипатталады. Зерттеулерде Alpha өкілдерінің экрандық ортаға бейімділігі, визуалды ақпаратты тез қабылдауы, мәтінге қарағанда бейне мен суретке көбірек мән беруі атап өтіледі [11, 108]. Десек те бұл тұжырымдар негізінен психология мен педагогика саласында жасалып, Alpha когортасының әлеуметтік желідегі коммуникациясының тілдік сипаты, мәтінмен қарым-қатынасы және коммуникативтік мінез-құлқы лингвистикалық тұрғыда толық қарастырылмай келеді.

Орыс және қазақ тіл білімінде әлеуметтік желі коммуникациясын зерттеу батыс ғылымымен салыстырғанда кеш қалыптасты. Орыс тіл білімінде интернет-дискурс, блогтар мен комментарий мәдениетіне арналған еңбектер болғанымен, олар көбіне дискурс типтері мен жанрлық ерекшеліктерге бағытталды. Қазақ тіл білімінде әлеуметтік желі тіліне қатысты зерттеулер соңғы жылдары ғана пайда болып, негізінен орфографиялық ауытқулар, сленг, код-ауысым сияқты жекелеген тілдік құбылыстарды сипаттаумен шектелді. Ал жас когорталарының әлеуметтік желідегі коммуникативтік мінез-құлқын кешенді түрде, салыстырмалы әрі лингвистикалық тұрғыда қарастыратын зерттеулер әлі де жеткіліксіз.

Осылайша қарастырылған ғылыми еңбектер әлеуметтік желідегі коммуникацияны зерттеудің теориялық негізін қалыптастырғанымен, жас когорталарының коммуникативтік мінез-құлқын бір кешенде, тілдік және прагматикалық тұрғыда салыстыра талдау қажеттігін айқын көрсетеді. Әсіресе қазақтілді әлеуметтік желі сегментінде X, Y, Z және Alpha когорталарының коммуникациясын жүйелі түрде сипаттау қазіргі таңда өзекті ғылыми міндеттердің бірі болып отыр. Ұсынылып отырған зерттеу алдыңғы еңбектердің теориялық тұжырымдарына сүйене отырып, олардың шектеулерін еңсеруге және жас когорталарының әлеуметтік желідегі коммуникативтік мінез-құлқын салыстырмалы лингвистикалық тұрғыда жаңа қырынан сипаттауға бағытталған.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Аталған зерттеуде әлеуметтік желідегі коммуникативтік мінез-құлықтың жас когорталарына (X, Y, Z, Alpha) тәуелді қалыптасу ерекшеліктерін анықтау мақсатында әлеуметтік-лингвистикалық сауалнама жүргізілді. Зерттеу дизайны эмпирикалық деректер мен лингвистикалық талдау әдістерін ұштастыруға негізделіп, жас ерекшеліктеріне байланысты коммуникациядағы айырмашылықтарды кешенді түрде сипаттауға бағытталды.

Әдістемелік негіз ретінде қазақстандық социолингвистика мектебінің негізін салушы Э.Д.Сүлейменованың тілдік жағдаяттарды моделдеу теориясы [12, 12] және Б.Хасановтың тілдік қатынастарды әлеуметтік тұрғыдан саралау тұжырымдамалары басшылыққа алынды [13, 44]. Сауалнаманың негізгі мақсаты – әлеуметтік желідегі коммуникацияның біртекті емес екенін және оның пайдаланушылардың жас ерекшелігіне, цифрлық ортада қалыптасу деңгейіне байланысты өзгеретінін анықтау.

Сауалнама барысында X, Y, Z және Alpha жас когорталарының әлеуметтік желіні пайдалану мақсаты, контент тұтыну мен өндіру үлесі, сондай-ақ тілдік құралдарды таңдау ерекшеліктері өзара салыстырылып талданды. Атап айтқанда, Z когортасының әлеуметтік желілерде белсенді контент өндіруші ретінде көрінетіні, ал Alpha когортасының негізінен визуалдыформаттағыконтенттітұтынушыретіндеқалыптасыпкележатқаныэмпирикалық деректер негізінде көрсетіледі. Сауалнама нәтижелерін өңдеуде Г. Смағұлованың мәтіннің мағыналық тұтастығы мен лингвистикалық прагматикасы туралы қағидалары қолданылды [14, 28]. Сауалнама Google Forms платформасы арқылы онлайн форматта жүргізіліп, әр жас когортасынан 20-30 респондент қамтылды. Сауалнама барысында респонденттердің қандай әлеуметтік желілерді қолданатыны, оларды қандай мақсатта пайдаланатыны және коммуникацияның қандай форматтарын (жазбаша, визуалды, аралас) басым қолданатыны анықталды. Сонымен қатар зерттеу материалы ретінде қазақтілді әлеуметтік желілердегі посттар, комментарийлер және сторис сипаттамалары іріктеліп алынды. Талдауға тек ашық қолжетімді контент енгізілді, ал Alpha когортасына қатысты материалдар жас ерекшелігіне байланысты этикалық талаптарды сақтай отырып, жалпылама және жанама сипатта қарастырылды.

Зерттеу нәтижелерінің теориялық маңызы әлеуметтік желі дискурсының жас когорталарынатәуелдіқалыптасатынындәлелдеуіменжәнемедиалингвистика,прагматика, социолингвистика салаларын жаңа эмпирикалық деректермен толықтыруымен айқындалады. Ал практикалық маңызы қазақ тіліндегі цифрлық контентті дамытуда, білім беру мен медиа саласында, сондай-ақ әртүрлі жас аудиториясына бағытталған коммуникация стратегияларын әзірлеуде қолданылуымен сипатталады. Бұған дейінгі зерттеулерде көбіне Z когортасы жеке қарастырылып, шетелдік немесе орыс тілді материалдарға басымдық берілген болса, бұл зерттеу X, Y, Z және Alpha жас когорталарын бір кешенде, қазақтілді әлеуметтік желі материалы негізінде, коммуникативтік мінез-құлықты тілдік тұрғыда салыстыра сипаттауға бағытталуымен ерекшеленеді.

Талқылау мен бақылау. Зерттеу барысында жүргізілген сауалнамаға барлығы 60 респондент қатысты. Олардың жас құрылымы бойынша 50%-ын Z (зумерлер) когортасы, 30%-ын Y (миллиениалдар), 20%-ын X когортасы құрады. Мұндай көрсеткіш зерттеу нәтижелерінде Z ұрпағының коммуникативтік ерекшеліктерінің басым көрінуіне ықпал еткенін ескеру қажет. Сауалнама нәтижелері әлеуметтік желілерді пайдалану тәжірибесінің қазіргі таңда айтарлықтай трансформацияланғанын көрсетеді.

Ең алдымен, қолданылатын платформаларға қатысты деректер әлеуметтік желі кеңістігінде визуалды контентке негізделген платформалардың жетекші орын алатынын көрсетеді. Респонденттердің 71,2%-ы Instagram-ды, 50,8%-ы TikTok-ты жиі қолданатынын көрсетсе, Threads (27,1%) пен Facebook (20,3%) платформаларының үлесі салыстырмалы түрде төмен екені анықталды. Бұл көрсеткіштер әлеуметтік желілердегі қазақтілді контенттің сапасы мен форматы қолданушылардың сұранысына сай өзгеріп жатқанын дәлелдейді. Аталған үрдіс, әсіресе, цифрлық ортада қалыптасқан Z когортасының «digital native» ретіндегі коммуникативтік ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Сонымен қатар

бұл құбылыс D. Crystal ұсынған интернет тілінің дәстүрлі жазба мен ауызша сөйлеудің аралық формасы ретінде қалыптасуы туралы тұжырымымен үйлеседі [1]. Facebook платформасының салыстырмалы түрде төмен көрсеткіші (20,3%) дәстүрлі мәтіндік коммуникацияның маңыздылығының біртіндеп әлсіреп келе жатқанын көрсетеді.

Сурет 1 – қолданылатын платформаларға қатысты деректер.

Әлеуметтік желіде өткізілетін уақыт бойынша респонденттердің жартысынан көбі (50,8%) күніне 1–3 сағат, ал 27,1%-ы 3–5 сағат, 10,2%-ы 5 сағаттан артық уақыт жұмсайтынын көрсетті. Бұл көрсеткіштер әлеуметтік желілердің күнделікті өмірдің маңызды бөлігіне айналғанын және оның коммуникативтік тәжірибеге тұрақты әсер ететінін дәлелдейді.

Сурет 2 – Әлеуметтік желіде өткізілетін уақыт

Әлеуметтік желілерді пайдалану мақсаттарына қатысты ең жоғары көрсеткіш ақпарат алу (79,7%) болды. Демек әлеуметтік желілердің тек ойын-сауық құралы емес, ақпараттық ресурсқа айналғанын көрсетеді. Сонымен қатар қарым-қатынас орнату (39%), уақыт өткізу (37,3%), кәсіби мақсат (35,6%) сияқты көрсеткіштер әлеуметтік желілердің көпфункционалды коммуникациялық алаң екенін дәлелдейді. Пассивті бақылау (27,1%) көрсеткіші де маңызды, мұнда пайдаланушылардың едәуір бөлігі белсенді қатысушы емес, бақылаушы рөлінде екенін көрсетеді.

Сурет 3 – Әлеуметтік желілерді пайдалану

Контент өндіру деңгейіне қатысты нәтижелер респонденттердің көпшілігі тұрақты контент жасаушы емес екенін көрсетті. Атап айтқанда, 52,5%-ы контентті кейде ғана жариялайды, 25,4%-ы қажеттілікке қарай, ал тек 8,5%-ы жиі жариялайды. Әлеуметтік желілердегі мұндай құбылысты «silent majority» деп атайды, яғни пассивті немесе жартылай белсенді қолданушылардың басымдығын дәлелдейді.

Сурет 4 – Әлеуметтік желілерде контент жариялау жиілігі

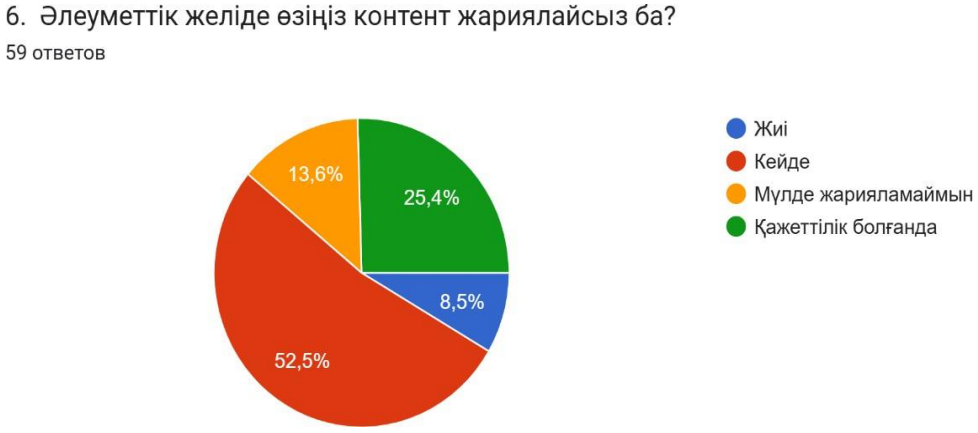

Коммуникация форматына қатысты сторис (39,7%) ең танымал формат ретінде анықталды. Бұл қысқа, уақытша және визуалды контенттің басымдығын көрсетеді. Сонымен қатар аралас формат (32,8%), яғни мәтін, сурет және видеоның біріктірілуі де кең таралған. Ал дәстүрлі мәтіндік посттар (17,2%) мен видеолар (10,3%) салыстырмалы түрде төмен көрсеткішке ие. Бұл нәтижелер қазіргі цифрлық коммуникацияның мультимодалды сипатқа ие екенін көрсетеді.

Сурет 5 – Әлеуметтік желідегі басым коммуникация форматтары

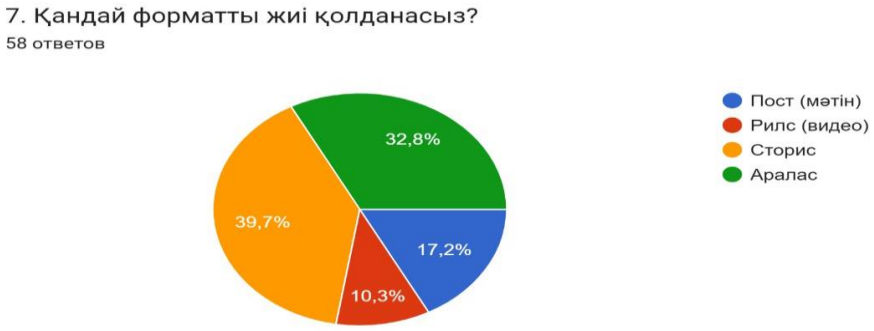

Эмодзи қолдану бойынша респонденттердің 47,5%-ы тұрақты қолданатынын, 35,6%-ы сирек қолданатынын көрсетті. Эмодзидің эмоцияны жеткізудің маңызды құралына айналғаны көрініп тұр және жазбаша коммуникацияның бейвербалды элементтермен толыққанын көрсетеді.

Сурет 6 – Коммуникацияда эмодзилерді қолдану жиілігі

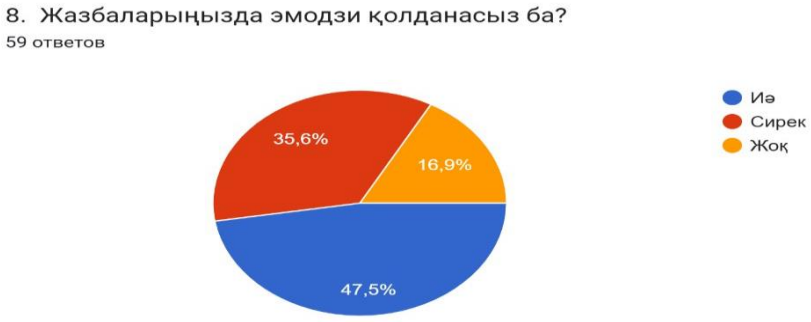

Тілдік ерекшеліктерге қатысты ең жоғары көрсеткіш қысқа, ықшам сөйлемдер (59,3%) болды. Сонымен қатар әдеби тіл (33,9%), эмодзи (23,7%), бейресми ауызекі элементтер (18,6%) және сленг (13,6%) байқалды. Бұндай көрсеткіш әлеуметтік желі тілінің толық бейресми емес, бірақ ықшамдалған, гибридті сипатқа ие екенін айқындайды.

Сурет 7 – Әлеуметтік желі пайдаланушыларының тілдік құралдарды қолдану көрсеткіші

Нәтижелер. «Әлеуметтік желілердегі қарым-қатынасыңыз сіздің күнделікті сөйлеу (немесе жазу) тіліңізге немесе ойыңызды жеткізу тәсіліңізге қалай әсер етті деп ойлайсыз? Өз ойыңызды қысқаша сипаттап жазыңыз» деген сұраққа берілген жауаптарды талдау нәтижесінде әлеуметтік желінің тілге әсері бірнеше бағытта көрінетіні анықталды.

Біріншіден, көптеген респонденттер әлеуметтік желілердің ойды қысқа әрі нақты жеткізу дағдысын қалыптастырғанын атап өтті. Мысалы, «ойымды қысқа, нақты жеткізуге үйретті», «ақпаратты ықшам беруге дағдыландым» деген пікірлер жиі кездеседі. Бұл цифрлық коммуникацияның когнитивтік ықпалын көрсетеді.

Екіншіден, кейбір жауаптарда әлеуметтік желілердің тілдік дағдыларды дамытуға оң әсері көрсетілген: «әдеби тілде сөйлеуге әсер етті» деген пікірлер бар. Бұл әлеуметтік желілердің тек теріс емес, белгілі бір деңгейде позитивті әсері де бар екенін дәлелдейді.

Үшіншіден, респонденттердің бір бөлігі теріс әсерлерді атап өткен. Атап айтқанда, «сленг сөздерді жиі қолдана бастадым», «грамматикалық қателер көбейді», «тірі қарым-қатынас азайды» деген пікірлер кездеседі. Сонымен қатар әлеуметтік желінің адамдарды «интровертке айналдыруы мүмкін» деген сыни көзқарастар да байқалды.

Төртіншіден, кейбір респонденттер әлеуметтік желінің әсері жоқ немесе әлсіз екенін атап өткен. Бұл пікірлер әлеуметтік желінің әсері пайдаланушының жеке тілдік тәжірибесіне байланысты екенін көрсетеді. Жалпы алғанда, талдау нәтижелері әлеуметтік желілердің тілге екіжақты әсер ететінін көрсетті: бір жағынан, ол коммуникацияны ықшам, жылдам және тиімді етсе, екінші жағынан, тілдік нормалардың әлсіреуіне және бейресми элементтердің көбеюіне ықпал етеді.

Сауалнама нәтижелері әлеуметтік желілерді пайдалану тәжірибесінің қазіргі таңда айтарлықтай трансформацияланғанын көрсетеді.

Ең алдымен, қолданылатын платформаларға қатысты деректер визуалды контентке негізделген желілердің жетекші орын алатынын айқындады. Респонденттердің 71,2%-ы Instagram-ды, 50,8%-ы TikTok-ты жиі қолданады. Бұл көрсеткіштер әлеуметтік желілердегі қазақтілді контенттің сапасы мен форматы қолданушылардың сұранысына сай өзгеріп жатқанын дәлелдейді. Отандық зерттеушілер Н.Т.Шыңғысова мен Н.М.Касымбекова атап өткендей, цифрлық ортадағы қазақ тілінің бәсекеге қабілеттілігі контенттің сапасы мен креативтілігіне тікелей байланысты [15, 38].

Әлеуметтік желілерді пайдалану мақсаттарына қатысты ең жоғары көрсеткіш ақпарат алу (79,7%) болды. Бұл Z буынының ақпаратты тұтыну әдеттерімен тығыз байланысты. С.З.Ербосынова мен А.Б.Болатхан зерттеулерінде көрсеткендей, ақпаратты жиі тұтыну ақпаратты үстірт қабылдауға (клиптік ойлау) және визуалды контентке басымдық береді [16, 126].

Орта жастағы респонденттердің (X және Y когорталары) жауаптарында әлеуметтік желілердің психологиялық әсері де байқалды. Сауалнама барысында респонденттердің бір бөлігі желінің «тірі қарым-қатынасты азайтатынын» атап өткен. А.С. Құрмашованың талдауынша, орта жастағы қолданушылар үшін виртуалды орта көбінесе стрессті азайту және әлеуметтік қолдау іздеу алаңы [17, 40].

Сауалнама нәтижесінде анықталған тілдік ерекшеліктерге тоқталсақ, ең жоғары көрсеткіш қысқа, ықшам сөйлемдерге (59,3%) тиесілі. Сонымен қатар респонденттердің 47,5%-ы эмодзиді тұрақты қолданады. Жалпы алғанда, талдау нәтижелері әлеуметтік желілердің тілге екіжақты әсер ететінін көрсетті: ол коммуникацияны жылдам әрі тиімді еткенімен, дәстүрлі тілдік нормалардың трансформациялануына ықпал етеді.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу әлеуметтік желілердегі коммуникацияның біркелкі емес екенін және оның жас ерекшеліктеріне қарай айтарлықтай өзгеретінін көрсетті. Бүгінгі күні адамдардың қарым-қатынас жасау тәсілі айтарлықтай өзгеріп, мәтіндік форматтан гөрі қысқа, визуалды және жылдам ақпарат алмасуға негізделген жаңа үлгі қалыптасып отырғаны байқалады. Әсіресе Z ұрпағы бұл өзгерістердің негізгі қозғаушысы ретінде көрінеді. Бұл мақаланың басты маңызы – қазақ тіліндегі әлеуметтік желі коммуникациясын нақты деректер негізінде сипаттауға талпыныс жасауында.

Яғни, жалпы пікір емес, нақты сауалнама нәтижелері арқылы қазіргі тілдік үрдістердің қалай өзгеріп жатқанын көрсетуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеу әлеуметтік желідегі қазақ тілінің қолданылу ерекшеліктерін түсінуге белгілі бір деңгейде үлес қосады. Теориялық тұрғыдан бұл жұмыс медиалингвистика, социолингвистика және цифрлық коммуникация салалары үшін маңызды. Себебі ол жас когорталарының тілдік мінез-құлқын салыстыра қарастырып, әлеуметтік желі тілінің қалай қалыптасып жатқанын көрсетеді. Бұл бағыттағы зерттеулер әлі де аз екенін ескерсек, аталған жұмыс осы олқылықтың орнын толтыруға бағытталған қадамдардың бірі десек болады. Зерттеу нәтижелерін:

- білім беру саласында (оқушылар мен студенттердің тілдік дағдыларын дамытуда),
- медиа және SMM саласында (контентті дұрыс аудиторияға бейімдеуде),
- мемлекеттік тіл саясаты аясында (қазақ тілінің цифрлық ортадағы қолданысын арттыруда) қолдануға болады. Сонымен қатар бұл нәтижелер әртүрлі жас аудиториясымен жұмыс істейтін мамандарға (мұғалімдер, журналистер, контент жасаушылар) олардың тілдік және коммуникативтік ерекшеліктерін ескеруге көмектеседі.

Зерттеу көрсеткендей, әлеуметтік желілер тілге тек теріс немесе тек оң әсер етеді деп біржақты айтуға болмайды. Бір жағынан, ол ойды қысқа әрі нақты жеткізуге үйретеді, жаңа сөздердің пайда болуына ықпал етеді. Екінші жағынан, сленгтің көбеюі, тілдік нормалардың әлсіреуі сияқты мәселелер де бар. Сондықтан бұл үрдісті бақылап, дұрыс бағытта дамыту маңызды.

Әдебиеттер

1. Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 272 p.
2. Baron N. S. Always On: Language in an Online and Mobile World. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 320 p.
3. Papacharissi Z. A Private Sphere: Democracy in a Digital Age. – Cambridge: Polity Press, 2010. – 224 p.
4. boyd d. Social Network Sites as Networked Publics: Affordances, Dynamics, and Implications // A Networked Self. – New York: Routledge, 2011. – P. 39–58.
5. Маннгейм К. Проблема поколений // Социология культуры. – М.: ИНИОН РАН, 1994. – С. 47–83.
6. Strauss W., Howe N. Generations: The History of America's Future, 1584–2069. – New York: William Morrow, 1991. – 538 p.
7. Pew Research Center. Defining Generations: Where Millennials End and Generation Z Begins. – Washington, DC, 2019. – URL: https://www.pewresearch.org (дата обращения: 20.03.2026).
8. Tapscott D. Grown Up Digital: How the Net Generation Is Changing Your World. – New York: McGraw-Hill, 2009. – 384 p.
9. Bennett S., Maton K., Kervin L. The "digital natives" debate: A critical review of the evidence // British Journal of Educational Technology. – 2008. – Vol. 39. №. – 5. – P. 775–786.
10. Seemiller C., Grace M. Generation Z: A Century in the Making. – New York: Routledge, 2016. – 208 p.
11. McCrindle M., Wolfinger E. The ABC of XYZ: Understanding the Global Generations. – Sydney: UNSW Press, 2010. – 248 p.
12. Сүлейменова Э.Д. Тілдік жағдаят және тілдік ұжым: Әлеуметтік лингвистика мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 230 б.
13. Хасанов Б. Тілдік қатынас және ұлтаралық байланыс. – Алматы: Ана тілі, 1990. – 186 б.
14. Смағұлова Г. Мәтін лингвистикасы және прагматикасы. – Алматы: Арыс, 2005. – 192 б.
15. Шыңғысова Н.Т., Касымбекова Н.М. Әлеуметтік желілердегі қазақтілді контенттің өзекті мәселелері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Журналистика сериясы. – 2024. – № 1 (146). – Б. 36–46. DOI: https://doi.org/10.26577/JPsS.2021.v77.i2.05

16. Ербосынова С.З., Болатхан А.Б. Жастар және жаңа медиа: Z буынының ақпаратты тұтыну әдеттері // Qazaq Journal of Young Scientist. – 2025. – Vol. 3. – № 6. – Б. 124–128.

17. Құрмашова А.С. Орта жастағы адамдардың әлеуметтік желілерге тәуелділігінің психологиялық аспектілері // Хабаршы. Психология және социология сериясы. – 2021. – №2(77). – Б. 38-47. DOI: https://doi.org/10.26577/JPsS.2021.v77.i2.05

Б.Г. КАМБАРОВА, Г.Т. БЕЙСЕНБЕКОВА
Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Н.Х. ШАДИЕВА
Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

КОММУНИКАТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВОЗРАСТНЫХ КОГОРТ (X, Y, Z, ALPHA) В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ

Аннотация. В настоящее время социальные сети стали пространством для общения, обмена информацией и самовыражения людей. Однако коммуникация в этой среде не осуществляется одинаково для всех возрастов; она различается в зависимости от возрастных особенностей с точки зрения языкового выбора, форм общения и коммуникативных стратегий. В статье рассматривается коммуникативное поведение возрастных когорт X, Y, Z и Alpha в казахскоязычном пространстве социальных сетей (Instagram, TikTok, Facebook). Цель исследования — выявить различия в языковом выборе и коммуникативных стратегиях представителей разных поколений. Для сбора эмпирических данных в ходе исследования был использован метод специально разработанного анкетирования, результаты которого подверглись статистическому и лингвистическому анализу. Результаты опроса показали, что старшее поколение (X, Y) отдает предпочтение текстам информационного и профессионального содержания, в то время как молодое поколение (Z, Alpha) склонно к мультимодальной и экспрессивно-эмоциональной коммуникации. В ходе исследования были описаны формирование навыков краткого и лаконичного изложения мыслей под влиянием социальных сетей, а также трансформация языковых норм (сленг, эмодзи, гибридный стиль). Выводы исследования дополняют теорию казахскоязычного цифрового дискурса в области медиалингвистики и социолингвистики.

Ключевые слова: социальные сети, социолингвистика, прагматика, возрастные когорты, коммуникативные особенности.

B.G. KAMBAROVA, G.T. BEISSENBEKOVA,
Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan
N.H. SHADIYEVA
A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

COMMUNICATIVE FEATURES OF AGE COHORTS (X, Y, Z, ALPHA) IN SOCIAL MEDIA

Annotation. In the contemporary world, social media have become a key space for communication, information exchange, and self-presentation. However, communication within this environment is not uniform across all age groups; rather, it varies depending on age-related characteristics, which are reflected in language choice, forms of interaction, and communicative strategies.

The article examines the communicative behavior of X, Y, Z, and Alpha age cohorts within the Kazakh-speaking social media landscape (Instagram, TikTok, Facebook). The study aims to identify differences in language choices and communicative strategies among representatives of different generations. To collect empirical data, a specially designed survey method was employed, and the results were subjected to statistical and linguistic analysis. The survey results indicate that the older generations (X, Y) primarily prioritize informational and professional content, whereas the younger generations (Z, Alpha) lean towards multimodal and expressive-emotional communication. The study describes the development of skills for concise and brief expression of thoughts under the

influence of social media, as well as the transformation of linguistic norms (slang, emojis, hybrid style). The findings of the research contribute to the theory of Kazakh-language digital discourse in the fields of media linguistics and sociolinguistics.

Keywords: social media, sociolinguistics, pragmatics, age cohorts, communicative features.

References

1. Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 272 p.
2. Baron N. S. Always On: Language in an Online and Mobile World. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 320 p.
3. Papacharissi Z. A Private Sphere: Democracy in a Digital Age. – Cambridge: Polity Press, 2010. – 224 p.
4. boyd d. Social Network Sites as Networked Publics: Affordances, Dynamics, and Implications // A Networked Self. – New York: Routledge, 2011. – P. 39–58.
5. Manngeim K. Problema pokoleni // Sosiologia kültury. – M.: İNİON RAN, 1994. – S. 47–83.
6. Strauss W., Howe N. Generations: The History of America's Future, 1584–2069. – New York: William Morrow, 1991. – 538 p.
7. Pew Research Center. Defining Generations: Where Millennials End and Generation Z Begins. – Washington, DC, 2019. – URL: https://www.pewresearch.org (data obraşenia: 20.03.2026).
8. Tapscott D. Grown Up Digital: How the Net Generation Is Changing Your World. – New York: McGraw-Hill, 2009. – 384 p.
9. Bennett S., Maton K., Kervin L. The "digital natives" debate: A critical review of the evidence // British Journal of Educational Technology. – 2008. – Vol. 39. – № 5. – P. 775–786.
10. Seemiller C., Grace M. Generation Z: A Century in the Making. – New York: Routledge, 2016. – 208 p.
11. McCrindle M., Wolfinger E. The ABC of XYZ: Understanding the Global Generations. – Sydney: UNSW Press, 2010. – 248 p.
12. Süleimenova E.D. Tıldık jağdaiat jäne tıldık ūjym: Äleumettık lingvistika mäseleleri. – Almaty: Qazaq universitetı, 2011. – 230 b.
13. Hasanov B. Tıldık qatynas jäne ūltaralyq bailanys. – Almaty: Ana tılı, 1990. – 186 b.
14. Smağūlova G. Mätın lingvistikasy jäne pragmatikasy. – Almaty: Arys, 2005. – 192 b.
15. Şyñğysova N.T., Kasymbekova N.M. Äleumettık jelılerdegı qazaqtıldı kontenttıñ özektı mäseleleri // L.N. Gumilev atyndağy Eurazia ūlttyq universitetınıñ Habarşysy. Jurnalistika seriasy. – 2024. – № 1 (146). – B. 36–46. DOI: https://doi org/10.32523/2616-7174-2024-146-1-36-46
16. Erbosynova S.Z., Bolathan A.B. Jastar jäne jaña media: Z buynynyñ aqparatty tūtynu ädetterı // Qazaq Journal of Young Scientist. – 2025. – Vol. 3. – № 6. – B. 124–128.
17. Qūrmaşova A.S. Orta jastağy adamdardyñ äleumettık jelılerge täueldılığınıñ psihologialyq aspektıleri // Habarşy. Psihologia jäne sosiologia seriasy. – 2021. – № 2 (77). – B. 38–47. DOI: https://doi.org/10.26577/JPsS.2021.v77.i2.05

Авторлар туралы мәлімет:

Қамбарова Бекзат Ғабитқызы – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Камбарова Бекзат Габиткызы – докторант Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан.

Kambarova Bekzat Gabitkyzy – doctoral student at the Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan.

Бейсенбекова Гулназ Турлыбаевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан.

Бейсенбекова Гулназ Турлыбаевна – кандидат педагогических наук, ассоцированный профессор Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан.

Beisenbekova Gulnaz Turlybaevna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan.

Шадиева Нұргүл Хамзаханқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, А.Қ.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан.

Шадиева Нургуль Хамзахановна – кандидат педагогических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К.Кусаинова, Астана, Казахстан.

Shadiyeva Nurgul Hamzahanovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, A.K.Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

ҒТАМР 16.21.41
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.11

***Б.С. ҚАПАЛБЕК[1]**
Ә.Р. АЛПЫСБАЙ[2]
М.Ж. ТУРКБЕНБАЕВА[3]
Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы, Қазақстан[1,2,3]
(e-mail: zhomart_til@mail.ru[1], alpysbai.aliya@bk.ru[2], mtdi_2021@mail.ru[3])

*ЖЫЙЫРМАНШЫ ДЕП ЖАЗУ ҚАЙ НОРМА?

Аңдатпа. Бұл мақаланың мақсаты – қазір қоғамда көп талқыланып, түрлі-түрлі нұсқа ұсынылып жүрген жиырмасыншы сан есімін қазақ тілінің нормасына сай жазудың фактологиялық материалдар келтіру арқылы ғылыми-әдістемелік тұрғыдан негізделген нұсқасын ұсыну. Қазақ емлесіндегі ала-құлалықты жою үшін мұндай грамматикалық талдаулар өте қажет. Аталған сан есім бойынша ғалымдар арасындағы пікірлердің сан алуандығы зерттеу жұмысының өзектілігін көрсетеді. Коммуникативтік нормада сөздің екі буынмен айтылатындығы сауалнама жүргізу арқылы анықталады. Қазақ тілінің дыбыстық заңына сәйкес дұрыс жазылу нұсқасы ұсынылады. Сан есімге реттік мағына білдіретін -ыншы, -інші жұрнағының жалғану жүйесі беріледі. Элизия құбылысы заңдылығымен сөз ішінде қатар келген екі дауысты дыбыстың алдыңғысы түсіп қалатындығы мысалдар арқылы дәлелденеді. «Жыйырма» сан есімінің қазақ тілінде қалыптасқан жүйеге қайшы келіп тұрғандығы анықталады. Тілдік нормада осы реттік сан есімдерді жазудың дұрыс нұсқасы ұсынылады. «Жыйырма» сан есімінің қазіргі орфографиялық сөздіктерде қате жазылып жүргендігі дәлелденеді. Осының барлығы жұмыстың практикалық құндылығын көрсетеді.
Түйін сөздер: дыбыс заңдылықтары, тілдік норма, коммуникативтік норма, элизия, буын.

Кіріспе. Бұл мақалада лингвистика ғылымында баяғыдан белгілі тіл мен сөйлеудің (язык и речь) зерттеу нысаны ретінде екі белдеуде жатқан құбылыс екендігі айтылады. Осының негізінде лингвистикада тілдік және коммуникативтік норма болатындығы дәлелденеді. Фактологиялық материал ретінде «жыйырма» сан есімі лингвистикалық талдауға түседі. Алдымен «жыйырма» сан есімінің қазіргі орфографиялық сөздіктерде қате жазылып жүргендігі дәлелденеді.

«Бұл – тілдік норма», – дейді мамандар. Бұдан өзге сөйлеу нормасы деген бар. Ретімен айтсақ, қазақ тілінде -ыншы, -інші қосымшалары реттік сан есім жасайды: он+ыншы, бес+інші, алт(ы)+ыншы, жет(і)+інші және т.б. Түбір сан есім дауысты дыбысқа аяқталғанда қосымша -ншы, -нші түрінде жалғанатындай көрінеді. Шындығында, қосымшаның толық табиғи қалпы -ыншы, -інші болғандықтан түбір сөздің соңғы дауысты дыбысы қатар келген дауыстының әсерінен айтылмай түсіп қалады. Бұны лингвистикада элизия құбылысы деп атайды.

** Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын AP26104175 «Жасанды интеллект арқылы Ақымет Байтұрсынұлының қазақ руханиатындағы орны мен өміршең ұстанымдарын инновациялық технологиялар мен ақпараттық және ғылыми айналымға түсіру» атты гранттық жоба аясында әзірленді.*

Қазақ тілінде дауыстылардың сөз ішінде, сөздер аралығында қатар тұра алмайтындығы, қатар келе қалған жағдайда алдыңғысы элизияға ұшырайтындығы (айтылмайтындығы) – тіл заңдылығы. Мысалы, алты алма, жеті лақ деген тіркестер ал-тал-ма, же-ты-лақ деп буындалып барып бунақталады. Байқап отырғанымыздай, мұнда жетінің і-сі, алтының ы-сы жұтылып тұр. Ал+тын+шы дегенде де, же+тін+ші дегенде де солай. Бұл – сөйлеу арқылы қалыптасып, тілдік нормаға айналған заңдылық. Қазақ тілінде бұл заңдылық 99% пайыз жұмыс істейді. Мәселен, не істейміз деген тіркесті н(е) істейміз емес, не (і)стейміз деп айтамыз. Яғни қатар келген дауыстының алдыңғысы емес, кейінгісі түсіп тұр. Бір пайызға осындай мысалдар жатады.

Мақалада жиі пікірталас тудыратын «жиырма» сан есімінің табиғатын айқындау мақсатында тілдік норма, әдеби норма және узустық қолданыс ұғымдарының өзара байланысы қарастырылды. Осы тұрғыда «жиырма» сөзінің қалыптасу ерекшеліктері, тарихи даму жолы және қазіргі тілдік жүйедегі орны талданып, оның ғылыми-әдістемелік негіздемесі ұсынылды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін тіл біліміндегі жалпы теориялық қағидалар, соның ішінде морфология, сөзжасам және функционалды грамматика салаларындағы ғылыми тұжырымдар құрайды. Зерттеу нысаны ретінде қазақ тіліндегі сан есімдер жүйесі, оның ішінде реттік сан есімдердің жасалу жолдары мен құрылымдық ерекшеліктері алынды. Жұмысты орындау барысында қазақ тіл білімінде сан есімдерді зерттеген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалып, олардың ғылыми пікірлері мен тұжырымдары негізге алынды. Әсіресе сан есімдердің морфологиялық табиғаты, олардың сөзжасамдық мүмкіндіктері мен қызметтік ерекшеліктері жан-жақты қарастырылды.

Зерттеу барысында структуралық әдіс негізгі әдістердің бірі ретінде қолданылды. Бұл әдіс арқылы сан есімдерге жалғанатын реттік қосымшалардың (-ыншы, -інші, -ншы, -нші) жалғану заңдылықтары, олардың фонетикалық ортаға тәуелді өзгерістері және тілдік парадигмадағы орны айқындалды. Сонымен қатар реттік сан есімдердің жасалуындағы морфемалардың өзара байланысы мен құрылымдық жүйесі сараланды. Сан есімдердің түбірлік құрамын және олардың буындық құрылымын анықтау мақсатында статистикалық әдіс пайдаланылды. Зерттеу барысында әртүрлі сан атауларының буын саны, олардың жиілік көрсеткіштері талданып, тілдік қолданыстағы заңдылықтар анықталды. Бұл әдіс сан есімдердің құрылымдық ерекшеліктерін нақты деректер негізінде көрсетуге мүмкіндік берді. Фонологиялық әдіс арқылы сан есімдердің дыбыстық ерекшеліктері, дыбыстардың алмасуы мен үндестік заңдылықтары қарастырылды. Сипаттамалы әдіс сан есімдердің тілдік жүйедегі қызметін, мағыналық және грамматикалық ерекшеліктерін баяндауға мүмкіндік берді. Ал дистрибутивтік әдіс арқылы олардың сөйлемдегі қолданыс аясы, басқа сөз таптарымен тіркесу мүмкіндіктері мен қызметтік белсенділігі анықталды.

Жалпы алғанда, аталған әдістердің кешенді түрде қолданылуы зерттеу нысанын жан-жақты қарастыруға, сан есімдердің, әсіресе реттік сан есімдердің құрылымдық, семантикалық және функционалдық ерекшеліктерін терең ашуға мүмкіндік берді.

Талқылау және бақылау. Тіл білімінің зерттеу нысаны екеу: тіл және сөйлеу (речь). Екеуі екі белдеуде жатыр. Сондықтан тіл зерттеушілері алдымен қайсысын қарастыратынын (қайсысы жөнінде талдайтынын) анықтап алуы керек. Шығуы жағынан келгенде сөйлеу тілге қарағанда бірінші, алғашқы. Сөйлеу кезіндегі ең кіші бөлшек – буын. Яғни түбір де, қосымша да буыннан тұрады. Қазақ тілінде (түбір, қосымша) морфемалар буыннан кем болмауы керек [1]. Буындардан сөз құралып, сөздер жымдасып, бунақ құрып айтылады. Қазақ былай сөйлейді:

Қан-со-нар-да // бүр-күт-шү / шы-ға-даң-ға,
Тас-тан-тұл-қу // та-бы-лар / аң-ды-ғаң-ға.
Жақ-сат-пен / та-тұу-жол-дас / бір-ға-ный-бат
Ың-ғай-лы / ық-шам-гі-йім / аң-ша-дам-ға.

Бұл жөнінде Ақаң «...сөйлегенде дауысының ырғағы сағаттың шық-шық еткенімен, тамырдың бүлік-бүлік соққанымен бірдей» [2, 65] деген болатын. Иә, қазақ тілінде сөйлемдегі сөздер сөйлеу кезінде түйісіп немесе жеке-жеке тұрмай, топ құрап, әр топ өзіндік екпін, ырғақпен айтылады. Ырғаққа енетін буындар саны бірдейленіп, артық буындар түсіріліп немесе жетпейтін буындар қосылып отырады. Осы әуезді сөзді айтқан адам бунақты да, буынды да білмейді. Сөзді ырғаққа келтіріп айту үшін немесе буындар санын бірдейлеп айту үшін филологиялық білімнің қажеті жоқ. Бұл жай ғана қазақ сөзінің айтылу табиғаты. Бұның бәрі қазақ сөзінің ырғақпен айтылу заңдылығынан шығып тұр. Ырғақты топты бунақ деп ат қойып, айдар тағып отырған да тілші ғалымдар. Тілдің жүйесін анықтайтын да, талдайтын да солар. Ал сөйлеу (речь) қашан да бірінші, алғашқы. Алдымен сөйлеуден ырғақты естиміз, тілшілер көрсеткен соң бунақты көреміз. Бір бунаққа (ырғаққа) кіретін сөздер (буындар) бір-біріне үйлесіп, ыңғайласып айтылуына екі себеп бар: бір жағынан сөйлеу мүшелерінің жұмысы жеңілдейді, әр алуан кедергі тегістеледі, екінші жағынан сөз сазы айтылған сөздің тыңдаушы құлағына жұмсақ тиіп, сөзге әуенді үн беріледі [3].

Айғабақ / алтыңгірпік / қызылерін /
Келдесең / негайайын / аттыңтерін //.
Сарағаш / сазғабіткен / секілденіп /
Қайжерде отүрекен / бұраңбелім //.

Байқап отырғанымыздай, кей дыбыстар ырғақ ішінде алмасып, кей дыбыстар үйлесіп, қазақ тілінің дыбыстық заңына қатаң бағынып тұр. Мұның бәрі жоғарыда Рәбиға апай айтқандай, сөйлеу мүшелерінің жұмысын жеңілдетіп, сөздің сазын тыңдаушысының құлағына жағымды етіп тұр. Мұндай сөзді естіген Г.Потаниннің «Маған бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай» демеске амалы жоқ.

Ақаң – әйдік ғалым. Ғалым болып үңіліп қарап, тілдің жүйесін жақсы танып, Абайдың сөзінен жүйесіз айтылған жерлерін тауып тұр: «Абай өлең жақсы болуға керек шарттардың бәрін білген. Сондықтан өлеңі қай тарапынан да болса толық. Жалғыз-ақ міні бар. Ол мін – өлең бунақтары тексеріліп, орнына қойылмағандық. Оның оқығанда я әнге салып айтқанда кемшілігі зор болады. Дауыстың ағынын бұзып, өлеңнің ажарын кетіреді. Мысалы, төселіп, желіп келе жатып, шоқытып кеткен сияқты, тайпалып жорғалап келе жатып, текіректеп кеткен сияқты. Бұл кемшілікті түзетуге болады. Өлеңнің үш буынды бунақтары мен төрт буынды бунақтары алмасып кеткен жерлерін алып, өз орындарына қойса, түзеледі. Мұнан басқа Абай өлеңдерінде мін бар деп өз басым айта алмаймын» [4, 475].

Иә, бірінші Абай сөйледі. «Су тоңса мұз болады, натрий мен хлор қосылса тұз болады. Бұл – табиғаттың заңы. Мұндай заң тілде де бар», – деп тұжырымдаған Ақаң Абайдың сөзінен қате тауып, оны түзетті. Тілдік нормаға сүйену деген осы. Тілдік норма – жалпыға ортақ, сөйлеу – жекеге тән.

Біріншіден, қазақ емлесі бойынша жы-йыр-ма болып жазылуы керек. Үш буынды сөз. Оны айту – қиын, ұзақ. Сондықтан сөйлегенде екі буын түрінде айтып жүрміз. Қуантқан аға (Ванов) жүздеген адамнан он тоғыздан жиырма тоғызға дейін санауды сұрап, тәжірибе жасаған. Сонда байқағаны, жиырма (жыйырма) деген үш буынды нұсқаны бірде-бір адам айтпаған, бірі жирма, бірі жерма деп екі буынды сөз ретінде айтты» [5], – дейді ғалым. Бұны жергілікті ерекшелік деуге келмейді. Маңғыстауда тұратын Қуантқан ағай «Қазақстанның әр аймағында, сондай-ақ Моңғолияда, Қытайда тұратын қазақ әншілерінің «Жиырма бес» туралы әндерін тыңдап қарауы да «жыйырма» сөзінің жерма не жирма деп айтылатынын көрсеткен, демек 20-ны екі буынмен айту жергілікті ерекшелік емес. Бұл – сөйлеудегі үнем заңдылығы. Біздің қазақ жазуы – дыбысты жазу. Ол туралы Ақаң былай дейді: «Қазақ емлесінің 70-80%-ы дыбыс жүйелі. Оны білу үшін буынды жақсы тану, дұрыс буындай білу, сөздің буындарын біліп отырып, жазуға әдеттену ғана керек» [6, 499]. Бұдан қазақ жазуы тұтастай айтылымды транскрипция жасап отыратын жазу деген қате түсінік болмауы керек. Бүгінгі таңда көп адамның айтылым дағдысы оқу арқылы қалыптасатындықтан

тілші-ғалымдардың міндеті – айтылымды жеңілдететін норма жасап беріп отыру. Сондықтан «жыйырма» сан есімін екі буынды нұсқамен жазу арқылы орнықтыруды біз де қолдаймыз. Бірақ оны қалай жазамыз, жирма түрінде жазу қазақтың дыбыстық заңына қайшы, бізде и деген дауысты жоқ. Зерттеушілердің пікірінше, дыбыс пен оның таңбасы үнемі бір-бірімен сәйкес келе бермейді, сондықтан мұндай сәйкессіздіктерді азайту үшін транскрипцияның маңызы зор. Яғни қазіргі қолданыстағы жиырма деген жазу да дұрыс емес, ал фонологиялық транскрипцияға негізделген жыйырма деп жазсақ тілдік нормаға сай. Бірақ үш буынды сөзді сөйлеуші, яғни сөйлеу нормасы жақтырмай тұр [7, 53]. Енді не істемек керек?! Қазір қысқа й деп аталатын өзіміздің дауыссыз й арқылы екі жағындағы екі дауыстыны алып тастап, ж(ы)й(ы)рма деп тек дауыссыздардың тіркесі етіп жазуға тағы болмайды. Дауыссыздардан буын құралмайтындығы белгілі. Жир-ма деп екі буынды сөз түрінде жазсақ, и дыбысын дауысты деп мойындағанымыз болады. Бір дыбыс кейде дауысты, кейде дауыссыз бола алмайды. Қазақ тілінде и де, у да дауыссыз дыбыстар. Мысалы: тау, тай және т.б. Қазақ тіліндегі и деген дауысты дыбысты таңбалап тұрған әріп бізге у, я, ю әріптерімен бірге орыстың әліпбиінен енген. Сондықтан тілдік норма бойынша жыйырма деген жазуды екі буынға түсіріп жыйр-ма деп қана жаза аламыз. Қуантқан Ванов оны – жерма (жер-ма) деп жазсақ дұрыс болады дейді. Біз де осы нұсқаны дұрысырақ көреміз.

Екі буынмен жыйр-ма деп жазу көзге қораш көрінуі заңды. Бұрынғы тілшілер жиырма дегенді норма деп белгілеген. Бұл норма тілдің бірнеше заңын бұзып тұрса да көз үйреніп кеткен. И таңбасын дауысты деп танысақ, одан кейінгі ы таңбасы да дауысты, бір түбірдің ішінде екеуі қатар келмеуі керек. Ал егер и-ді ый дыбысының қосындысын таңбалап тұр десек, онда сөз үш буынды болып кетеді. Біздің мақсатымыз – айтылуды неғұрлым жеңілдету, соған сәйкес келетін жазу нормасын белгілеу болса, онда дұрысы жер-ма не жыйр-ма болады. Әрине, соңғысын сөз ішінде үнді дыбыстардың осылай тіркесуі тіл заңына, буын жігіне қайшы келмейтіндігіне көз жеткізіп барып, нормалау керек. Екі дауыссыз дыбыстың (йр) сөз ішінде қатар келуі тіл заңына томпақтау келмес пе екен, соны тексеру керек. Сондықтан жер-ма деген екі буынды сөздің жазу нормасына айналу мүмкіндігі жоғары. Өзге түркі тілдерінің ішінде, мысалы, татарларда егерма деп жазылады екен. Сан есімді ж-дыбысынан бастайтын тек қазақ (жиырма) пен қырғыз (жыйырма) ғана. Көбі дауыссыз й-дан бастайды екен: yigirma (өзбек), yigrimi (түркімен), yirmi (түрік).

Нәтижелер. «Тіл мәдениетінің өзегі – норма туралы ұғым. Норма тілдің жүйесі мен құрылымына иек артады» [8, 93]. Мамандардың айтуынша, тіл білімінде норманың екі түрі бар:

1. Тілдік норма, бұл – тіл жүйесіндегі, парадигмадағы норма. Бұның не екенін толық түсіну үшін тіл мен сөйлеудің айырмасын білуіміз керек. Екеуінің түбі бір, бірақ зерттеу нысаны ретінде екеуі екі белдеу. Кез келген лингвистикалық теория зерттеудің, сипаттаудың бастау нүктесін тіл мен сөйлеудің біріне негіздеуі тиіс. Егер олай болмаса, зерттеу о бастан-ақ жүйесіздік жолға түседі, – дейді мамандар.

Тіл – таңбалар жүйесінен тұрады, таңбалар дегеніміз – сөздер, дыбыстар, морфемалар, сөз тіркестері, фразеологиялық бірліктер және т.б. екендігі белгілі. Ал жүйе дегеніміз – тілдің деңгейлері, оның ішкі байланысы, қарым-қатынасы, тіл ережелері, парадигмалар, модельдер және т.б.

Сөйлеу – бұл әрекет, тілдің өнімі, әрекет етуінің нәтижесі. Адамдардың әрекеті әрқашан жағдаятқа негізделеді, оның белгілі бір мақсаты болады, бір әлеуметтік және жекелей мәселелерді шешуге бағытталады. Сөйлеу әрекеті де сондай жағдаятқа негізделеді, белгілі бір мақсатты көздейді.

Тіл – потенциалды таңбалар жүйесі, ол өзінен-өзі қозғалысқа түспейді. Ол әр адамның, әр тілдік тұлғаның жадында сақталады. Ол қайнап жатқан өмірден сырт тұрады. Оның таңбалары мен ережелері көптеген фолианттарда жазулы. Сөйтіп ол осы тілді білгендер үшін сақталады, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіледі.

Тілдік норманы, жазудағы ережелерді белгілейтін, қалыптастыратын тілші мамандар. Лингвистер тіл заңдылықтарына, тілдік дәстүрге, тілдік құралдардың әдеби нормаға сай қолданылуына, фонетикаға, грамматикаға, стилистикаға сүйене отырып, норманың бұзылуын бірден байқайды. Тілдік норма сөздіктер (түсіндірме, орфография, орфоэпия) түрінде және грамматикалық және орфографиялық ережелер түрінде сақталуы тиіс. Сөйлеуді (речьті) ескермей, тілді, жүйені ғана қарастыратын тілтанушылар тілдік норманың бұзылуын мемлекет заңдарының бұзылуымен бірдей қарайды.

2. Коммуникативтікнорма.Қайнағанөмірментікелейқарым-қатынастаболатындықтан, сөйлеу еркіндікке жол береді. Жаңа сөздер, фонетикалық және грамматикалық ауытқулар осында пайда болады. Олар жалпы халық қабылдамайтын оккозионалды болып, тез жоғалып кетуі мүмкін немесе бекіп, біртіндеп жүйеден орын алуы да мүмкін. Яғни, тіл – сөйлеуден туындайды. Сөйлеуге табан астынан тудыру, жаңдылық тән. Тілдің өзгеруі (дамуы) тікелей сөйлеуге байлаулы. Тілдің шығатын қайнар көзі – сөйлеу. Тіл заттарды сөзбен айтудан бастап, сол сөздерді қосып құрастыру арқылы жасалады деген түсінік қате. Керісінше, сөз сөйлеудің ішінен шығады. Сөз жасау сөйлеудің басты қажеттілігі болып табылады. Е.Косериу тіл жүйесі, норма және сөйлеудің арақатынасы жөнінде (қазір бәрімізге танымал) мынадай сәтті сызбаны ұсынған болатын.

Сызба 1 – Сөйлеу нормасы

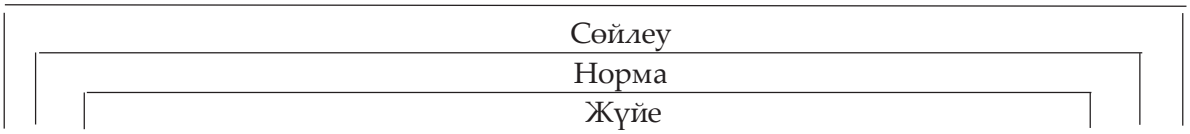

Ғалымның айтуынша, жүйе дегеніміз – әдеби тілдің көп өзгермейтін негізі болса, норма – көп нұсқалы болып келуі мүмкін. Ал сөйлеу сол норманың көп нұсқаларының біріне сүйенбей, оның өзіне де бағынбайтын, жүйеден де, нормадан да үлкен ауқымды құбылыс болып табылады [9]. Яғни сөйлеу норманы жаңартып отырады. Бір мағынаны беру үшін сөйлеуші жұмсаған, бірақ бұрын тілде жоқ элемент (құрылым) тыңдаушыға жатық болса, жалпыға сіңісіп, жүйеден орын табады. Тіл жалпыға ортақ, сөйлеу жеке адамға тән болғандықтан тілдік норма тек сөйлеу кезінде бұзылады. Қалай болғанда да тілді дамытатын – жеке адам, сөйлеуші. Жеке адам жүйедегі құралдарды икемдеп, басқа мағынада жұмсап, жаңа өң беріп қолданады. Бұның өзі кейде кемшілік, кейде артықшылық болып шығады. Кемшілік болатыны – кейбір жеке қолданыстар көпшіліктен қолдау таппай, заңдылыққа айнала алмай, тіл жүйесіне ене алмай, сол қолданылған жерде қалады. Артықшылық болатыны – тілдің жеке адамдардың шығармашылығы арқылы дамуы. «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәрін жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадырынша жарайды», – дейді Ақаң [10, 141]. Ғалымның «Тілдің міндеті... жарау» дегені – тілдің (жүйенің) ішкі мүмкіндігі (потенциалы) шексіз дегені. Ал «жұмсай білетін адамы болса» дегені – тілді сөйлеу (речь) арқылы дамытатын жеке адам дегені.

Сонымен тілде тілдік норма және коммуникативтік норма деген болады екен. Соңғысын кейбір тілтанушылар тарқатып, сөйлеу нормасы (речевая норма), прагматикалық норма деп жіктейді [11]. Біздіңше, бұлардың бәрі коммуникативтік нормаға кіреді. Жоғарыда айтқанымыздай, әзірше жыйырманшы деген тілдік нормаға жатады десек, жыйырмасыншы коммуникативтік норма, яғни сөйлеу нормасына жатады.

Тілдік норма бойынша -ншы, -нші деген реттік сан есімнің қосымшасы жоқ, дұрысы -ыншы, -інші екенін жоғарыда айттық. Алт-ыншы, жет-інші дегенде түбірдің соңындағы дауыстылар түсіп қалған. Сын есімнің нешінші деген сұрағы да сол заңдылыққа бағынып тұр: неш-інші (нешенші емес). Түбірдің соңындағы дауысты дыбыс алт-ыншы, жет-інші дегендегідей түсіп қалған. Бірақ бұның мағынаға, оны тыңдаушының түсінуіне кесірі тимеген. Айталық, нешенші демей-ақ, нешінші деп түбірдің соңындағы е дыбысын

түсіріп тастасақ та сөз тыңдаушыға түсініксіз болып қалған жоқ. Қосымша да өзінің толық тұлғасын (-інші) сақтап тұр:

жеті-іңші
алты-ыңшы
неше-іңші

Ал жиырманшы дегенде ыншы қосымшасы өз тұлғасын толық сақтап тұрған жоқ. Осы мәселені қарастырған математика маманы Қуантқан аға былай дейді: «...жиырманшы сөзін басқа реттік сан есімдер атауымен салыстырсақ, басқа сөздердің барлығы -ыншы, -інші деп аяқталса, жиырманшы сөзінің жалғыз өзі ғана -аншы болып аяқталады, яғни көпшілік санға ортақ атау жүйесінен бөлекше болып келеді [5]. Яғни жыйырма+ншы (жыйырма+аншы) дегеніміз керісінше тілдік норманы, жалпыға ортақ жүйені бұзып тұрғанын байқаймыз. Ал коммуникативтік нормада бұл сан есімнің реттік түрін жыйырмасыншы деп айту қалыптасқан. Осы нұсқа тілдік норма ретінде де танылған. Осы уақытқа дейін шыққан барлық фолианттарда солай жазылған.

Сөйлеу алғашқы, содан кейін барып тілдің жүйесі екендігін жоғарыда айттық. Сөйлеуші неге жыйырманшы демейді? Біріншіден, жүйеде ондай модель жоқ, реттік сан есімнің -ыншы, -інші қосымшасы жалғанғанда түбірдің соңғы дыбысы түсіп қалуы керек. Жалпыға ортақ модель бойынша жыйырм+ыншы болуы керек (алт+ыншы, жет-інші сияқты). Солай дыбыстау оңай болғанымен, тыңдаушы мен оқушының түсінуі, қабылдауы қиындап тұр. Түбірдегі сөз ұшығында ашық а дыбысының түсіп қалуы сөздің мағынасының анық болуына, тыңдаушыға түсінікті болуына кері әсер етіп тұр. Ал сөйлеу нормасы үшін басты нәрсе – сөздің тілге жеңіл болуы әрі коммуникацияның жүзеге асуы, яғни айтушының айтқаны тыңдаушыға анық жетуі ғой.

Өзге түркілердің кейбіреуінде бұл сан есім қысаң дауыстыға аяқталады екен: әзірбайжан (iyirmi), түркімен (yigirmi), түрік (yirmi). Қосымшаны жыйырмыншы деп дұрыс жалғап айту үшін біздің де сан есім қысаң -ы дыбысына аяқталып, жыйырмы болуы керек. Ал бізде түбір қырғыз (жыйырма), өзбек (yigrima), татар (егерме) тілдеріндегідей ашық дауыстыға аяқталып тұр. Яғни мұнда элизия құбылысы кері жүріп тұр (жыйырма+(ы) ншы). Элизияның мұндай кері құбылысы тілде 0,1% болса да кездеседі. Жоғарыда айтқанымыздай, не (і)стейміз дегенде осы құбылыс байқалады. «Элизияға беріліп жүрген ережелерде алғашқы дауысты түседі деп түсіндіріліп жүр. Қазақ тілінде кейде алғашқысы кейде соңғысы түсіріліп айтылады» [12, 135]. Мұндай пікірді практикалық фонетиканың белгілі өкілі С.Мырзабеков те қолдайды: «Не істейсің? Не ішесің? дегенді тез айтқанда, нестейін? нешесің?-ге жуықтайды. Элизия бойынша, ністейсің, нішесің болу керек еді. Бұл не сөзінің жойылуына алып барады. Ал не алдың? – дегенді нелдың, налдың емес, тек неалдың болады. Яғни бір буынды атауыш сөз (не) өзінен кейін өз болмысын сақтайтыны байқалады. Ал шылаудың жөні бөлек. Мәселен: жазыпталды (жазып та алды), тұрыптішті (тұрып та ішті), жатыптішті (жатып та ішті) [13, 56].

Бұнда да алдыңғы дауыстыны түсіріп айтсаңыз, сөз мағынасы күңгірттенеді, мағына анық болмайды.

Алт-ыншы, жет-інші деген реттік сан есімдерде түбір мен қосымшадағы дауыстылардың бірі (алдыңғысы) түсіп қалып, бірдей бір дауысты екі жақ қызметті бірге атқарып тұрғаны анық. Түбірдің мағынасын да жыйырмыншыға айналдырып түсініксіз етпей, қосымшаның да тұрқын сақтап тұр. Содан бізде түбір мен қосымшадағы немесе сөз арасындағы түсіп қалатын дауыстылар бірдей болуы керек: (ал (а) ат, қар(а) ат немесе жыйырм(а) ат, жыйырм(а) алма немесе кейінгі дауысты, алдыңғы дауыстыны түсіру үшін акустикалық жағынан күшті болуы керек деген заңдылық бары байқалады: айағ(ы) ауұрды, қол(ы) ұзұн, алт(ы) ай, ек(і) ешкі, бас(ы) айналды және т.б. Мысалдардан байқағанымыз, түспейтін дыбыс (кейінгі дыбыс) түсетін дыбыспен акустикалық күші тең немесе артық болады екен. Ақаң былай дейді: «Дауысты дыбыстардың ашық я көмескі болмағы – ауыздың көп я аз ашылуынан болады. Ауыз көп ашылғанда шыққан дыбыс ашық болады, ауыз тарылғанда шыққан дыбыс тұйықтау болады. Ауыз еркін ашылғанда шыққан дыбыс «а» барша

дыбыстан ашық, сонан соң ауыздың тарылуына қарай екінші дәрежедегі дыбыстар шығады: жәй тарылса (е), дөңгелектеніп тарылса, (о). Одан әрі тарылғанда үшінші дәрежедегі дыбыстар шығады...» [14, 396].

Ақаң айтқан төмен дәрежелі дыбыстарға қысаң ы, і дыбыстары жатады. Бұл дыбыстардың өзінің алдында қатар тұрған а дыбысын элизияға ұшырата алмайтыны байқалады, қараңыз:

1. Жыйырм(а) ат
2. Жыйырм(а) әйел
3. Жыйырм(а) ешкі
4. Жыйырм(а) үйрек
5. Жыйырма (ы)лақ (жыйырм(а) ылақ емес)
6. Жыйырма (і)шік (жыйырм(а) ішік)
7. Жыйырма(ы)ншы (жыйырм(а)ыншы емес)

Соңғы үш мысалда түбірдің соңғы дыбысын түсіріп айту мүмкін емес, сөзді түсіну қыйындап, коммуникация жүзеге аспай қалады. Сондықтан сөйлеуші бұндай қатар келген дәрежесі сәйкес келмейтін ашық+қысаң (а+ы, а+і) дыбыстарды бір бунаққа біріктірмей, бөліп айтуды жөн көреді. Ал реттік мағынаны беру үшін -ыншы, -інші қосымшасын жалғағанда тәуелдіктің дауыстыдан кейін келетін ІІІ жағының -сы, -сі жалғауын дәнекер ғып, қосып айтады, бунаққа артық буын қосылады.

Тәуелдіктің дауыстыдан кейін келетін үшінші жақ жалғауының сөйлеуде артық қолданылуы жалғыз бұл емес. Оған бөлек мақала арнап, жеке қарастыру керек...

Қорытынды. Сөз арасында немесе сөз ішінде қатар келген дауыстының бірі (алдыңғысы) үнемі элизияға ұшырай бермейді. Мәселен, қысаң ы, і дыбыстары өзінен бұрын тұрған ашық а дыбысын жұта алмайды, керісінше соңғы дауысты көмескіленіп кетеді (жыйырма-ншы, жыйырма+шік, жыйырма лақ).

Барша дауыстыдан ашық болмаса да одан кейінгі екінші, үшінші дәрежелі дыбыстардың өздері де өзінің алдындағы тұрған **а** дыбысын ығыстырып шығарады. Мысалы: жыйырм(а) ешкі, жыйырм(а) орын, жыйырм(а) үй, бірінші, екінші мысалда коммуниканттардың сөзді түсінуі бойынша ешқандай мәселе жоқ. Тек қысаң, еріндік ү дыбысымен келген сөзді жыйырмүй деп те, сөз түсінікті болуы үшін жыйырма үй деп те нығарлап айтуға болады. Яғни езулік қысаңдарға қарағанда еріндіктердің элизия құбылысын жүзеге асыру мүмкіндігі басым екендігі байқалады.

Ек(і)-інші, алт(ы)ыншы, жет(і)інші деген сөздерде жүзеге асатын элизия құбылысы жыйырм(а)ыншы дегенде жүзеге аспай қалатын себебі, қысаңдардың өздерінің алдындағы ашық дауыстыны түсіруге шамасы келмейтіндігінде. Сондықтан, біздіңше, жыйырм(а)-ншы деп жазу, қолдану тілдік нормаға жатпайды, себебі коммуникативтік нормаға айнала алмай тұр. Мұның бәріне сөйлеушінің жыйырмаыншы реттік сан есіміндегі қатар келген дауыстының алдыңғысын элизияға ұшыратып, сөзді бір бунаққа біріктіре алмауында болып тұр. Жыйырманшы деп айтар болсақ, айтылым тегістелмей, жыйырмыншы деп айтар болсақ, сөздің мағынасы күңгірттеніп, ал жиырма+ыншы деп айтар болсақ бунақ бірікпей тұр. «Кез келген сөйлеуші қашан да тілдік элементтердің айтуға жеңіл болуын, сөйлеу органдарына күш салмауын көздейтіні белгілі» [12, 137]. Сондықтан сөйлеуші жермасыншы (жыйрмасыншы) деп айтуға мәжбүр.

Ал жазуда тілшілер сөздің түбірін екі буындап айтатындай жыйр-ма, әлде жер-ма деген норманы орнықтыру жағын кеңесіп, ойлануы тиіс.

Тілдік нормада осы реттік сан есімдерді жазудың дұрыс үлгілері ұсынылады. Бұл тұрғыда тілдік бірліктердің дұрыс таңбалануы олардың мағынасы мен қолданыс бірлігіне негізделетіні маңызды. Осыған байланысты ғылыми еңбектерде: “Nominative lexicon, therefore, serves as an indicator of the meaning (content) arising from the results of sensory-logical cognition, or the unity of meaning and value» [15, 137], - деп, номинативтік лексика – сезімдік-логикалық таным нәтижесінде қалыптасатын мағынаның көрсеткіші, яғни мағына мен мәннің бірлігін білдіретін тілдік құбылыс екені айтылады. Осы негізде «жиырма» сан

есімінің қазіргі орфографиялық сөздіктерде қате жазылып жүргендігі дәлелденіп, оның дұрыс нұсқасы ұсынылады. Зерттеу нәтижелері жұмыстың практикалық құндылығын арттырады.

Әдебиеттер

1. Жүнісбек Ә. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Қазақ фонетикасы: ғылыми басылым. – Алматы: Абзал-ай, 2018. – 368 б.
2. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
3. Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). 8-том. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 290 б.
4. «Қазақ» газеті. 1913 жыл. Екінші кітап. – Алматы: Алашорда, 2023. – 576 б.
5. Жиырманы жазуға қатысты ой. URL: https://mtdi.kz/main/tilshi_portfeli/id/1251 (Қаралды: 20.01.2025)
6. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2013. – 640 б.
7. Жұмабаева Ж., Аманбаева А. Қазақ тіл біліміндегі фонетикалық және фонологиялық транкрипция // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – №3(107). – 2022. – Б. 50-55. DOI: https://doi.org/10.31489/2022ph3/50-55
8. Салқынбай А., Сәрсенбай Ж. Қазіргі қолданыстағы тілдік үрдістер: норма мен узустық ерекшеліктер // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. –№1(189). – 2023. – Б. 90-101. DOI: https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v189.i1.ph10
9. Coseriu E. Sistema norma y Ciencias. Montevideo, – №9. – 1952. – P.15-23
10. Байтұрсынұлы А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 141 б.
11. Карлинский А.Е. Избранные труды по теории языка и лингводидактике. – Алматы, 2007. – 308 с.
12. Оданова С. Қазақ тіліндегі ықшамдалу құбылыстары // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – №4-5(128-129). – 2010. – Б. 135-137. URL: https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/181
13. Мырзабеков С. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 136 б.
14. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
15. Maretbayeva M., Salkynbay A., Sorokina O. Motivational Mechanisms and Semantic Structures of Polysemous Nominal Nouns in the Kazakh Language // Forum for Linguistic Studie. Volume 07. – 2025. DOI: https://doi.org/10.30564/fls.v7i7.10199

Б.С. КАПАЛБЕК, А.Р. АЛПЫСБАЙ, М.Ж. ТУРКБЕНБАЕВА
Институт развития государственного языка, Алматы, Казахстан

ПРАВИЛЬНО ЛИ ПИСАТЬ «ЖЫЙЫРМАНШЫ»: КАКОЙ НОРМЕ ЭТО СООТВЕТСТВУЕТ?

Аннотация. Цель данной статьи — на основе фактологического материала предложить научно-методически обоснованный вариант написания порядкового числительного «жиырмасыншы», который в настоящее время активно обсуждается в обществе и имеет несколько конкурирующих вариантов. Для устранения орфографической неоднородности в казахском языке подобные грамматические анализы являются крайне необходимыми. Многообразие мнений ученых относительно данного числительного свидетельствует об актуальности проведенного исследования.

В рамках коммуникативной нормы посредством анкетирования установлено, что данное слово в устной речи произносится как двусложное. В соответствии с фонетическими законами казахского языка предлагается нормативный вариант его написания. Рассматривается система

присоединения словообразовательных суффиксов -ыншы, -інші, выражающих значение порядковости. На основе закономерностей явления элизии на примерах доказывается, что при стечении двух гласных внутри слова выпадает первый гласный. Установлено, что форма числительного «жыйырма» противоречит сложившейся системе казахского языка. В рамках языковой нормы предлагается корректный вариант написания данного порядкового числительного. Доказывается, что числительное «жыйырма» в современных орфографических словарях фиксируется с ошибкой. Все это в совокупности свидетельствует о практической значимости исследования.

Ключевые слова: фонетические законы, языковая норма, коммуникативная норма, элизия, слог.

B.S. KAPALBEK, A.R. ALPYSBAY, M.ZH. TURKBENBAYEVA
Institute for the Development of the State Language, Almaty, Kazakhstan

IS «ZHYIYRMANSHY» CORRECTLY WRITTEN: WHAT NORM DOES IT FOLLOW?

Annotation. The aim of this article is to propose a scientifically and methodologically substantiated variant of spelling the ordinal numeral zhiyrmanshy (twentieth), which is currently widely discussed in society and has several competing forms, based on factual linguistic data. Such grammatical analyses are essential for eliminating inconsistencies in Kazakh orthography. The diversity of scholarly opinions regarding this numeral highlights the relevance of the study.

Within the framework of communicative norms, a survey has established that the word is pronounced as a disyllabic form in actual speech. In accordance with the phonetic laws of the Kazakh language, a normative spelling variant is proposed. The system of attaching the derivational suffixes -ynshy, -inshy, which express ordinal meaning, is described. Based on the regularities of the elision phenomenon, examples demonstrate that when two vowels occur consecutively within a word, the first vowel is omitted. It is established that the form “zhiyrma” contradicts the established system of the Kazakh language. A correct normative spelling of this ordinal numeral is proposed. It is also demonstrated that the numeral “zhiyrma” is incorrectly recorded in contemporary orthographic dictionaries. All of these findings collectively indicate the practical significance of the study.

Keywords: phonetic laws, linguistic norm, communicative norm, elision, syllable.

References

1. Jünısbek Ä. Qazaq tıl bılımınıñ mäseleleri. Qazaq fonetikasy: ğylymi basylym. – Almaty: Abzal-ai, 2018. – 368 b.
2. Baitūrsynūly A. Ädebiet tanytqyş. Zertteu men öleñder. – Almaty: Atamūra, 2003. – 208 b.
3. Syzdyqova R. Tıldık norma jäne onyñ qalyptanuy (kodifikasiasy). 8-tom. – Almaty: El-şejıre, 2014. – 290 b.
4. «Qazaq» gazetı. 1913 jyl. Ekınşı kıtap. – Almaty: Alaşorda, 2023. – 576 b.
5. Jiyrmany jazuğa qatysty oi. URL: https://mtdi.kz/main/tilshi_portfeli/id/1251 (Qaraldy: 20.01.2025)
6. Baitūrsynūly A. Qazaq tıl bılımınıñ mäseleleri. – Almaty: Abzal-ai, 2013. – 640 b.
7. Jūmabaeva J., Amanbaeva A. Qazaq tıl bılımındegı fonetikalyq jäne fonologialyq trankripsia // Qarağandy universitetınıñ Habarşysy. Filologia seriasy. – №3(107). – 2022. – B. 50-55. DOI: https://doi.org/10.31489/2022ph3/50-55
8. Salqynbai A., Särsenbai J. Qazırgı qoldanystağy tıldık ürdıster: norma men uzustyq erekşelıkter // QazŪU Habarşysy. Filologia seriasy. –№1(189). – 2023. – B. 90-101. DOI: https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v189.i1.ph10
9. Coseriu E. Sistema norma u Ciencias. Montevideo, – №9. – 1952. – P.15-23
10. Baitūrsynūly A. Şyğarmalary. – Almaty: Jazuşy, 1989. – 141 b.
11. Karlinski A.E. İzbrannye trudy po teorii iazyka i lingvodidaktike. – Almaty, 2007. – 308 s.

12. Odanova S. Qazaq tılındegı yqşamdalu qūbylystary // QazŪU habarşysy. Filologia seriasy. – №4-5(128-129). – 2010. – B. 135-137. URL: https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/181

13. Myrzabekov S. Qazaq fonetikasy. – Almaty: Qazaq universitetı, 1993. – 136 b.

14. Baitūrsynūly A. Tıl tağylymy (qazaq tılı men oqu-ağartuğa qatysty eñbekterı). – Almaty: Ana tılı, 1992. – 448 b.

15. Maretbayeva M., Salkynbay A., Sorokina O. Motivational Mechanisms and Semantic Structures of Polysemous Nominal Nouns in the Kazakh Language // Forum for Linguistic Studie. Volume 07. – 2025. DOI: https://doi.org/10.30564/fls.v7i7.10199

Авторлар туралы мәлімет:

Қапалбек Бижомарт Сейсенбекұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы, Қазақстан.

Капалбек Бижомарт Сейсенбекулы – кандидат филологических наук, Института развития государственного языка, Алматы, Казахстан.

Kapalbek Bizhomart Seisenbekuly – Candidate of Philological Sciences, Institute for the Development of the State Language, Almaty, Kazakhstan.

Алпысбай Әлия Рүстемқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, Мемлекеттік тілді дамыту институтының ғылыми қызметкері, Алматы Қазақстан.

Алпысбай Алия Рустемовна – магистр педагогических наук, научный сотрудник Института развития государственного языка, Алматы, Казахстан.

Alpysbay Aliya Rustemovna – Master of Pedagogical Sciences, Research Fellow at the Institute for the Development of the State Language, Almaty, Kazakhstan.

Туркбенбаева Майра Жұбандыққызы – филология ғылымдарының магистрі, Мемлекеттік тілді дамыту институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Туркбенбаева Майра Жубандыковна – магистр филологических наук, научный сотрудник Института развития государственного языка, Алматы, Казахстан.

Turkbenbayeva Mayra Zhubandykovna – Master of Philological Sciences, Research Fellow at the Institute for the Development of the State Language, Almaty, Kazakhstan.

ҒТАМР 16.21.43
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.12

Ж.А. ҚҰСАЙЫНОВА[1]

Ә.Н. НАСЫРИТДИНОВА[2]

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан [1]
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан [2]
(e-mail: zhaina-1972@mail.ru[1] asemgul_kazatu@mail.ru[2])

«СЕНІМСІЗДІК» МОДАЛЬДІ РЕҢКІНІҢ МӘТІНДЕГІ КӨРІНІСТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада «сенімсіздік» модальді реңкті қалыптастыратын тілдік амалдардың қызметі құрылымдық және функционалды грамматика деңгейінде салыстырыла талданады. Құрылымдық грамматика аясында «сенімсіздік» реңкін қалыптастыратын тілдік амалдардың дербес сөйлемдер құрамындағы функциясы сараланып, бұл деңгейде олардың бір бағытты, тұрақты қызмет атқаратыны ажыратылады. Функционалды грамматикада «сенімсіздік» модальді реңкі сөйлемаралық, мәнмәтінаралық байланыстан анықталатыны нақты мысалдармен дәлелденеді. Бұл жағдайда жасалу жолдарының қозғалмалы, құбылмалы болатыны және оның себептері айқындалады. Олардың көп қырлы қызметінің қалыптасуы мәтіндегі семантикалық кеңістіктің әсерімен, тілдік амалдардың прагматикалық қызметінің және когнитивтік уәждердің ықпалымен пайда болатыны сипатталады. Соның нәтижесінде модальділіктің күрделі құрылымын басқа құбылыстармен бірлікте қарауға, тілдік амалдардың көп функциялы қызметін айқындауға қол жеткізіледі. «Сенімсіздік» субъективтік модальділіктің бірнеше сөйлем бірлігінен дараланатын құрылымы негізінде бұл санаттың астарлы семантикалық байланысты, синтаксистік бірліктерді сабақтастыра (кем дегенде екі сөйлем аралығында, мәнмәтінде, мәнмәтінаралықта) талдауды қажет ететін күрделі жүйесі негізделеді. Функционалды бағытта «сенімсіздік» модальді мәнді ажыратуға тірек болатын хабарлы, сұраулы сөйлемдердің, астарлама қызметінде дайын қолданыстар ретінде жұмсалатын мақал-мәтелдердің, аналогиялық теңеулер қызметіндегі күрделі құрылымдар бір функцияны атқарып, талданған модальді мәннің өрісіне біріге алатыны сипатталады. «Сенімсіздік» модальді мәнінің жасалуына негіз болатын қаратпа, қыстырма, одағай сөздердің көп функциялы қызметі, оның ішінде сенімсіздік реңкті түрлендіруі салыстырыла дәйектеледі. Нәтижесінде субъективтік модальділіктің категориялық дербестігін дәлелдеуге үлесі бар қорытындылар жасалады.

Түйін сөздер: субъективтік модальділік, құрылымдық грамматика, функционалды грамматика, мәнмәтін, модальді реңк.

Кіріспе. Тіл біліміндегі модальділік заңдылығының грамматикалық белгілерін зерттеу – әлі де өзекті тақырыптар қатарында. Бүгінге дейін ғылымда модальділіктің түрлерін, ішкі мәндерін ажыратуда бірізділіктің сақталмауы өзектілікке қатысты пікірімізді бекітіп, аталған мәселені зерттеудің қажеттілігін айқындай түседі.

Қазақ және орыс тіл білімінде модальділіктің екі түрі айқындалған (объективтік және субъективтік). Алғашқы зерттеулерде объективтік модальділікке баса назар аударылып,

оның грамматикалық табиғаты «реалды іс-әрекетті білдіру», «ирреалды іс-әрекетті білдіру» немесе «сөйлем мазмұнының ақиқат шындыққа қатысы» тұрғысынан сипатталды. Бұл қатарда В. Виноградов [1], П.А.Лекант [2] еңбектерін атауға болады.

Модальділіктің екі түрін бірлікте сипаттаған зерттеулер де бар. Мәселен, А.Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» еңбегінде грамматикалық модальділіктің ішкі мағыналық қырларын терең талдап көрсеткенімен, оны негізінен объективтік сипатта жіктейді. Бұл әсіресе рай категориясы арқылы берілетін модальдік мағыналарды түсіндіру барысында айқын көрінеді. Ғалым модальділікке анықтама бергенде, көбіне оның грамматикалық тәсілдер арқылы жүзеге асатын семантикалық реңктеріне ерекше назар аударады.

Автордың пайымдауынша, адам сөйлеу не жазу барысында белгілі бір оқиға туралы тек жалаң ақпарат берумен шектелмейді. Ол сол хабарға байланысты өз көзқарасын, ішкі сезімін, ой толғанысын да қатар білдіреді. Осы арқылы айтылған пікірдің қаншалықты шындыққа жанасатыны, анықтығы не күмәнділігі, болжалдылығы мен ықтималдығы, сенімділігі немесе көмескілігі сияқты түрлі мағыналық реңктер қоса беріледі. Сонымен бірге, сөйлеушінің эмоциялық күйі – қуаныш, өкініш, аяныш, реніш, өтініш тәрізді сезімдік жай-күйлер де аңғарылады. Осындай субъективтік бағалау мен көңіл-күй көріністері тіл білімінде модальдік реңктер деп танылады [3, 310].

Орыс тіл білімінде субъективтік модальділіктің грамматикалық белгілерін дамытуға көңіл бөлген ғалым Н.М.Шанский болса [4], қазақ тіл білімінде бұл мәселені Н.Сауранбаев негіздеген [5].

Н.М.Шанскийдің басшылығымен әзірленген оқулықта модальділік санатының шекарасын айқындаудың өзі қиындық келтіретінін айта келе, оның үш түріне тоқталады: реалды-ирреалды модальділік; мүмкіндік, қажеттілік, ақиқат модальділігі және субъективтік [4, 523].

Талданып отырған мәселеге қатысты Н.Сауранбаевтың пайымдауынша, дамыған тілдердегі басқа грамматикалық категориялар секілді рай категориясы да адам ойлауының абстракциялық әрекеттері негізінде қалыптасқан тілдік құбылыс. Объективті шындықтың адам санасынан тыс өмір сүретін болмысы райдың жалпы мағынасын айқындағанымен, әрекеттің ақиқатқа қатысы әрдайым етістік формалары арқылы толық әрі дәл бейнелене бермейді. Яғни, іс-әрекеттің шындыққа қатынасының түрлі қырлары тілдегі рай тұлғаларымен шартты түрде ғана ұштасады [5, 258].

Осы тұста зерттеуші логикалық модальділік пен грамматикалық (яғни субъективтік) модальділікті бір деңгейде қарастырудың ғылыми тұрғыдан жеткіліксіз екенін атап көрсетеді. Рай категориясын талдауда тек логикалық мазмұнға сүйену жеткіліксіз, керісінше, тілдің нақты формалық көрсеткіштерін негізге алу қажет деп тұжырымдайды. Ғалымның пікірінше, сыртқы тілдік пішіндерді саралау арқылы ғана ішкі мазмұнды ашуға болады. Сондықтан райды анықтауда логикалық ұстанымнан гөрі, оның тілдік көрініс формаларын, мағынаның берілу тәсілдерін басты нысан ету керек. Жалпы тіл білімінің міндеті – тілдің ішкі заңдылықтарын айқындау болса, бұл үдерісте негізгі зерттеу объектісі тілдің құрылымы мен формасы болуға тиіс [5, 258]. Осылайша, автор рай категориясының табиғатын интралингвистикалық, яғни тілдің өз ішкі жүйесі шеңберінде қарастыруды ұсынады.

Бұл категорияны арнайы зерттеген ғалым – О.Төлегенов. Автор модальділікті сөйлемнің басты белгілерінің бірі деп таныды [6, 18].

Сонымен қатар, Р.Әміровтың тұжырымынан грамматикалық модальділікті айқындауға негіз болатын басты өлшем аңғарылады. Ғалымның пікірінше, модальдік категорияға сөйлеушінің білдірілген ойға деген жеке көзқарасын, ішкі бағасын және субъективтік қатынасын танытатын тілдік формалар ғана жатқызылуы тиіс [7, 142].

Ғылыми еңбектерде дәлелденген модальділіктің объективтік түрін жоққа шығармаймыз, дегенмен субъективтік модальділіктің грамматикалық белгілері, ішкі мағыналық мәндерін, жасалу жолдарын кеңіте зерттеу өзекті тақырыптардың қатарында. Осындай сұраныстардың орнын толтырып, субъективтік модальділіктің мәнмәтін

деңгейіндегі семантикалық байланыс негізінде жүйеленетін күрделі құрылымын түгендей саралау үшін, функционалды грамматиканың заңдылықтары аясында талдау маңызды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу барысында жинақтау, салыстыру, сипаттау, мәтіндік талдау әдістері кеңінен қолданыс тапты.

Салыстыру, сипаттау әдістері арқылы қазақ тіл біліміндегі зерттеушілердің модальділік категориясын, оның ішінде мағыналық және құрылымдық ерекшеліктерін арнайы нысанаға алып, сатылай дамытқаны айқындалды. А.Ысқақов [3], Н.Сауранбаев [5], О.Төлегенов [6], Р.Әміров [7] Е.Жанпейісов [8] сияқты ірі лингвистерді модальділік категориясының (әсіресе, сөйлем аясындағы, модаль сөздер қызметімен байланысты) теориялық жүйесін негіздеушілер ретінде атап өтуге болады. Аталған авторлар модальділікті сөйлемнің негізгі конструктивтік белгісі (предикативтіліктің құрамдас бөлігі) ретінде қарастырды. Нақтырақ сипаттасақ: сөйлеушінің айтылған ойға, шындыққа деген қатынасын білдірудегі синтаксистік құрылымдардың рөлін айқындады; пікірдің ақиқаттығына, мүмкіндігіне, қажеттілігіне немесе күмәнділігіне қатысты модальдік мағыналардың сөйлем ішінде қалай жүзеге асатынын сипаттады; модальдік мағыналарды мазмұнына қарай жіктеп, олардың тілдік көрсеткіштерін (маркерлерін) анықтады. Бұл топтағы ғалымдар модальділіктің (әсіресе, объективтік модальділікті) құрылымдық грамматика деңгейіндегі белгілерін саралап, қазақ тіліндегі дербес категория ретіндегі орнын нығайта түсті.

Дегенмен, модальділік категориясының мәтін түзушілік құрылымы, контекстік семантика әсерінен жасалу жолдарының үнемі қозғалмалы болуы, тілдік амалдардың көп функциялы қызметі әлі де зерттеуді қажет етеді. Ғылыми мақалада мәнмәтіндік әдіс арқылы жасалған талдаулар модальділіктің функционалды синтаксис деңгейіндегі белгілерін дамытуға үлес қосады.

Мәнмәтіндік талдау тәсілі сенімсіздік модальді мәннің күрделі құрылымдық жүйесін анықтау үшін жүргізілді. Прагматикалық талдау әдісі тілдік құрылымдардың жағдаят әсерімен түрленуін дәлелдеу үшін қолданылды. Когнитивтік талдау әдісі тілдік амалдардың көп функциялы қызметінің астарлы уәжін сипаттау үшін пайдаланылды. Теориялық тұжырымдарды дәйектеу үшін, көркем әдебиеттен алынған материалдар негіз болды.

Талқылау мен бақылау. Құрылымдық грамматика тілдік амалдарды «тұлғалық көрсеткіштен мағынаға қарай сипаттаса», функционалды грамматика «мағынадан тұлғалық көрсеткішке» қарайғы бағытта қарастырады.

Функционалды грамматика тілдік жүйедегі ең ұсақ бірліктер мен ең ірі бірліктердің ішкі байланысын ғана қарастырмайды, сонымен қатар, сөйлеу кезіндегі сол бірліктердің белгілі бір мақсатқа сай қозғалысын, тұтастық құру ережесін, әр категория бірліктерінің семантикалық өрісте бірігу жолдарын да саралайды.

Ғылыми мақалада сенімсіздік субъективтік модальділіктің жасалу жолдары екі бағытта талданды. Оларды алдымен құрылымдық грамматика шеңберінде сипаттау салыстырмалы тұжырымдар жасау үшін қажет. Құрылымдық грамматика деңгейінде сараласақ, «сенімсіздік» модальді реңкін жеткізуге тірек болатын негізгі етістіктер: «сенбеу», «сезіктену» тұлғалары және осы етістіктермен мәндес синонимдік қолданыстар. Мысалы: Мен сенбеймін (ауызекі сөйлеуде). Сұлтанов. Үркесіздер ме өздеріңіз бізден? [9, 74].

Жай сөйлем құрылымында субъектінің сенімсіз көзқарасын айқындайтын тірек құрылымдар қатарына: «екіталай», «неғайбыл», «белгісіз» сияқты болымсыз реңктегі есім сөздері де жатады. Мысалы: Сөйтіп өздері аузын ашып алған жайсыз әңгімені өздері бітемек болды. Бірақ енді оның бас қайыртуы екіталай [9, 104].

Сөйлем деңгейінде сенімсіздік модальді реңкін «ау» демеулігі арқылы жеткізу де дәстүрлі тәсіл болып табылады. Мысалы: Еңлік. Ата намысын қуған ұл болсаң, өз құлқыныңды қоя тұрар ең-ау [9, 19]. Салыстыра қарасақ, демеуліксіз қолданыста сөйлемнің соңғы позициясындағы «құлқыныңды қоя тұрар ең» күрделі үлгілері жоғары дауыс ырғағымен ерекшеленіп, субъектінің наразылығын сипаттайтын құрылым ретінде қабылданса, демеуліктер сөйлемнің интонациясына да, модальді реңкіне де елеулі әсер

еткен. Нақтырақ айтсақ, демеуліктер құрмалас сөйлемнің екінші сыңарының реңктік бояуына өзгеріс енгізе отырып, субъектінің сенімсіз көзқарасын даралауға ықпал етеді.

Сондай-ақ, жай сөйлем құрамында көп жағдайда субъектінің белгілі бір іс-әрекеттің қорытындысына, нәтижесіне сенімсіз көзқарасын жеткізетін амалдар жүйесі күрделі құрылымды болып келеді. Мәселен, талдауға негіз болған төмендегі сөйлемде сенімсіздік реңкі «әй» одағай сөзі мен «білмеймін-ау» демеулікті қыстырма сөзін бірлікте қолданудан қалыптасқаны байқалады. Әй, білмеймін-ау, мен әлі ештеңеге түсініп отырғам жоқ [10, 346].

Талданған мысалдар негізінде тұжырымдасақ, дәстүрлі грамматикада қалыптасқан ұстаным бойынша лексикалық, морфологиялық, синтаксистік бірліктердің қызметін жеке-жеке даралап, бұл бағытта тілдік бірліктерді тек жүйелеп, үстірт сипаттауға ғана қол жеткізетініміз байқалады.

Сөйлеу әрекетінде жанданатын «сенімсіздік» субъективтік модальділіктің, оны қалыптастыруға тірек болатын бірліктерді тұтас бір жүйеде, олардың белгілі бір семантикалық байланыста біріге алу қабілеттерін ашу үшін, функционалды грамматика деңгейінде саралау қажет етіледі. Себебі функционалды грамматика тілдік амал-тәсілдердің субъективтік модальділікке қатысты қызметін қолданыстық ортасымен, ондағы бірліктердің ішкі семантикалық байланысын назарда ұстап талдауға мүмкіндік береді. Мәтін аясында грамматикалық заңдылықтардың пайда болуы бір-біріне тәуелді қозғалып, бірі екіншісіне ықпал етіп отырады. Субъективтік модальділікті функционалды синтаксис аясында талдау бір жағынан сөйлеу әрекетінің дербестігін танытса, сөйлеу заңдылығы тілдегі басқа құбылыстардың мәнін ашуға себепші болады. Сөйлеу әрекетінде жанданатын грамматикалық тәсілдердің семантикалық ұстанымға сәйкес бірігуінен грамматикалық амал-тәсілдердің функционалды-семантикалық өрісі қалыптасады. Ал функционалды-семантикалық өрісте басты назарда сыртқы құрылым ғана емес, ішкі семантикалық мазмұн, оның әр түрлі құралдардың жиынтығымен берілуі және олардың сөйлеудегі қызметі анықталады.

Субъективтік модальділіктің грамматикалық белгілерінің мәтін құрылымының түрлі аспектілерінде көрінетіні зерттеушілердің еңбектерінде жан-жақты сараланған. «Текст как объект лингвистического исследования» деп аталатын еңбегінде И.Р.Гальперин модальділік санатын жаңа қырынан сипаттап: «Субъективтік-бағалаушы модальділікті тіркестік және мәтіндік деп жіктеу орынды» деп тұжырымдайды [11, 115].

Н.Г.Шведова модальділік санатының мәтін деңгейіндегі құрылымына және бұл заңдылықты жағдаят астарымен салыстыру нәтижесінде жан-жақты сипаттауға мүмкіндік туатынын орынды ескерген. Ғалымның ойынша, модальділік санаты синтаксистік құрылымның негізгі белгісі және ол тұтас құрылым бойынан анықталады [12, 19].

Е.Жанпейісовмодальділіккатегориясыныңқалыптасуынанегізболатынтілдікқұралдар ретінде модаль мағына білдіретін сөздерді, шылаулар мен қыстырма элементтерді арнайы талдаған. Зерттеуші кейбір бірліктердің модальдік реңкі айқын байқалатынын, ал енді бір лексика-грамматикалық тәсілдердің мұндай қызметі тек сөйлем ішіндегі қолданысынан немесе сөйлемдер арасындағы мағыналық байланыс арқылы ғана анықталатынын атап өтеді. Осылайша, автор модальділік құбылысын құрылымдық тұрғыдан ғана емес, оның қызметтік қырын ескере отырып, функционалдық бағытта зерттеу қажеттігін негіздейді [8, 166].

Қазіргі зерттеулерге субъективтік модальділіктің дискурстағы көрінісі, оның прагматикалық аспектісі негіз болуда. Бұл бағытта А.Мұхтаруллина, С.Исакова, Г.Әлімбек, А.Исаковалардың бірлесе жазған «The Pragmatic Aspect of Modality in the English Mass-Media Discourse» ғылыми мақаласын атап өтуге болады. Авторлар: «The author of the article may act differently throughout the text narrative - he may assume on the parts of an unbiased informer delivering facts and details objectively, of an expert-analyst commenting on and assessing the object described, of a consultant-adviser who predicts the forthcoming events and consequences - all these are predetermined by the author's intentions and reveal his communicative strategies

to describe the world (epistemic modality), to change the world (deontic modality) and evaluate the world (axiological modality). In the mass-media discourse the expression of authorship is considered to be a principal task, since the main goal of a journalist is to impart to the reader his ideas, thoughts, emotions, estimations» деп тұжырымдап, дискурстың модальді мәнін қалыптастыруда автор ниетінің, әлемді сипаттаудағы коммуникативті стратегияларының, әлемді бағалауының қатысын саралайды. Мақалада модальділіктің функционалды-прагматикалық белгілеріне назар аударылады [13, 326].

Ғылыми еңбектерде негізделгендей, субъективті модальділік белгілерін талдауда, мәтін аясында сөйлемдер арасындағы функционалды, семантикалық байланыстың жүйесін бұзбай қолдану аса маңызды.

Сонымен, мәтіндегі семантикалық кеңістік әсерінен «сенімсіздік» модальді мәнді қалыптастыратын тілдік амалдар құрылымының толығып, түрленіп отыратынын аңғаруға болады. Төмендегі мысалда болымсыздық бояуды күшейтіп, өзара семантикалық бірлікте қолданылған екі сөйлем сенімсіздік реңкті даралайтын грамматикалық амалдар қызметін атқарған. Нақтырақ айтсақ, сөйлемдерді бірлікте қолдану арқылы контекстік модальді мағынаны түсінуге мүмкіндік жасалады. Мысалы: «... Назарымыз саяжайға жақындағанда, оң жағында қалатын жасанды хәуіз ішінде күні ертең кімге жаға, кімге аға болатынын білмейтін, жалт-жұлт ете жүзген құндыздарға ауды. Бұл да бұлыңғыр болашағымыздың қауқарсыз жалынындай көз арбайды» [14, 24]. Хабарлы сөйлемдерден құрылған мәнмәтіннен алынған бірінші компонент сенімсіздік мәнді күшейту рөлін атқарса, екінші компоненті нақтылау қызметін атқарған. Бұл қолданыста сенімсіздік модальді реңкі екі сөйлемнің семантикалық байланысынан көрінеді (мысалдан айқындалғандай, мәтінде сөйлемаралық мағына назарға алынады).

Мұндай грамматика-стилистикалық функцияны бір-біріне ілесе айтылған сұраулы сөйлемдер де атқарады: – Өнегем ...болса ... тірлігімде көрсете алдым ба, жоқ па? Өсиетім болса...құлағым, тілім барында айтып болдым ба, жоқ па?...[15, 243]. Көрсетілген сұраулы сөйлемдер - «сенімсіздік» модальді реңді жеткізетін контекстік амалдар. Ғалымдардың бір тобы сұраулы сөйлемдердің контекстегі осындай қызметіне назар аударып, оларды «жанама мағыналы сұраулы сөйлемдер» деп даралап: «...сөйлеу актісінде өзінің формасында қолданылатын нағыз сөйлеу актісі мен белгілі бір жағдайдағы нақты коммуникативтік мақсатқа сәйкес нақты сөйлеу актісін салыстырып қарастыру керек. Мұндай жағдайда, бір жағынан, осы сөйлеу актілерінің прагматикалық формасын, екінші жағынан, осы сөйлеу актілерінің прагматикалық мазмұнын, яғни олардың іске асырылуына қажетті шарттар жиынтығын, коммуникативтік мәнін есепке алу керек» деп қолданыстық функциясын ажыратуға негіз болатын маңызды белгілерін атап өтеді [16, 83].

Келесі мысалда да қатарласа қолданылған сұраулы құрылымдар астарынан болымсыздық реңк көрініс беріп, субъектінің өз-өзіне, қабілетіне деген сенімсіздігін даралауға тірек болғанын ажыратамыз.: Е, тәйірі, бізге болыстық тиюші ме еді? Тие қалса, шама қайда? [17, 180].

Мәтін аясында әртекті сөйлемдер интонация ықпалымен және мәтіндегі семантикалық ұйысым әсерінен, сонымен қатар, сыртқы жағдаяттық факторлар ықпалымен сенімсіздік модальді мәнін акценттейтін амалдар ретінде жұмсалады. Мысалы: Бәкеннің бұл сөзі мені бір көтеріп тастады. Шалдуар: «жаман студент», «жаман солдат» деп желкемнен түспей қойып еді. «Бәлем, білші менің қандай солдат болғанымды» дедім ішімнен айызым қанып. Менің осы ойымды сезгендей Шалдуар шап ете түсті:

– Бұл өлең жаза білушіме еді?– деді Бәкеннің сөзіне сенбегендей [18, 117]. Мәнмәтін аясындағы сөйлемдердің интонациясы ортаңғы позициядан дауыс ырғағын жоғарылатып, интенсивті айтылуымен ерекшеленіп, субъектінің сенімсіз көзқарасын жеткізуге тірек болған. Бұл контексте сенімсіздік реңкі әртекті сөйлемдердің құрылымдық-семантикалық байланысынан, жағдаятпен байланыста (яғни, мәтіннің прагматикалық функциясы аясында) айқындалады. Көрсетілген мәнмәтінде сенімсіздік модальділікті білдіру үшін, бірнеше сөйлемнің қызметі біріктірілген.

Келесі контексте «Мен өзім қағаз жағына шорқақ адаммын. Бір жерінде адасып қалып, өзіме де, өзгеге де зияным тиіп жүрер. Осыныңды бізге бермей-ақ қой...» сөйлемдері субъектінің сенімсіз көзқарасын белсендірген. Мысалға назар аударсақ: Бірақ заңды білмейтін, заңсыздық дегеннен өлердей қорқатын Баршын тегін дүниеден ат-тонын ала қашты. – Көңіліңе, ескергеніңе рақмет, шырағым. Мен өзім қағаз жағына шорқақ адаммын. Бір жерінде адасып қалып, өзіме де, өзгеге де зияным тиіп жүрер. Осыныңды бізге бермей-ақ қой... [10, 102]. Автор мәнмәтіннің басқы бөлігінде субъектінің өз-өзіне баға беруін белсендіріп, семантикалық ұйысым заңдылығымен соңғы сөйлемдердің модальді мәнін күшейткен. Мұнда сенімсіздік мәннің ашық құрылымдары қолданылмаса да, автор тарапынан болымсыздық реңк беретін амалдардың қызметі ұтымды пайдаланылған. Мәнмәтінде бес сөйлемнің семантикалық қатынасынан модальді реңк айқындалады.

Оқшау сөздердің бір түрі – одағайлар. Олардың бойындағы көп мағыналылық мәтінде белсеніп, модальді мәнді түрлендіруге мүмкіндік береді. Мысалдағы «қой» одағайын жеке сөйлем аясында жекіру, тыйым салу мағынасында қабылдаймыз. Бірақ одағайлардың синтагмалық қатынастағы көп қырлы қызметі, түрленгіштігі модальділікке қатысты жан-жақты, көп мағыналы қызмет атқаруға бейімдейді. Мысалы: ... *Л*има өйтпейді! *Л*има ақылды! Қой, әлгі сүмелектің қалжыңы шығар [19, 3]. Сөйлемдердің семантикалық бірлігінен тұтас құрылымның модальді реңкі сатылай толығып қалыптасқан. Контекстегі алдыңғы екі сөйлем «Қой, әлгі сүмелектің қалжыңы шығар» сөйлемінің семантикасына әсер еткен.

Модальді мағынаны түрлендіретін қолданыстар – қыстырма сөздер. Бұл сөздердің грамматикалық қызметі нақтыланғанмен, белгілі бір сөз табына қатысы әлі жүйеленбеген. Зерттеушілердің бір тобы қыстырма сөздерді демеуліктер қызметіне жақындатса, екінші тобы модаль сөздерге жатқызады. Н.Оралбаева, Ғ.Мадина, А.Әбілқаев қыстырма сөздердің модальдік қызметін нақтылай отырып, олардың сөйлемнің негізгі мазмұнына қосымша мағыналық рең үстейтінін атап көрсетеді. Ғалымдардың пікірінше, қыстырма элементтер сөйлеушінің ойын әр қырынан құбылтып, оның пікірге деген көзқарасын, бағасын білдіреді. Олар кей жағдайда айтылған тұжырымға толық сенімділікті танытса, енді бірде болжал не жорамал мәнін үстейді. Сонымен қатар, мұндай сөздер кейде хабардың басқа бір субъектіге қатысты екенін де аңғартады [20, 261].

Бұл – қыстырма сөздердің бастапқы грамматикалық қызметтері. Олардың мәнмәтіндегі түрленуіне назар аударсақ, модальді мағынаның түрлі бояуын даралайтынын байқаймыз. Аталған ерекшеліктер басқа да тілдік қолданыстар сияқты қыстырма сөздердің де сөйлеу тілінің ерекшелігіне сай құбылып, қолданыстағы көп функциялы қызметін көрсетеді. Қыстырма сөздердің бұл ерекшелігі оларды іштей бір-бірімен қызметтік тұрғыдан синонимдік қатарға дейін жеткізеді де, белгілі бір модальді мағынаның семантикалық өрісін қалыптастыратын тілдік амалдардың қатарында топтастыра қарауға сеп болады.

Мәселен, сенімсіз модальді мағынасын айқындаған төмендегі қыстырма сөздер белгілі жағдаят астарымен, қолданыстағы сипатын салыстыра қарасақ, грамматикалық амалдардың бір бағыттағы семантикалық өрісіне бірігеді: яғни, сенімсіз мағынаны ашуда, «қайдам», «мүмкін», «қалай» қыстырмаларын өзара тең дәрежедегі қолданыстар ретінде бірлікте, топтастыра қараймыз. Мысалы: …Ай, қайдам-ай, мынадай директор болған соң, ешкім тексере қоймас, ешкім мұның не деп кінә таға қоймас [19, 25]. …Бірақ ағам мен жеңгем саспа деп қояды, көндіреміз деп қояды, қайдам [19, 40]. …Мен, мүмкін, оның сол сұлулығын көре алмайтын шығармын [19, 302]. Көмекші батальонның командирімен керілдесіп қалғанына қанша өкінгенмен, сол ұстасудан аз да болса жаны жай тауып қалған тәрізді ме, қалай, бұрын сезінбеген тың сезімнен кәдімгідей ляззат алып қалған ба, қалай, әлдекіммен тағы да айқайласа кеткісі келе ме, қалай [20, 300].

Кейбір қыстырмалардың мағынасы сөйлемаралық байланыстан анықталады. Мүмкін, мен... Мүмкін, мені осы дүниеге байлап қойып жібермей жүрген Катям мен Вовкам шығар. Солар болмаса, кім білсін [19, 41]. Мысалда болжал реңкін үстейтін «мүмкін», «кім білсін» қыстырмаларының қызметі мәтін аясындағы семантикаға тәуелді түрленген. Яғни, сөйлеу тіліндегі қолданысында субъектінің сенімсіз көзқарасын ашуға тірек болған.

«Кім білсін» қыстырма сөзі де әр түрлі модальді өрістің құрылымын қалыптастыруға бейім. Мысалы: Жағалап, сыртқы көшедегі өз үйімнің желкесіне келдім. Басқа үйдің бәрінде сығырайған жарық бар. Тек біздің үйдің терезесі ғана тас қараңғы. Кеше соғысқа өзім кеткенде, оты маздап, терезесі жарқырап тұрған үй еді. Менен бір ай кейін әкем соғысқа кетті. Әкем майданда қаза тапты. Әкемнің артынан ауылда шешем өлді. Жалғыз қарындасым ерге шығып, басқа елге кетті. Ендеше бұл үйде қайдан жарық болсын. Бұл иесіз үйдің күтіп отырған жалғыз жарығы менмін ғой. Соғыстан аман оралып, әке ошағының отын маздатып, әке терезесінен жарық жарқырата аламын ба, кім білсін? [18, 183]. Талданған мәтінде сөйлемдердің ішкі семантикалық ұйысуының нәтижесінде «сенімсіздік» модальді мәні «Соғыстан аман оралып, әке ошағының отын маздатып, әке терезесінен жарық жарқырата аламын ба, кім білсін?» сөйлемімен түйінделген. Бұл қолданыстағы контекстік модальді мәннің жасалу тәсілінің өзіндік ерекшелігі бар. Автор кейіпкер басындағы психологиялық жағдаймен сабақтастыра суреттеп, сенімсіздік реңкті психологиялық параллелизм әдісі арқылы жеткізеді. Әрине, жағдаятпен байланыстыра жеткізілген модальді мәнді оқырман қауымы аялық білімі арқылы талдап, шынайы, дәл айқындайды. Тағдырдың ауыртпалығын басынан кешірген кейіпкердің ішкі күйзелісін, онымен қабаттасқан сенімсіздігін қабылдайды.

Мәтін авторы оқырманға әлемді жаңаша танытуды қамтамасыз ете отырып, өзінің бейнеленгенге деген көзқарасын да жеткізеді. Осы мақсатта мәтінді ерекше түрде ұйымдастырып, көркем ойына сәйкес тілдік құралдарды таңдайды, «...оның ішінде ашық түрде хабарланатын мәліметтермен қатар, оқырман «ойлау тізбегінен өткізіп, «шығарып алуы» керек болатын ақпарат та бар» [21, 94]. Автордың шеберлігімен таңдалып, астарлама қызметінде жұмсалған «Діні қатты, шоғы көмірге бергісіз осы сексеуілдің халқымызбен бір ұқсастық, ортақ қасиеттері бар сияқты» сөйлемінің модальді бояуын мәнмәтін кеңістігіндегі семантикадан айқындаймыз. Мысалы: «Жазған сексеуілдерді көргенде, көңілім әлденеге бұзыла берді. Сексеуіл – жаратылысы мен табиғаты жағынан біздің көнбіс халқымызға өте ұқсайды. Шөлге төзімді. Жылы алақанды, мәпелеуді аса қажет етпейді. Сарғайған сары белде, құмды шөлейтте тамырымен суды өзі іздеп табатын өлермен өсімдік. Шыжғырылған ыстықта, қақаған суықта да жоғалып кетпейді. Оны бөлшектеу үшін кетпен, шот түгіл, айбалтаның өзі дәрменсіз. Сексеуілді сындыру үшін, тек біріне-бірін ұру жетіп жатыр. Діні қатты, шоғы көмірге бергісіз осы сексеуілдің халқымызбен бір ұқсастық, ортақ қасиеттері бар сияқты...» [14, 24]. Сөз саптаушы автор өзінің аялық біліміне сүйене отырып, субъективті ойын аналогиялық салыстыру арқылы қалыптастыра білген. Мұндай аналогиялық теңеудің астарынан автордың болашаққа сенімсіздікпен қарайтынын, «халқымыздың ауызбіршілігіне сызат түсетіндей жағдайлар болмай ма?» деген астарлы ойын түсінеміз. Бұл мысалда да контекстегі сөйлемдердің семантикалық байланысы ойды үзбей қабылдауға, субъективті көзқарасты астарлап түсінуге мүмкіндік береді. Яғни, сенімсіздік модальді реңкі тұтас контекстегі тілдік бірліктердің өзара әрекеттесуінен жасалып, танымдық ортаның ақпаратты астарлы қабылдауымен өзектенеді. Мәнмәтінді субъектінің ойын жеткізу мақсатында құрылған семантикалық кешен деп қабылдасақ, оның құрылымдық байланысына нұқсан келтірмеуге назар аудартамыз. Демек, жоғарыдағы астарламаның грамматика-семантикалық қызметін түсіну үшін, контекстің тұтастығын сақтау маңызды.

Талдауға негіз болған «сенімсіздік» модальді реңкі дайын құрылымдар ретінде қолданылатын мақал-мәтелдер арқылы да жасалады. Мысалы: «... Көлден қашып, шөлге түсіп жүрмесек», «... Мынауың сау сиырдың жапасы болмады», «... Түйе тұсағанның екі ойы бардың кері болып жүрмесе» [22]. Мәтінде «мақал-мәтелдерді дұрыс және орынды қолдану сөйлеуге ерекше бірегейлік пен мәнерлілік береді» [23, 208] әрі тұтастықтың модальдік бояуын актуалдандыруға ықпал етеді. Әрине, мұндай имплициттердің контекстегі мағынасы, автордың тұспалдап жеткізген субъективтік ойы оқырманның аялық білімімен әрекеттесу нәтижесінде нақтыланады.

Субъективтік модальділік тұтас шығарма деңгейіндегі тарауаралық қатынастағы сөйлемдердің мағыналық байланысынан анықталатын күрделі құрылымды, мәтінтүзушілік сипатымен де назар аудартады. Грамматикалық модальділікке тән мұндай құрылымдық ерекшелікті «сенімсіздік» модальді реңктің жасалу тәсілдерімен де бекітуге болады. Мысалы: Шешесі айтып отырады: «... Ұлым менің әкеме тартқан пысық, қолы месекерлі. Бірақ...» [22, 22]. Шығарманың кейіпкері Нюра ана баласы Еріктің отбасында жалғыз өскендіктен, қатыгез мінезіне қарап, жан жағына мейрімділік жасай алатынына сенімсіздік танытуы суреттелген. Оқырман көрсетілген сөйлемнің модальді реңкін тек мәтіннің тарауаралық байланысынан түсінеді. Ерік араласатын адамдары ғана емес, өзінің анасына да мейрімділік таныта алмайды. Романда Нюра кейіпкердің сенімсіздігі Еріктің ішкі монологымен тарауаралық байланыста нақтыланады. «Біздерден өткен эгоист жоқ жарық дүниеде; маған салса... анау алжыған шалды алқаш Таңанға қосақтап байлап, Қатын суына ағызып жіберер едім. Иә, бұл өмірде ағызып жіберетін керексіз адамдар көп, тым көп... Көп болған соң да білінбей ме? Осы «көп» деген сөзден қорқатыным ай... Бәлкім, өмір дегеніміздің өзі көппен жалғыздықтың мәңгі бітіспес майданы шығар» [22, 210].

Нәтижелер. Талданған мысалдарға назар аударсақ, субъективтік модальділіктің ішкі мағыналық қырлары кей жағдайда бірнеше сөйлемнің тұтастығы арқылы, ал кейде көркем шығармадағы тараулар арасындағы семантикалық байланыстар негізінде айқындалатынын байқаймыз. Сонымен қатар, белгілі бір тілдік тұлғаның бірнеше қызметті қатар атқаруы және оның нақты қолданыстық функциясын анықтау мәселесі де мәтін деңгейінде жан-жақты талдауды қажет етеді.

Осындай тілдік деректер негізінде құрылымдық синтаксис пен функционалды синтаксис мүмкіндіктері аясында субъективтік модальділіктің белгілерін төмендегідей негіздеуге болады:

- құрылымдық синтаксис модальді мәнді қалыптастыратын тілдік амалдардың интеграциялануын тежейді;
- тілдік бірліктердің функционалдық тұрғыдан түрлену мүмкіндігі мәтін кеңістігінде жүзеге асады;
- бұл жағдайда мәтіндік семантика әсерінің ықпалы маңызды;
- сенімсіздік модальді мәнін жасауға тірек болатын тілдік амалдардың көп функциялы қызметі тілдік қолданыстардың прагматикалық астарымен байланысты;
- сенімсіздік модальді реңкін жасауға тірек болатын тілдік амалдардың көп функциялы қызметі жағдаяттың астарымен, яғни психолингвистикалық бағыттың әсерінен көп функциялы сипатқа ие болады.

Қорытынды. Тілдік бірліктердің бір бағыттағы қызметіне қарай бірігуге бейімділігі – субъективтікмодальділіктіңішкісемантикалықтоптарынжеке-жекеқарастыруғамүмкіндік береді. Бұл ерекшеліктер қарапайым құбылыс емес. Функционалды бағытта ескерілетін, тілдік бірліктердің қызметтік, қолданыстық, жұмсалымдық сипатын анықтайтын күрделі грамматикалық құбылыс. Осындай талдаулар, грамматикалық құрылымдардың жүйесі – субъективтік модальділіктің жасалу жолдарын ішкі байланысын, семантикалық мәндерін топтастыра қарауға мүмкіндік беріп, қазіргі лингвистикадағы бағыт ізімен функционалды-семантикалық өріске біріктіре қарауға негіз болады.

Мақалада сенімсіздік субъективтік модальділіктің жасалу жолдары барынша жинақталып талданды. Субъектінің сенімсіз көзқарасын қалыптастыратын грамматикалық амалдарды құрылымдық синтаксис аясында сипаттасақ, бір бағыттағы, шектеулі қызметтері көзге түседі.

Ал функционалды бағытта олар көп функциялы қызметімен дараланады. Себебі субъекті көзқарасы ескерілетін субъективтік модальділіктің грамматикалық белгілері сөйлеу әрекетінде, субъектаралық қарым-қатынаста жанданады. Сондықтан мәтін деңгейінде модальділікті қалыптастыратын тілдік амалдардың қызметі көп функциялы болып келеді.

Тілдік амалдардың сенімсіздік модальді мағынаны ажыратудағы көп функциялы қызметі мәтін деңгейінде салыстырылып, себебі үш жүйемен түсіндірілді:

біріншіден, модальділік санатын жасауға тірек болатын тілдік амалдардың көп функциялы қызметі мәнмәтіндік семантика әсерінің ықпалымен шектеседі;

екіншіден, модальділік санатын жасауға тірек болатын тілдік амалдардың көп функциялы қызметі қолданыстағы көріністерімен, яғни тілдік амалдардың прагматикалық астарымен байланысты;

үшіншіден, модальділік санатын жасауға тірек болатын тілдік амалдардың көп функциялы қызметі тілді тұтынушының дүниені тануымен, салыстыру, астарлау яғни когнитивтік бағыттың әсерінен жаңарады, толығады. Бұл талдаулар субъективтік модальділіктің өзіндік құрылымы бар, күрделі заңдылықтардың қатарындағы тілдік табиғатын дәлелдеуге мүмкіндік туғызады және модальділік санатының табиғатын үнемі мәнмәтін аясында талдаудың қажеттігін дәлелдейді.

Әдебиеттер

1. Виноградов В.В. О категориях модальности и модальных словах в русском языке // Тр.ин. рус.яз. – М.: Наука, 1950. – С. 614.

2. Современный русский литературный язык / под ред. П.А. Леканта. – М.: Высшая школа, 2004. – 462 с.

3. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б

4. Современный русский литературный язык/ под ред. Н.М.Шанского. – Л.: Просвещение, 1988. – 671 с.

5. Сауранбаев Н. Қазақ тіл білімінің проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 352 б.

6. Төлегенов О. Қазіргі қазақ тіліндегі жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлем типтері. – Алматы: Мектеп, 1968. – 180 б.

7. Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Мектеп, 1983. – 168 б.

8. Жанпейісов Е. Қазақ тіліндегі сөйлем модальділігі және оның жасалу жолдары / Қазақ ССР Ғылым акад. хабарлары. Филология сериясы және өнертану сериясы. – 1958. – № 1-2 (8-9). – Б. 166-170.

9. Әуезов М. Пьесалар. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т10. – Алматы: Жазушы, 1982. – 432 б.

10. Сараев Ә. Ақ тымық түн. Роман, повестер, әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1990. – 544 б.

11. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: УРСС, 2004. – 138 с.

12. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. – М.: АН СССР, 1960. – 377 с.

13. Mukhtarullina A., Issakova S., Alimbek G., Issakova A. The Pragmatic Aspect of Modality in the English Mass-Media Discourse // World Journal of English Language. – 2024. Vol.14. – № 4. – P. 322-327. DOI: https://doi.org/10.5430/wjel.v14n4p322.

14. Есенқарақызы Х. Эсселер. – Алматы: Дәуір, 2020. – 288 б.

15. Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. 1-кітап. – Алматы: Жазушы, 2002.– 296 б.

16. Кошикбаева Г.Д., Еликбаев Б.К., Ыбырайым А.О. Қазақ тіліндегі тура және жанама сұрау мәнді сөйлеу актілерінің перлокутивті прагматикасы // Тілтаным. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. – 2024. –№1 (93). – Б. 80-89. DOI: doi.org/10.55491/2411-6076-2024-1-80-89.

17. Мұстафин Ғ. Дауылдан кейін. Роман. – Алматы: Жазушы, 1967. – 444 б.

18. Нұршайықов Ә. Төрт томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1992. Т2. – 448 б.

19. Тарази Ә. Қорқау жұлдыз. Романдар. – Астана: Фолиант, 2013. – 416 б.

20. Оралбаева Н., Мадина Ғ., Әбілқаев А. Қазақ тілі. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 336 б.

21. Әділова А.С. Қабылдау стилистикасы. – Алматы: Эверо, 2016. – 254 б.

22. Бөкей О. Шығармалары. Атау-кере: роман және повестер. Т1. – Астана: Фолиант, 2013. – 432 б.

23. Чобаноғлу Ө., Әшірханова Қ., Жұматаева З. Мақал-мәтелдердегі ұлттық мінездің көрінісі // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – 2023. – №2. –Б. 207-220. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.15

Ж.А. КУСАИНОВА
Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
А.Н. НАСЫРИТДИНОВА
Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина, Астана, Казахстан

ЯЗЫКОВЫЕ ФОРМЫ МОДАЛЬНОГО ОТТЕНКА «НЕДОВЕРИЯ» В КОНТЕКСТЕ

Аннотация. В статье сопоставительно анализируется функционирование языковых средств, формирующих модальное значение «неуверенности», на уровне структурной и функциональной грамматики. В рамках структурной грамматики рассматриваются функции языковых средств, выражающих оттенок «неуверенности» в составе самостоятельных предложений, и определяется, что на данном уровне они выполняют однонаправленную, устойчивую функцию. В функциональной грамматике модальное значение «неуверенности» выявляется на межфразовом и контекстуальном уровнях, что подтверждается конкретными примерами. В этом случае показывается, что способы выражения являются подвижными, изменчивыми, и раскрываются причины этого. Формирование их многоаспектной функции обусловленовлияниемсемантическогопространстватекста,прагматическойфункциейязыковых средств и когнитивной мотивацией. В результате появляется возможность рассматривать сложную структуру модальности во взаимосвязи с другими явлениями и определять многофункциональность языковых средств. Структура модальности «неуверенность», выделяемая на основе нескольких синтаксически связанных единиц, представляет собой сложную систему с глубинной семантической связью, требующую анализа в контексте, между предложениями и на межконтекстуальном уровне. В функциональном аспекте описываются повествовательные и вопросительные предложения, пословицы и поговорки, используемые в скрытом значении, а также сложные структуры в функции аналогичных сравнений — все они выполняют одну и ту же функцию и входят в сферу модального значения «неуверенности». Также сравнительно обоснована многофункциональность обращений, вводных и междометных слов, участвующих в выражении оттенков неуверенности. В результате делаются выводы, способствующие подтверждению категориальной самостоятельности субъективной модальности.

Ключевые слова: субъективная модальность, структурная грамматика, функциональная грамматика, контекст, модальный оттенок.

Zh.A. KUSSAIYNOVA
L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
A.N.NASSYRITDINOVA
Kazakh Agrotechnical Research University named after S. Seifullin, Astana, Kazakhstan

LINGUISTIC FORMS OF THE MODAL SHADE OF “DISTRUST” IN THE CONTEXT

Annotation. This article provides a comparative analysis of the linguistic means that form the modal meaning of “uncertainty” at the level of structural and functional grammar. Structural grammar examines the functions of linguistic means expressing the nuance of “uncertainty” within independent sentences, determining that at this level, they perform a unidirectional, stable function. Functional grammar identifies the modal meaning of “uncertainty” at the interphrasal and contextual levels, supported by specific examples. In this case, it is demonstrated that the modes of expression are flexible and changeable, and the reasons for this are revealed. The formation of their multifaceted

function is determined by the influence of the semantic space of the text, the pragmatic function of linguistic means, and cognitive motivation. This makes it possible to consider the complex structure of modality in relation to other phenomena and determine the multifunctionality of linguistic means. The structure of the modality "uncertainty," identified from several syntactically related units, represents a complex system with deep semantic connections that requires analysis within context, between sentences, and at the intercontextual level. The functional aspect of this paper describes declarative and interrogative sentences, proverbs and sayings used with hidden meanings, as well as complex structures in the function of analogous comparisons—all of which perform the same function and fall within the scope of the modal meaning of "uncertainty." The multifunctionality of addresses, introductory and interjectional words used to express nuances of uncertainty is also comparatively substantiated. As a result, conclusions are drawn that help confirm the categorical independence of subjective modality.

Keywords: subjective modality, structural grammar, functional grammar, context, modal nuance.

References

1. Vinogradov V.V. O kategoriah modälnosti i modälnyh slovah v ruskom iazyke // Tr. in.rus. iaz. – M.: Nauka, 1950. – S. 614.

2. Sovremennyi ruski literaturnyi iazyk / pod red. P.A. Lekanta. – M.: Vysşaia şkola, 2004. – 462 s.

3. Ysqaqov A. Qazırgı qazaq tılı. – Almaty: Ana tılı, 1991. – 384 b

4. Sovremennyi ruski literaturnyi iazyk/ pod red. N.M. Şanskogo. – L.: Prosveşenie, 1988. – 671 s.

5. Sauranbaev N. Qazaq tıl bılımınıñ problemalary. – Almaty: Čylym, 1982. – 352 b.

6. Tölegenov O. Qazırgı qazaq tılındegı jalpy modäldı jäne maqsat mändı jai söilem tipterı. – Almaty: School, 1968. – 180 b.

7. Ämırov R. Jai söilem sintaksısı. – Almaty: Mektep, 1983. – 168 b.

8. Janpeiısov E. Qazaq tılındegı söilem modäldılıgı jäne onyñ jasalu joldary. Akad.sciences of the Kazakh SSR. messages. Philology series. – 1958. – № 1-2 (8-9). – B. 166-170.

9. Äuezov M. Pesalar. Jiyrma tomdyq şyğarmalar jinağy. T10. – Almaty: Jazuşy, 1982. – 432 b.

10. Caraev Ä. Aq tymyq tün. Roman, povester, äñgımeler. – Almaty: Jazuşy, 1990. – 544 b.

11. Gälperin İ. Teks kak obekt lingvisticheskogo issledovania. – M.: URSS, 2004. – 138 s.

12. Şvedova N. Ocherki po sintaksisu ruskoi razgovornoi rechi. – M.: ed. USSR academy of sciences, 1960. – 377 s.

13. Mukhtarullina A., Issakova S., Alimbek G., Issakova A. The Pragmatic Aspect of Modality in the English Mass-Media Discourse // World Journal of English Language. –2024. Vol.14. – №4. – P 322-327. DOI: https://doi.org/10.5430/wjel.v14n4p322.

14. Esenqaraqyzy H. Esseler. – Almaty: Däuır, 2020. – 288 b.

15. Äuezov M. Abai joly. Roman-epopeia. – Almaty: Jazuşy, 2002. 1-kıtap. – 296 b.

16. Koşikbaeva G.D., Elikbaev B.K., Ybyraiym A.O. Qazaq tılındegı tura jäne janama sūrau mändı söileu aktılerınıñ perlokutivtı pragmatikasy//Tıltanym. A.Baitūrsynūly atyndağy Tıl bılımı instituty. – 2024. – №1 (93). – B. 80-89.

17. Mūstafin Č. Dauyldan keiın. Roman. – Almaty: Jazuşy, 1967. – 444 b.

18. Nūrşaiyqov Ä. Tört tomdyq şyğarmalar jinağy. – Almaty: Jazuşy, 1992. T2. – 448 b.

19. Tarazi Ä. Qorqau jūldyz. Romandar. – Astana: Foliant, 2013. – 416 b.

20. Oralbaeva N., Madina Č., Äbılqaev A. Qazaq tılı. – Almaty: Kazakh University, 1993. – 336 b.

21. Ädılova A.S. Qabyldau stilistikasy. – Almaty: Evero, 2016. – 254 b.

22. Bökei O. Şyğarmalary. Atau-kere: roman jäne povester. T1. – Astana: Foliant, 2013. – 432 b.

23. Chobanoğlu Ö., Äşırhanova Q., Jūmataeva Z. Maqal-mätelderdegı ūlttyq mınezdıñ körınısı//Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. – 2023. – №2. – B. 207-220. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.15.

Авторлар туралы мәлімет:

Құсайынова Жайнагүл Айтмағанбетқызы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Кусаинова Жайнагуль Айтмаганбетовна - докторфилологическихнаук, ассоцированный профессор Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Kussaiynova Zhainagul Aytmaganbetovna – Doctor of Philology, Associate Professoro L.N.Gumilyov EurasianNational University, Astana, Kazakhstan.

Насыритдинова Әсемгүл Насыритдинқызы – филология ғылымдарының кандидаты, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Насыритдинова Асемгуль Насыритдиновна - кандидат филологических наук, старший преподаватель Казахского агротехнического исследовательского университета имени С.Сейфуллина, Астана, Казахстан.

Nassyritdinova Assemgul Nasyritdinovna – Candidate of Philology, Senior lecturer of the Kazakh Agrotechnical Research University named after S.Seifullin, Astana, Kazakhstan.

ҒТАМР 16.21.47
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.13

Г. САГИДОЛДА
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Астана, Қазақстан
(e-mail: asem963@mail.ru)

*ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ БАС КИІМ АТАУЛАРЫНЫҢ АТАУЫШТЫҚ-УӘЖДЕМЕЛІК ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Аңдатпа. Түркі халықтарының ұлттық дәстүрлі киім үлгілері атауларында олардың әрқайсысының этникалық қалыптасу тарихының іздері мен өмір сүретін табиғи географиялық және әлеуметтік – мәдени ортасына, айналысатын негізгі шаруашылығына байланысты ерекшеліктерден туындайтын көне дәстүрлері бой көрсетеді. Әрбір түркі халқының эстетикалық көркем талғамы, қолданбалы өнері (кесте тігу, тоқыма үлгісі, зергерлік өнері және т.б.), тіптен, көрші елдердің киіну мәдениетінің ұлттық мәдениетке тигізген әсер-ықпалы да киім-кешек атауларында айқын көрініс береді. Соған байланысты киім атауларының атауыштық - уәждемелік негізінде, атаужасам модельдерінде түркілік ортақтықты танытатын ортақ тұстармен қатар, түркі халықтарының әрқайсысының дара этникалық мәдениетінің төлтума болмыс-бітімін танытатын бір-біріне ұқсамайтын өзіндік ерекшеліктер де орын алады.

Мақалада түркілердің дәстүрлі киім үлгілерінің ішінен семантикалық статусы жоғары саналатын баскиім және оның түрлерінің атаулары, бас киімді әшекейлермен безендіру, сәндеу композициясына қатысты тіл бірліктері лексика-семантикалық және лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан салыстырыла зерттеледі. Бас киім және оның түрлерінің атаулары түркілердің мифтік - таным, салт-дәстүр, эстетикалық талғам, сокральді символикалық әлемін ұлттық тілдің мәдениетті таңбалаушы әлеуетімен жалғастыратын этномәдени кодтар тұрғысынан сараланады.

Түйін сөздер: түркілік ортақ мәдениет, түркілердің дәстүрлі киім үлгілері, бас киім және оның түрлерінің атаулары, лингвоэстетикалық семантика, этникалық ерекшелік, атауыштық-уәждемелік негіз, образдық-символикалық мән.

Кіріспе. Түркілердің дәстүрлі киім-кешегі заттық-тұрмыстық мәдениеттің бірден-бір көрінісі ретінде олар ұстанған көшпелі және жартылай отырықшы өмір салтына сай, географиялық ортаның табиғатымен үйлесімділікте, жүріп-тұруға ыңғайлы болып келеді. Материалдық мәдениеттің тұрақты элементтерінің бірі ретінде дәстүрлі киім ертеден-ақ тек этникалық ерекшелікті, географиялық ортаны ғана емес, сонымен қатар түркілердің экономикалық дамуының деңгейін, әлеуметтік-экономикалық жағдайын да бейнелейді және оны жасау, жетілдіру, дамыту ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келеді.

Түркілердің киімінде жас ерекшелігі мен отбасылық жағдайы жөніндегі ақпарат та сақталады. Соған байланысты киім-кешекке қатысты атаулар жүйесінің атауыштық - уәждемелік негізінде, атаужасам модельдерінде түркілік ортақтықты танытатын ортақ тұстармен қатар, түркі халықтарының әрқайсысының дара этникалық мәдениетінің төлтума

* *Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын AP26104289 «Табиғат – Адам – Тұрмыс» үштігі тілдік репрезентациясының этномәдени кодтары мен когнитивтік құрылымдары (қазақ және басқа түркі тілдеріндегі тұрмыстық лексика бойынша салыстырмалы талдау)» атты гранттық жоба аясында әзірленді.*

болмыс-бітімін танытатын бір біріне ұқсамайтын өзіндік ерекшеліктер де орын алады. Киім атаулары арқылы белгілі бір этностың өмір сүру салты, тарихи даму кезеңдері мен мәдени ықпалдастықтары анықталады. Сол себепті киімге қатысты лексиканы зерттеу – тек тілдік емес, сонымен қатар этнолингвистикалық және лингвомәдениеттанымдық маңызға ие.

Түркі халықтарының ұлттық дәстүрлі киім үлгілерінде олардың этникалық тарихының іздері, мәдени экономикалық және әлеуметтік-географиялық ерекшеліктерінен туындайтын көне дәстүрлері бой көрсетіп, әр түркі халқының төлтума әсемдік талғамы, қолданбалы өнері (кесте тігу, тоқыма үлгісі, зергерлік өнері және т.б.), тіптен, көрші елдердің киіну мәдениетінің әсер-ықпалы көрініс береді. Осы орайда түркі халықтарының дәстүрлі киім үлгілеріндегі, киіну мәдениеттеріндегі ортақтықтар мен өзіндік ерекшеліктерді саралап, олардың тарихи-эволюциялық дамуын түркілердің мәдени құндылықтарына қатысты кешенді зерттеулер негізінде жаңаша зерделеу түркітанудағы өзекті мәселелердің бірі саналады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Киім мен әшекей бұйымдарына қатысты лексика халықтың материалдық әрі ішінара рухани мәдениетінің көрінісі ретінде түркі халықтарына қатысты деректерде және арнайы әдебиеттерде айқын көрініс табады. Түркі халықтарының этнографиясына, фольклорына, тарихына, әдебиетіне және тіліне қатысты зерттеулерде бұл лексикалық қабатқа жанама түрде болса да назар аударылады.

КСРО құрамындағы түркі халықтарының этнографиясы, оның ішінде дәстүрлі киім үлгілері XX ғасырдың 30-жылдарынан кең ауқымда зерттеле бастады.

Түркі халықтарының дәстүрлі киім үлгілерін «тіл-мәдениет» контексінде зерттеуге қазір де ерекше мән берілуде. Түркілердің этникалық мәдениетінің «Адам – Киім» жүйесінде белден жоғарғы жаққа киетін киімдердің, олардың детальдарының семантикалық статусының жоғары болуына, керісінше, адамның белден төмен киімдерінің (етік, дамбал, белшалғыш т.б.) және олардың детальдарының (етек, ышқыр, байпақ, ұлтан, ұлтарақ, өкше т.б.) семантикалық статустарының төмен болуына дүниенің мифтік қабаттарына, мифтік танымдағы жұп символдарға қатысты түркілердің ежелгі таным-түсініктерінің ықпалы зор. Түркілер ұғымында бас киімнің семантикалық статусы жоғары, оған көк әлемімен байланыстырылатын киелілік қасиет дарытылады. Қазақ рәсімдерін түркі халықтарында кездесіп жататын аналогтерімен салыстыра зерделеген этнограф Н.Шаханова бас киімнің сакральді «жоғары жаққа» қатысты семантикалық статусын «құт» ұғымымен сабақтастыра қарастыра келіп, «бас – «құт» мекендейтін, ұялайтын орын» [1, 58] – деген түсініктің бас киімнің «қасиетті, киелі» саналуына негіз болғандығын айтады. Қазақ халқы бас киімге айрықша мән бергендіктен, онымен байланысты көптеген тыйымдар мен наным-сенімдер қалыптасқан. Атап айтқанда, өзгенің бас киімін киюге, бас киімді жерге тастауға жол берілмеген.

Талқылау мен бақылау. Халық мәдениетін таңбалайтын маңызды дереккөздердің бірі оның тілі десек, түркі тілдерінде бас киімге қатысты қолданылатын атаулар сан түрлі болып келеді. Қазақ және басқа да түркі тілдерінде бас киім атауы қазіргі әдеби тілде әбден орныққан, жалпы қолданыстағы атау болып саналады: қырғ. баш кийим; өзб. bosh kiyim, татар. баш кием, тыва. баштык, түрік. başlık, baş giysi, және т.б.

Бас киімнің қазақ тіліндегі бөрік (аң терісінен жасалған бас киім), тақия (жеңіл, көбіне жас жігіттер мен қыздар киетін бас киім), тымақ (қыстық, жылы бас киім), қалпақ (жаздық жеңіл бас киім), дулыға (темірден жасалған бас киім), сәукеле (қалыңдықтың сәнді бас киімі), жаулық (жасы егде тартқан әйелдердің бас киімі), орамал (әйелдердің күнделікті бас киімі) және т.б. түрлеріне қатысты атаулардың да түркі тілдерінде баламалары орын алады. Мысалы: бөрік «бас киім» мағынасында, немесе кейде нақтылық мән арқалап «теріден тігілген бөрік», «елтері бөрік» мағынасында көптеген түркі тілдерінде қолданылады: көне-түркі. bork, башқ. бурк, қырғ. берук, құм. бёрк, қараш.-балқ. боьрк, татар. бурк, тыва. бөрт, өзбек. bork , шор. порук, түрікм. bo:rik, қ-қалп. борик/borik, алтай. перик / porik / пурук, татар. диал бурук / buruk, түрік. диал. biruk/ bork, қараим. борк / bork; уйгур. бок, азерб. бэрк. Бұл лексеманың этимологиясы жайлы ғалымдар әртүрлі пікір айтады. Көрнекті

түркітанушы ғалым Н.К.Дмитриев бөріктің аң терісінен жасалуына байланысты бұл атауды «бөрі» сөзімен байланыстырады [2, 325]. Э.В.Севортянның пікірінше «бөрік» лексемасы бү+рүк – бүрүк, бөрк – бүрк представляет собой производное, образовавшееся с помощью отглагольно-именного аффикса -(а)к от глагола буру «покрывать». Причем, «бөрк//бүрк» и все остальные односложные формы бэрик, перик, biruk представляют собой вторичные образования, явившиеся результатом редукции закрытого гласного второго слога и стяжения двусложной производной обновы в односложную» [3, 152]

Бас киімдердің киілу мерзімі, сыртқы пішіні, тігілетін материалы мен әшекейленуі тілде атаудың уәждемелік белгісіне алынып, дәстүрлі түркі мәдениетінде олардың иесінің әлеуметтік мәртебесін білдіру қызметін де атқарады. Мәселен, қазақтың ертеден келе жатқан ұлттық бас киімі бөрік – елтіріден істелген, матамен тысталған, құлақсыз бас киім. Бөрік киілу мерзіміне қарай қыстық және жаздық бөрік болып бөлінетін болса аң терілерімен көмкерілуіне қарай құндыз бөрік, кәмшат бөрік, сусар бөрік, түлкі бөрік жасалынған материалына қарай сеңсең бөрік, киіз бөрік болып бөлінеді. Қыстық бөрік ішіне жүн немесе мақта салып тігіледі. Ал жаздық бөрік мақта салынбай қос астарланып тігіледі [4, 110] Бөрікті ер адамдар да, қыздар да киеді. Қазақ тілінің фразеологиялық қорында бөрік сөзі ұйытқы болған «үй ішіндегі ұрыс-керісті, жақындардың арасындағы келіспеушілікті сыртқа шығармау» дегенді білдіретін бас жарылса бөрік ішінде, «бір нәсеге қатты қуану» мағынасындағы бөркін аспанға ату сияқты тұрақты сөз тіркестері де кездеседі. Қазақ тіліндегі бас жарылса бөрік ішінде тұрақты тіркесі мен ноғай тіліндегі бас сав болса, боьрк табылар «бас аман болса, бөрік табылар» [5, 192]. Тұрақты сөз орамы мағыналық-мазмұндық және лексикалық құрам жағынан сәйкес түседі.

Ноғай тілінде бөріктің (боьрк) кулакшын боьрк «құлақшын бөрік»; кийиз боьрк «киіз бөрік»; тери боьрк «қалың қой терісінен тігілген бөрік»; корасан боьрк «бас киім (ежелгі биік бөрік)»; элтири боьрк «бөрік»; ятакай боьрк «түнгі қалпақ», туьлки боьрк «түркі терісінен тігілген бөрік», тыйын боьрк «тиын терісінен тігілген бөрік» сияқты түрлеріне қатысты атаулар кездесетін болса, құмықтарда бухари бёрк «қаракүл бөрік», кийиз бёрк «киізден тігілген бөрік», къулакълы бёрк «құлақшын», къумач бёрк «нәрестелер мен кішкентай балалар киетін. жұмсақ матадан тігілетін, иек астынан байланатын кішірек жеңіл бас киім; әйелдердің көне үлгідегі иек атынан байланатын қалпақша», темир бёрк «дулыға», четен бёрк «сабан қалпақ», тери бёрк «қалың жүнді сеңсең бөрік», сюр бёрк «қоңырқай түсті қаракүл елтірісінен тігілген бөрік». Бёрк сөзінен бёрклюк – «бөріктік, бөрікке арналған материал»; бёркчю «бөрік тігуші»; бёркчюлюк «бөрікшілік кәсіп, бөрікші кәсібі» сияқты туынды сөздер де жасалады [6, 21].

Қарашай - балқар тіліндегі ажиген бёрк «үш айдан асқан қозының терісінен тігілген бөрік», кийиз бёрк «киіз бөрік» атауларының пайда болуын А.К.Аппоев, М.Б.Кетенчиевтер қарашайлар мен балқарлардың күн-көріс тіршілігінің негізігі көзі – мал шаруашылығымен және аң аулау кәсібімен байланыстырады [7, 10].

Татар тілінде бас киімге (баш киеме) қатысты бурек «бөрік», каты бурек «цилиндр пішіндес биік қалпақ», копы бурек «құлақсыз тымақ түрі», пирес тубәтәй «жібек төбетей», тимер тубәтәй «дулыға» тәрізді атаулар қолданылады. Мұндай атаулардың басты қызметі – объектінің ерекшеліктерін, нақты белгілерін немесе қандай да бір тар, арнайы мағынасын бөліп көрсету, сондай-ақ объектіні егжей-тегжейлеп түсіндіру (детализациялау) [8, 77].

Якут тілінде барлық бас киімдерге ортақ атау ретінде бэргэһэ «бас киім» лексемасы қолданылады. Бэргэһэ лексемасы муостаах нуоҕайдаах бэргэһэ – «әйелдердің ежелгі (сирақ терілерінен және т.б. жасалған) бас киімі, мүйізді әрі ұшар басында қауырсыны бар», муос кураах бэргэһэ «бұғының мүйізді терісінен тоғыз бас тері жалғастырылып тігілген мүйізді бас киім, дулыға», ураа бэргэһэ «сүйір төбелі ежелгі бас киім», мэрипиэс тириитэ бэргэһэ «жануар терісінен жасалған дулыға» және т.б. бас киімнің түрлеріне қатысты атауларда Олонхо мәтіндерінде бас киімді білдіретін өзге атаулар да кездеседі: дьабака «әйелдердің бас киімі; іші-сырты терімен қапталған, биік, құлақ тұсын жауып тұрады», халпаак «қалпақ»; бастыңа «маңдайша, төбелгі (маңдайға тағылатын әшекей)». Бас киімнің бөліктері: намыаска

«құлақшын»; әшекейлері: туһахта «әшекейлі дөңгелек қаңылтыр»; чопчуур «бөріктің ұшар басындағы әшекейлер», нуоҕай «биік бас киімнің төбесіне тағылатын доғалана салбырап тұратын қауырсын» [9].

Алтай тілінде börÿk сөзі «бөрік» мағынасында қолданылады. Бөріктің түрлеріне қатысты волчок börÿk «төрт қиықтан құралып, төбесіне қарай жіңішкеріп тігілетін, әдетте бұйра жүнді қозы елтірісінен жасалатын және терісі ішіне қаратылып тігілетін бөрік түрі», бычкак börÿk «аңның (көбінесе түлкі, бұлғын және басқа да аңдардың) сирақ терісінен жасалатын, цилиндр пішінді бөрік», тулку башту бөрÿк немесе кураан бөрÿк «кеңейтілген табаны бар және дөңгеленген төбесі бар үшбұрыш түрінде қиылып тігіліп, артқы жағына жібек баулар қондырылатын әйелдердің бас киімі» тәрізді атаулары орын алады. Бұл атауларда, кеңірек алсақ, жалпы киім атауларында ұлттың тарихи эволюциясы мен өнердегі шығармашылық тәжірибесінің өзіндік шежіресі көрініс табады [10, 10].

Сайып келгенде, түркі тілдерінде бёрк/ börÿk/ бөрÿк/ бурк/ бурек/ бэргэһэ және т.б. дыбыстық тұрпатта кездесетін бөрік сөзінің денотаты – қозы елтірісінен тігілген бас киім болатын болса, оның семантикалық компоненттерін: [бас киім] + [жылыту] + [еркек/қыз баланың сәндік киімі] + [құндылық] белгілері құрайды. Бөріктің дәстүрлі тұрмыстық реалий атайтын этнографизм екендігі оның стильдік мәртебесін айқындайтын болса, бөріктің түрлеріне қатысты атаулар бөрік тігілетін материалдарды, киілу мерзімін, сәндеу технологиясын және т.б. ғана емес, сонымен қатар дәулеттілікті, әлеуметтік ортадағы мәртебені көрсететін лингвомәдени жүктемелік ұғым арқалайды. Ал этимологиялық негізі көне түркі тіліндегі börük (бас киім) және «бүркеу» мағынасындағы бір буынды бүр- түбір-негіз тұлғасымен сабақтасады.

Ер адамның бас киімінің бір түрі қалпақ туралы Л.Ф.Тухбиева былай дейді: «Қырым татарлары тіліндегі ерлердің ұлттық бас киіміне қатысты «къалпакъ» атауы XIX ғасырдың басынан бастап 1930-жылдарға дейінгі кезеңде барлық әлеуметтік топтар арасында кеңінен таралған болып саналады. Қырымтатар тілінде бұл лексема бірнеше мағынада қолданылады: 1) барлық бас киімдердің гиперонимі ретінде; 2) «ерлердің дәстүрлі немесе қарапайым бас киімінің түрі – «қалпақ» мағынасында. Соңғы мағынада аталмыш лексема түрік, татар, қазақ тілдерінде де ұшырасады. Зерттеушілердің пікірінше, «къалпакъ» лексемасы парсы тіліндегі källä-pāk («бас киім», «басқа арналған орауыш») тұлғасынан тараған және түркі тілдеріне көне кезеңдерде енген кірме атау саналады [11, 47]. Қырымтатар фразеологиясында къалпакъ лексемасының қатысуымен жасалған фразеологизмдер молынан кездеседі: башыны къалпакъ сыкъмакъ (сөзбе-сөз: басын қалпақпен сығу) – қысымға алу, тығырыққа тіреу, къалпакъ ал дегенде баш алмакъ (сөзбе-сөз: қалпақ ал десе, бас алу) – шектен шығып кету; хырсызнынъ къалпагъы янар (сөзбе-сөз: ұрының қалпағы жанады) – ұрлықшы ұрлығын өзі сездіріп қояды; баш олса, къалпакъ тапылыр (сөзбе-сөз: бас болса, қалпақ табылады) – бас амандығы бастысы, қалғаны табылады [12].

Қазақ әйелдерінің бас киімдерінің арасында жаулықтың әлеуметтік мәртебесі жоғары болып келеді. Жаулық күнделікті тіршілікте әйел қолданатын бұйым ғана емес, этностың рухани мәдениетіне қатысты образдық-символикалық мән арқалайтын заттық құндылықтардың бірі. Жаулық шыт, бәтес, сәтен сияқты маталардың ақ түстісінен жасалады. Баскиімнің бұл түрінің «ақ жаулық» деп аталуы да сондықтан. Осыған байланысты ел арасында «ақ жаулықты аналар», тіпті, әйел адамды «ақ жаулық» деп атау да қалыптасқан. Жаулықтың алды қолдың ұшына дейін жерді түгелдей жауып тұрады, етегі өкшеге дейін жетеді, төбесі дөңгеленіп бөлек салынады. Жаулықтың үй және шаруа жұмыстарында бастарына салатын күнделікті және той-жиында салатын қымбат бағалысы да болады [13].

Қазақ тілінде ақ жаулық «жалпы әйел заты», «отанасы», «асыл жар» мағыналарында да жұмсалады, соған байланысты жаулық жамылу – тұрмысқа шығу, келін атанудың, жаулықты әйел – тұрмыс құрған, отбасылы әйелдің белгісіне алынады. Қазақ тілінің паремиологиялық қорында жаулық сөзінің қатысуы арқылы жасалған мақал-мәтелдер де баршылық. Мысалы: Жаулық кигеннің бәрі қатын емес, бөрік кигеннің бәрі батыр емес. Әйелдің жақсысы ерімен ойласады, ең болмаса, жаулығымен, жеңімен ойласады. Бірінші байлық – денсаулық, екінші байлық – ақ жаулық,үшінші байлық – он саулық.

Жаулық лексемасы әртүрлі дыбыстық вариантта әзербайжан, түркімен, қарашай-балқар, құмық, ноғай, ұйғыр, қырғыз, татар смяқты түркі тілдерінің біразында кездеседі. Жалпы түркілердің дәстүрлі мәдениеті тұрғысынан алғанда жаулық тек тұрмыстық қажеттілікті өтейтін бұйым ғана емес, гендерлік, эстетикалық және әлеуметтік мәнге ие лингвомәдени белгі ретінде айқындалады.

Қырым татарларының дәстүрлі мәдениетінде явлыкъ «орамал» ұғымын білдіретін атау. Ол әйел киімінің құрамдас бөлігі ретінде ғана емес, сонымен қатар әйелдік болмыстың, нәзіктік пен ибалықтың мәдени-символдық нышаны болып есептеледі. Тарихи деректерге сүйенсек, қырым татарларында жаулықтың бірнеше түрлері болған және олардың әрқайсысы қоғамдық мәртебеге, жас ерекшелігі мен тұрмыс-салттық жағдайларға байланысты қолданылған. Мәселен, чембер – алтын және жібек жіппен кестеленген сәндік сипаттағы ірі жаулық. XVIII ғасырдың соңғы кезеңдерінде ол екі ішкі орамалдың үстінен салынған. Ал қырымның жағалау бойы таулы аймақтарында язма явлукъ аталатын жаулықтың түрін қыздар мен жас келіншектер фесканың (қызыл түсті, төбесі жайпақ, киізден немесе жүннен тігілген тақия тәрізді бас киім) астынан немесе үстінен жамылып жүрген [14, 372]. Қырымтатар тілінде явлукъ лексемасы негізінен екі мағынада қолданылады: 1) «орамал, шәлі» – басқа, мойынға, иыққа жабатын, әдетте төртбұрышты мата немесе сондай пішіндегі тоқыма бұйым; 2) бет орамал. Қырымтатар тілінің фразеологиялық қорында явлукъ лексемасы шектеулі түрде болса да қолданылады. Мысалы, «ешнәрсе жайдан-жай болмайды» деген мағынада жұмсалатын Агъырмагъан башкъа явлукъ байланмаз (сөзбе-сөз: сау басқа орамал байланбайды); сагълыкъ олса, явлукъ тапылыр (сөзбе-сөз: денсаулық болса, орамал табылады).

Құмық әйелдерінің дәстүрлі киім үлгілерінде чуткъу маңызды орын алады. Чуткъу құмық әйелдерінің күнделікті және салтанатты тұрмыста қолданған негізгі бас киімдерінің бірі болып табылады. Ол «ұзындығы бел сызығына дейін, кей жағдайда санға дейін жететін, жоғарғы және төменгі бөлігі тігілмеген, үстіңгі жағында ойығы бар қапшық тәрізді бас киім» ретінде сипатталады. Чуткъудың үстінен киілетін бас киім түрі – явлукъ «төрт бұрыш шаршы орамал» деп аталады. Явлукъ этнографиялық тұрғыдан құмық әйелдерінің әлеуметтік мәртебесін, жас ерекшелігін және эстетикалық талғамын айқындайтын басты киім элементтерінің бірі саналады. Явлукътың бірнеше түрі кездеседі: хара явлукъ – «ұзын шашақты, өрнектеп тоқылған үлкен жібек орамал», салтанатты сипатқа ие сәндік бұйым ретінде ерекшеленеді; кёрпе явлукъ – «ұсақ ілмекті, жасанды қаракүлге ұқсас түкті шәлі» жылы болады, әрі сәндік қызметті қатар атқарады; къыйыкъ явлукъ – «үшбұрыш пішінді бірқабат орамал» күнделікті тұрмыста кең таралған явлукътың қарапайым түрі [15].

Кушъяулық аталатын бас киім башқұрттардың дәстүрлі үйлену салтында киім кешенінің құрамдас бөлігі ретінде міндетті атрибуттық қызмет атқарған. Жаңа түскен жас келін әдетте кушъяулыкпен беттерін көлегейлеген немесе оның бір шетін қапталынан ұстап жамылып отырған. Кушъяулықты көркемдеуде қызыл түске басымдылық берілген, мұны қызыл түстің тылсым күштерден (тіл-көз тию) қорғаушы символикасымен түсіндіруге болады [16, 210].

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде әйел адамның басына тартатын орамал – әртүрлі матадан шаршы, үшбұрыш етіп тігілетін жаулық [17]. Орамалдың түр-түсіне қарап, әйел адамның жасын, әлеуметтік мәртебесін ажырататын болған. Әдетте, жас келіндер ақ орамал тартқан, жасамыс әйелдер кимешек киген. қыз бала үйде жүргенде басына жұқа қызыл орамал тартып, сыртта (түзде) жүрсе, қарқаралы тақия киген, соған сай «қарқаралы қыз», «қызыл орамалды қыз» атанған. Қыздың осы киіміне қарап, оның басының бос екені байқалған [18, 79].

Қазақ, қырғыз, қарақалпақ халықтарының дәстүрлі киім мәдениетінде алатын орны ерекше әйел бас киімінің бірі ұзатылып бара жатқан қыз киетін, аса бағалы, ерекше сәнді баскиім – сәукеле. Сәукеледе этникалық мәдениеттің салт-дәстүр саласы қолөнердегі шығармашылықпен, көк әлеміне қатысты мифтік дүниетанымменен, тарихи - эстетикалық талғаммен, жоғары деңгейдегі сән үлгісімен тоғысады.

Қазақ, қырғыз, қарақалпақ сәукелелері сыртқы пошымы жағынан айырмашылықта болып келеді: қазақтардың сәукелесінің төбесі шошақ, биік, артқы құлағы шашқап тәрізді белге дейін жететін болса, қырғыздардың сәукелесі өте биік емес, дулыға тәрізді, үш құлақты болып келеді [19, 264].

Киізден тігіліп, қызыл матамен қапталып, әшекейлі салпыншақтармен, моншақтармен және түрлі түсті асыл тастармен безендірілетін қарақалпақ сәукелесі тұмақ, халықа (оюлы өрнектермен кестеленген ұзын мата жолағы), жыға (маңдайға дейін түсіп тұратын әшекей), бойда (кеудеге дейін түсетін үш ұзын моншақ шоғырлары), төбелек (түрлі түсті тастар қондырылған дөңесті метал әшекей), торлы өрнек (иыққа дейін түсіп тұратын жасыл, сары немесе анар дәнінің түсіндей моншактармен өрнектелген салпыншақ) тәрізді бөлшектерден тұрады [20]. Қарақалпақ сәукелесінің этнографиялық толық сипаттамасын И.В. Богословская: «не менее уникален по своему техническому исполнению женский головной убор саукеле, состоящий из суконной шапочки (тумак) с наушниками, украшенной многочисленными серебряными с позолотой нашивками, коралловыми бусинами и брюзой. Верняя часть саукеле в виде шапочки (тумак) имеет в своей основе перекрестие из черных полостками с вышитыми на ней крестообразнымыи деталями. Крестообразнымыи деталями же с использованием шелковых бордовых и желтых нитей расшита поверхность тумака» [21] – деп береді.

Сәукеле қалыңдықтың жас ерекшелігін, материалдық жағдайын, әлеуметтік статусын білдіреді. Әшекейі мол, қымбатқа түсетін сәукеле қыз жасауының құрамына енеді. Қазақ қыздары киетін сәукеле кереге, милық, төбе, тәж, құлақбау және артқыбау тәрізді бөліктерден тұрады. Сәукеленің арнайы күмістен жасалған төбелдірігі, маңдайшасы, екі жағында маржаннан тізілген салпыншақ бет жақтауы, алдында бет моншағы және арт құлағы болады. Сәукеленің керегесі жұқа ақ киізден сырылып тігіледі, өнбойы қымбат күрең немесе шымқай қызыл барқытпен қапталып, жиегіне құндыз, кәмшат терілерінен жұрын ұсталады, оқамен оюланып, түрлі-түсті моншақтармен шашақталып, көркем жіптермен кестеленіп, алдыңғы жағы көзді тастармен қапталып, түрлі тағым, алтын, күміс теңгелермен безендіріледі, төбесіне үкі тағылады. Ұзату тойында күйеу жігіттің ата-ана, ағайын туыстары тарапынан берілетін сәукеле көрімдік, сәукеле байғазысы, қыз жеңгесінің күйеу жігіттен алатын сәукеле желек деп аталатын кәдесыйлар да орын алады [22].

Сәукеле атауының тілдік және лингвомәдени сипаты оның «зат есім, жекеше тұлғада қолданылатын тіл бірлігі», «ұзатылар қызға арналған аса қымбат, биік әрі сәндік бас киім», «үйлену салт-дәстүрінің салтанат/той атрибуты», «қалыңдықтың шыққан ортасын танытатын тарихи-ритуалдық реалий атауы, этнографизм», «қыздың жаңа әлеуметтік рөлге (қалыңдық, келін) өтуін көрсететен семантикалық-символдық мән арқалаған этномәдени бірлік тұрғысынан қарастыру барысында толық ашылады. Саукеле сөзінің шығу тегін Е.Жанпейісов «бүтін, түгел, толық, таза» мағынасын беретін сәу («sau», сағ) және келе («күлө», kula) - «конус тәрізді, созылыңқы пішінді бас киімнің атауы» сөздерімен байланыстырып, атау толық мағыналы екі сөздің тіркесуінен жасалғанын айтады [23, 7].

Сәукеленің «әйелдің бас киімі» ретіндегі генезисі этнографиялық бағыттағы зерттеулерде сақ-массагет және сармат тайпаларының жауынгер әйелдерінің шайқасқа арналған дулығаларымен байланыстырылады. Мәселен, И.В.Богословская: «Сәукеле типті бас киім, кем дегенде, біздің эрамызға дейінгі I мыңжылдықта пайда болды. Ғалымдар оның аналогтарын Хорезм тиындарында бейнеленген патшаның дулығасы тәрізді бас киімдерден кездестіреді. Сәукелеге ұқсас бас киімдер Урартудан табылған көркем бейнелеу өнеріне қатысты материалдарда да кездеседі. Мұнда да бас киімдердің ұқсас пішіндері мен безендірілу тәсілдерін, кесте үшін қолданылған фонның қызыл және қара түсті болып келуін, бас киімнің биік қапталд+арына маржандардың орнатылуын байқауға болады. Сондай-ақ б.з.д.V-IV ғасырларда төбесі үшкір бас киімдерді сақ-скифтік зиялы топ өкілдері кигенін Пазырық қорымдары мен Үкөк үстіртінен табылған заттарда айғақтайды» [21], – дейді.

Бас киімді құстың қауырсыны араластырылып жасалатын әшекей бұйымдармен сәндеу түркілердің мәдени дүние бейнесінің эстетикалық және мифологиялық - діни фрагменттеріне жетелейді. Мәселен, Моңғолиядағы түркі ескерткіштерін зерттеуші ғалым Д.Баяр «Монғолия аймағындағы көк түрктердің тас мүсіндері» мақаласында Хул Асгат жерінен табылған тас плитада бөрік киген үш адамның бейнесі бейнеленгенін, суретте бас киімнің желкелігі, екі ұзын құлақшыны мен сәл шығыңқы маңдайшасы бар тымақ көрініс тапқанын баяндайды. 1958 жылы Күлтегін құрметіне арналған еске алу кешеніне жүргізілген қазба барысында табылған, тастан жасалған бас бөлігіндегі тәжді ғалымдар диадема деп таныған болатын. Бес сайлы тәжі іспеттес бөріктің маңдай бөлігінде қанатын қомдап ұшқалы тұрған алып құстың бейнесі суреттелген. Ұшқалы тұрған құстың маңдай бөлігінде суреттелуі, ерте көшпелілер дүниетанымында қайтыс болған адамның жаны көкке ұшып құсқа айналады деген пікірге саяды. Тағы бір қызықты мәлімет 2001 жылы Білге қаған кешеніндегі қазба барысында табылған бес тісті диадема. Мұнда да маңдай бөлігінде қанатын жайып тұрған құстың бейнесі суреттелген. Тәжінің немесе диадемасының маңдайшасына бейнеленген жыртқыш құс бейнесі тек түркі ақсүйектеріне тән белгі болған [24, 84].

Археологиялық мәліметтер мен жазба деректер әр кезеңде және әр территорияда «үш мүйізді» бас киімдердің («тәждер») ер адамдармен қатар әйел адамдар ортасында да кең таралғанын айғақтайды [25, 101].

«Бичикту-Бом» композициясында үшмүйізді бас киімді, ұзын етек шекпен киген, қолында баласы бар әйел адам бейнесі көрініс береді. Үш мүйізді бас киімді әйел суреті Алтайдағы кудыргэлік қойтасқа да салынған. Үш мүйізді бас киім Жетісудағы әйел тас мүсіндерінде орын алады. Тас мүсіндерді зерттеушілер үшмүйізді бас киім киген әйелді Ұмай ана бейнесімен жиі байланыстырады [26, 157].

Нәтижелер. Түркілер арасында бас киімнің сәндік композициясына қатысы бар жыға атауының үш түрлі мағынада қолданылатыны байқалады: құс қауырсыны, асыл тасты алтын әшекей (екеуі де бас киімдікі) және бас киімнің тұтас өзіне қатысты. Қазақ тілінде жыға: 1) төбесі үшкір, маңдай алды қабақ пен қасқа түскен, желке жағына мойынды айнала 1-1,5 қарыстай шынжырлы бау тағылған, соғыста киетін әшекейлі дулыға және дулығаның мойынды қылыштан қорғайтын артқы жиегі; 2) баскиімге сәндік үшін тағылатын құс қауырсыны немесеасыл тасты әшекейлік зат; 3) парсы шаһтарының басына киетін таждарындағы және жалпы әйел бас киімдеріндегі қораздың айдарлы тарақшасы сияқты гауһар таспен, шоқ қауырсынымен безендірілген әшекей [27]. Өзбек тілінде jig‘a – qushlar patidan qilingan bezak (bosh kiyimga taqiladi), яғни «сопақша металға түрлі- түсті асыл тас, құс қауырсыны орнатылған бас киім әшекейі». Түркімен тілінде jyga – baş geýimdeki guş perini, яғни бас киімге тағылатын құс қауырсыны, алтын әшекей. Қырғыз тілінде жыга – таажыга сайылған үкү (баш кийимде), яғни тәжге тағылғын үкі қауырсыны. Осман түріктерінің тіліндерінде tolga (başa giyen) – хан және қалыңдық киетін асыл тастармен әшекейленген биік бас киім.

Түркілердегі бас киімге үкі қауырсынын қадау көне наным-сенімдегі үкінің о баста сиқырлы күштерге қарсы тұра алатын киелілік қасиетімен байланыстырылады. Қазақтың қымбат аң елтірісімен көмкерілетін кәмшат бөркінің төбесіне үкі қадауды да осы наным-сеніммен сабақтастыруға болады. Үкілі кәмшат бөрік кішкентай балаларға, бойжеткендерге, сал-серілерге арналып айрықша сәнмен тігіледі [28, 75].

Қорытынды. Қорыта айтқанда, киім мен әшекейлер әр этноста өзінше қайталанбас, бірегей сипатқа ие. Мұны әртүрлі киім-кешек жүйесіне әсер ететін сан алуан факторлармен түсіндіруге болады. Кез келген ұлттың киім-кешегі этнос мәдениетінің тарихына, дүниетанымына, тұрмысына, салт-дәстүріне, эстетикалық талғамына, табиғи-климаттық, географиялық ерекшеліктеріне, өзге этностармен, ұлыстармен, ұлттармен жасалатын мәдениетаралық қарым-қатынастарына қарай қалыптасады. Дәстүрлі ұлттық киім үлгілері және олардың сәндік-эстетикалық безендірілуіндегі ұлттық нақыш – әр заманның талабына сай толықтырылып, жетілдіріліп отырады. Халықтың тұрмыс-тіршілігінің кез келген

саласындағы болмашы ауытқулардың өзі бұл «киім-кешек» тақырыптық тобын құрайтын лексикалық бірліктерге бірден әсер ететіндіктен, түркі тілдерінің «Адам – Киім» жүйесіне қатысты сөздік құрамдарында азды-көпті өзгерістер қайтсе де орын алады.

Түркі тілдеріндегі дәстүрлі киім үлгілерінің, соның ішінде лингвомәдени кеңістікте әлеуметтік-мифтік мәртебесі айырықша жоғары саналатын бас киім және оның түрлеріне, оларды безендіру, сәндеу композицияларына қатысты атауларды жалпытүркілік контексте салыстыра зерттеу тек осы лексикалық қабаттың лексика-семантикалық ерекшеліктері мен тілдегі атқаратын қызметінің жалпы сипатын айқындап қана қоймайды, сонымен қатар түркі халықтарының әрқайсысының материалдық мәдениетінің төлтума болмысымен, өзіндік ерекшеліктерімен де таныстырады. Түркі халықтарының киімдері мен әшекейлерін даралайтын қасиет – олардың қарапайымдылығы мен көркемдік тұтастығы. Олар этностың танымын, талғамын, көркемдік идеалын мәдени-семиотикалық және мәдени-символикалық тұрғыдан таңбалап, келер ұрпаққа зат және сол заттың түсіндірмелі сипаттамасы түрінде мирастыққа табыстайтындықтан аса құнды болып саналады. Олай болса, түркі халықтарының дәстүрлі киім үлгілерінің көне нұсқаларын, жоспарлы түрде кең көлемді далалық экспедициялар ұйымдастыру арқылы жинауды ел аузындағы мәліметтерді жазып алумен қатар жүргізу; заманауи техникалық жетістіктерді пайдалана отырып құжаттау; мұражайлардағы киім-кешектерге жаратылған мата, аң терілері, былғары, шекпен, жұқа киіз т.б. бұйымдардың сақталу және өңі тоза бастағандарын қайта қалпына келтіріп, арнайы альбомдар, буклеттер шығару; киім-кешек және әшекей-бұйымдар, киім детальдарына салынатын ою-өрнектер атауларын салыстырмалы тұрғыдан арнайы зерттеу, лексикографиялаудың арнайы нысанына алу – түркі әлемінің мәдени құндылықтарын сақтау және кеңінен насихаттау, келер ұрпаққа табыс ету ісіне қосылатын үлкен үлес болмақ.

Әдебиеттер

1. Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов. – Алматы: Қазақстан, 1998. – 169 с.
2. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М. Наука, 1948. – 493 с.
3. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б»/АН СССР. Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1978. – 349 с.
4. Сагидолда Г.С. Түркі-моңғол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері. – Астана: Сарыарқа, 2011. – 304 б.
5. Русско-ногайский разговорник. Словарное пособие. – Ставрополь: Ставропольское КИ, 2007. – 192 с.
6. Абдуллаева Э.С. Бытовая лексика кумыкского языка. Дисс. на соискание ученой степени к.ф.н. – Махачкала, 2012. – 21 с.
7. Аппоев А.К., Кетенчиев М.Б. Полиаспектный анализ названий одежды в карачаево-балкарском языке // Вестник Челябинского государственного университета, 2011. – № 20 (235). Филология Искуствоведение.Вып.56. – С. 10-13
8. Тухбиева Л.Ф. Номинация названий одежды и головных уборов в татарском литературном языке / Л.Ф.Тухбиева // Проблемы языка, литературы и народного творчества: Сб. аспирантских работ / Отв. ред. З.З. Гилазев — Казань: ИЯЛИ АН РТ, 2005. – С. 77-79.
9. Готовцева Л.М. Николаева Т.Н. Одежда героев кыргызского эпоса «Манас» по отношению к якутскому эпосу «Нюргун боотур стремительный». URL: https://www.gramota.net/article/phil20162715/fulltext.
10. Ерленбаева Н.В. Бытовая лексика алтайского языка. Автореферат дисс ... на соискание ученой степени к.ф.н. – Уфа, 2005. –10 с.
11. Тухбиева Л.Ф. Лексика одежды и головных уборов в татарском литературном языке: дисс. канд. филол. наук. – Казань, 2006. – 218 с.
12. Авамилова З. З. Семантическая характеристика лексики одежды и аксессуаров в крымскотатарской фразеологии // Вопросы крымскотатарской филологии, истории и культуры. 2016. Вып. 3.

13. Қазақ тілінің ұлттық корпусы. Мәдени репрезентативті ішкі корпус. URL: https://qazcorpus.kz/_madeni-reprezentativti-ishkorpus/index.php?soz

14. Акчурина-Муфтиева Н.М. Декоративно-прикладное искусство крымских татар XV – первой по ловины XX вв.: монография / Н.М. Акчурина-Муфтиева. – Симферополь: Симферопольская ГТ, 2008. – 392 с.

15. Абдуллаева Э.С. Бытовая лексика кумыкского языка. Дисс.... на соискание ученой степени к.ф.н. – Махачкала, 2012. – 21 с.

16. Т.А.Масленникова. Семантика башкирского народного костюма (вопросы содержания и структуры) // Вестник Уфимского государственного авиационного технического университета (Вестник УГАТУ), 2006 г.- С. 210-212

17. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 11-том. / Құраст.: Ж.Манкеева, С.Бизақов, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы: Арыс, 2011. – 752 б.

18. Жүнісов А. Пәниден бақиға дейін: этнографиялық баян: қыз ұзату, отау көтеру, ата-ененің баулуы, өлім-жітім жоралары // Жұлдыз. – 2001. – №2. – Б. 135-149.

19. Қазақ халқының ұлттық киімдері. /Құраст. Б. Хинаят., А. Сужикова. – Алматы: Алматы кітап, 2011. – 384 б.

20. Исмаилова Р.М., Сапарбаева А.Н. История и символика: особенности национального костюма невест каракалпаков //Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – №4 (9). – 2024. URL: www.oriens.uz.

21. И.В. Богословская. Каракалпакский орнамент: образ и смысл. – Алматы: МИЦАИ, 2019. – 220 с. URL: https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1675506

22. Қазақ тілінің ұлттық корпусы. Мәдени репрезентативті ішкі корпус. URL: https://qazcorpus.kz/_madeni-reprezentativti-ishkorpus/index.php?soz

23. Жанпеисов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка (на материале произведений М.Ауэзова). − Алма-Ата: Наука, 1989. – С. 7-8

24. Баяр Д. Каменные монументы как тюрков на территории Монголии // Тюркское наследие Евразии VI-VIII вв. – Астана: Түркі мұрасы, 2012. – 227 б.

25. Курманкулов Ж., Жаныбеков Б.Ш. Каменное изваяние шаманки в «трехрогом» головном уборе из Северного Прибалхашья // Маргулановские чтения. Тезисы. – Петропавловск, 1992. – С. 54-55.

26. Табалдиев К. Наскальные гравюры древних тюрок Алтая раннесредневековые тюрки Тянь-Шаня // Тюркское наследие Евразии VI VIII вв. – Астана: Түрк мұрасы, 2012. – 227 с.

27. Қазақ тілінің ұлттық корпусы. Мәдени репрезентативті ішкі корпус. URL: https://qazcorpus.kz/_madeni-reprezentativti-ishkorpus/index.php?soz.

28. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 869 б.

Г. САГИДОЛДА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

НАЗВАНИЯ ГОЛОВНЫХ УБОРОВ В СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ: МОТИВАЦИОННО-НОМИНАТИВНЫЙ И ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ

Аннотация. В названиях национальной традиционной одежды тюркских народов проявляются следы их этнической истории, особенности, обусловленные природно-географической и социально-культурной средой проживания, а также основными видами хозяйственной деятельности. В них отражаются древние традиции, эстетические вкусы, прикладное искусство (вышивка, ткачество, ювелирное мастерство и др.), а также влияние культуры одежды соседних народов. В связи с этим в номинативно-мотивационной основе и моделях словообразования одежды наряду с общетюркскими элементами присутствуют и уникальные особенности, отражающие самобытность этнической культуры каждого народа.

В статье рассматриваются названия головных уборов и их разновидностей, обладающих высоким семантическим статусом, а также лексические единицы, связанные с их украшением

и композиционным оформлением. Исследование проводится в лексико-семантическом и лингвокультурологическом аспектах. Названия головных уборов анализируются как этнокультурные коды, связывающие мифологическое мировоззрение, традиции, эстетические вкусы, сакрально-символическое пространство тюрков с культурно-знаковым потенциалом национального языка.

Ключевые слова: общетюркская культура, образцы традиционной одежды тюрков, названия головных уборов и их разновидностей, лингвоэстетическая семантика, этническая специфика, номинативно-мотивационная основа, образно-символическое значение.

G. SAGIDOLDA
L.N.Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan

NAMES OF HEADDRESS IN MODERN TURKIC LANGUAGES: NOMINATIVE-MOTIVATIONAL AND LINGUOCULTURAL CHARACTERISTICS

Annotation. The names of national traditional clothing of the Turkic peoples reflect traces of their ethnic history, ancient traditions, and specific features arising from the natural-geographical and socio-cultural environment in which they live, as well as from their main economic activities. These names also convey the aesthetic preferences, applied arts (embroidery, weaving, jewelry-making, etc.), and even the influence of neighboring peoples' clothing culture. Accordingly, in the nominative-motivational basis and naming models of clothing, alongside common Turkic elements, there are unique characteristics that reveal the originality of each people's ethnic culture.

This article examines the names of headdress and their types, which are considered to have a high semantic status, as well as lexical units related to decorating and adorning headdress. The analysis is carried out from lexical-semantic and linguocultural perspectives. The names of headdress are explored as ethnocultural codes that link the mythological worldview, traditions, aesthetic values, and sacred-symbolic world of the Turkic peoples with the culturally symbolic potential of the national language.

Keywords: common Turkic culture, samples of traditional clothing of the Turkic peoples, names of headdress and their types, linguo-aesthetic semantics, ethnic distinctiveness, nominative-motivational basis, figurative-symbolic meaning.

References

1. Şahanova N. Mir tradisionnoi kültury kazahov. – Almaty: Qazaqstan, 1998. – 169 s.
2. Dmitriev N.K. Gramatika başkirskogo iazyka. – M. Nauka, 1948. – 493 s.
3. Sevortän E.V. Etimologicheski slovär türkskih iazykov: Obşetürkskie i mejtürkskie osnovy na bukvu «B»/AN SSSR. İn-t iazykoznania. – M.: Nauka, 1978. – 349 s.
4. Sagidolda G.S. Türkı-moñğol dünie beinesınıñ tıldık fragmentterı. – Astana: Saryarqa, 2011. – 304 b.
5. Rusko-nogaiski razgovornik. Slovarnoe posobie. – Stavropöl: Stavropölskoe Kİ, 2007. – 192 s.
6. Abdullaeva E.S. Bytovaia leksika kumykskogo iazyka. Diss. na soiskanie uchenoi stepeni k.f.n. – Mahachkala, 2012. – 21 s.
7. Appoev A.K., Ketenchiev M.B. Poliaspektnyi analiz nazvani odejdy v karachaevo-balkarskom iazyke // Vestnik Cheläbinskogo gosudarstvennogo universiteta, 2011. – № 20 (235). Filologia İskustvovedenie.Vyp.56. – S. 10-13
8. Tuhbieva L.F. Nominasia nazvani odejdy i golovnyh uborov v tatarskom literaturnom iazyke / L.F.Tuhbieva // Problemy iazyka, literatury i narodnogo tvorchestva: Sb. aspirantskih rabot / Otv. red. 3.3. Gilazev — Kazän: İALİ AN RT, 2005. – S. 77-79.
9. Gotovseva L.M. Nikolaeva T.N. Odejda geroev kyrgyzskogo eposa «Manas» po otnoşeniu k iakutskomu eposu «Nürgun bootur stremitelnyi». URL: https://www.gramota.net/article/phil20162715/fulltext.

10. Erlenbaeva N.V. Bytovaia leksika altaiskogo iazyka. Avtoreferat diss ... na soiskanie uchenoi stepeni k.f.n. – Ufa, 2005. –10 c.
11. Tuhbieva L.F. Leksika odejdy i golovnyh uborov v tatarskom literaturnom iazyke: diss. kand. filol. nauk. – Kazän, 2006. – 218 s.
12. Avamilova Z. Z. Semanticheskaia harakteristika leksiki odejdy i aksesuarov v krymskotatarskoi frazeologii // Voprosy krymskotatarskoi filologii, istorii i kültury. 2016. Vyp. 3.
13. Qazaq tılınıñ ülttyq korpusy. Mädeni reprezentativtı ışkı korpus. URL: https://qazcorpus.kz/_madeni-reprezentativti-ishkorpus/index.php?soz
14. Akchurina-Muftieva N.M. Dekorativno-prikladnoe iskustvo krymskih tatar XV – pervoi po loviny XX vv.: monografia / N.M. Akchurina-Muftieva. – Simferopöl: Simferopölskaia GT, 2008. – 392 s.
15. Abdullaeva E.S. Bytovaia leksika kumykskogo iazyka. Diss. na soiskanie uchenoi stepeni k.f.n. – Mahachkala, 2012. – 21 s.
16. T.A.Maslennikova. Semantika başkirskogo narodnogo kostüma (voprosy soderjania i struktury) // Vestnik Ufimskogo gosudarstvennogo aviasionnogo tehnicheskogo universiteta (Vestnik UGATU), 2006 g.- S. 210-212
17. Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı. On bes tomdyq. 11-tom. / Qūrast.: J.Mankeeva, S.Bizaqov, Ä.Jünısbek jäne t.b. – Almaty: Arys, 2011. – 752 b.
18. Jünısov A. Päniden baqiğa deïin: etnografialyq baian: qyz ūzatu, otau köteru, ata-eneniñ bauluy, ölim-jitim joralary // Jūldyz. – 2001. – №2. – B. 135-149.
19. Qazaq halqynyñ ülttyq kiımderı. /Qūrast. B. Hinaiat., A. Sujikova. – Almaty: Almaty kıtap, 2011. – 384 b.
20. İsmailova R.M., Saparbaeva A.N. İstoria i simvolika: osobenosti nasionälnogo kostüma nevest karakalpakov //Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – №4 (9). – 2024. URL: www.oriens.uz.
21. İ.V. Bogoslovskaia. Karakalpakski ornament: obraz i smysl. – Almaty: MİSAİ, 2019. – 220 s. URL: https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1675506
22. Qazaq tılınıñ ülttyq korpusy. Mädeni reprezentativtı ışkı korpus. URL: https://qazcorpus.kz/_madeni-reprezentativti-ishkorpus/index.php?soz
23. Janpeisov E.N. Etnokülturnaia leksika kazahskogo iazyka (na materiale proizvedeni M.Auezova). − Alma-Ata: Nauka, 1989. – S. 7-8
24. Baiar D. Kamenye monumenty kak türkov na teritorii Mongolii // Türkskoe nasledie Evrazii VI-VIII vv. – Astana: Türkı mūrasy, 2012. – 227 b.
25. Kurmankulov J., Janybekov B.Ş. Kamenoe izvaianie şamanki v «trehrogom» golovnom ubore iz Severnogo Pribalhäşä // Margulanovskie chtenia. Tezisy. – Petropavlovsk, 1992. – S. 54-55.
26. Tabaldiev K. Naskälnye gravüry drevnih türok Altaia ranesrednevekovye türki Tän-Şanä // Türkskoe nasledie Evrazii VI VIII vv. – Astana: Türk mūrasy, 2012. – 227 s.
27. Qazaq tılınıñ ülttyq korpusy. Mädeni reprezentativtı ışkı korpus. URL: https://qazcorpus.kz/_madeni-reprezentativti-ishkorpus/index.php?soz.
28. Qazaq tılınıñ tüsındırme sözdıgı. Jalpy redaksiasyn basqarğan T.Janūzaqov. – Almaty: Daik-Presc, 2008. – 869 b.

Автор туралы мәлімет:

Сағидолда Гүлғайша – филология ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.
Сагидолда Гульгайша – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.
Sagidolda Gulgaisha – Doctor of Philology, Professor of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ҒТАМР 16.31.02
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.14

***Т.Қ. САДЫҒҰЛ**[1]
С.Ж. ЕРҒАЛИЕВА[2]
М.А. УАЙХАНОВА[3]
Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан[1,2,3]
(e-mail: togzhan.sadygul@mail.ru[1], samal17.12@mail.ru[2], mira.p2011@mail.ru[3])

ОСОБЕННОСТИ ИНТЕРНЕТ-ДИСКУРСА В ЦИФРОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Современное казахстанское интернет-пространство характеризуется отличительной цифровой коммуникацией, в которой развивается широкий спектр жанров интернет-дискурса. Актуальность данной статьи состоит в том, что наблюдается рост цифровизации, изменение коммуникативных практик и усиление роли медиа-платформ в социальном взаимодействии.
В работе применены описательно-аналитический метод и анкетный опрос пользователей. Эмпирическим материалом послужили данные о частотности использования интернет-платформ, а также контент государственных порталов, новостных сайтов и социальных сетей Казахстана.
Полученные данные позволили классифицировать основные жанры казахстанского интернет-дискурса, выявить особенности их функционирования и определить наиболее востребованные платформы среди пользователей. Анализ показал доминирование информационных жанров, активное использование государственных ресурсов и устойчивый рост социальных медиа.
Результаты подтверждают, что интернет-дискурс Казахстана имеет смешанную, полифункциональную природу, отражающую национальные лингвокультурные особенности. Опросные данные дополняют теоретический анализ, демонстрируя реальные пользовательские предпочтения и динамику цифровой коммуникации.
Ключевые слова: интернет-дискурс, жанры интернет-дискурса, интернет-платформы Казахстана, типы услуг интернет-дискурса, онлайн-коммуникация.

Введение. Современное развитие цифровых технологий радикально изменило формы и способы человеческой коммуникации. Интернет, став глобальным пространством взаимодействия, породил новые типы речевых практик, которые в совокупности формируют интернет-дискурс – особую разновидность коммуникации, существующую в цифровой среде. Интернет-дискурс представляет собой сложный, многослойный феномен, объединяющий лингвистические, прагматические, социокультурные и технологические аспекты коммуникации. Интернет-дискурс является относительно молодым исследовательским объектом современной лингвистики.

Современный интернет-дискурс характеризуется высокой степенью динамичности, интерактивности и поликодовости. В отличие от традиционных форм общения, коммуникация в сети осуществляется посредством сочетания вербальных и невербальных средств, включая текст, изображения, аудио- и видеоматериалы, эмодзи и графические символы. Это способствует формированию новых языковых норм и коммуникативных стратегий, отражающих особенности цифровой эпохи и потребности современного общества.

Изучение интернет-дискурса приобретает особую актуальность в условиях стремительной цифровизации всех сфер жизни. Развитие социальных сетей, онлайн-платформ и мессенджеров оказывает существенное влияние на языковое сознание пользователей, трансформирует традиционные модели речевого поведения и способствует возникновению новых жанров коммуникации. В связи с этим интернет-дискурс становится важным объектом междисциплинарных исследований, позволяющих выявить закономерности функционирования языка в современном информационном пространстве. Кроме того, интернет-дискурс отличается открытостью и доступностью, что способствует активному взаимодействию представителей различных культур и социальных групп. Виртуальное пространство создаёт условия для быстрого обмена информацией, формирования новых коммуникативных сообществ и распространения языковых инноваций. В результате интернет становится не только средством передачи информации, но и особой средой конструирования социальных отношений, ценностей и идентичности современного человека.

Методика и методы исследования. В данной статье использован описательно-аналитический метод исследования, направленный на выявление, систематизацию и обобщение особенностей интернет-коммуникации в цифровом пространстве Казахстана, а также лингвокультурологический анализ, позволяющий описать специфику речевого дискурса в различных цифровых средах. Дополнительно применён опросный метод (анкетирование), который обеспечил сбор эмпирических данных о предпочтениях пользователей, частоте использования интернет-платформ и особенностях их коммуникативного поведения.

На сегодняшний день общение с помощью компьютера предполагает объекты исследования различного наименования: компьютерно-медийная коммуникация, компьютерно-медийный дискурс, компьютерный дискурс, электронный дискурс, электронная коммуникация, сетевой дискурс / онлайн дискурс, виртуальный дискурс, интернет-дискурс, компьютерно-опосредованная форма общения и др [1, 53]. В научной среде отсутствует единое мнение относительно определения и классификации данных понятий. Согласно большинству исследователей, компьютерный дискурс представляет собой особый подвид дискурса. Под компьютерным дискурсом принято понимать любое общение, происходящее в компьютерных сетях [2, 123]. Его разновидностью является виртуальный дискурс, то есть текст, погружённый в ситуацию виртуального взаимодействия.

По мнению Л.Г.Ковальской, результаты исследования 80-х и 90-х годов впечатлил, демонстрируя развитие целого арсенала теорий, подходов и методов, позволяющих говорить о становлении принципиально новой дисциплины, которая связывает достижения лингвистических исследований с информационными технологиями [3, 56].

В российской лингвистике Интернета данный тип коммуникации сегодня терминологизирован как «компьютерно-опосредованная коммуникация» [4, 156]. Одним из первых ученых, который обратил внимание к интернет дискурсу был В.И.Карасик. По его видению интернет дискурс это – «расширение слово «текст» на семиотический концепт, экспансия иконических знаков», послеписьменного периода [5, 56].

Ю.С.Степанов писал, что дискурс является одним из возможных миров [6, 45]. А с появлением новых информационных технологий, интернета, процветает новый мир, «виртуальный мир», «мир компьютерных взаимодействий с людьми» [2, 125].

РыжковМ.С. полагает, что интернет-дискурсом является когнитивно-коммуникационное пространство [7, 72]. Поскольку лингвист рассматривает интернет-дискурс как коммуникативное поле, которое связано с когнитивным сознанием человека.

В настоящее время отсутствует единая теоретическая модель, описывающая Интернет как особое коммуникативное пространство. Е.Ф.Серебренникова предлагает рассматривать его в рамках уровневого векторного подхода, направленного на выявление феноменологии интернет-коммуникации [8, 20]. Согласно данному подходу, Интернет представляет собой открытую, но автономную систему, организованную интенсивными информационными

потоками и охватывающую все сферы человеческой деятельности. Он функционирует как пространство реального действия и дискурсивных практик, а не просто как виртуальная среда. Векторная модель описывает развитие коммуникации поэтапно – от момента «до» (подготовка и организация), через момент «внутри» (взаимодействие пользователей), к моменту «после» (результаты и последствия коммуникации) [8, 22]. Эти уровни соответствуют макро-, медиа- и микроуровням функционирования интернет-дискурса и отражают его лексико-семантическую специфику [9].

Интернет пространство имеет следующие коммуникативные особенности: опосредованность, анонимность, гипертекстовость, мультимедийность [10], открытость и желательность контактов [11, 405].

Интернет дискурс обладает следующими признаками: 1) бимодальность – возможность двух форматов взаимодействия в сети Интернет: актуальный и сетевой; 2) презентационность – самопрезентация в сети Интернет (личный брендинг / self-branding); 3) поликодовость – сочетание нескольких семиотических кодов передачи информации в сети Интернет; 4) лингвокреативность, т. е. творческий, культурно обусловленный процесс порождения вербальных новообразований и нетривиальных текстов [5, 57]. Аналогично есть и другие признаки интернет-дискурса: 1) ювенилизация – ориентация на нормы игрового молодежного поведения как доминирующего образца современной массовой культуры; 2) виртуализация – взаимовлияние сетевого общения на общение актуальное в его различных жанрах; 3) интерактивность – способность программы вести диалог с пользователем [5, 58].

Лингвисты разделяют жанры интернет-дискурса на определенные типы услуг и целей [12, 125]. Таблица 1 предоставляет нам сведения о типах услуг, их виды и о лингвистах, которые изучали данные жанры интернет коммуникации.

Таблица 1 – Типы услуг интернет-дискурса

№	Типы услуг	Типы жанров интернет коммуникации	Лингвисты
1.	Основные услуги	Веб-сайт, интернет документ, чат, блог, форум, социальная сеть, вики-проект, Интернет-магазин, Интернет-аукцион, электронная почта, поисковые системы, системы мгновенного обмена сообщениями, IRC, игровые миры, игры онлайн, группы новостей.	Акроса Л., Аранго М.Л., Асмус Н.Г. Галичкин Е.Н., Гроса Б., Кутузов А.Б., Лукашенко Н.Г., Санчеса Л.П.
2.	Дополнительные услуги	файлообменные сети, платежные системы, интернет реклама (доски объявлений, медийная реклама, контекстная реклама).	Ван Дижк Т.А., Вересовая Е.В., Горошко Е.И., Добросклонская Т.Г., Фейрклу Н., Херринг С.С.
3.	Услуги, использующие дополнительные технологии	Интернет-телефония, Интернет-радио, Интернет-телевидение.	Клушина Н.И., Коморова З.И., Кристал Д., Херринг С.

В соответствии с целями и функциями интернет-дискурса, а также стратегиями и технологиями речевого поведения, исследователи подразделяют его сферы на ряд жанров, представленных в таблице 2. Дополнительно таблица 2 содержит информацию о коммуникативных целях выделенных жанров интернет-дискурса и их кратких характеристиках.

Таблица 2 – Типы жанров интернет-дискурса по целям

№	Цель	Типы жанров	Описание дискурса
1.	Информационный	Веб-сайт, Интернет-документ, вики-проект, поисковая система	Коммуникация пользователей приобретает «гибридный» характер, что предполагает одновременное использование признаков устных и письменных форм речи, интегрированных в единый текст.
2.	Коммуникативный	Электронное письмо, системы мгновенного обмена сообщениями, социальные сети	Представляют собой интерактивные формы компьютерно-опосредованной коммуникации, в рамках которой взаимодействие осуществляется преимущественно в письменном виде, однако сохраняет высокую степень устной спонтанности и диалогичности.
3.	Развивающий	Игровые миры и игры онлайн	В игровых онлайн-мирах реализуется интерактивное, полилогическое общение, разворачивающееся внутри виртуальной среды. Участники взаимодействуют посредством чата, голосовых каналов, игровых команд и текстовых уведомлений, формируя многоуровневый дискурс, включающий элементы ролевой, командной и сюжетно обусловленной коммуникации.
4.	Замещающий	Интернет-магазин, платёжные системы	В интернет-магазинах и платёжных системах реализуется деловая форма коммуникации, осуществляющаяся между пользователем и цифровым интерфейсом, между покупателем и консультантом, а также между пользователями посредством отзывов. Данная форма общения носит институциональный характер, однако часто включает элементы персонализации и прагматической вежливости.

Обсуждение и наблюдение. Результаты исследования теоретического анализа способствовали выявлению вида жанров интернет-дискурса в Казахстанской цифровой платформе. На базе данных об общих жанрах интернет-дискурса, была составлена таблица казахстанского интернет дискурса. В таблице 3 перечислены жанры дискурса и представлены лингвисты, работающие в данном направлении.

Таблица 3 – Типы жанров казахстанского интернет-дискурса

№	Цели	Жанры	Название сайтов (порталов), сетей	Лингвисты
1.	Информационный	1.Официальный портал электронного правительства Республики Казахстан, 2.Крупные новостные порталы Казахстана 3.Официальный сайт национальных университетов 4.Электронные версии научных публикаций 5. Государственные отчеты и приказы опубликованные в формате pdf 6.Казахская википедия 7. Международные и локальные поисковые системы, популярные в Казахстане.	1. www.egov.kz 2. Nur.kz, Tengrinews.kz, Informburo.kz, Zakon.kz, Kazinform / Qazinform, Vlast.kz и другие (новостные порталы) 3. www.kaznu.kz, www.kaznpu.kz и другие 4. repository.kaznu.kz, www.scholar.google.com, https://elibrary.kz, https://nur.nu.edu.kz/home 4. adilet.zan.kz, zan.kz, gov.kz, akorda.kz, stat.gov.kz, goszakup.gov.kz 5. kk.wikipedia.org 6. Google.kz, Yandex.kz, Bing.com	Бейсенова М.К., Гиздатов Г.Г., Ергалиева С.Ж., Журавлева Е.А., Искакова Н.С.
2.	Коммуникативный	1.Основные почтовые сервисы 2. Мессенджеры 3.Социальные сети	1. Gmail, Mail.ru, Yandex Mail 2. WhatsApp, Telegram, Facebook, Messenger, Viber 3. Instagram, Threads, TikTok, ВКонтакте, Telegram-каналы, YouTube.	Бейсенова М.К., Гиздатов Г.Г., Ергалиева С.Ж., Журавлева Е.А., Искакова Н.С., Бекенова Г.Ж., Есенова Ж.К., Жаксыбаев С.К., Исаева Ж., Кахарманова А., Кулумбетова А.К., Тулеубаева А.С.
3.	Развивающий	1. Онлайн игры 2.Образовательные онлайн игры	1. Roblox, PUBG 2. Mobile, Free 3. Fire 4. Kahoot 5. Quizizz 6. Duolingo 7. Wordwall 8. Khan Academy kids 9. BilimLand kids	Арынғазиева А.А., Куанбаева Ж., Шургучинов Ц.С., Чередникова Е.А.

4.	Замещающий	1.Интернет-магазин 2.Платёжная системы	1. Kaspi.kz 2. Satu.kz 3. Lamoda.kz 4. Technodom.kz 5. Mechta.kz 6. Flip.kz 7. Halyk pay 8. Kaspi.pay 9. Beeline pay 10. PayPal	Аширбекова Г., Оразбекова И.Г., Сейтказинова А.Ж.

Таблица 3 свидетельствует тому, что потенциал цифрового дискурса Казахстана находится в процессе активного развития. Анализируя данную таблицу было необходимо описать каждый жанр казахстанского интернет-дискурса.

1. Информационный. Официальный портал электронного правительства Республики Казахстан, предназначенный для информационных целей, является цифровой платформой, реализующей институциональный государственный дискурс. Крупные новостные каналы Казахстана применяют медиадискурс, включающий официальный, публицистический, разговорный стили, а также интернет-дискурс. Каждый портал имеет собственный стиль коммуникации и языковые особенности [13, 224].

Электронные версии государственных отчётов и приказов публикуются на сайтах adilet.zan.kz, zan.kz, gov.kz, akorda.kz, stat.gov.kz, goszakup.gv.kz и других. Сайт adilet.zan.kz базируется на нормативно-правовых актах и использует терминологию юридического дискурса.

Казахская Википедия (kk.wikipedia.org) и Google.kz сходны тем, что функционируют как источники информации в цифровой среде и отражают современные языковые практики. Первая платформа ориентирована на создание и систематизацию знаний, а вторая – на навигацию и поиск информации.

2. Коммуникативный. Платформы электронной почты формируют жанр асинхронной письменной коммуникации, сочетая официальный, деловой и информационно-коммуникативный стили. Мессенджеры реализуют чат-дискурс, характеризующийся диалогичностью, неформальностью и активным использованием мультимодальных средств. Социальные сети представляют собой полижанровые среды, объединяющие элементы разговорного, массмедийного и эмоционального дискурса. Визуально-ориентированные платформы акцентируют взаимодействие текста с визуальным и аудиальным контентом.

3. Развивающий. Перейдём к жанрам интернет-дискурса с развивающей целью, представленным онлайн-играми и образовательными платформами.

Игровые и образовательные платформы (Roblox, PUBG Mobile, Kahoot, Duolingo, Aleem, Wordwall, Khan Academy Kids, BilimLand Kids) формируют мультимодальный цифровой дискурс, в котором язык функционирует в сжатой, динамичной и функционально ориентированной форме, обеспечивая взаимодействие, обучение и вовлечённость пользователей.

4. Замещающий. Интернет-магазины представляют собой пространство торгового цифрового дискурса, где язык используется для описания товаров, стимулирования покупок и управления пользовательским поведением.

Платёжные системы формируют транзакционный и инструктивный дискурс, где язык направлен на точность, безопасность и формальность.

Результаты. Для того чтобы идентифицировать цифровой потенциал Казахстана, было необходимо определить роль каждой интернет-платформы в жизни пользователей.

В рамках исследования был проведён опрос среди 75 респондентов, проживающие в Павлодарской области. Участники опроса представляли разные возрастные группы, от 20 до 55 лет.

Цель данного опроса послужила тому, чтобы определить место платформ интернет-коммуникации в Павлодарской области. Опрос составил следующие 16 вопросов:

1) Ваше имя и возраст:

2) Используете ли вы казахскую Википедию (kk.wikipedia.org)?

3) Какой из новостных порталов Казахстана вы посещаете чаще всего?

4) Обращаетесь ли вы к государственным отчётам и приказам на сайтах adilet.zan.kz, gov.kz, akorda.kz, stat.gov.kz, goszakup.gov.kz?

5) Как часто вы пользуетесь официальным порталом электронного правительства eGov.kz? Представьте свой ответ в процентном соотношении.

6) Какими поисковыми системами вы пользуетесь чаще всего?

7) Какой почтовый сервис вы используете чаще всего?

8) Какие мессенджеры являются основными в вашей ежедневной коммуникации?

9) Какими социальными сетями вы пользуетесь чаще всего?

10) С какой целью вы чаще всего используете социальные сети?

11) Играете ли вы в онлайн-игры? Если да, то в какие?

12) Используете ли вы образовательные игровые платформы Kahoot, Quizizz, Duolingo, Wordwall?

13) Пользуетесь ли вы интернет-магазинами (Kaspi.kz, Satu.kz, Lamoda.kz, Technodom.kz, Mechta.kz, Flip.kz)?

14) Какой интернет-магазин вы используете чаще всего?

15) Какими платёжными системами вы пользуетесь? (Halyk Pay, Kaspi Pay, Beeline Pay, PayPal)

16) Как часто вы совершаете покупки или платежи онлайн?

А ниже представлены ответы респондентов:

Результаты опроса показали, что среди новостных порталов наибольшей читаемой является портал Tengri.news в связи с указанием 46 респондентов. 50,7% респондентов отметили, что обращаются к интернет-порталам для ознакомления с государственными отчётами и приказами.

Что касается поисковых систем, порталом Google.kz пользуются 67 респондентов из 75, а портал Yandex.kz был выбран 18 респондентами. Среди почтовых сервисов, 53 респондентов указали что использует Gmail, 32 респондента выбрали Mail.ru, а 3 из них указали что используют Yandex Mail.

В категории мессенджеров для ежедневной коммуникации лидирует WhatsApp (73), а 29 респондентов отметили что используют Telegram.

При ответах на вопрос о часто используемых социальных сетях, 65 респондента выбрали Instagram, 45 выбрали YouTube, а 36 указали TikTok. Менее популярными оказались Threads (23), Telegram (21) и ВКонтакте (6).

Целью посещения социальных сетей для 50 респондентов было осуществление коммуникативных целей, а 45 респондентов ответили, что использует социальные сети для информационной цели, 42 респондентов – для обучающих целей, а 39 – для развлечений.

Из 75 респондентов 41 утверждают, что не играют в онлайн игры, 65,3% респондентов ответили, что совершают покупки через онлайн магазины. Среди онлайн магазинов лидирует Kaspi магазин (71).

Анализ результатов опроса позволяет сделать вывод о том, что большинство респондентов используют интернет-платформы преимущественно для коммуникативной и информационной цели, в то время как меньшинство – для развлекательных целей.

Диаграмма 1 – Результат анкетирования

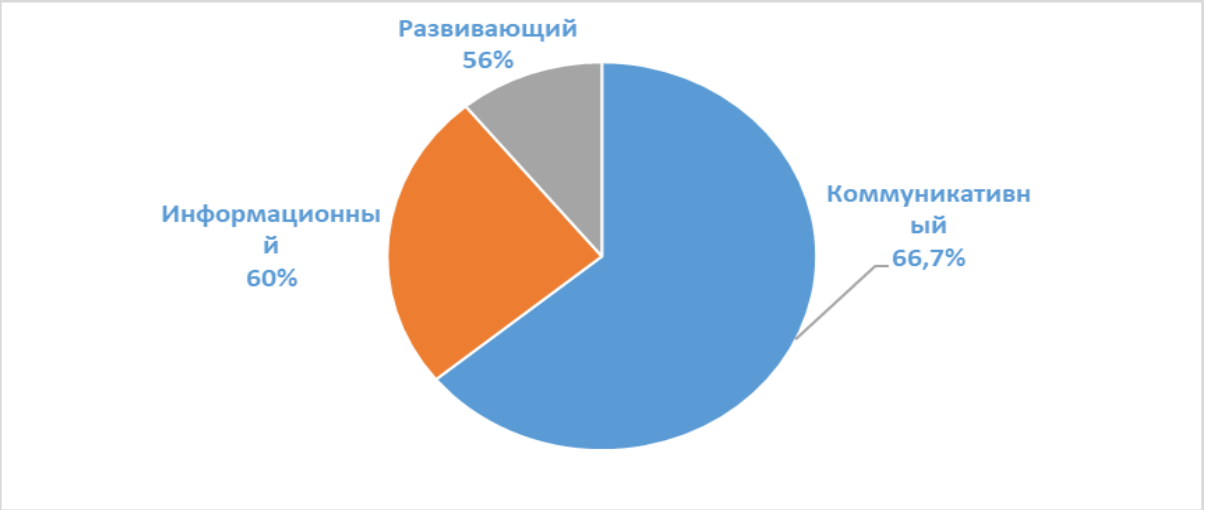

Полученные результаты подтверждают, что казахстанский интернет-дискурс обладает собственной структурой и уникальными характеристиками, отражающими национальные языковые и культурные особенности. Наблюдается активное развитие цифровой лексики, рост мультимодальности, а также расширение институциональных жанров в условиях цифровизации государственных и социальных процессов. В целом цифровая среда Казахстана формирует особый тип коммуникации, который интегрирует глобальные тенденции интернет-общения и локальные культурно-языковые нормы.

Заключение. Интернет-дискурс является объектом лингвистического исследования, поскольку отражает особенности функционирования языка в цифровой среде и демонстрирует новые формы речевого взаимодействия, возникающие в условиях стремительного развития информационно-коммуникационных технологий. Цифровое пространство не только расширяет возможности коммуникации, но и способствует формированию новых языковых практик, трансформации традиционных жанров общения и появлению специфических коммуникативных стратегий. В связи с этим исследование интернет-дискурса приобретает особую актуальность, так как позволяет выявить закономерности развития современного языка и определить основные тенденции его функционирования в виртуальной среде.

Целью данной работы являлось выявление, систематизация и описание особенностей функционирования интернет-дискурса в цифровом пространстве Казахстана, а также определение его жанрового разнообразия и лингвокультурных характеристик на основе анализа теоретических источников и конкретных казахстанских интернет-платформ. Для достижения поставленной цели были рассмотрены существующие научные подходы к определению понятия интернет-дискурса, выявлены его основные признаки и особенности, проанализированы жанры сетевой коммуникации и их специфика в казахстанском сегменте интернета. В исследовании использовался описательно-аналитический метод, направленный на выявление, систематизацию и обобщение особенностей интернет-коммуникации в цифровом пространстве Казахстана. В процессе исследования были выделены и охарактеризованы основные виды и типы жанров интернет-коммуникации, среди которых особое место занимают социальные сети, блоги, форумы, мессенджеры, новостные порталы и различные интерактивные платформы. Кроме того, были рассмотрены научные труды отечественных и зарубежных лингвистов, внесших значительный вклад в изучение интернет-дискурса, его структурных, прагматических и социокультурных особенностей.

Результаты исследования показали, что казахстанский интернет-дискурс представляет собой динамично развивающееся коммуникативное пространство, характеризующееся

многоязычием, поликодовостью и высокой степенью интерактивности. В нём активно взаимодействуют казахский, русский и английский языки, что способствует формированию новых языковых единиц, коммуникативных моделей и способов выражения национально-культурной идентичности пользователей. Проведённое исследование может служить теоретической и практической основой для дальнейших научных работ, направленных на описание специфики казахстанского интернет-дискурса, его жанров, коммуникативных стратегий и лингвокультурных особенностей. Полученные результаты также могут быть использованы при разработке методических рекомендаций по применению цифровых платформ в образовательной и профессиональной среде, а также в исследованиях, посвящённых проблемам цифровой коммуникации, медиалингвистики и современной интернет-культуры.

Литература

1. Galichkina E.N. Obşaia harakteristika kömpüterno-oposredovannogo diskursa // İnternet-komunikasia kak novaia rechevaia formasia: koll. monografia / nauch. red. T.N. Kolokölseva, O.V. Lutovinova. – 2-e izd., ster. – M.: FLİNTA: Nauka, 2014. – S. 53–72.
2. Galichkina E.N. Kömpüternaia komunikasia: lingvisticheski status, znakovye sredstva, janrovoe prostranstvo: dis. … d-ra filol. nauk. – Astrahän, 2012. – 322 s.
3. Kovälskaia L.G. Sinhronnyi kömpüterno-medinyi diskurs: mehanizm deistvia i komunikativnye seli // «İazyk i mejkülturnaia komunikasia» mejdunarodnyi i lingvisticheski jurnal. –№ 1. – Maikop, 2003. – S. 56 – 66.
4. Galichkina E.N. Spesifika kömpüternogo diskursa na angliskom i ruskom iazykah: na materiale janra kömpüternyh konferensi: dis. … kand. filol. nauk. – Astrahän, 2001. – 212 s.
5. Karasik V.İ. İazykovoi krug: lichnöst, konsepty, diskurs. – Volgograd: Peremena, 2002. – 476 s.
6. Stepanov İu.S. Älternativnyi mir, diskurs, fakt i prinsip prichinosti // İazyk i nauka konsa XX veka: sb. st. / pod red. İu.S. Stepanova. – M., 1995. – S. 35–73.
7. Ryjkov M.S. Rechevye strategii i taktiki internet-komunikasii (na materiale chatov) // İnternet-komunikasia kak novaia rechevaia formasia: koll. monografia / nauch. red. T.N. Kolokölseva, O.V. Lutovinova. – 2-e izd., ster. – M.: FLİNTA: Nauka, 2014. – S. 72–87.
8. Serebrennikova E.F. Osnovania urovnevogo podhoda i vektornogo analiza v semioticheskom modelirovanii interneta / E.F. Serebrennikova // Vestnik İGLU. – 2012. – № 1 (17). – S. 20–27.
9. Arango M.L. Foros virtuales como estrategia de aprendizaje. – 2003. URL: http://www.rlcu.org.ar/revista/numeros/02-02-Abril-2004/documentos/Arango.pdf
10. Gros B., Adrián M. Estudio Sobre el uso de los foros virtuales para favorecer las actividades colaborativas en la enseñanza superior // Teoría de la Educación. Educación y Cultura en la Sociedad de la Información. – 2004. – Vol. 5.
11. Uaikhanova M.A., Sakhariyeva A.Zh. The poetic nature of internet-texts as a national character trait // Vestnik Toraigyrov universitet. – seria: Filologia. – №2. – Pavlodar, 2024. – S. 405–414. URL: https://vestnikphilological.tou.edu.kz/storage/articles/fcc9827e2374766892de426057dbf320/Uaikhanova_M.A._Sakhariyeva_A.Zh..pdf
12. Raspopina E.İu. Diferensiälnye i janrovye osobenosti kömpüternogo İnternet-diskurs / E. İu. Raspopina // Vestnik İGLU. – 2010. – №1 (9). – S. 125–132.
13. Yergaliyeva S.Zh., Uaikhanova M.A., Omarov N.R., Yergaliyev K.S., Assanbayeva E.B., Ualiyeva R.M. Linguistic Representation of Value Dominants in Virtual Space : The Example of Kazakh and English Materials // International Journal of Society, Culture & Language. – 2023. – №11(3). – P. 87–96. DOI: 10.22034/ijscl.2023.705702

Т.Қ. САДЫҒҰЛ, С.Ж. ЕРҒАЛИЕВА, М.А. УАЙХАНОВА
Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ САНДЫҚ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ИНТЕРНЕТ-ДИСКУРСТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Қазіргі қазақстандық интернет кеңістігі ерекше цифрлық коммуникациямен сипатталады, онда интернет дискурсының кең ауқымды жанрлары дамып келеді. Зерттеудің өзектілігі цифрландыру үдерісінің жеделдеуімен, коммуникативтік тәжірибелердің өзгеруімен және әлеуметтік өзара әрекеттестікте медиа-платформалардың рөлінің артуымен байланысты. Зерттеу барысында сипаттамалы-талдамалық әдіс пен пайдаланушылар арасында жүргізілген сауалнама әдісі қолданылды. Эмпирикалық материал ретінде интернет-платформаларды пайдалану жиілігі туралы деректер, сондай-ақ Қазақстанның мемлекеттік порталдары, жаңалық сайттары және әлеуметтік желілерінің контенті алынды.

Алынған нәтижелер қазақстандық интернет-дискурстың негізгі жанрларын жіктеуге, олардың қызмет ету ерекшеліктерін анықтауға және пайдаланушылар арасында ең сұранысқа ие платформаларды айқындауға мүмкіндік берді. Талдау ақпараттық жанрлардың басым екенін, мемлекеттік ресурстардың белсенді қолданылатынын және әлеуметтік медианың тұрақты түрде өсіп келе жатқанын көрсетті.

ЗерттеунәтижелеріҚазақстанинтернет-дискурсыныңұлттықлингвомәдениерекшеліктерді бейнелейтін аралас, полифункционалды сипатқа ие екенін дәлелдейді. Сауалнама деректері теориялық талдауды толықтырып, пайдаланушылардың нақты таңдауларын және цифрлық коммуникацияның даму динамикасын көрсетеді.

Түйін сөздер: интернет-дискурс, интернет-дискурс жанрлары, Қазақстандағы интернет-платформалар, интернет-дискурстың қызмет көрсету түрлері, онлайн-коммуникация.

T.K. SADYGUL, S.Zh. YERGALIYEVA, M.A. УАЙХАНОВА
Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

FEATURES OF INTERNET-DISCOURSE IN KAZAKHSTAN'S DIGITAL SPACE

Annotation. The modern Kazakhstani internet space is characterised by distinctive digital communication, in which a wide range of genres of internet discourse are developing. The relevance of the study is conditioned by the growth of digitalization, changes in communicative practices, and the increasing role of media platforms in social interaction.

The study employs descriptive-analytical methods and a user questionnaire survey. The empirical material includes data on the frequency of internet platform usage, as well as content from government portals, news websites, and social media platforms in Kazakhstan.

The obtained data made it possible to classify the main genres of Kazakhstani internet discourse, identify the features of their functioning, and determine the most in-demand platforms among users. The analysis revealed the dominance of informational genres, the active use of government resources, and the steady growth of social media.

The results confirm that Kazakhstan's internet discourse has a mixed, multifunctional nature reflecting national linguocultural characteristics. The survey data complement the theoretical analysis by demonstrating actual user preferences and the dynamics of digital communication.

Key words: internet discourse, internet discourse genres, internet platforms of Kazakhstan, types of internet discourse services, online communication.

References

1. Galichkina E.N. Obşaia harakteristika kömpüterno-oposredovannogo diskursa // İnternet-komunikasia kak novaia rechevaia formasia: koll. monografia / nauch. red. T.N. Kolokölseva, O.V. Lutovinova. – 2-e izd., ster. – M.: FLİNTA: Nauka, 2014. – S. 53-72.

2. Galichkina E.N. Kömpüternaia komunikasia: lingvisticheski status, znakovye sredstva, janrovoe prostranstvo: dis. … d-ra filol. nauk. – Astrahän, 2012. – 322 s.

3. Kovälskaia L.G. Sinhronnyi kömpüterno-medinyi diskurs: mehanizm deistvia i komunikativnye seli // «İazyk i mejkülturnaia komunikasia» mejdunarodnyi i lingvisticheski jurnal. –№ 1. – Maikop, 2003. – S. 56-66.

4. Galichkina E.N. Spesifika kömpüternogo diskursa na angliskom i ruskom iazykah: na materiale janra kömpüternyh konferensi: dis. … kand. filol. nauk. – Astrahän, 2001. – 212 s.

5. Karasik V.İ. İazykovoi krug: lichnöst, konsepty, diskurs. – Volgograd: Peremena, 2002. – 476 s.

6. Stepanov İu.S. Älternativnyi mir, diskurs, fakt i prinsip prichinosti // İazyk i nauka konsa XX veka: sb. st. / pod red. İu.S. Stepanova. – M., 1995. – S. 35-73.

7. Ryjkov M.S. Rechevye strategii i taktiki internet-komunikasii (na materiale chatov) // İnternet-komunikasia kak novaia rechevaia formasia: koll. monografia / nauch. red. T.N. Kolokölseva, O.V. Lutovinova. – 2-e izd., ster. – M.: FLİNTA: Nauka, 2014. – S. 72-87.

8. Serebrennikova E.F. Osnovania urovnevogo podhoda i vektornogo analiza v semioticheskom modelirovanii interneta / E.F. Serebrennikova // Vestnik İGLU. – 2012. – № 1 (17). – S. 20-27.

9. Arango M.L. Foros virtuales como estrategia de aprendizaje. – 2003. URL: http://www.rlcu.org.ar/revista/numeros/02-02-Abril-2004/documentos/Arango.pdf

10. Gros B., Adrián M. Estudio Sobre el uso de los foros virtuales para favorecer las actividades colaborativas en la enseñanza superior // Teoría de la Educación. Educación y Cultura en la Sociedad de la Información. – 2004. – Vol. 5.

11. Uaikhanova M.A., Sakhariyeva A.Zh. The poetic nature of internet-texts as a national character trait // Vestnik Toraigyrov universitet. – seria: Filologia. – №2. – Pavlodar, 2024. – S. 405-414. URL:https://vestnikphilological.tou.edu.kz/storage/articles/fcc9827e2374766892de426057dbf320/Uaikhanova_M.A._Sakhariyeva_A.Zh..pdf

12. Raspopina E.İu. Diferensiälnye i janrovye osobenosti kömpüternogo İnternet-diskurs / E. İu. Raspopina // Vestnik İGLU. – 2010. – №1 (9). – S. 125-132.

13. Yergaliyeva S.Zh., Uaikhanova M.A., Omarov N.R., Yergaliyev K.S., Assanbayeva E.B., Ualiyeva R.M. Linguistic Representation of Value Dominants in Virtual Space : The Example of Kazakh and English Materials // International Journal of Society, Culture & Language. – 2023. – №11(3). – P. 87-96. DOI: 10.22034/ijscl.2023.705702

Авторлар туралы ақпарат:

Садыұл Тоғжан Қайратқызы – Торайғыров университетінің докторанты, Павлодар, Қазақстан.

Садыгул Тогжан Кайраткызы – докторант Торайгыров университета, Павлодар, Казахстан.

Sadygul Togzhan Kairatovna – doctoral student of Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

Ерғалиева Самал Жанатқызы – философия докторы (PhD), Торайғыров университетінің профессоры, Павлодар, Қазақстан.

Ергалиева Самал Жанаткызы – доктор философии (PhD), профессор Торайгыров университета, Павлодар, Казахстан.

Yergaliyeva Samal Zhanatkyzy – doctor of Philosophy (PhD), professor of Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

Уайханова Меруерт Асетовна – философия докторы (PhD), Торайғыров университетінің профессоры, Павлодар, Қазақстан.

Уайханова Меруерт Асетовна – доктор философии (PhD), профессор Торайгыров университета, Павлодар, Казахстан.

Meruyert Assetovna Uaikhanova – doctor of Philosophy (PhD), Professor of Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

IRSTI 16.21.41
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.15

***S.M. SULTANOVA[1]**
S.S. MUKHTAROVA[2]
T.ZH. TOXANBAYEVA[3]
A.K.Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan[1]
K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan[2]
S.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan[3]
(e-mail: samal.mursultanova@gmail.com[1], sandy.mukhtarova1987@gmail.com[2], tlesha66@mail.ru[3])

ETHNOCULTURAL SPECIFICITY OF SUFFIXAL WORD FORMATION IN RUSSIAN, KAZAKH, AND ENGLISH: ON THE QUESTION OF THE LINGUISTIC WORLDVIEW

Annotation. The research relevance is determined by the need to identify the word-formation role, in particular the suffixation mechanism, in the cognition of the world and the formation of a national linguistic worldview. Word-formation means are used in categorization and classifying human activity in the world cognition. The suffixation belongs to one of the most frequent methods of forming derived lexical units, through which speakers ultimately expand their knowledge of the world and of themselves. A newly formed word represents the new knowledge, but it meaning and from follow from what is already known. The linguistic representation of a person is usually studied using phraseology and vocabulary; however it is the suffix-derived word formation that makes it possible to more describe how various aspects of individual and social life are classified. The purpose of the study is a comparative study of the process of suffixation in Kazakh, Russian and English languages on the basis of derivative nominations of a person and the recognition of their cultural and national originality on the basis of thematic classification. The research material included more than 1500 lexical units – nominations of persons, including 625 in Russian, 389 in Kazakh, and 511 in English, selected from the lexicographic sources. The materials were analyzed using general scientific methods and research techniques, the synchronic analysis in word formation approach and the method of comparative description. The research findings can be applied to teaching the morphology of Kazakh, Russian and English languages in schools and universities, to linguistic and cultural studies, to typological research in comparative linguistics, to lexicographic work, in particular, when creating multilingual dictionaries of the word formation.
Keywords: Suffixal word formation, linguistic worldview, personal noun, nomination of person, national and cultural specificity.

Introduction. The cultural and national particularity is a fairly broad concept. In the context of this study, special attention is paid to those areas of language that represent the greatest concentration of cultural information, reflecting the totality of knowledge, ideas and value orientations of the users of a certain cognitive-linguistic complex [1, 62]. The ethnic uniqueness of a language finds its most vivid expression in the lexical and phraseological system of the language. Although the word formation structure in various languages demonstrate a certain

degree of universality, nevertheless, ethnically specific features and culturally determined differences can be distinguished in the processes of word formation.

The scientific novelty of this study lies in examining the role of suffixal word formation in shaping the national linguistic worldview, based on materials from Russian, Kazakh, and English. The study offers a comparative structural-semantic and linguocultural analysis of derived personal nominations, identifying their thematic groups as well as similarities and differences in suffixal derivation across the languages under consideration. In addition, the novelty is strengthened by taking into account the Kazakh derivational tradition and established principles of word formation, which allows for a more precise identification of language-specific patters in the formation of derived lexical units.

The study of the linguistic worldview is associated with the verbalization of human cognitive and evaluative activity and the reflection of the people's worldview in language. Language accumulates cultural and historical experience and mental characteristics of the nation. As R.A.Budagov emphasized, language is inseparable from human life in all its manifestations [2, 7]. All levels of the language contribute to the formation of a linguistic worldview, including word formation, which enriches the vocabulary and reflects the conceptual content.

However, its role in modeling the linguistic worldview remains poorly studied. T.V.Vendina noted that the word formation is similar to a speech assertion, records and conveys cognitive experience, revealing cause-and-effect relationships between phenomena [3, 41].

E.S.Kubryacova classifies considerable levels in the linguistic worldview structure: the conceptual basis, linguistic worldview-1 – the basic lexicon formed in the process of primary nomination, and linguistic worldview-2 – the derivative vocabulary that arises during secondary nomination. The latter reflects the processes of generalization and abstraction, facilitating the integration of derivative words into the conceptual system of the native speaker [4, 146].

Word formation constitutes a vital component of the linguistic system, enabling the designation of new objects, concepts, qualities, and actions as knowledge about the world expands. As is well known, the new word creation represents one of the most significant and productive means of enriching a language's lexical inventory.

Among the word formation processes in modern English, suffixation stands out for its productivity, especially in the nouns formation. According to Anipina et al. suffixes not only modify the lexical connotation of the base, but also determine the grammatical category of the derived word, often participating in the formation of significant parts of speech. They emphasize that nominal suffixes are especially numerous and productive, often indicating such meanings as tools, locations, actions, or abstract concepts [5, 240]. This is supported by Esipenko and Yankovets, who emphasize that abstract nouns derived from verbs, adjectives, or other nouns through suffixation can denote actions, results, properties, or qualities. Such derivational processes reflect both semantic regularities and phonological regularities characteristic of English terminology [6, 15].

Studies on Kazakh word formation pay particular attention to defining its theoretical and methodological foundations, word-formation units, and the mechanisms of new word creation. In this regard, Zhakina emphasizes the need for a systematic study of word-formation processes and considers word formation an independent branch of Kazakh linguistics [7].

In contemporary studies of Kazakh word formation, affixation is regarded as one of the key and most productive derivational mechanisms responsible for the creation of new lexical units. It reflects the interaction of grammatical, semantic, and linguocultural features of the language system. This issue is thoroughly addressed in Toluspayeva et.al., where affixal world formation is examined from both comparative and functional perspectives [8, 328].

Word formation in Russian, Kazakh and English languages, despite all the specifics, demonstrates universal features reflecting common cognitive mechanisms. However, each system has its own characteristics determined by the grammatical structure and national-cultural experience. According to I. I.Abdulganeyeva, it is word formation that conveys the spiritual and cultural potential of the nation worldview [9, 114]. Suffixal forms reflect linguocultural

traditions and extralinguistic knowledge, which is manifested in semantic differences even within one grammatical class [10, 76]. Comparative analysis showed that if in Russian suffixes cover all thematic groups, then in a number of Kazakh and English groups the corresponding nominations are either poorly represented or are formed in other ways.

The aim of this study is a comparative study of the word-formation and semantic structure of derivative nominations of a person and the identification of their national and cultural specificity in Russian, Kazakh and English languages.

Methodology and research methods. The research material included more than 1500 lexical units – suffixally derived personal nouns in Russian (625 words), Kazakh (389 words) and English (511 words), selected from reverse, word-formation and explanatory dictionaries [11], as well as online sources [12]. The study used the following methods [13]: general scientific methods – collection, classification of linguistic material and basic statistical analysis of the frequency of suffixes; the method of synchronous word-formation analysis – to describe the mechanisms of suffixation; the comparative-contrastive method – to identify universal and national-specific features of derived personal nouns in three languages.

Discussion and observation. Suffixation is the most common form of affixal word formation in different languages. The reason is that the suffix performs the function as the primary word-formation formative through which new words are formed, differing semantically from their base forms.

While the prefixes and nuances to the semantics of a derived word, suffixes modify it according to its grammatical function. As E.A.Zemskaya notes that prefixes are more autonomous and free: they act independently of inflections and do not carry information about the grammatical properties of a word [14, 38].

In the Kazakh language, compared to English, suffixes are characterized by greater diversity, but less diversity compared to Russian. If in Russian, nominations of persons with different semantics are formed using a large number of suffixes (more than 100), then in Kazakh and English the choice of suffixes is limited to 7 - 10 suffixes with variants that have a broader semantics.

Table 1 – Features of word-formation meanings of suffixes

Language	Suffixes	Word-formation meanings
Russian	-тель, -ец, -чик, -щик, -льщик –ак/як, -ач, -ил(а), -ыш, -ан, -ик, -дяй, -ень, -ютк(а), -лк(а), -л(о), -ун, -ц(а), -ох(а), -с(а), -к(а), ир, -ец, -як, -енец/ енка, -ин(а), аг(а)/-яг(а), -ух(а), -ушк(а), ыг(а)/иг(а), -уш(а), -их(а), -ш(а), -ист, -ант / -янт, -есс(а), -исс(а), -ор/-ер, -ех(а), -ищ(а), -ул.	- actor, performer of an action, - person by occupation, profession, - person by characteristic feature, - person related to characteristic activity, institution, action, object, group, - person characterized by the feature denoted by the motivating word, with additional connotations of immaturity and a diminutive or affectionate nuance. - person identified by residence place, nationality.
Kazakh	- гер, -кер -гіш, -кеш -ші, -шы -ік, -шіл, -шыл -дік, -дық, -лік, -лық, -тік, -тық -дес, -дас, -лес, -лас, -тес, -тас -қой, -паз, -қор	- actor, performer of an action, -person identified by profession, occupation, -person related to characteristic activity, institution, action, object, group, -person with common interests, origins, interests, - person exposed to or affected by an action circumstance, - person identified by residence place, nationality.

English	e-, -ee, -y, -er /-or, -ist. -ian, -ese. -ish	- actor, performer of the action, - person by occupation, profession, - person towards whom the action is directed, - nominations of a person or female animal, - nominations of a person as an object of the action against his will, - nominations of persons who are connected or have a relation to something, to some area, sphere, - nominations of a person connected with some political, religious, philosophical movement, - person by nationality, place of residence.

As can be seen from the table, despite the different quantitative composition of suffixes in the languages of comparison, their word-formation meanings are generally identical, although it is possible to single out separate word-formation meanings inherent only to one language. For example, in English the suffix -ee forms the nominations of a person "as an object of action against his will".

In Russian, the suffixes for forming a personal nouns with the most general semantics are the suffixes -тель, -ец, -чик, -щик, -ак, -льщик, in Kazakh – the suffixes -шы / -ші, in English -er / -or, -ist. Derivatives with these suffixes often act as equivalents of Russian derivatives of personal nouns with different suffixes.

In the Russian language, 625 suffix-formed personal nouns have been recorded, covering a wide range of semantic features - from physical and mental qualities to social and socio-cultural characteristics. The formation of these lexemes is carried out mainly with the help of productive suffixes. For example: воспитатель, сварщик, добряк, жилец, хохотун. In total, we have identified 127 suffixes (including non-productive ones and variants) from 229 suffixes of nouns that form nominations of people: - тель, -щик, -льщик, -ник, -ок, -ец, -ак/як, -уля/юля, -арь, -ыш, -ик, -алей, -ень, ун, -унья, -ант, ер, -ич, -анин/янин, -ух, -аша/яша, -ага/яга, -ай/яй, -ист, онок/енок, -оныш/еныш etc. The choice of the suffix variant is determined by the phonetic structure of the motivating base. Variants with an initial iotated vowel are used after the final soft consonant of the motivating base: красот**уля** – чист**юля**.

In Russian, suffixes that form personal nouns are distributed according to the degree of semantic breadth: some cover several thematic groups (-тель, -щик, -ец, -ник), others - only individual ones (ак/як, -льщик), and still others - strictly one ((-анин/янин, -ич). The most saturated groups turned out to be those related to work activity, territory of residence and social relations, which reflects the importance of these spheres in the Russian linguistic worldview. Personal nouns can be motivated by the following parts of speech: nouns (баня - банщик), adjectives (вредный – вредина), verbs (играть – игрок, свистеть – свистун).

In the Kazakh language, personal nouns also form a large lexical group - 389 words. Person names are formed using suffixes (including variants): -ші*л*/шы*л*, -паз,-кеш, -дақ, -ық, -қы, -пан, -сақ,-қой, -ай, -қор, -кі, -ғыш/-қыш, -шы/-ші, -кер/-гер, - *л*ас/-*л*ес, -ақ, -тас, -гөй, -сек, -шақ, -іш ,-ғыш/-геш /-гіш, -ман/- мен, -бай, -кес, -ық, -қақ (36 suffixes in total). The choice of suffix options is determined by the peculiarities of the grammar of the Kazakh language - the law of syllabic synharmonism: zher (earth) – zherles (countryman), sapar (path) – saparlas (satellite). ж**е**р – жер**лес**, с**а**п**а**р – сапар**лас**.

The universal classification allowed us to determine the frequency and content of thematic groups of person names. In the Kazakh language, a number of groups turned out to be small or unfilled, which is associated with the active use of alternative methods of word formation - compounding and conversion along with suffixation. As the study showed, the Kazakh language has special affixes for the formation of personal nouns. However, compared to the Russian language, they have a more general semantics and can serve to form personal nouns of different thematic groups.

The most frequent productive suffix is the suffix -шы / -ші (қоқыс /garbage, қоқысшы – garbage man, көмек/help, көмекші – assistant). In addition to these suffixes, personal nouns in Kazakh are regularly formed using suffixes such as –ғыш/–қыш and –дақ, which carry the derivational meaning "one who tends to V" or "one who is inclined toward V," where V is the motivating verb denoting an action (e.g., айқайлау – to shout, айқайлағыш – a shouter; алда – to deceive, алдағыш – a deceiver, trickster; дарылдау – to yell, дарылдақ – a yeller). Other suffixes such as –кез, –кер/–қор, –шыл, and –шан are used to form nouns with the meaning "one who is characterized by A," where A is the motivating adjective (e.g., қыңыр – capricious, шәлкез – moody; зиян – harmful, зиянкер – a nuisance; қызғаншақ – greedy, қызғаншақ – a miser; ашулы – angry, ашушан – grumpy; рақымды – kind, рақымшыл – kind-hearted person; аңқау – naive, аңқылдақ – simpleton; есепшіл – stingy, есепқор – penny-pincher; момын – quiet, момақай – a quiet person).The thematic group "nominations of a person by nationality and territory of residence" has been assigned individual suffixes – **лық/-лік, -дық-/дік, -тық/-тік**, **-гер (**Ақтөбе -ақтөбе**лік, А**рқалық - **а**рқалық**тық,** Өскемен - Өскемен**дік,** Жезқазған - жезқазған**дық**, Астана - астана**лық,** Кавказ **-** кавказ**дық**). In the Kazakh language, the choice of suffixes depends on the phonetic appearance of the base due to syllabic synharmonism. Nominations of persons are formed from nouns (мұра– мұра**гер**), adjectives (ашулы – ашу**шаң**) and verbs (жазу - жазу**шы**); motivation from other parts of speech is rare.

In general, the thematic group of words- nominations of an individual in the Kazakh language forms an open lexical group of words, it denotes a person from the point of view of the characteristics of various spheres of life and personal qualities of a person, has its own characteristics regarding the word-formation structure.

Germanists divide the suffixes of the English language into two groups. P.M. Karashchuk distinguishes agentive and abstract suffixes [15, 37]. Agentive suffixes include morphemes that design the names of persons from the bases verbs or nouns.

In English, we selected and analyzed 511 words- personal nouns. Personal nouns are formed using the following suffixes (including variants): -y, -ny, -en, -ty, -ing, -er/-or, -man, -ist, -ee, -ly, ,- eer,- ess, -ian, - ant, -ard/-art, -te, etc.

The personal nouns form an open lexical group, replenished by scientific and technical progress. In English, as in Kazakh, there are few such suffixes - 18, but they have broad word-formation semantics and cover various thematic groups. The most productive suffixes are -er and -or. The study showed that in Russian all thematic groups of personal nouns are quite voluminous and are formed with the help of various productive suffixes. In Kazakh and English, some groups remained unfilled, since personal nouns are often formed in other ways (word composition, conversion) or are conveyed by non-derivative lexemes. For example, the Russian глупыш in English corresponds to the words fulmar, silly, gosling, noddy, which form nouns through conversion.

Within the framework of studying the thnocultural specificity of suffixal word formation in Russian, Kazakh, and English, it has been observed that certain thematic groups (for example, personal nominations based on character traits or evaluate-emotional meanings) are less productively represented through suffixation in Kazakh and English. This tendency can be explained by the active role of alternative word-formation mechanisms, primarily conversion and compounding. For instance, while Russian extensively employs suffixal patterns such as глупыш (silly person), умница (clever person), and хитрец (cunning person), English often expresses similar meanings without affixation, for example, through conversion, a silly (substantivization of the adjective silly) or the lexeme a fool, which lacks a derivational suffix. In Kazakh, comparable meanings are frequently realized through analytical or descriptive constructions or compounding, for example, ақылды адам (a smart person) instead of a suffix-based derivation. Thus, the relatively underfilled suffixal zones in Kazakh and English are compensated by other word-formation strategies, reflecting cross-linguistic differences in the structural organization of the linguistic worldview.

The activity of suffix word formation in thematic groups depends on both extralinguistic (sociocultural priorities, traditions) and linguistic factors (development of the derivational system, diversity of models). For example, in the block of names by age, there are equivalents in all languages, but in the Kazakh language, the age characteristic is closely related to the terms of kinship: аға (older brother), іні (younger brother), әпке, қарындас (older/younger sisters). The different degree of productivity of personal nouns by external features is connected with the priorities of peoples: more attention is paid to social qualities. In all three languages, the most relevant thematic groups are "profession and occupation" and "place of residence, nationality", which reflects socio-cultural reference points in the linguistic worldview. The features of the word-formation system determine the general and specific processes of forming personal nouns. In all three languages, lexemes related to profession, actions or harmful activity are mainly motivated by verbs, while character traits are motivated by adjectives. Word-formation models, according to which the personal nouns are formed, create the semantic space of the thematic block "Man" in the linguistic worldview of each nation. The use of typical semantic schemes (for example, "the one who is intensively V", "the one who has an excessively large N") allows us to reveal the meaning of derivative words through the morphemic composition [16, 78].

All three languages contain suffixes that create personal nouns belonging to various thematic groups, since the lexical connotation of the derivative is completed by the semantics of its base, while the suffix carries only most general meaning of the person.

Table 2 – Productive word-formation suffixes for personal nouns in Russian, Kazakh and English languages

Languages	Suffixes	Examples of words and their meanings
Russian	-тель	Учитель, спасатель, вредитель
	-ник	Защитник, пленник, обманщик, льготник, наставник
	-льщик	Вязальщик, курильщик, болельщик
	-ец	Торговец, знакомец, певец, питерец
Kazakh	-шы/-ші	Тілші, малшы, сақшы
	-кер/-гер	Қызметкер, табыскер, тәлімгер
English	-er/-or	Killer, actor, sailor

In each of the studies languages, certain suffixes are specifically used to form personal nouns belonging to certain thematic categories. For example, only for the formation of personal nouns by place of residence, territory, nationality in the Russian language are the suffixes **-анин / анка, - янин / янка, -ин /к (**англичанин/англичанка, армянин/ армянка, татарин**)** used; in the Kazakh language these are the suffixes **-анин / анка, - янин / янка, -ин /к (**англичанин/ англичанка, армянин/ армянка, татарин**)** in English the suffixes are **-ian, -ese (**Chin**ese** – китаец, Japan**ese** – японец, Austr**ian** – австриец**).** In all three languages, suffixes of Indo-European origin are used to form personal nouns: -ист, -ер /ор (Russian), -ist, -er, -or (English), -ист, -ер /ор (Kazakh). The choice of suffix depends on the morphophonological features of the stem. In Russian, for example, the choice of –ул(я) /-юл(я), -аг(а) / -яг(а), -анин /-янин depends on the hardness/softness of the final consonant. In Kazakh, the suffixes - ғыш/гіш, кеш /- кіш, - лық/-лік, -тық/-тік, -дық/-дік agree with the sounds of the stem by syllabic synharmonism: сөйле**гіш**, айқайла**ғыш**. In English, suffixes can be combined with postpositive prepositions: com**er** by, din**er** out.

Thus, we can conclude that in the compared languages, along with broad aspect, in the derivational domain of "personal nouns" also exhibits language-specific characteristics formed by culture and cognitive factors, the grammatical complex of each languages, and in particular their word-formation rule.

Results. The word-formation system actively participates in the formation of the national linguistic worldview. The analysis of derivative personal nouns in Russian, Kazakh and English languages revealed both universal and national-specific means of depicting the person's image a through suffixation.

The thematic group of personal nouns in different languages reflects the human factor in language, as the human being serves as the measure of all that exists. The vocabulary of this group is organized according to ontological criteria, covering aspects of health, appearance, character, actions, work and social relations. In the study, all personal nouns are grouped into four thematic blocks.

I. Nominations of a person as designations of a living, intelligent being (age, bodily features, health, personality traits, habits, etc.).

II. Nominations of a person as a carries of intellectual traits and emotional features (inner world, intelligence, skills, abilities, disposition, and intellectual function).

III. Designations of a person as a carrier of intellectual qualities and emotional traits (intelligence, abilities, skills, temperament, inner world, types of intellectual activity).

IV. Nominations of a person as a member of society and a representative of sociocultural characteristics (place of residence, nationality, profession, occupation, affiliation based on interests, etc.).

V. Nominations of a person with evaluative semantics.

Table 3 – Various properties of word-formation affixes

Differences in word-formation	Russian	Kazakh	English
1. The existence of affixes' various types	Prefixes, suffixes, interfixes, postfixes, inflections	There are no prefixes; instead, there are specific affixes-postpositions – that are synonymous with Russian prepositions in the formation of prepositional-case constructions.	Although the language lasks of interfixes or postfixes, it uses postpositive prepositions that they are involved in word production
2. List and number of prefixes	Prefixes have a broad modification and semantic function: they express negation, completion, repetition of an action, as well as temporal, spatial and other meanings.	There are no prefixes. Their role is performed by auxiliary words.	There are two types of prefixes: negative and semantic, and their total number is relatively small (about 10 variants).
3. List and number of suffixes	There are a big amount of suffixes	Suffixes are more abstract in terms of semantics, there are a low amount of them.	A low amount of suffixes.
4. Features of adding suffixes	Word production the formation process is step-by-step – only one suffix can be added to the producing base.	In the productive base, two suffixes can be added simultaneously - word-forming and form-generating.	Word formation is carried out step by step with the addition of one suffix, but it is possible to form new words from a prepositional-case stem.

Figure 1 –Number of suffixes in personal name formation

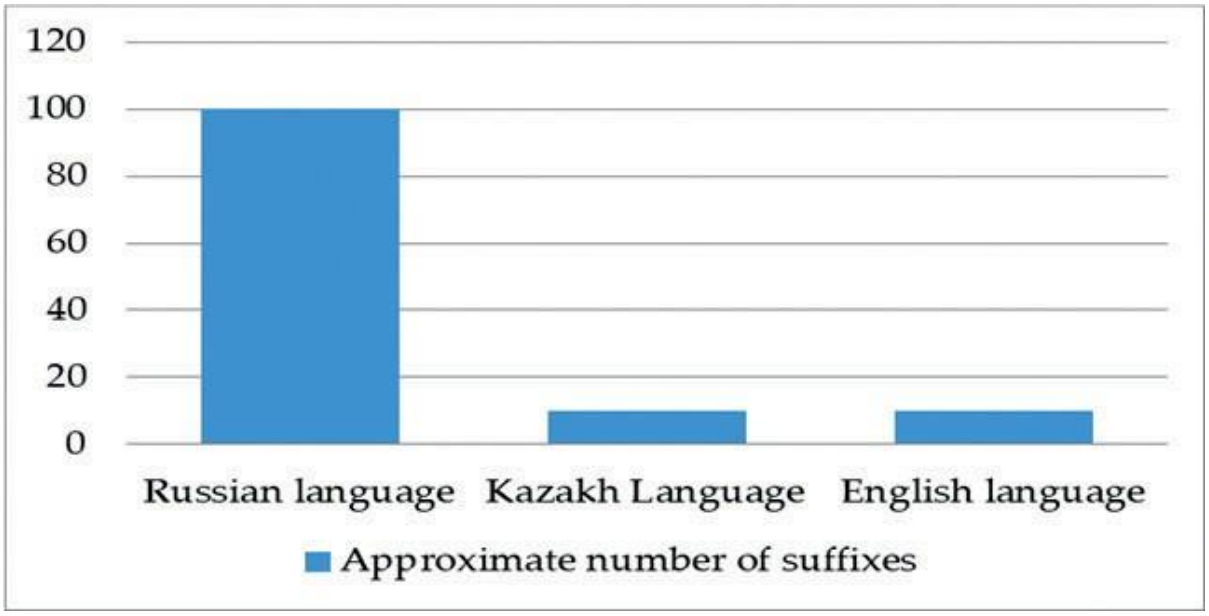

The figure 1 clearly illustrates the ethnocultural specificity of the compared langauges, which is manifested in the varying degree of development of suffixal word-formation means in the formation of personal names. As the data show, the Russian language employs more than 100 suffixes (including both productive and non-productive models), which indicates a high of derivational variability and a rich set of word-formation resources. In contrast, Kazakh and English each exhibit a significantly smaller number of suffixes, approximately 10 in each language, pointing to a more limited set of suffixal patters within this word-formation domain. The results obtained confirm structural differences in the word-formation systems of the languages and reflect their language-specific characteristics in the formation of personal nominations.

Thus, it can be said that the system of word-formation of each language reveals both universal and distinctive principles of classification of derivative units that encode a culturally significant aspects of the peoples' worldview [17, 162].

In each thematic group and subgroup, the nominations of persons are formed using various suffixes, differing in frequency and semantic breadth. The analysis showed the presence of both common and specific features of suffixation in Russian, Kazakh and English.

Conclusion. Common features of suffixation in Russian, Kazakh and English contain the allocation of three thematic units of nominations of person, the use of suffixes with broad semantics, different frequencies of suffixes, their assignment to specific thematic groups, as well as the participation of allomorphs.

National and cultural uniqueness is manifested in different suffix activity: in Russian, more than 100 suffixes are used, while in Kazakh and English – about 10. This provides a more detailed description of a person in Russian. In Kazakh and English, individual subgroups remained unfilled due to the use of other methods of word formation or borrowed lexemes.

In Russian, nominations of persons with connotative evaluativeness are formed, firstly, with the help of a special class of suffixes (diminutive-affectionate, with a disparaging coloring), and secondly, such connotation is formed in derivative nominations of persons due to the lexical meaning of the producing base. In the Kazakh and English languages, such suffixes are limited in number.

The study has shown that, within the thematic group of personal nominations, speakers of the compared languages attach particular importance to, and consequently linguistically encode more actively, names of persons based on their actions, social activity, and sociocultural

characteristics. The following thematic subgroups are among the most frequently represented in terms of lexical composition:

1. Names of persons according to profession or occupation.
2. Names of persons according to place of residence, territory, and affiliation with a country, continent, or nationality.
3. Names of persons according to actions that a person habitually or frequently performs.
4. Names of persons according to characteristic or typical actions.
5. Names of persons denoting individuals who perform harmful or socially negative actions toward others.

Thus, personal nouns formed by suffixation in Russian, Kazakh and English comprehensively demonstrate the features of the word-formation systems of the compared languages.

Literature

1. Karagulova B.S., Mukhtarova S.S. Types of Lexical and Grammatical Transformations in literary translation // Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. – №2. – 2023. – С. 62-74. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.05
2. Будагов Р.А. Человек и его язык. – М.: Московского университета, 1974. – 262 с.
3. Вендина Т.И. Этнолингвистика, аксиология и словообразование // Язык и культура. – М.: Идрик, 1998. - С. 39-48.
4. Кубрякова Е.С. Основы морфологического анализа (на материале германских языков): учебное пособие. – М.: ЛКИ, 2008. – 328 с.
5. Apina A., Orazova R., Alikhankyzy G., Zhylkybay G., Karsybekova Sh. A national cultural peculiarity of suffix word formation // XLinguae. – Volume 16 Issue 1, January 2023. – P. 236-245. DOI: 10.18355/XL.2023.16.01.18.
6. Yesypenko N., Yankovets O. Word-forming suffixes of English frontier defence noun terms: phonological and semantic features // Научный вестник Херсонского государственного университета.Серия германистика и межкультурная коммуникация. – 2020. – С. 14-20. DOI https://doi.org/10.32999/ksu2663-3426/2020-2-2
7. Zhakhina, B. B. Problems of word formation in the Kazakh language // Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. – 2014. – 151 с. URL: https://rmebrk.kz/journals/356/obsh%20(6).pdf#page=151.
8. Toluspayeva D., Shubina O., Apshe K., Shukan A., Nurguzhina G., & Mirambaevna A.B.Affixation in morphological word formation and construction of lexemes in the English and Kazakh languages. // International Journal of Society, Culture & Language. – 2024. – 12(1). – P. 326-336. DOI: https://doi.org/10.22034/ijscl.2024.2019058.3318
9. Абдулганеева И.И. Когнитивное словообразование как один из сегментов репрезентации языковой картины мира // Перевод и сопоставительная лингвистика. Вып. 12. ◎ Казань, 2016. – С.114-116
10. Хайруллина Р.Х., Пожидаев Р.А. Картина мира в словообразовании (микрокосм) // Социосфера. – 2013. – № 4(1). – С. 75-78.
11. Т.Ф. Ефремова. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. — М.: Рус. яз., 1996. – 638 с.
12. Мусатаева М.Ф. Словарь морфем казахского языка. – Алматы: Print-S. – 2006. – 352 с.
13. Webster Noa. New International Dictionary of the English Language. – New York. – 1913. – 2620 p.
14. Земская Е.А. Словообразование как деятельность / Е.А. Земская. – 3-е изд. - М.: ЛКИ, 2007. – 224 с.
15. Каращук П.М. Словообразование английского языка: учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности “Романо-германские языки и литература” / П.М. Каращук. – М.: Высш.шк., 1977. – 302 с.
16. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды: сб. науч. тр. – Т. 1-2. – М.: Учпедгиз, 1956. – 922 с.
17. Проскурина А.В. Роль словообразовательных ресурсов в отражении языковой картины мира телеутов // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2017. – № 10 (76). – Ч. 3. – С. 160-163.

С.М. СУЛТАНОВА
А.Қ.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан
С.С. МУХТАРОВА
Қ.Жұбанов атынағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
Т.Ж. ТОҚСАНБАЕВА
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан

ОРЫС, ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖҰРНАҚТЫҚ СӨЗЖАСАМНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІГІ: ТІЛДІК ӘЛЕМ БЕЙНЕСІ МӘСЕЛЕСІ БОЙЫНША

Аңдатпа. Зерттеудің өзектілігі әлемді тану мен ұлттық тілдік дүниетанымды қалыптастыруда сөзжасам жүйесінің, әсіресе жұрнақтар арқылы сөз тудыру механизмінің рөлін айқындау қажеттілігімен түсіндіріледі. Сөзжасамдық құралдар адам баласының әлемді тану үдерісінде оны категориялау мен жүйелеу қызметінде қолданылады. Жұрнақ арқылы сөз тудыру – туынды лексиканы жасаудың ең жиі қолданылатын тәсілдерінің бірі болып табылады. Ол, сайып келгенде, тіл иелерінің әлем мен өздері туралы білімін кеңейтуге мүмкіндік береді. Жаңа сөз – бұл семантикалық және формалық жағынан бұрынғы білімге негізделген жаңа таным. Адам бейнесі тілде негізінен лексика мен фразеология материалдары арқылы зерттеледі, алайда жеке және әлеуметтік өмірдің түрлі қырларын категоризациялау ерекшеліктерін сипаттауға мүмкіндік беретін – дәл осы жұрнақ арқылы жасалған туынды лексика. Зерттеудің мақсаты – орыс, қазақ және ағылшын тілдеріндегі тұлға атаулары негізінде суффиксация үдерісін салыстырмалы түрде зерттеп, тақырыптық жіктеу негізінде олардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін айқындау. Зерттеу материалы ретінде лексикографиялық дереккөздерден іріктеліп алынған тұлғаны білдіретін 1500-ден астам лексикалық бірлік алынды, олардың ішінде орыс тілінде – 625, қазақ тілінде – 389, ағылшын тілінде – 511 бірлік. Материалдарды талдау үшін жалпығылыми зерттеу әдістері мен тәсілдері, синхронды сөзжасамдық талдау әдісі, салыстырмалы-салғастырмалы сипаттау әдісі қолданылды.Зерттеу нәтижелері орыс, қазақ және ағылшын тілдерін (сөзжасам бөлімі) мектепте және жоғары оқу орындарында оқытуда, лингвомәдениеттануды зерделеуде, салыстырмалы тіл білімі бойынша типологиялық зерттеулерде, сондай-ақ көптілді сөзжасамдық сөздіктерді құрастырудағы лексикографиялық практикада пайдалануға болады.

Түйін сөздер: Суффикстік сөзжасам, тілдік дүниетаным, тұлға атауы, адамды атау, ұлттық және мәдени ерекшелік.

С.М. СУЛТАНОВА
Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова, Астана, Казахстан
С.С. МУХТАРОВА
Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан
Т.Ж. ТОКСАНБАЕВА
Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина, Астана, Казахстан

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА СУФФИКСАЛЬНОГО СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В РУССКОМ, КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ: К ВОПРОСУ О ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

Аннотация. Актуальность исследования обусловлена необходимостью выявления роли словообразовательной системы, в частности механизма суффиксации, в познании мира и формировании национальной языковой картины мира. Словообразовательные средства используются в категоризации и классифицирующей деятельности человека в процессе познания мира. Суффиксация является одним из наиболее частотных способов образования производной лексики, благодаря которой, в конечном счете, расширяются знания о мире и

о себе самих у носителей языка. Новое слово – это новое знание, семантически и формально основанное уже на имеющемся знании. Образ человека в языке исследуется на материале лексики и фразеологии, но именно производная лексика суффиксального образования дает возможность описать особенности категоризации разных сторон личной и социальной жизни людей. Цель работы – сопоставительное исследование процесса суффиксации в русском, казахском и английском языках на материале производных наименований лица и выявление их национально-культурного своеобразия на основе тематической классификации. Материалом исследования послужили более 1500 лексических единиц – наименований лица, в том числе в русском языке – 625, в казахском языке – 389, в английском языке – 511, отобранных из лексикографических источников. Материалы были проанализированы методом синхронного словообразовательного анализа, методом сравнительно-сопоставительного описания. Результаты исследования могут быть использованы в преподавании русского, казахского и английского языков (раздел словообразования) в школе и вузе, при изучении лингвокультурологии, в типологических исследованиях по сопоставительной лингвистике, а также в лексикографической практике при составлении многоязычных словообразовательных словарей.

Ключевые слова: суффиксальное словообразование, языковая картина мира, личное имя, наименование лица, национальная и культурная специфика.

References

1. Karagulova B.S., Mukhtarova S.S. Types of Lexical and Grammatical Transformations in literary translation // Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. – №2. – 2023. – S. 62-74. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.05
2. Budagov R.A. Chelovek i ego iazyk. – M.: Moskovskogo universiteta, 1974. – 262 s.
3. Vendina T.İ. Etnolingvistika, aksiologia i slovoobrazovanie // İazyk i kültura. – M.: İdrik, 1998. – S. 39-48.
4. Kubräkova E.S. Osnovy morfologicheskogo analiza (na materiale germanskih iazykov): uchebnoe posobie. – M.: LKİ, 2008. – 328 s.
5. Apina A., Orazova R., Alikhankyzy G., Zhylkybay G., Karsybekova Sh. A national cultural peculiarity of suffix word formation // XLinguae. – Volume 16 Issue 1, January 2023. – P. 236-245. DOI: 10.18355/XL.2023.16.01.18.
6. Yesypenko N., Yankovets O. Word-forming suffixes of English frontier defence noun terms: phonological and semantic features // Nauchnyi vestnik Hersonskogo gosudarstvennogo universiteta. Seria germanistika i mejkülturnaia komunikasia. – 2020. – S. 14-20. DOI: https://doi.org/10.32999/ksu2663-3426/2020-2-2
7. Zhakhina, B. B. Problems of word formation in the Kazakh language // Qoğamdyq jäne gumanitarlyq ğylymdar seriasy. – 2014. – 151 s. URL: https://rmebrk.kz/journals/356/obsh%20(6).pdf#page=151.
8. Toluspayeva D., Shubina O., Apshe K., Shukan A., Nurguzhina G., & Mirambaevna A. B. Affixation in morphological word formation and construction of lexemes in the English and Kazakh languages. // International Journal of Society, Culture & Language. – 2024. – 12(1). – P. 326-336. DOI: https://doi.org/10.22034/ijscl.2024.2019058.3318
9. Abdulganeeva İ.İ. Kognitivnoe slovoobrazovanie kak odin iz segmentov reprezentasii iazykovoi kartiny mira // Perevod i sopostavitelnaia lingvistika. Vyp. 12. – Kazän, 2016. – S.114-116
10. Hairullina R.H., Pojidaev R.A. Kartina mira v slovoobrazovanii (mikrokosm) // Sosiosfera. – 2013. – № 4(1). – S. 75-78.
11. T.F. Efremova. Tolkovyi slovär slovoobrazovatelnyh edinis ruskogo iazyka. — M.: Rus.iaz., 1996. – 638 s.
12. Musataeva M.F. Slovär morfem kazahskogo iazyka. – Almaty: Print-S. – 2006. – 352 s.
13. Webster Noa. New International Dictionary of the English Language. – New York. – 1913. – 2620 p.
14. Zemskaia E.A. Slovoobrazovanie kak deiatelnöst / E.A. Zemskaia. – 3-e izd. - M.: LKİ, 2007. – 224 s.

15. Karaşuk P.M. Slovoobrazovanie angliskogo iazyka: uchebnoe posobie dlä studentov vuzov, obuchaiuşihsä po spesiälnosti "Romano-germanskie iazyki i literatura" / P.M. Karaşuk. – M.: Vysş.şk., 1977. – 302 s.

16. Fortunatov F.F. İzbrannye trudy: sb. nauch. tr. – T. 1-2. – M.: Uchpedgiz, 1956. – 922 s.

17. Proskurina A.V. Röl slovoobrazovatelnyh resursov v otrajenii iazykovoi kartiny mira teleutov // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. – 2017. – № 10 (76). – Ch. 3. – S. 160-163.

Авторлар туралы мәлімет:

Султанова Самал Мурадымовна – филология ғылымдарының кандидаты, А.Қ.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан

Султанова Самал Мурадымовна – кандидатфилологическихнаук, старшийпреподаватель Евразийского гуманитарного института имени А.К.Кусаинова, Астана, Казахстан

Sultanova Samal Muradymovna – candidate of philological sciences, senior lecturer of A.K.Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

Мухтарова Сандугаш Сабыржановна – философия докторы (PhD), Қ.Жұбанов атынағы Ақтөбе өңірлік университетінің аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Мухтарова Сандугаш Сабыржановна – доктор философии (PhD), старший преподаватель Актюбинского регионального университета имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан

Mukhtarova Sandugash Sabyrzhanovna – Doctor of Philosophy (PhD), senior lecturer of K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

Тоқсанбаева Тілектес Жаңабергенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университетінің профессор м.а., Астана, Қазақстан

ТоксанбаеваТилектесЖанабергеновна – кандидатфилологическихнаук, и.о. профессора Казахского агротехнического исследовательского университет имени С.Сейфуллина, Астана, Казахстан

Toxanbayeva Tilektes Zhanabergenovna – candidate of philological sciences, associate professor of S.Seifullin Kazakh agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan

ҒТАМР 16.31.41
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.16

***Г.Ж. ХАИРЛАЕВА**[1]
С.А. АСАНБАЕВА[2]
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан [1,2]
(e-mail: ghairlaeva@gmail.com[1] , asanbaevasaule1970@gmail.com[2])

ҚАЗІРГІ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ АУДАРМА: ӘЛЕУМЕТТІК-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІ (ҚАЗАҚ-ОРЫС ТІЛДЕРІ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада қазіргі мәдениетаралық коммуникация жағдайындағы қоғамдық-саяси аударманың рөлі мен маңызы қарастырылады. Әлеуметтік-лингвистикалық аспект тұрғысынан саяси дискурс аудармасының ерекшеліктері, адресатқа бейімделу, тілдік нормалар және саяси корректілік мәселелері зерттеледі. Қазақ және орыс тілдеріндегі нақты аударма мысалдар арқылы ұлттық-мәдени ерекшеліктер мен аудармашының тілдік қоры мен сөздік қолданысы талданады. Қазіргі мәдениетаралық коммуникация жағдайында қазақ және орыс тілдері материалдары негізінде қоғамдық-саяси аударманың әлеуметтік-лингвистикалық ерекшеліктері айқындалады. Негізгі зерттеу нысаны ретінде Президент жолдауы және заңнамалар мен актілерді алдық. Қазақ және орыс тіліндегі дайын аударма мәтіндерінің семантикалық, лексикалық, стилистикалық ерекшеліктерін қарастырып, аударма теориясына және аудармашыға қойылатын жалпы талаптар тұжырымдалады. Зерттеу барысында әлеуметтік-лингвистикалық аспектілерге, атап айтқанда, тілдік тұлға, ұлттық-менталдық ерекшеліктер, коммуникативтік стратегиялар мен мәдени құндылықтардың рөліне баса назар аударылады. Қоғамдық-саяси мәтіндерді аудару үдерісі мәдениетаралық коммуникация актісі ретінде сипатталып, аудармашының шығармашылық қызметі мен эвристикалық шешімдері сарапталады. Жұмыстың нәтижелері көптілді ортадағы аударма практикасын жетілдіруге, сондай-ақ қазақ және орыс тілдерінің мәдениетаралық коммуникациядағы өзара ықпалдастығын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.
Түйін сөздер: қоғамдық-саяси аударма, мәдениетаралық коммуникация, әлеуметтік-лингвистикалық аспект, саяси дискурс, эквиваленттік, бейімдеу.

Кіріспе. Заманауи мәдениетте әр түрлі тілдердегі мәліметтер әлеуметтік ортада еркін қолданылады. Өркениетті елдер мен халықтар арасындағы мәдени байланыстардың кеңею үрдісі мәдениеттанушылардың, лингвистердің, психологтар мен социологтардың назарын мәдениетаралық коммуникация мәселесіне көңіл бөліп, зерттеу нысаны ретінде қарастыруына септігін тигізуде. Мәдениетаралық коммуникация тәжірибесі көрсеткендей, әртүрлі мәдениетаралық байланыстар мен қарым-қатынас түрлерін тиімді қолдау үшін тиісті тілді білумен қатар, басқа мәдени ортаға тән нормалар, ережелер, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар туралы хабардар болуы қажет, өйткені бұл үдеріс – әртүрлі ұлттық мәдениеттерге жататын екі қатысушының коммуникативтік акт аясында өзара түсіністігі болып табылады.

XX ғасырдың ортасына қарай аудармадағы негізгі қиындықтар мен аударма саласының даму сипаты аудармада қолданылатын тілдердің құрылымдары мен қызмет ету ережелеріндегі айырмашылықтарға байланысты екені айқындалды. Аударма

мәтінінің дәлдігіне қойылатын талаптар күннен күнге артып келеді, өйткені ақпаратты барлық бөлшектеріне дейін, жекелеген сөздердің мағынасына дейін дұрыс жеткізу маңызды. Аударма үдерісінің мәнін түсіну мен ашу, оның барысы мен нәтижесіне әсер ететін лингвистикалық, психологиялық, әлеуметтік және мәдени факторларды ажырата білу қабілеті маңызды орын алады. Сәтті аударма қызметін жүзеге асыру үшін тек түпнұсқа тілі мен аударма тілін білу жеткіліксіз екенін түсіну аударманы әртүрлі ғылым салалары тұрғысынан терең зерттеуге негіз болды. Осылайша, қазіргі әлеуметтік-мәдени үдерістер мәдениетаралық өзара әрекеттестіктің өзіндік ерекшеліктерін тудырып, теориялық зерттеулердің жаңа бағыттарын айқындайды. Дәстүрлі зерттеу әдістері мен методологиялық көзқарастарды қайта қарауға алып келді.

Аударма мәтінінің негізгі мақсатына қатысты функционалдық аударма теориясының негізін қалаушы Юджин Найда пікіріне сүйенетін болсақ, түпнұсқа мәтін мен оның аудармасының қабылдаушы аудиторияда бірдей немесе ұқсас әсер тудыру [1]. Демек, түпнұсқа мәтіндегі негізгі ой мен аударма мәтініндегі ой сәйкес келу аудармашының негізгі мақсатының бірі болуы тиіс. Қоғамдық-саяси мәтіндерді аудару кезінде аудармашының алдында ой тұтастығымен қатар, мәдениетаралық мәселе де маңызды рөл атқаратынын ескерген жөн. Аударып отырған мәтіннің түпнұсқа тілдегі мәдени, ұлттық құндылықтарын сақтау маңызды. Аударма мәтінің сапасына қатысты Г.Вермеер [2] скопос теориясын ұсынды. Г.Вермеердің көзқарасына сәйкес, аударманың сапасы түпнұсқа мәтінге дәл сәйкестігімен емес, алға қойылған мақсатты қаншалықты нәтижелі орындай алуымен бағаланады. Сондықтан әрбір аударма мәтіні негізгі түпкі ой негізін сақтай отырып, оқырманға немесе реципиентке түсінікті, оқылымды болу керек.

Қазіргі жаһандану жағдайында мәдениетаралық коммуникацияның маңызы артып келеді. Өркениетте дамып жатқан әлеуметтік-мәдени үдерістер ғалымдарды мәдениеттердің өзара әрекеттесу мәселесін әртүрлі методологиялық тұрғыдан қарастыруына себеп болды. Әртүрлі елдердің саяси, әлеуметтік және мәдени өміріне қатысты ақпарат алмасу үдерісінде аударма негізгі рөл атқарады. Әсіресе қоғамдық-саяси мәтіндерді аудару – бұл жай ғана тілдік трансформация емес, сонымен қатар күрделі әлеуметтік және мәдени кодтарды түсіндіру мен бейімдеу үрдісі. Аудармашы тек екі тілдің емес, екі түрлі мәдениеттің арасындағы дәнекер қызметін атқарады. Қоғамдық-саяси дискурста бұл рөл одан әрі күрделене түседі, себебі саяси мәлімдемелер мен ресми құжаттарда сөздердің астарлы мағынасы, идеологиялық мазмұны ерекше орын алады. Қоғамдық-саяси мәтіндерге жаңалықтар, ресми баяндамалар, президент сөздері, декларациялар мен халықаралық келісімдер жатады. Бұл мәтіндердің аудармасында дәлдік, бейтараптық, стилистикалық ресмилік және терминологиялық тұрақтылық басты талаптар болып табылады.

В.Н.Комиссаров қоғамдық-саяси аударманы «тіл мен мәдениеттің тоғысатын нүктесі» деп сипаттайды, ал Л.С.Бархударов аудармада прагматикалық фактордың рөлін ерекше атап өтеді [3]. Қоғамдық-саяси аударма мәтінінде негізі ойды жеткізу қызметімен қатар, екі тілдің мәдени деңгейін, әлеуметтік маңызды қырларын жеткізу құралы ретінде қарастырған жөн.

Қоғамдық-саяси мәтіндерді аудару барысында аудармашының алдында саяси дискурстық мәселені сақтау, саяси бірлікті арттыру міндеті тұрады. Осы мәселе тұрғысынан аудармашылар саяси түзеттіліктің нормаларын білуі және оны қоғамдық-саяси аудармада дұрыс қолдануы маңызды. Саяси түзеттілік – бұл белгілі әлеуметтік топтар үшін тұрпайы сөздер мен тіркестерді тікелей немесе жанама түрде қолдануға тыйым салудың көрінісі [4, 164]. С.Г.Тер-Минасова бұл тіл феноменін жеке адамның қадір-қасиетін қозғайтын, оның ерекшеліктері мен әлеуметтік мәртебесіне қатысты дөрекі сипаттамалармен байланысты тілдік қолданыс тәсілдерінің көзқарасы ретінде қарастырады [5]. Жалпы алғанда, қазіргі ғылым саяси түзеттіліктің екі аспектісін қарастырады: 1) идеология мен саясаттың өзара байланысын бейнелейтін мәдени аспект; 2) сөздер мен тіркестердің синонимдік алмастыруы арқылы көрінетін тілдік аспект [6, 156]. Осылайша, саяси түзеттіліктің мақсаты – саяси

мәдени қарым-қатынастағы келеңсіз және ықтимал қақтығыс жағдайларын болдырмау. Бұл аударма мәтініне де тікелей қатысы бар басты қағидаттардың бірі болып саналады.

Мәдениетаралық коммуникацияда бір тілден екінші тілге жай ғана сөздерді емес, сол тілдің мәдениетінде қалыптасқан ұғымдарды да жеткізу керек. Аудармашы адресаттың әлеуметтік-когнитивтік ерекшеліктерін ескеруі тиіс. Мысалы, бір елдің саяси термині басқа елде мүлдем басқа мәнге ие болуы мүмкін. Бұл жағдайларда аудармашы эквивалент табумен қатар, түсіндірме немесе бейімдеу әдісін қолдануы керек [7]. Қоғамдық-саяси лексикадағы сөздердің қолдынысында көбіне халықаралық терминдер жиі қолданылады. Н.У.Абдуллина және Қ.Ж.Айдарбектің «Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексиканың бірлігі ретінде «праймериз» сөзінің орнын анықтау» [8] атты зерттеу еңбегінде қазақ тілінде қалыптасқан қоғамдық-саяси сөздік қорға талдау жасайды. Зерттеушілердің айтуынша, қоғамдық-саяси лексика аудармасында қолданылып жүрген сөздер терминдерге өте ұқсас болып келеді. Алайда, өткен ғасырда жарық көрген басылымдарда орыс тілінің әсерінен көптеген сөздердің аудармаларында түпкі сөзге жақын етіп аударылған сөздер мен сөз тіркестері жиі кездеседі. Ғалым Б.Момынова «Қазақ» газетінде жарық көрген материалдардағы қоғамдық-саяси лексиканы төмендегіше топтарға жіктейді. Олар: 1) әлеуметтік-тарихи категориялар мен ұғымдарды білдіретін атаулар; 2) мемлекеттік құрылысты білдіретін атаулар; 3) әкімшілік жүйеге қатысты атаулар; 4) сот жүйесіне қатысты атаулар; 5) саясатқа қатысты атаулар; 6) әскери қимылдар мен қару-жарақ қатысты атаулар; 7) оқу-білім, мәдени салаларға қатысты атаулар; 8) діни ұғымдарға қатысты атаулар [9, 29]. Аударма мәселесін де осындай лексика-семантикалық ерекшеліктерді ескере отырып, түпнұсқа мәтіні негізінде аударма жасалады. Саяси тұрғыдан дұрыс сөйлеуді білдіретін лингвистикалық құралдар баса назар аударуды қажет етеді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысында тақырыптың теориялық-әдіснамалық негізін айқындау мақсатында ғылыми-теориялық және философиялық бағыттағыеңбектергежан-жақтыталдаужасалды.Зерттеубарысындалингвопсихологиялық көзқарас басшылыққа алынып, тілдік бірліктердің мазмұны мен олардың қоғамдық санаға әсер ету тетіктерін ашуға мүмкіндік беретін сараптау, жүйелеу және салыстырмалы талдау әдістері кешенді түрде қолданылды. Аталған әдістер зерттеу нысанын көпқырлы тұрғыдан қарастыруға және алынған нәтижелердің ғылыми негізділігін қамтамасыз етуге бағытталды.

Зерттеудің теориялық бөлімінде тіл, мәдениет және аударматану мәселелерін жан-жақты қарастырған С.Г.Тер-Минасова, Панин, Беркнер, В.Н.Комиссаров, Л.С.Бархударов сияқты шетелдік ғалымдардың, сондай-ақ отандық зерттеушілердің ғылыми еңбектеріне талдау жасалды. Аталған авторлардың тұжырымдамалары негізінде тілдік бірліктердің мағыналық, прагматикалық және психолингвистикалық қырлары айқындалып, зерттеу тақырыбына қатысты ғылыми тұжырымдар мен қорытындылар жасалды.

Зерттеудің негізгі нысаны ретінде қазақ және орыс тілдеріндегі қоғамдық-саяси дискурста қолданылатын мәтіндер алынды. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Президентінің жолдаулары, бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған мақалалар, үкіметтік және ресми құжаттар, сондай-ақ мемлекеттік және ресми интернет-ресурстарда ұсынылған аударма материалдар зерттеу материалы ретінде пайдаланылды. Бұл мәтіндер қоғамдық-саяси коммуникацияның өзекті үлгілері ретінде таңдалып, олардың тілдік ерекшеліктері мен мазмұндық сипаты жан-жақты зерделенді.

Зерттеу барысында салыстырмалы (contrastive analysis), семантикалық және дискурстық талдау әдістері жүйелі түрде қолданылды. Салыстырмалы талдау қазақ және орыс тілдеріндегі бір мәтіннің түпнұсқасы мен аударма нұсқаларын өзара салыстыру арқылы екі тілдің құрылымдық, стильдік және прагматикалық ерекшеліктерін анықтауға бағытталды. Семантикалық талдау саяси терминдер, эвфемизмдер, синонимдік қатарлар сияқты тілдік бірліктердің мағыналық реңктерін ашуға мүмкіндік берді. Ал дискурстық талдау мәтіндердегі саяси мазмұнның берілу тәсілдерін, авторлық ниетті, коммуникативтік стратегияларды және адресатқа ықпал ету жолдарын айқындауға арналды. Осы әдістерді

кешенді қолдану нәтижесінде қазақ және орыс тілдеріндегі қоғамдық-саяси дискурстың ерекшеліктері, сөздік қорының қолданылу аясы мен мағыналық трансформациялары анықталып, зерттеу тақырыбына қатысты ғылыми негізделген қорытындылар жасауға мүмкіндік туды..

Талқылау мен бақылау. Дәстүрлі түрде аударманы бастапқы мәтінді қабылдау, одан кейін осы мәтінді бастапқы тілдік жүйеден аударылатын тілдің құрылымына сәйкес қайта кодтау және оны жаңғырту үдерісі ретінде қарастыру, мәдениетаралық коммуникация теориясы аясында елеулі өзгерістерге ұшырауда. Осылайша, мәдениетаралық коммуникациядағы аударма тек екі тілдік жүйенің тілдік құралдарын сәйкестендіруді ғана емес, сонымен қатар екі мәдениетті салыстыруды да қамтиды, мұнда коммуникацияның жағдаяттық контексті мәдени әлемнің бір бөлігі ретінде көрініс табады. Демек, аударма мәдениетаралық коммуникация актісі ретінде түсініледі, бұл тілдің мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылуының нәтижесінде болуы мүмкін. Сонымен қатар, мәдениеттің құрамдас бөлігі бола отырып, тіл бағалау формасы ретінде қызмет атқарып, тіл тасымалдаушыларының мінез-құлқын сипаттаушы ретінде рөл атқарады.

Өз мәдениетіне бейсаналық бағдар ұстану, яғни мәтін/пайымдауды құрастыру барысында да, оны қабылдау (декодтау) кезінде де, мәдениетаралық коммуникация үдерісіне қатысушылардың мәдени құндылықтар жүйесін ескеру қажеттігі айқындалды. Демек, тілдік бірліктердің мәні тек контекстке ғана емес, сонымен қатар сол немесе басқа тілдік бірлікке тән мәдени контекске байланысты да айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Осыдан келіп, аударма әртүрлі мәдениеттердің өкілдері болып табылатын тілдік тұлғалардың өзара әрекеттесу үдерісі ретінде қарастырылады, әрі бұл үдеріс бір мәдени кодты басқа мәдени код арқылы түсіндіруді көздейді. Саяси дискурсты аударудағы дискурсивтік практика — сыни дискурстық талдау тұрғысынан аз зерттелген сала болып табылады. «Discursive practices in translating political discourse: insights from white papers on China-US economic and trade frictions» [10] атты зерттеуде ұлттық бейнелердің мәні мен өндірісі көбіне ұлттық санаға тәуелді екенін, ал аударма субъектілері арасында мәдени және идеологиялық келіссөздер жүретінін көрсетеді. Аударылған ресми құжаттарда ұлттық мүдделерді қорғаушы және диалогты жақтаушы ретінде сипатталатынын көрсетеді. Мұндай бейнелеу қоғамдық қабылдауға әсер етуі мүмкін және сонымен қатар, қоғамдық пікірдің өзі де осы үдерістің ықпалында болуы ықтимал. Осы мақалада саяси дискурсты аудару – әлеуметтік практика түрі ретінде қарастырылады және бұл үдерістегі дискурсивтік практиканың әлеуметтік функциялары талданады. Саяси дискурсты аудару – бұл тек тілдік әрекет емес, сонымен қатар кең әлеуметтік және идеологиялық мағынаға ие дискурсивтік әрі әлеуметтік практика. Бұл үдерісте ұлттық сана, интерсубъективтілік және әлеуметтік контекст шешуші рөл атқарады. Сонымен қатар, аударманың қабылдануы мен таратылуы мақсатты аудиторияның мәдени және саяси ұстанымдарына байланысты түрліше жүзеге асады. Аударма арқылы жүретін мәдени және идеологиялық келіссөздер аудармашының бейтарап делдал емес, белсенді идеологиялық субъект екенін көрсетеді. Осылайша, саяси дискурстың аудармасы қоғамда белгілі бір идеологиялық ұстанымдарды нығайтып, қоғамдық пікірге ықпал ететін маңызды құралға айналады.

Нәтижелер. Әртүрлі мәдени және тілдік ортада жүзеге асатын қарым-қатынас үдерісі қоғамдық-саяси дискурстың тиімді аудармасын қажет етеді. Қоғамдық-саяси мәтіндердің ерекшелігі – олардың тек ақпарат жеткізіп қана қоймай, сонымен бірге белгілі бір идеологиялық, әлеуметтік және мәдени мазмұнды қамтуында. Сондықтан мұндай мәтіндерді аудару үдерісі тек тілдік деңгейде емес, сонымен қатар әлеуметтік-лингвистикалық қырынан да қарастыруды талап етеді. Қазақ және орыс тілдері арасындағы аударма тәжірибесі қазіргі жағдайда ерекше маңызға ие. Себебі қазақ және орыс тілдері мемлекеттік және қоғамдық кеңістікте қатар қолданылады, әрі олардың әрқайсысы өзіндік мәдени-әлеуметтік ерекшеліктерге ие. Осы тұрғыдан алғанда, қоғамдық-саяси аудармадағы мәдениетаралық коммуникация мәселелерін зерттеу тек аудармашылық практика үшін ғана емес, жалпы қоғамдағы тілдік саясат пен көптілділік жағдайын түсіну

үшін де қажет. Қоғамдық-саяси мәтіндерді аудару барысында әлеуметтік-лингвистикалық аспектіні, яғни тілдік тұлға, мәдени құндылықтар, ұлттық-менталдық ерекшеліктер мен коммуникативтік стратегияларды ескеру қажеттілігінен туындайды.

Аударма – бұл сөйлеу әрекеті. Сондықтан аударма қызметінде тіл бастапқы модельдеуші жүйе болып саналады. Аудармашы тұрғысынан алғанда тілдік жүйе – ойдың құралы. Ал осы қызметтегі екінші модельдеуші жүйе ретінде мәдениеттер жүйесінің айырмашылығын қарастыруға болады. Аудармашы үшін мәтін – коммуникация құралы. Соңғы уақытта аударма үдерістерін зерделеуде когнитивтік бағыт айқындала бастады.

Когнитивтік теория – бұл менталдық ақпаратты, яғни адамның санасының негізін құрайтын және мидағы менталдық лексиконда сақталатын ақпаратты зерттеу. Ақпаратты алу, өңдеу және сақтау тәсілдерін зерделей отырып, когнитивтік ғылым саласының мамандары осы тәсілдердің сана құрылымдарының белгілі бір формалары түрінде репрезентациялануы мүмкін деген идеяны алға тартты. Когнитивтік ғылым осы құрылымдардың қалыптасуы мен қызмет етуіне қатысты мәселелерді шешумен айналысады. Аударманың когнитивтік үдерістерін зерттеу бірқатар қиындықтарға тап болады, себебі ол сырттай бақыланбайды және ол жөнінде тек әрекет нәтижелері арқылы ғана пайымдауға болады. Аударма теориясындағы когнивтік сипаты мәдениетаралық коммуникация кезінде елеулі рөл атқарады. Себебі, аударма мәтініндегі автордың санасындағы ұлттық түсінікте қабылданған сөз тіркестері мен сөздік қорды аударма тілінде, мәдениетіне сәйкестендіріп, мазмұнын жоймай көшіру керек. Мәселен, Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» [11] атты жолдауының қазақша нұсқасында «Құрметті отандастар!», «Құрметті депутаттар!» деген арнау формалары жиі қолданылады (мемлекеттік үндеу стилі). Ал, орысша нұсқада «Уважаемые депутаты!» деген формуласы ең көп кездеседі. Бірақ бұл тіркес жалпы арнауды халыққа емес тек депутаттарға бағыттағандай сипатта. Бұл – рөлдік айырмашылық, өйткені орысша басым бөлігі ресми органдарға бағытталған. Жолдау мәтінінде қазақша сөздер кейде символдық түрде эмоционалдық мәнге ие болады: «елдің», «ұлттық», «рухани», «батыл қадам», «болашағымыз» және т.б. Бұл сөздер мәтінге эмоционалдық реңк береді. Орысша нұсқада эмоциялық лексика басыңқы, бірақ ресми-дипломатиялық стиль басым: «прогрессивное видение», «стратегические задачи», «конструктивный подход» сияқты тіркестер жиі қолданылады.

Орысша нұсқада сөйлемдер кейде қазақшаға қарағанда ұзақ, құрмалас құрылымда беріледі, себебі ресми орыс тіл стилі күрделі синтаксиске бейім болуы мүмкін. Қазақша жолдауда да күрделі сөйлемдер бар, бірақ кейде оңайырақ құрылымды сөйлемдер қолданылып, оқырманға түсінікті болуы мақсатта құрылған. Аударма үдерісінде үш негізгі кезең ажыратылады: 1-кезең – аудармашының мәтінді қабылдауы мен түсінуі; 2-кезең – бастапқы тілдің таңбаларын аударма тіліне сәйкес таңбаларға қайта кодтау («өзі үшін аударма»); 3-кезең – аударма тіліндегі мәтінді сыртқы сөйлеу түрінде өрбіту («біреу үшін аударма»). Біздің ойымызша, аударма қызметінің алғашқы кезеңінде сөздер мен контексті ұғыну аудармашының білім, пікір, дүниетаным жиынтығына, яғни оның әлем бейнесіне сүйене отырып жүзеге асады. Бұл ретте тілдік әлем бейнесінің маңызы зор, өйткені адамдар дәл тіл арқылы коммуникативтік үдерістерге қатысады. Психолингвистикада әлем бейнесі ұлттық менталитеттің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Арнайы әдебиеттерде әңгімелесушінің әлем моделінің ұлттық ерекшелігін білмеу өзіндік коммуникативтік кедергіге айналуы мүмкін екендігі атап көрсетіледі. Аударма үдерісінде үш негізгі кезеңнің әрқайсысы аударманың сапасына тікелей ықпал етеді. Әсіресе, бастапқы кезең – аудармашының мәтінді қабылдауы мен түсінуі – қоғамдық-саяси аудармаларда айрықша маңызға ие. Себебі мұндай мәтіндерде тек тілдік ақпаратты жеткізу жеткіліксіз, сонымен қатар автор ұстанымын, идеологиялық реңкті, мәдени-когнитивтік контексті де дәлме-дәл беру қажет.

Аудармашының мәтінді ұғынуы оның жеке когнитивтік базасына, атап айтқанда, білім деңгейіне, дүниетанымына, тіл мен мәдениетке қатысты жинақтаған тәжірибесіне,

яғни оның «әлем бейнесіне» тікелей байланысты. Бұл тұста «тілдік әлем бейнесі» ұғымы маңызды орын алады, себебі ол тілдік таңбалар арқылы қалыптасқан ұлттық-менталдық таным жүйесін бейнелейді. Қоғамдық-саяси дискурс ұлттық болмыс пен мәдениетке терең тамыр жайғандықтан, аудармашы бастапқы мәтінді тек тілдік тұрғыдан емес, мәдени-когнитивтік тұрғыдан да жан-жақты талдауы қажет.

Психолингвистикалық зерттеулерде әлем бейнесі ұлттық менталитеттің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылып, коммуникативтік үдерістегі ықпалын дәлелдейді. Егер аудармашы бастапқы мәтін авторының мәдени моделін, ұлттық ерекшелігін ескермесе, бұл жағдай коммуникацияда тосқауыл туғызып, аударманың прагматикалық мақсатына жетуіне кедергі келтіруі мүмкін. Осыған байланысты қоғамдық-саяси мәтіндерді аудару барысында аудармашының тілдік және мәдени құзыреттілігі, интерпретациялық қабілеті, прагматикалық бейімделу шеберлігі маңызды факторлар ретінде алға шығады. Демек, мұндай мәтіндерді сапалы аудару тек тілдік кодты ауыстыру емес, сонымен қатар мәдениаралық медиатор рөлін тиімді атқаруға негізделеді. Саяси теорияда әртүрлі танымдық мақсаттарға бағытталған және сондықтан өз іс-әрекеттерінде түрлі жолдармен дамитын көптеген көзқарастар кездеседі. Саяси теориядағы әртүрлі әдістемелік бағыттар таным мақсаттарының өзгешелігіне байланысты әрқалай дамиды. Мәселен, «Егемен Қазақстан» газетіндегі жарық көрген Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Қазақстан – бейбітшілікті ту еткен мемлекет. Біз халықаралық құқық пен әділдік принциптерін ұстанамыз» деген сөйлемі орысша аудармасында «Казахстан – государство, выступающее за мир. Мы придерживаемся принципов международного права и справедливости» [12, 5] – деп беріледі. Аудармада негізгі мағына сақталғанымен, «бейбітшілікті ту еткен» деген ұлттық поэтикалық реңк «выступающее за мир» деп бейтарап формада берілген. Бұл – стилистикалық бейімдеу. Мұндай жағдайда аудармашы адресаттың қабылдау ерекшелігін ескеріп, экспрессивті емес форма таңдайды. Ал, халықаралық «Kazakhstan stands for strengthening multilateral non-proliferation regimes» [13] құжатында берілген аудармадан мысал келтіретін болсақ,

Түпнұсқа (ағылшынша → қазақша аударма): «The Republic of Kazakhstan reaffirms its commitment to global non-proliferation efforts».

Қазақша нұсқасы: «Қазақстан Республикасы жаппай қырып-жоятын қаруды таратпау жөніндегі жаһандық күш-жігерге бейілділігін растайды».

Орысша нұсқасы: «Республика Казахстан подтверждает свою приверженность глобальным усилиям по нераспространению оружия массового уничтожения». Қазақ және орыс тіліндегі аудармада ресми-іскерлік стиль мен халықаралық терминология сақталған. Алайда «бейілділік» және «приверженность» сөздерінің ұлттық стилистикада әртүрлі қабылдануы мүмкін. Бұл – лексикалық сәйкестендіру мен прагматикалық бейімдеудің қажеттілігін көрсетеді.

Қоғамдық-саяси дискурста аудармашының рөлі тек техникалық маманмен шектелмейді. Ол – мәдени делдал, идеологиялық кодтардың таратушысы. Аудармада саяси корректілік, цензура, медиадағы контекст секілді факторлар да маңызды. Жалпы, халықаралық саяси шиеленістер кезінде бір сөздің өзі екі түрлі аудиторияда әрқалай қабылдануы мүмкін. Сондықтан да аудармашы термин таңдауында өте мұқият болуы керек. Келтірілген мысалдар аударма қызметінің шығармашылық сипатын айқын дәлелдейді. Мәдениетаралық коммуникацияға қол жеткізу үшін аудармашы өз жұмысында мынадай әдістерді кеңінен қолданады:

- лексикалық бірліктерді орын ауыстыру әдісі, бұл бір жағынан түпнұсқаның ойын айқындай түссе, екінші жағынан ана тілінің стилін сақтауға мүмкіндік береді;
- лексикалық толықтыру әдісі, оның көмегімен түпнұсқада анық көрінбейтін мағыналық элементтер енгізіліп, аударманың түсінікті болуына жағдай жасалады;
- перифраза әдісі, ол бастапқы мәтіннің «ойын» сақтап, оны қабылдаушы үшін түсінуді жеңілдетеді. Қоғамдық-саяси аударма мәтінінде эмоциялық реңкті лексикаларды жалпы мағынада, мәдени коммуникацияны сақтау маңызды.

Қорытынды. Қоғамдық-саяси аударма мәдениетаралық коммуникация жүйесіндегі ең күрделі әрі көпқырлы құбылыстардың бірі болып табылады. Бұл аударма түрі тек тілдік бірліктерді бір тілден екінші тілге механикалық түрде көшірумен шектелмей, әлеуметтік, мәдени, идеологиялық және прагматикалық факторлардың өзара ықпалдастығын талап етеді. Қоғамдық-саяси мәтіндерде қолданылатын тілдік құралдар белгілі бір әлеуметтік топтың, саяси институттың немесе мемлекеттің мүддесін білдіретіндіктен, оларды аудару барысында әлеуметтік-лингвистикалық ерекшеліктерді ескермеу мәтін мазмұнының бұрмалануына және оның қабылдану әсерінің әлсіреуіне алып келуі мүмкін. Қазіргі жаһандану жағдайында аудармашыдан жоғары деңгейдегі тілдік құзыреттілікпен қатар, мәдени-әлеуметтік сауаттылық, саяси дискурстың ішкі логикасын, құрылымдық ерекшеліктерін және прагматикалық мақсаттарын терең түсіну талап етіледі. Сонымен бірге халықаралық қатынастар мен ресми коммуникация саласында қалыптасқан нормалар мен стандарттарды меңгеру қоғамдық-саяси мәтіндердің сапалы әрі дәл аударылуын қамтамасыз ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Бұл тұрғыдан алғанда, аудармашының кәсіби қызметі тек тіл маманы ретіндегі рөлмен шектелмей, мәдениетаралық медиатор функциясын да атқарады.

Қазақ және орыс тілдері арасындағы өзара ықпалдастық Қазақстан жағдайында мәдениетаралық коммуникацияның өзіндік әрі ерекше үлгісін қалыптастырады. Екі тілдің қатар қолданылуы қоғамдық-саяси дискурстың көпқабатты құрылымын ашуға, ақпаратты әртүрлі адресаттарға бейімдеп жеткізуге мүмкіндік береді. Мұндай билингвистік кеңістікте жүзеге асатын аударма ұлттық-менталдық ерекшеліктерді, тарихи-мәдени контексті және тілдік тұлғаның коммуникативтік стратегияларын ескеруді талап етеді. Соның нәтижесінде қоғамдық-саяси мәтіндердің аудармасы мазмұндық тұрғыдан ғана емес, прагматикалық және әсер ету әлеуеті жағынан да теңдестірілген түрде жүзеге асырылады. Жүргізілген талдау қоғамдық-саяси аударманың тек лингвистикалық құбылыс емес, сонымен қатар күрделі әлеуметтік-мәдени процесс екенін дәлелдейді. Аударма барысында қабылданатын шешімдер қоғамдағы идеологиялық бағдарларға, мәдени құндылықтарға және әлеуметтік коммуникация нормаларына тікелей байланысты болады. Осыған орай, қоғамдық-саяси мәтіндердің сапалы аудармасы полиязықты қоғам жағдайында өзара түсіністікті нығайтуға, мәдениетаралық ықпалдастықты дамытуға және қоғамдық келісімді қамтамасыз етуге елеулі үлес қосады.

Әдебиеттер

1. Nida E. Toward a science of translating. – Netherlands: Brill academic Pub, 2003. – 331 p.
2. Vermeer H. J. Skopos and Commission in Translational Action. In A. Chesterman (Ed.), Readings in Translation Theory. – New York: Routledge, 2021. – P. 1-12.
3. Бархударов Л. С. Язык и перевод: вопросы теории перевода. – М.: Международные отношения, 1975. – 240 с.
4. Беркнер С.С. Язык как инструмент политики. Эссе о социальной власти языка. – Воронеж: ВГПУ, 2001. – 286 с.
5. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. 2-е изд., доработанное. – М.: Изд-во МГУ, 2004. – 352 с.
6. Панин В.В. Политическая корректность как культурно-поведенческая и языковая категория: дис. … канд.филол. наук. – Тюмень, 2004. – 243 с.
7. Samovar L., Porter R., McDaniel E. Intercultural Communication: A Reader. – Wadsworth, 2009. – 518 p.
8. Абдуллина Н., Айдарбек Қ. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексиканың бірлігі ретінде «праймериз» сөзінің орнын анықтау // Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University Philological Series. – №1. – 2021. – Б 15-2. DOI: https://vestnik.kgu.kz/index.php/kufil/article/view/7.
9. Момынова Б. «Қазақ» газетіндегі қоғамдық-саяси лексика. – Алматы: Арыс, 1998. – 110 б.

10. Zhao Jiamin, Wang Jiayin. Discursive practices in translating political discourse: insights from white papers on China-US economic and trade frictions // Humanities and Social Sciences Communications journal, 12(1), 2025. – P. 1-11. DOI: https://doi.org/10.1057/s41599-025-04740-z.

11. Қасым-Жомарт Тоқаев. Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу. [Электронды жүктеме]. – 2025. – URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-zhasandy-intellekt-dauirindegi-kazakstan-ozekti-maseleler-zhane-ony-tubegeyli-cifrlyk-ozgerister-arkyly-sheshu-881957.

12. Қасым-Жомарт Тоқаев. Конституция әрдайым адам құқығының темірқазығы болуы тиіс. Егемен Қазақстан, 2025. – №21. – 5 б.

13. Kazakhstan stands for strengthening multilateral non-proliferation regimes. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-hague/press/news/details/290733?lang=en.

Г. ХАИРЛАЕВА, С. АСАНБАЕВА
Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ПЕРЕВОД В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ: СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ (НА МАТЕРИАЛЕ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ)

Аннотация. В статье рассматриваются роль и значение общественно-политического перевода в условиях современной межкультурной коммуникации. С социальной и лингвистической точки зрения исследуются особенности перевода политического дискурса, адаптация к адресату, соблюдение языковых норм и вопросы политкорректности. На основе конкретных примеров перевода с казахского и русского языков анализируются национально-культурные особенности, а также языковой запас и словоупотребление переводчика.

В условиях современной межкультурной коммуникации на материале казахского и русского языков выявляются социально-лингвистические особенности общественно-политического перевода. В качестве основного объекта исследования рассматриваются Послание Президента, а также законодательные акты и нормативные документы. Проводится анализ семантических, лексических и стилистических особенностей готовых переводных текстов на казахском и русском языках, делаются выводы на основе теории перевода и общих требований, предъявляемых к переводчику.

Впроцессеисследованияособоевниманиеуделяетсясоциально-лингвистическимаспектам, а именно языковой личности, национально-ментальным особенностям, коммуникативным стратегиям и роли культурных ценностей. Перевод общественно-политических текстов описывается как акт межкультурной коммуникации, в ходе которого анализируется творческая деятельность переводчика и его эвристические решения.

Результаты работы позволяют совершенствовать практику перевода в полиязычной среде, а также глубже понять взаимодействие казахского и русского языков в межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: общественно-политический перевод, межкультурная коммуникация, социально-лингвистический аспект, политический дискурс, эквивалентность, адаптация.

G. KHAIRLAEVA, S. ASANBAYEVA
Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

SOCIO-POLITICAL TRANSLATION IN THE CONTEXT OF MODERN INTERCULTURAL COMMUNICATION: A SOCIOLINGUISTIC ASPECT (BASED ON THE MATERIALS OF THE KAZAKH AND RUSSIAN LANGUAGES)

Annotation. The article examines the role and significance of socio-political translation in the context of modern intercultural communication. From a sociolinguistic perspective, the study explores the peculiarities of translating political discourse, including adaptation to the target audience, adherence to linguistic norms, and issues of political correctness. Based on concrete translation examples from Kazakh and Russian, the analysis focuses on national-cultural features as well as the translator's linguistic competence and lexical usage.

In the context of modern intercultural communication, the sociolinguistic features of socio-political translation are identified using materials from the Kazakh and Russian languages. The main objects of the study are the President's Address and legislative acts. The semantic, lexical, and stylistic characteristics of translated texts in Kazakh and Russian are analyzed, and conclusions are drawn on the basis of translation theory and general requirements for translators.

During the research, particular attention is paid to sociolinguistic aspects, namely linguistic identity, national-mental specificities, communicative strategies, and the role of cultural values. The process of translating socio-political texts is described as an act of intercultural communication, in which the translator's creative activity and heuristic decisions are examined.

The findings contribute to improving translation practice in multilingual environments and provide a deeper understanding of the interaction between the Kazakh and Russian languages within intercultural communication.

Keywords: socio-political translation, intercultural communication, sociolinguistic aspect, political discourse, equivalence, adaptation

References

1. Nida E. Toward a science of translating. – Netherlands: Brill academic Pub, 2003. – 331 p.
2. Vermeer H. J. Skopos and Commission in Translational Action. In A. Chesterman (Ed.), Readings in Translation Theory. – New York: Routledge, 2021. – P. 1-12.
3. Barhudarov L. S. İazyk i perevod: voprosy teorii perevoda. – M.: Mejdunarodnye otnoşenia, 1975. – 240 s.
4. Berkner S.S. İazyk kak instrument politiki. Ese o sosiälnoi vlasti iazyka. – Voronej: VGPU, 2001. – 286 s.
5. Ter-Minasova S.G. İazyk i mejkülturnaia komunikasia. 2-e izd., dorabotannoe. – M.: İzd-vo MGU, 2004. – 352 s.
6. Panin V.V. Politicheskaia korektnöst kak külturno-povedencheskaia i iazykovaia kategoria: dis. … kand.filol. nauk. – Tümen, 2004. – 243 s.
7. Samovar L., Porter R., McDaniel E. Intercultural Communication: A Reader. – Wadsworth, 2009. – 518 p.
8. Abdullina N., Aidarbek Q. Qazaq tılındegı qoğamdyq-saiasi leksikanyñ bırlıgı retında «praimeriz» sözınıñ ornyn anyqtau // Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University Philological Series. – №1. – 2021. – B 15-2. DOI: https://vestnik.kgu.kz/index.php/kufil/article/view/7.
9. Momynova B. «Qazaq» gazetındegı qoğamdyq-saiasi leksika. – Almaty: Arys, 1998. – 110 b.
10. Zhao Jiamin, Wang Jiayin. Discursive practices in translating political discourse: insights from white papers on China-US economic and trade frictions // Humanities and Social Sciences Communications journal, 12(1), 2025. – P. 1-11. DOI: https://doi.org/10.1057/s41599-025-04740-z.
11. Qasym-Jomart Toqaev. Jasandy intelekt däuırındegı Qazaqstan: özektı mäseleler jäne ony tübegeilı sifrlyq özgerıster arqyly şeşu. [Elektrondy jükteme]. – 2025. – URL: https://www.akorda.

kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-zhasandy-intellekt-dauirindegi-kazakstan-ozekti-maseleler-zhane-ony-tubegeyli-cifrlyk-ozgerister-arkyly-sheshu-881957.

12. Qasym-Jomart Toqaev. Konstitusia ärdaiym adam qūqyğynyñ temırqazyğy boluy tıis. Egemen Qazaqstan, 2025. – №21. – 5 b.

13. Kazakhstan stands for strengthening multilateral non-proliferation regimes. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-hague/press/news/details/290733?lang=en.

Авторлар туралы мәлімет:

Хаирлаева Гульсая Жеткергенқызы – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Хаирлаева Гульсая Жеткергеновна – докторант Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан.

Khairlaeva Gulsaya Zhetkergenovna – Doctoral student of the Kazakh National Women's teacher training University, Almaty, Kazakhstan.

Асанбаева Сәуле Асанбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің профессор м.а., Алматы, Қазақстан.

Асанбаева Сауле Асанбаевна – кандидат филологических наук, и.о. профессора Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан.

Asanbaeva Saule Asanbaevna – Candidate of Philological Sciences, acting professor of the Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

ҒТАМР 17.71.91
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.17

М.Е. АЙМУХАНБЕТОВА[1]

***А.М. КАРТАЕВА[2]**

Б.Н. БИЯРОВ[3]

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен, Қазақстан[1,2,3]

(e-mail: Madina.aimukhanbetova@gmail.com[1], kartaeva2025@mail.ru[2],
berdibek_biyar@mail.ru[3])

*КИЕЛІ АЛТАЙДЫҢ ТАБИҒАТЫ МЕН ТОПОНИМИКАЛЫҚ АҢЫЗДАРЫНЫҢ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Мақалада Шығыс Қазақстанның көрікті жері Алтайдың табиғаты мен аңыздарының көркем шығармада суреттелуі арнайы зерделенеді. Алтайдың сұлу көркі, тереңге тартқан тарихы, бай шежіресі бар осындай тамаша табиғат аясында дарынды адамдар мен қарымды қаламгерлер шыққаны сөз болады. Ғажайып өлкеде туған Оралхан Бөкей, Қалихан Ысқақ, Дидахмет Әшімханов, Әлібек Асқаров, Асқар Алтай қазақ әдебиетінің алтын қорына мол қазына әкелгені айтылады. Сөз зергерлері Алтайдың шыңдарын, сұлу табиғатын, сол мекенге тән жұмбақ сырларын суреттеп, тамаша туындыларымен проза жанрын дамытып биік деңгейге көтергені анықталады. Шығыс Қазақстанның, Алтайдың киелі жерлеріне қатысты аңыздар ел арасында көп таралғаны, оларды жазушылар шығармаларында қалай қолданғаны мақала арқауына өзек болады. Автор фольклордағы аңыздың теориялық анықтамасы мен оның түрлеріне тоқталып, М.Әуезовтің, С.Қасқабасовтың ғылыми тұжырымдарын негізге алады. С.Қасқабасовтың тарихи аңыздар және топонимикалық аңыздар деп екіге бөліп қарастыратынын басшылық етеді.

Табиғат сұлулығын көркем суреттеген О.Бөкей шығармаларында мифтік аңыздық сипаттың басым, әсіресе «Қар қызы», «Сайтан көпір», «Мұзтау» повестерінде екені аталады. Жазушының «Жылымық» әңгімесіндегі Қаракөл аңызына, «Мұзтау» повесіндегі Мәметек би туралы аңыздардың көркем шығармадағы қолданысына талдау жасайды.

Қара сөздің шебері Қалихан Ысқақтың «Қараорман» романындағы басты кейіпкер Сиғаттың ауыл арасында айтылып жүрген жұмақты іздеу аңызына тоқталады.

Шығыс Қазақстанның киелі жерлерінің аталуы туралы аңыз әңгімелерге, соның ішінде ел ішінде көп таралған Марқакөл туралы аңызды А.Алтайдың «Былғары табыт» романынан тауып анықтайды. Марқакөл деп аталу себебін айтатын ел арасында тараған аңызды жазушының шығармада идеялық-көркемдік тұрғыдан бейнелегені дәлелденеді. Осы сияқты Қызбейіт деп атауға байланысты аңызды жазушының «Қызбейіт» әңгімесінде шебер қолданғаны мақалада талданады.

Түйін сөздер: Алтай, табиғат, топонимикалық аңыз, тарихи аңыз, жазушы, көркем шығарма, идея, көркемдік шеберлік.

** Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті бекіткен AP26199899 «Шығыс Қазақстанның әдеби және лингвистикалық туризмінің аймақтық интеграциясы: топонимдердің этимологиясы мен мекендік аңыздарды цифрландыру» атты гранттық жобасы аясында әзірленді.*

Кіріспе. Ежелден ата-бабаларымыз мекендеген Шығыс Қазақстан өңірі өзінің қазына байлығымен, көркем табиғатымен, тамаша келбетімен әлемге әйгілі. Бұл өңірдің әрбір тауы мен тасы өзені мен көлі тереңге тартқан тарих қойнауларынан сыр шертеді. Сақ, ғұн қорғандары, археологиялық олжалар, сондай-ақ осы өңірдегі әрбір тау, тас, өзен-көлдер ғасырлар қойнауын сақтай отырып, бай тарихтың сырын ашады. Көкке бой созған асқар шыңдары, қалың орман алқаптары, ұлан-ғайыр жазықтары мен арнасынан асып ағатын Ертіс өзені бұл өңірдің табиғи-географиялық келбетін айқындайды. Осындай ерекше табиғи орта ғасырлар бойы адамзат тіршілігінің мекені болып, рухани және мәдени дамуына ықпал етіп келеді. Сондықтан табиғи әлеуеті жоғары бұл аймақта шығармашылық тұлғалардың қалыптасуы заңды құбылыс. Жер байлығына, сұлулығына ой тереңдігі, ақыл арнасы қосылып, тұтас бір ғажап келбет жасағандай.

Тылсым табиғат талай қаламгерлерді, ақын-жазушыларды, ғалымдарды, дарынды адамдарды дүниеге әкелді. Ғажайып сырға толы бұл өңірден қазақ әдебиетінің қаламы қарымды қаламгерлері шықты. Аспанмен астасқан асқақ Алтай сөзбен сурет салған Оралхан Бөкей, Қалихан Ысқақ, Дидахмет Әшімханов, Әлібек Асқаров, Асқар Алтайдай сөз зергерлерін тұмса табиғат құшағында әлдилеп өмірге әкелді.

Алтайдың алып шыңдарын, басын мәңгі мұз басқан Мұзтауын, Алтайдың көркі – кербұғысын, аспанмен бой таластырған зәулім қарағайларын, тек осы мекенге тән жұмбақ сырларын, жердің өзіндік тылсым қырларын Оралхан Бөкей, Қалихан Ысқақ, Дидахмет Әшімханов, Әлібек Асқаров, Асқар Алтайдан артық жазған жазушы кемде-кем. Олар өз шығармаларында Алтайдың сұлу табиғатын айшықтап, сөзбен сурет салды. Сол мекеннің бірегей құпия құбылыстарын, өзіне ғана тән жасырын сиқырларын жазып сыр шетті. Шығыс Қазақстан өңірінің тарихи шежіресі, жер-су атауларының шығу тегі, сол елдің мекендік тарихи аңыз әңгімелерін жазды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Көркем сөз шеберлері шығармаларында ежелден халық арасына тараған аңыздармен қатар, тек сол өңірге ғана белгілі аңыздар да көп кездеседі. Осы зерттеу мақаламызда қаламгерлер шығармаларындағы жер-су атауларына қатысты аңыздарды тауып, олардың көркем шығармада атқарып тұрған қызметіне ғылыми тұрғыдан талдау жасалады. Шығыс Қазақстанның аңыз-әпсаналары туралы академик С.А.Қасқабасов [1], Б.Б.Келгембаева [2] және т.б. ғалымдар зерттеу жұмыстарын жазды. С.Қасқабасов фольклортану ғылымында алғаш рет аңыз, әпсана, хикая деп бір жанрға жинақтап, аңыздық проза деп атайды. Соның ішінде, топонимдік аңыздарға тоқталып оның орындалу түрлерін талдайды. Ал Б.Келгембаева Шығыс Қазақстанның әпсаналарын жинақтап, олардың тарихы мен табиғатына тоқталады. Алайда Шығыс Қазақстанның мекендік аңыздарының көркем шығармадағы көрінісі арнайы зерттелінбеген. Сондықтан зерттеуде аңыз әңгімелердің көркем шығармаларда қолданылу сипатын анықтап, оның идеялық көркемдік ерекшелігіне назар аударылады.

Фольклордағы аңыздарды зерттеген ғылыми еңбектерді қарастыра отырып, Шығыс Қазақстанның аңыздарын көркемдік тұрғыдан бейнелеген жазушылардың шығармаларына талдау жасалды. Осы бағытта зерттеу барысында жинақтау, сипаттау, талдау әдістері қолданылды. Көркем шығармалардан аңыздарды тауып, мәтіндік жұмыстар жүргізілді.

Талқылау мен бақылау. Аңыз жанрының мазмұндық негізін тарихи шындықпен сабақтас маңызды оқиғалар, өткен дәуірде өмір сүрген көрнекті тұлғалар, сондай-ақ нақты географиялық нысандар мен мекендер туралы мәліметтер құрайды. Осыған байланысты халықтық санада аңыз сюжеттері мен кейіпкерлер әрекеті тарихи ақиқаттың көрінісі ретінде қабылданып, шынайылық сипатқа ие болады. Аңыз халық үшін ертегі емес, онда көркем қиял немесе көркем шарттылық аз кездеседі. Әрине, объективті көзбен қарағанда, аңызда кейде қиял элементтері бар, бірақ ол ертегі немесе эпостық шығармадағыдай көркемдеп айтылмайды.

Аңыз жанрының басты ерекшеліктерінің бірі – оның негізінде тарихи шындықтың жатуы. Екіншіден, аңызмазмұнының деректілігі сипатынайқындайтынақтығеографиялық атаулар, тарихи тұлғалардың есімдері мен белгілі бір кезеңдік межелер көрсетіледі.

Үшіншіден, аңыздағы оқиғалар ұлттық болмыспен сабақтасып, көбіне нақты бір аймақпен немесе мекенмен шектеледі. Яғни аңыз белгілі бір өңірдің жергілікті тарихына қатысты оқиғаларды баяндауға бағытталады.

Аңыз туралы «Бабалар сөзі» жүз томдық еңбекте берілген ғылыми анықтамаға назар салсақ: «Аңыз дегенімізі – бір мекеннің, жергілікті жердің, я болмаса бір елдің, тайпаның, рудың ауызекі шежіресі (устная хроника), бір аймақта болған оқиға туралы, немесе атақты қайраткер жайында баяндайтын ауызекі әңгіме. Сондықтан аңыздардың сюжеті көп жағдайда ұлттық қана болады, бір елдің аңызы екінші елге ауыспайды, тіпті, аңыздың көпшілігі аймақтық (локальный) қана болады. Басқа елді былай қойғанда, Қазақстанның бір жерінде болған оқиға екінші жерде болмаған, сондықтан ол оқиғаға байланысты туған аңыз басқа аймаққа кең тарамаған», - делінген [3, 7].

Аңыз туралы М.Әуезов: «Тарихта болған адамдар жайында халық шығарған көркем әңгіме», – деп атайды [4, 96]. Фольклортану ғылымында аңыз тарихи және мекендік (топонимикалық) деп екіге бөлінеді. Аңыздарды зерттеген ғалым академик С.Қасқабасов та «тарихи аңыздар» және «топонимикалық аңыздар» деп екіге бөліп қарастырады [1, 173]. Тарихи және топонимикалық аңыздар ел арасына көп тараған. Қазіргі кезде сол аңыздар халықтың игілігінен көркем туындыға айналған.

Асқар Алтайдың кербез табиғатын, тамылжыған сұлулығын Оралхан Бөкейдей сүйіп, жырлаған жазушы кемде-кем. Табиғаттың асқақ жыршысына айналған табиғи тума талант О.Бөкей шығармаларында мифтік аңыздық сипат басым. О.Бөкей шығармаларындағы мифологизм мәселесін зерттеген ғалым Ж.Аймұхамбет: «О.Бөкей шығармаларында табиғат пен адам проблемасы өзекті идея болғаны мәлім. ...Айпара-ана», «Қамшыгер» әңгімелерінен бастап, «Атаукере» повесіне дейін желі болып тартылған табиғатты жаңды кейіпкер түрінде бейнелеу – жазушы шығармашылығындағы мифологизмнің бір қыры», - дейді [5, 38]. О.Бөкей шығармаларында табиғат пен адам тұтастығын философиялық тұрғыда бейнелеуде миф пен аңыздарды өте шебер қолданады.

Жазушының «Қар қызы», «Сайтан көпір», «Мұзтау» тағы басқа шығармалары аңыздық мотивтер негізінде жазылған. Жер жәннаты Алтайдың көрікті жерлері туралы аңыздар жазушы шығармаларында көптеп кездеседі. Мәселен, «Жылымық» әңгімесінде: «...Қаракөл - жағалауын сенің кірпігің секілді ұзын-ұзын қарағай-самырсын қоршаған самала құздардың ортасына орналасқан айнакөл еді, бірақ суы қанша мөлдір болғанымен, күндіз-түні қап-қара болып тұнып, уайым уыстап жататын. Сол өңірдің малшылары жаз жайлауға шыққанда, Қаракөлдің маңына қонбайтын. Кешегі кезде Қаракөлде су сиыр бар екен, түнде көлден шығып жайылып жүргенін көрдік, деген әңгіме тараған. Ал су перісі өмір сүретіндігі жайлы әңгіме тым әріден келеді. Күн таласып батып бара жатқан шақта, байыған алқызыл нұры Қаракөлдің майда толқынды дидарына түскенде, әлгінде қара барқынданып жатқан көл айтып жеткізгісіз алтынға шомылғаны, қарап көз тоймайтын көркем күйге түскені еді. Мен сонда жаһанда бұдан сұлу ешқандай көлдің жоқтығына іштей иланып тұрып, бейуақытта суға қараудан қорқынышты еш нәрсенің жоқтығын саналағанмын.

Түні бойы көз ілген жоқпын. Көлден ескен майда самал, жайлаудың салқын түні, саумал ауасы өн бойымдағы енжарлық пен дел-сал халден арылтып, сергек сезімге бастаған; тек таң сібірлегенде ғана, көзім ілінгендей болған. Сол сәтте Қаракөлден қара шашты аппақ қыз шығып, маған үнсіз тесіле қарағандай болып еді; қарап тұрып жымиып күлген, судан шыққан сұлу қыз жалт-жұлт еткен шашының суын сорғалатып, қайтып көлге шым батып кеткен еді. Көзімді аштым: күн енді-енді ғана асқар таудың төбесінен сығалай бастаған екен, әлгі түсімде көрген су періштесі жайлы бұған дейін тірі жанға айтқан емеспін. Кейде қысыр қиялға шомып отырып ойлаймын: мүмкін, өмірге өкпелеген сұлу қыз - су қызы адамдарды мәңгілікке талақ тастап көлге батып өлген шығар. » [6, 366].

Бұл Қаракөл аңызын жазушы әңгімеде басты кейіпкер Жанардың сұлулығына, қап-қара ұзын шашына, әдемі жанарына қарап отырып, есіне түсіреді деп бейнелейді. Жанардың ақ дидарын, әдемі жанарын Қаракөлдің сұлулығына ұқсатады. Оны айнакөл деп атайды.

Шығыс Қазақстандағы Катонқарағайда орналасқан Қаракөл (Язевое) көлі айрықша мөлдір, тұнық, тазалығымен ерекшеленеді. Бұлтсыз күндері су айдынының беткі қабатында Мұзтау (Белуха) шыңының асқақ бейнесі анық көрініп тұрады. Қаракөл географиялық тұрғыдан Мұзтауға апаратын негізгі туристік бағыт бойында орналасып, аймақтың ландшафтық жүйесінде маңызды орын алады. Сонымен қатар, бұл көл өңірде аққайран балығы мекендейтін бірегей су айдыны ретінде ерекшеленеді, бұл оның экологиялық құндылығын арттыра түседі.

Автор Жанардың сұлулығын айнадай мөлдір Қаракөлдің сұлулығымен астастырып суреттейді.

О.Бөкей «Мұзтау» повесінде адам мен табиғаттың тылсым бірлігін, туған жерге, туған өлкеге шексіз махаббатты, ұлттық болмысты ерекше қадірлеп бейнелейді. Шығармада қатал да сұлу табиғатта өмір сүріп жатқан адамдар тағдыры терең психологизммен беріледі. Киелі Мұзтау шыңы, ел мен жердің тарихы, қазақтың кең байтақ жері, туған жер, туған ауыл, туған мекен ұғымдары шығарманың өн бойында қайталанып отырады. Повесть басталғанда-ақ Аршалы ауылымен қазақ жерінің тұйықталатынын айта келіп, автор оқырманның көңілін қазақ жері деген ұғымға аударады.

О.Бөкей бұл шығармасын алғашында «Соңғы ертек» деп атаған. Жазушы қазақ халқының өткен тарихын, шежіресін Асан шалдың өтірік ертегілері арқылы оқырманға жеткізеді. Бұл туралы қаламгер сыншы Ж.Қорғасбек «Мұзтау» повесінде Шыңғыс ханды қазақ деп алғаш рет атаған Асан шалдың өтірігі арқылы жазушы тарихты субъективті тұрғыдан баяндаудың мысалы ретінде социалистік реализм идеяларын постмодернистік тәсілдер арқылы шебер бергенін айтады [7]. Кеңестік идеология билеп тұрған 1974 жылы жарық көрген бұл повесте жазушы тарихты, шежірені посмодернистік тәсілмен бейнелеп көрсетеді. Аршалыдағы жалғыз кәрі шал Асан қасына жиналған ауыл адамдарына өтірік ертегісін айтатын. Сол Асан шалдың екінші өтірігі былай еді:

«...Біздің арғы атамыз Мәметек би көзі тірі кезінде сонау Күршімнің құйғанынан бері қарай қазақтан өзге бір ұлтты аттатпаған екен. Он сегіз жасқа толғанда Омбы түсіп ақ патшаның атына арыз жазып жиырма бес жылдық договормен мөр басқан қағазын алыпты. Бірақ сол тентек қылығына кейін ол қатты өкініпті. Мәметек өр наймандағы ең бай, азулы шешен кісі болса керек. Жылқысы қара суға бас қойып бір ішкенде тауысып кетеді деуші еді....

...Мәметек бабам Мәккә - Мәдинеге барып қажы атағын алған соң бүкіл алты алашқа атағы тарап, аяқтыға жол, ауыздыға сөз бермейтін төбе би болды. Жарықтық ол кісінің атын естіген қазақ-орыс ішкен асын жерге қоятын, жылаған баласы уанатын, күндегендер де, құрмет тұтқандар да айбарынан ығушы еді. Кейін заман алай-түлей болып ел іргесі іри бастағанда Мәметек бабам қатты күйзеліп ойға батты. Әсіресе Ақ патшаның атына жазған жер дауы туралы арызы құлақтардың пайдасына шешілген соң, бұл Алтайдың мекен бола алмайтындығын, патшаның боданы болып бұдан әрі бұл жерде қала алмайтынын айтты.

Сонымен, не керек, қысы да, жазы да болмайтын жерұйық іздеуге бел буады. Халқының қамын ойлаған қайран бабам жанына елушақты нөкерін ертіп алыс сапарға аттанады...

...Мәметек би асқан ақылды адам ғана емес, асқан жершіл, ішіл, жағырапияны жатқа білетін ғұлама екен. Осы Аршалыдан шығып, сонау ит арқасы қиян Дайланд деген жерге баруы, ешкім сенбейтін, таңғажайып ертек секілді дүние емес пе. Үйден атпен шығып кеткен қазақты қойып, қазір самолетпен сол Дайланыңа бара аласын ба? Не деген төзімділік, не деген жанкешті батылдық десеңші!

Сонда баспаған тау, бармаған жері жоқ бабам Қаратайлар үшін жерұйық іздеп Дайланға барғанда өмірі қыс болмайтын, егіні екпей ақ бидайық секілді жыл сайын қаулап өне беретін табиғи азық табады. Содан үш жыл дегенде есен-сау еліне оралады. Келесі жазда бүкіл Қаратайлықтарды түгелдей Дайланға көшіріп әкетем деп отырғанда Асыл бабам, Мәметек бабам дүние салыпты. Егер ол кісі тірі болғанда қазақтың бір руы Дайлан деген жерді жайлайтын еді...» [8, 50].

Асан шалдың аңыз ертегісі арқылы автор Мәметек би мен ұлт тағдырын, тарихи шындық пен аңыздық сарынды шебер астастырады. Аңыздың басты ерекшелігі – тарихи дерек пен қиялдың, ақиқат пен арманның өзара астасуы. Мәметек би арқылы халықтың отаршылдық кезеңдегі тағдыры, жер мәселесі, еркіндікке ұмтылысы көркем түрде бейнеленеді. Би шешен, ел ағасы Мәметек би бойынан қазақ дүниетанымындағы дәстүрлі көсемге тән бірнеше қасиет жинақталған. Мәметек бидің Мекке-Мәдинаға барып қажы атануы – оның рухани кемелдігін білдіреді. Осыдан кейін «алты алашқа атағы тарауы» – қазақ қоғамында дін мен дәстүрдің, рухани тазалық пен әлеуметтік беделдің өзара байланысын аңғартады. Мәметек бидің басты қасиеті – жеке бас емес, халық қамын ойлау. Ол отарлық қысым күшейген тұста қазақ жерінің болашағына алаңдап, елге «бұл жердің енді мекен бола алмайтынын» айтуы – көрегендік белгісі.

Он сегіз жасында Омбыға барып, ақ патшаға арыз жазуы – қазақтың отарлық билікке заң арқылы қарсы тұруға тырысқан алғашқы қадамдарының символы. Алайда, бұл әрекет кейін «қатты өкінішке» айналады, арыз «құлақтардың пайдасына шешіледі». Осы тұс – қазақтың құқықтық тұрғыда жеңілген тарихи сәтін бейнелейді. Бұл – аңғал сенімнің, империялық жүйені толық түсінбеудің трагедиясы.

Мәметек бидің «қысы да, жазы да болмайтын жер» іздеуі – қазақ фольклорындағы Жерұйық концепциясымен тікелей сабақтас. Бұл жерде Мәметек Асан Қайғының рухани жалғасы, елге құтты мекен іздеген көшбасшы ретінде көрінеді. Дайлан – нақты географиялық кеңістік емес, ол – еркіндік пен әділеттің, бодандықтан ада өмірдің символы. Жол азабы – рухтың беріктігі «Аршалыдан шығып, ит арқасы қиян Дайланға баруы» – қазақтың төзімділігі мен жанкешті батылдығын айқындайды. Автордың: «Қазір самолетпен сол Дайланыңа бара аласың ба?» деген риторикалық сұрағы: өткен мен бүгінді салыстырады; бұрынғы қазақтың табиғатпен етене өмір сүрген төзімді болмысын асқақтатады. Мәметек бидің дүниеден өтуі – тек бір адамның өлімі емес, жүзеге аспай қалған ұлттық арманның үзілуі.

Аңыздар халықтың ғасырлар бойғы арман-тілегі мен мұң-мұқтажын бейнелейді. Олардың мазмұнынан адамның рухани ізденісі мен дүниетанымын анық аңғаруға болады. Сонымен қатар, аңыздар көркем шығармада ұлттық кейіпкер бейнесін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, өмірлік шындықты көркемдік шындыққа айналдырудағы қызметі ерекше мәнге ие.

Асан Қайғыдан келе жатқан «Жерұйықты іздеу» концепциясы, жер жұмағын іздеудің тағы бір көрінісі қара сөздің шебері Қалихан Ысқақтың «Қараорман» романында былай беріледі:

«Сиғат машинадан түсе салысымен Әулие бұлаққа бетін шәйіп, білегін сыбанып су ішті де бір қыдыру жерді жеңілтек айналып қайтқан еді.

– Сәке, мынау жерде де адам қартайып, кісі өледі-ау, ә!..

Сиғат Бекетке жылыұшырай қарады; жұп-жұмсақ қызыл шырайлы жүзінде күреңіте құлпырған нұр бар, кең маңдайынан түре қайырған күмістей ақ шашында Әулие бұлақтың күміс тамшылары ойнайды.

– Әттең, еркіме салса о дүниенің жұмағына асықпай-ақ қояр едім, - деді Сан Саныч. Таңда мақшарға екі адам барған екен, - деп Сиғат сөзін ауыл арасының анекдотынан бастады. – Бірі жердің жәннатында, екіншісі шөлде өмір кешкен екен. Әуелгісіне жұмаққа жолдама беріп, кейінгісін тамұққа қуыпты. Әлгі байқұс: япыр-ай, ғұмырымның өзі тамұқта өтіп еді, өлгенде де маған жұмақтың бұйырмағаны қалай десе, бүйтепке жазып отырған қу: оқасы жоқ, үйренген тірлігің ғой, ол тозақтан бұл тозақтың айырмасы шамалы депті. Соған қарағанда о дүниеде де адамды жеріне, мекен тұрағына қарай сұрыптайтын көрінеді. Сұрыптағанда да тірлікте көшкен тозағы есепке алынбаса керек…» [9, 309].

Бұл үзіндіде сырттай қарағанда жеңіл әңгіме, анекдот секілді көрінгенімен, астарында терең философиялық, экзистенциалдық ой жатыр. Автор табиғат көрінісі, кейіпкер психологиясы және юморды ұштастыра отырып, адам өмірінің өткіншілігі, жер мен мекеннің тағдырға әсері, тіршілік пен о дүниенің сабақтастығы туралы ой қозғайды.

Көркем шығармаларда аңыз әңгімелер ұлттық реңк беріп, халықтың дүниетанымын, салт-дәстүрін, рухани құндылықтарын танытады. Олар арқылы тарихи жад, ұжымдық тәжірибе мен халықтың мәдени мұрасы жеткізіледі. «Алтай таулары - географиялық аумақ қана емес, ата-баба рухымен сабақтастықты білдіретін символдық мәнге ие киелі жер» [10, 11678]. Алтай тауларындағы киелі жерлер туралы, олардың аталу себебін білдіретін аңыз әңгімелер ел арасында сақталған. «Топонимдік аңыздар – фольклордың көрінісі, қоғамның рухани-мәдени мұрасының құрамдас бөлігі ретінде өлкенің тарихы мен табиғатын суреттеп, ...географиялық атаулардың пайда болуын түсіндіреді» [11, 91].

Прозада өзінің туған өлкесінің тамаша табиғаты мен сұлу да асқақ Алтай суретінің көріністерін, оның тылсым сырларын бейнелеген жазушы Асқар Алтайдың шығармаларынан топонимдік аңыздарды көптеп кездестіруге болады. Жазушының «Қызбейіт» әңгімесінде аңшы жігіт Жылқышы туралы жасынан тауда өскен, темірдей шыныққан жігітті аңшылыққа баулыған да әкесі болатын. Бірақ әкесі ақ пен қызыл қырғыны кезінде кержақ бандыларының қолынан қаза тапқан: шекарадағы асуды көрсетпегені үшін Қызыл Кезеңнің құзынан құлатып жіберген. Он сегіздегі Жылқышы әкесінің бассыз мүрдесін үш күннен соң тауып, үйіне әкелді. Бұл қасіретке шыдамаған анасы көп ұзамай көз жұмды. Сол күннен бастап оның өмірі тау тағысындай жалғыз аңшылық тірлікке айналды деп баяндалады.

«Бірде бай ауыл Мырзанның бой жетіп қалған қызы Қызжанмен шілдеханада танысты. Сол күннен бастап Ахат Мырзан ауылына кеш түсе келіп, түн-түнегі түріле алтыбақан басынан қайтатын. Қызжанның азуы алты қарыс үш ағасы бұған аяғын тартып жүруін ескертсе де, қыз бен жігіт кездесуін қоймады. Ақыры, Жылқышы таяққа жығылды, Қызжан үйге қамалды.

Тағдырдың жазғаны ма, көп кешікпей бұл маңдағы ауылдарды қара күзендей қаптаған шешек жайлады. Шешек біреудің жалғызын алды, біреудің..., не өзіңді, не көзіңді алам деп келді. Ел дүрлігіп орта жайлауға бет бұрды. Қызжан түйе қомында Алтайдың алқызыл модағай гүліндей шешек атқан шағында дүниеден көшті. Ел-жұрт індеттен қашқандай осы төбеге сүйек жамбасы жерге тиер-тиместе жетісін өткізбестен төр жайлауға үдере көшкен.

Жылқышы Қызжан тағдырын төр жайлауда естіді. Ести сала түн қатып зиратқа тартты. Енді, міне, жалғыз айлы бейіттің батыс жақ бетінен көтеріліп, үн-түнсіз түнере қарайды ол. Қорғасындай қайғы жүрегінің басына ащы запырандай жиналып, ел айтатын «тағы жүректі» сыздатып тұр.

Сол себепті ел-жұрт кейіннен сол қабір жатқан орынды «Қызбейіт» атап кеткен», - делінген [12, 15].

Берілген аңыз жазушының әңгімесінде сюжеттік тірек, трагедиялық желіні тереңдететін көркемдік құрал және ұлттық дүниетанымды танытатын мифо-танымдық қабат ретінде қызмет атқарады. Аңыз оқиға желісіне сырттай телінген элемент емес, кейіпкер тағдырын, қоғамдық қатынастарды және уақыт шындығын ашатын маңызды көркемдік компонентке айналған.

Аңыздағы «Қызбейіт» деп аталып кетуі - халықтық жадының көрінісі. Бұл тұста жазушы жеке трагедияны топонимдік аңызға айналдырып, оқиғаны уақыт пен кеңістікте мәңгілік етеді. Осылайша, әңгімеде аңыз халықтың тарихи жадын, ұжымдық санасын сақтайтын көркем құрал ретінде қолданылады. Аңыз шығарманың идеялық-көркемдік жүгін арттырып, оны ұлттық рух пен трагедиялық пафосқа толы тұтастай көркем жүйеге айналдырады.

Осы сияқты топонимдік аңыз А.Алтайдың «Былғары табыт» романында былай беріледі: «Ерте заманда Алтайды мекендеген бір ханның Марқа атты ару қызы болған екен. Қыз көркі мен ақылына сай - елінің мақтаны, жұртының үміті болған. Бірақ ханның билігіне қарсы шыққан бір көрші хан соғыс ашады. Соғыста ел талқандалып, Марқа сұлу қашып жүріп Марқакөл маңында қаза табады.

Ел кейін сол жерді қыздың құрметіне «Марқаның көлі» - Марқакөл деп атап кеткен дейді аңыз» [12, 182]. Ел арасында Марқакөл туралы аңыздар өте көп таралған. А.Алтайдың «Былғары табыт» романында А.Алтайдың «Былғары табыт» шығармасын академик С.Қасқабасов «Ұлттың жадын жаңғыртқан роман» деп атап: «Ежелгі хандықтар заманынан елес беретін Марқа сұлу аңызы ағайынды тайпалардың бақталастығы мен тақталастығы қозып, ауызбіршілігі әлсіреген соң іргелі жат ұлыстарға жем болып кеткенін әшкере етеді. Әрине, мифтер мен салт-кәделер шығармаға сол күйінде алынбаған, әдебиленген, мағынасы өзгертілген, психологиялық жағынан тереңдетілген, қосымша сюжеттермен көмкерілген, өмірдің көріністері енгізілген, соның арқасында көне рәсімдер мен әпсаналар бітім-өрнегі кемел де келісті көркем шығармаға айналған», - дейді С.Қасқабасов [13].

Романдағы Марқакөл туралы аңыздың берілуі шығарманың идеялық-көркемдік жүйесінде маңызды қызмет атқарады. Жазушы аңызды роман мәтініне енгізу арқылы жеке көркем оқиғаны халықтық танымен, мифо-тарихи санамен сабақтастырады. А.Алтай бұл аңызды романда қолдану арқылы кеңістік пен уақытты рухани тұрғыдан тереңдетеді. «Былғары табыт» романында көтерілетін тарихи әділетсіздік, отарлық сана, зорлық-зомбылық мәселелері осы аңызбен идеялық тұрғыда астасып жатады. Өткендегі хандық дәуірдегі қасірет пен кейінгі тарихи кезеңдердегі трагедиялар арасында көрінбейтін рухани сабақтастық орнайды. Аңыз романның идеялық-көркемдік салмағын арттырып, оны миф пен тарих, жеке тағдыр мен ұжымдық сана тоғысқан терең философиялық туынды деңгейіне көтереді.

Жазушылар халық арасында кең тараған аңыздардың сюжет желілерін өңдеп, оларды өз шығармаларының негізіне айналдырған. Бұл қаламгерлердің туындыларында аңыздың тылсымдық қасиеттері мен жұмбақ сырлары шығарманың тақырыбы мен идеясын айқындауда көркемдік құрал ретінде қызмет етеді.

Нәтижелер. Зерттеу барысында Шығыс Қазақстан өңірі, оның ішінде Алтай табиғаты мен осы аймаққа қатысты аңыздардың қазақ прозасындағы көркемдік-идеялық қызметі жүйелі түрде талданды. Талдау нәтижелері Алтай табиғатының көркем шығармада тек пейзаждық сипатта ғана емес, ұлттық дүниетаным мен тарихи сананы танытатын маңызды көркемдік категория ретінде бейнеленетінін көрсетті.

Алтайға қатысты аңыздардың жазушылар шығармаларында фольклорлық мұра мен авторлық көркемдік ойдың тоғысу нүктесіне айналып, мәтіннің құрылымдық тұтастығын қамтамасыз ететін поэтикалық құрал қызметін атқаратыны анықталды. Фольклортануда қалыптасқан теориялық тұжырымдар негізінде тарихи және топонимикалық аңыздардың көркем прозаға икемделу ерекшеліктері сараланып, олардың сюжеттік, образдық және идеялық деңгейде трансформациялану үдерісі айқындалды.

Оралхан Бөкей шығармаларындағы мифтік-аңыздық сипат табиғат пен адам болмысының философиялық астасуын тереңдетіп, көркем мәтінге символдық-мағыналық жүк артатыны дәлелденді. Қалихан Ысқақтың «Қараорман» романындағы жұмақты іздеу аңызы кейіпкердің ішкі рухани ізденісін ашатын көркемдік тәсіл ретінде танылып, аңыздың психологиялық-философиялық функциясы айқындалды. Ал Асқар Алтай шығармаларында топонимикалық аңыздардың туған жер тарихын көркем пайымдаудың тиімді формасы ретінде қолданылып, Марқакөл мен Қызбейітке қатысты аңыздардың шығарма идеясына қызмет еткені ғылыми тұрғыда негізделді.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері Шығыс Қазақстан өңіріне тән аңыздардың қазақ прозасында ұлттық мәдени кодты сақтаушы әрі көркемдік жүйені байытушы маңызды фактор екенін дәлелдейді. Бұл аңыздар арқылы жазушылар туған өлкенің табиғи-тарихи болмысын көркемдік деңгейде жаңаша пайымдап, қазақ әдебиетінің идеялық-эстетикалық дамуына елеулі үлес қосқаны тұжырымдалды.

Қорытынды. Зерттеу барысында Шығыс Қазақстан өңірі, соның ішінде Алтай табиғаты мен киелі мекендерге қатысты аңыздардың қазақ көркем прозасындағы орны мен көркемдік қызметі ғылыми тұрғыда зерделенді. Талдау нәтижелері Алтай бейнесінің әдебиетте тек географиялық кеңістік ретінде ғана емес, ұлттық руханияттың, тарихи жад пен мәдени сабақтастықтың көркем символы ретінде қалыптасқанын айқындады.

Алтайға қатысты аңыздардың жазушылар шығармаларында фольклорлық мұра мен авторлық дүниетанымды тоғыстыратын көркемдік механизмге айналғаны анықталды. Тарихи және топонимикалық аңыздардың көркем мәтінге енгізілуі шығармалардың идеялық мазмұнын тереңдетіп, табиғат пен адам, тарих пен қазіргі уақыт арасындағы рухани байланысты ашуға мүмкіндік бергені дәлелденді.

Оралхан Бөкей, Қалихан Ысқақ, Асқар Алтай сынды қаламгерлердің шығармаларына жасалған талдау олардың туған өлке болмысын аңыздық желі арқылы философиялық, символдық деңгейде бейнелегенін көрсетті. Әсіресе табиғатқа қатысты мифтік-аңыздық сарындар кейіпкер психологиясын, адам болмысының экзистенциялық мәселелерін ашуда маңызды көркемдік қызмет атқаратыны тұжырымдалды.

Жалпы алғанда, мақалада қарастырылған материалдар Шығыс Қазақстан аңыздарының қазақ прозасында ұлттық дүниетанымды, тарихи сананы және рухани құндылықтарды танытатын көркемдік жүйе ретінде орныққанын дәлелдейді. Бұл зерттеу нәтижелері аймақтық әдебиеттану мәселелерін тереңдетуге, фольклор мен көркем әдебиет арақатынасын жаңа қырынан пайымдауға, сондай-ақ қазақ прозасындағы табиғат концепциясын ғылыми тұрғыда жүйелеуге негіз бола алады.

Әдебиеттер

1. Қасқабасов С.А. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Жазушы, 1982. – 320 б.
2. Келгембаева Б.Б. Ел мен жер тарихы: Шығыс Қазақстанның аңыздық прозасы. – Өскемен: Медия-Альянс, 2006. – 168 б.
3. Бабалар сөзі: Жүз томдық. 80-том. Топонимдік аңыздар. – Астана: Фолиант, 2011. – 2011. – 336 б.
4. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 1962. – 430 б.
5. Аймұхамбет Ж. Миф және қазіргі әдебиет. – Астана: Фолиант, 2012. – 304 б.
6. Бөкей О. Шығармалары. Әңгімелер. Т.4 – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
7. Қорғасбек Ж. Аңыз Бексұлтан. Абай.кз ақпараттық порталы // URL: https://abai.kz/post/72394. 24.03.2021.
8. Бөкеев О. Повесть, эссе, новеллалар. – Алматы: Жазушы, 1975. – 256 б.
9. Ысқақ Қ. Қараорман. Роман. – Алматы: Қазақстан Жазушылар одағы, 2025. – 464 б.
10. Yussup A., Tanzharikova A., Satemirova D., Sarbassov B., Cherbovskikh I. The Image of the Sacred Placts 3n Literature Genesis: A Case Study Kazakhstan // Journal of Ecohumanism. – 2024. Volume 3. – №8. – P. 11673–11682. DOI: https://doi.org/10.62754/joe.v3i8.5767
11. Абишева Ш., Кенбаева А.З., Әбдіманапова М.Б. Топонимдік аңыздар ертегілік емес прозаның ерекше жанры ретінде // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – 2025. – № 1. – Б. 89-98. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.09
12. Алтай А. Әңгімелер мен новеллалар. 1- том. – Алматы: Арда, 2022. – 400 б.
1. Қасқабасов С. Ұлттың жадын жаңғыртқан роман // URL: https://qalamger.kz/

М.Е. АЙМУХАНБЕТОВА, А.М. КАРТАЕВА, Б.Н. БИЯРОВ

Восточно-Казахстанский университет имени С.Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

ОТРАЖЕНИЕ ПРИРОДЫ И ТОПОНИМИЧЕСКИХ ЛЕГЕНД СВЯЩЕННОГО АЛТАЯ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация. В статье рассматривается художественное изображение природы Алтая – живописного края Восточного Казахстана – и связанных с ним легенд в литературных произведениях. Отмечается, что в этом удивительном природном пространстве, обладающем уникальной красотой, глубокой историей и богатым культурным наследием, сформировались талантливые личности и выдающиеся писатели. Подчеркивается, что уроженцы этого края – Оралхан Бокей, Калихан Искак, Дидахмет Ашимханов, Алибек Аскаров, Аскар Алтай –

внесли значительный вклад в золотой фонд казахской литературы. Установлено, что мастера слова, изображая вершины Алтая, его величественную природу и присущую этому краю таинственность, своими произведениями способствовали развитию жанра прозы и подняли его на высокий художественный уровень.

Легенды, связанные со священными местами Восточного Казахстана и Алтая, широко распространены в народной среде; анализ их художественного использования в произведениях писателей составляет основное содержание статьи. Автор обращается к теоретическому определению понятия «легенда» в фольклористике и её видам, опираясь на научные концепции М.Ауэзова и С.Каскабасова. В качестве методологической основы принимается классификация С.Каскабасова, согласно которой легенды подразделяются на исторические и топонимические. Отмечается, что в произведениях Оралхана Бокея, художественно воспевающих красоту природы, преобладает мифо-легендарное начало, особенно в повестях «Кар қызы» («Снежная девушка»), «Сайтан копир» («Чёртов мост»), «Музтау». Анализируется художественное использование легенды о Караколе в рассказе «Жылымык», а также легенды о Маметек би в повести «Музтау».

В романе «Караорман» мастера художественной прозы Калихана Искака рассматривается образ главного героя Сигата и бытовавшая среди сельских жителей легенда о поисках рая.

Легенды, связанные с происхождением названий священных мест Восточного Казахстана, в том числе широко распространённая в народе легенда о Маркаколе, анализируются на материале романа А.Алтая «Былгары табыт». Доказывается, что народное предание, объясняющее происхождение названия Маркаколь, получило в произведении писателя идейно-художественное осмысление. Аналогичным образом в статье рассматривается использование легенды, связанной с названием Кызбеит, в одноимённом рассказе «Кызбеит».

Ключевые слова: Алтай, природа, топонимическая легенда, историческая легенда, писатель, художественное произведение, идея, художественное мастерство.

M.E. AYMUKHANBETOVA, A.M. KARTAEVA, B.N. BIYAROV
S.Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

THE REFLECTION OF THE NATURE AND TOPONYMIC LEGENDS OF SACRED ALTAI IN LITERARY WORKS

Annotation. The article examines the artistic depiction of the nature of Altai - the picturesque region of Eastern Kazakhstan - and the legends associated with it in literary works. It is noted that in this remarkable natural environment, distinguished by its unique beauty, deep history, and rich cultural heritage, talented individuals and prominent writers have emerged. The study emphasizes that natives of this region - Oralhan Bokey, Kalikhan Iskak, Didakhmet Ashimkhanov, Alibek Askarov, and Askar Altai — have made a significant contribution to the golden fund of Kazakh literature. It is established that these masters of the word, by portraying the peaks of Altai, its majestic nature, and the inherent mystery of the region, advanced the development of the prose genre and elevated it to a high artistic level through their works.

Legends associated with the sacred sites of Eastern Kazakhstan and Altai are widely disseminated among the people; the analysis of their artistic use in writers' works constitutes the main focus of the article. The author refers to the theoretical definition of the concept of "legend" in folklore studies and its types, drawing on the scholarly concepts of M. Auezov and S. Kaskabasov. The methodological basis of the study adopts S. Kaskabasov's classification, according to which legends are divided into historical and toponymic.

It is noted that in the works of Oralhan Bokey, which artistically celebrate the beauty of nature, the mytho-legendary element predominates, especially in the novellas Kar Kyzy ("Snow Girl"), Saitan Kopir ("Devil's Bridge"), and Muztau. The article analyzes the artistic use of the legend of Karakol in the story Zhylmyk, as well as the legend of Mametek Bi in the novella Muztau.

In the novel Karaorman, the prose master Kalikhan Iskak explores the character of the protagonist Sigat and the legend prevalent among rural residents regarding the search for paradise.

Legends related to the origins of the names of sacred sites in Eastern Kazakhstan, including the widely known folk legend of Markakol, are analyzed based on Al. Altai's novel Bylgary Tabyt. The study demonstrates that the folk narrative explaining the origin of the name Markakol receives an ideological and artistic interpretation in the writer's work. Similarly, the article examines the use of the legend associated with the name Kyzbeit in the eponymous story Kyzbeit.

Keywords: Altai, nature, toponymic legend, historical legend, writer, literary work, idea, artistic skill.

References

1. Qasqabasov S.A. Qazaqtyñ halyq prozasy. – Almaty: Jazuşy, 1982. – 320 b.
2. Kelgembaeva B.B. El men jer tarihy: Şyğys Qazaqstannyñ añyzdyq prozasy. – Öskemen: Media-Äläns, 2006. – 168 b.
3. Babalar sözı: Jüz tomdyq. 80-tom. Toponimdık añyzdar. – Astana: Foliant, 2011. – 2011. – 336 b.
4. Äuezov M. Uaqyt jäne ädebiet. – Almaty: Čylym, 1962. – 430 b.
5. Aimūhambet J. Mif jäne qazırgı ädebiet. – Astana: Foliant, 2012. – 304 b.
6. Bökei O. Şyğarmalary. Äñgımeler. T.4 – Almaty: El-şejıre, 2013. – 384 b.
7. Qorğasbek J. Añyz Beksūltan. Abai.kz aqparattyq portaly // URL: https://abai.kz/post/72394. 24.03.2021.
8. Bökeev O. Poves, ese, novelalar. – Almaty: Jazuşy, 1975. – 256 b.
9. Ysqaq Q. Qaraorman. Roman. – Almaty: Qazaqstan Jazuşylar odağy, 2025. – 464 b.
10. Yussup A., Tanzharikova A., Satemirova D., Sarbassov B., Cherbovskikh I. The Image of the Sacred Placts 3n Literature Genesis: A Case Study Kazakhstan // Journal of Ecohumanism. – 2024. Volume 3. – №8. – P. 11673–11682. DOI: https://doi.org/10.62754/joe.v3i8.5767
11. Abişeva Ş., Kenbaeva A.Z., Äbdımanapova M.B. Toponimdık añyzdar ertegılık emes prozanyñ erekşe janry retında // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. – 2025. – № 1. – B. 89-98. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.09
12. Altai A. Äñgımeler men novelalar. 1- tom. – Almaty: Arda, 2022. – 400 b.
13. Qasqabasov S. Ūlttyñ jadyn jañğyrtqan roman // URL: https://qalamger.kz/

Авторлар туралы мәлімет:

Аймуханбетова Мадина Еркиновна – С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті докторанты, Өскемен, Қазақстан.

Аймуханбетова Мадина Еркиновна – докторант Восточно-Казахстанского университета имени С.Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан.

Aymukhanbetova Madina Erkinovna – doctoral student at the S.Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

Картаева Айжан Маратбековна – филология ғылымдарының докторы, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің профессоры, Өскемен, Қазақстан.

Картаева Айжан Маратбековна – доктор филологических наук, профессор Восточно-Казахстанского университета имени С.Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан.

Kartaeva Aizhan Maratbekovna – doctor of Philology, Professor at the S.Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

Бияров Бердибек Нуролдинович – филология ғылымдарының кандидаты, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған профессоры, Өскемен, Қазақстан.

Бияров Бердибек Нуролдинович – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Восточно-Казахстанского университета имени С.Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан.

Biarov Berdibek Nuroldinovish – candidate of philological sciences, associate professor at the S.Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk

ҒТАМР 17.01.09
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.18

***Л.Т. АМИРОВА[1]**

А.В. ТАНЖАРИКОВА[2]

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан[1,2]
(e-mail: amirova_lt_86@mail.ru[1], alua1973@mail.ru[2])

МИСТИКАЛЫҚ ӘҢГІМЕЛЕРДЕГІ АКУСТИКАЛЫҚ ДЕТАЛЬДЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Зерттеуде мистикалық әңгімелердегі детальдың қолданысы, қызметі сынды мәселелерге тоқтала отырып, авторлар деталь түрлеріне ерекше мән береді. Соның ішінде дыбыстық (акустикалық) детальдың мистикалық фон, атмосфера берудегі рөлін анықтап, мәтіндік талдаулар арқылы ажыратуды мақсат етеді. Акустикалық детальдың мистикадағы тартысты ширатып, кейіпкердің психологиялық көңіл-күйімен қатар, фобиясын (үрей, қорқыныш) көрсетудегі маңызы сарапталады. Детальдың осы түріне қатысты ғылымда айтылған еңбектерді кеңінен қарастыра отырып, ғылыми пайымдаулардың негізінде дыбыстың адам ағзасына, жүйке жүйесіне тигізетін әсерін деталь арқылы көрсетіп отырады. Ганс Дженни, Ганс Кайзер, Дон Кэмпбелл, Мэннерс, Ричард Левитандар дауыстың адамның жан-дүниесіне, ойлау жүйесіне, жалпы денсаулығына тигізетін оң әсерін көрсеткенін ескере отырып, авторлар дауыстың акустикалық деталь ретіндегі мистикадағы рөліне алғаш болып талдау жасайды. Нәтижесінде дыбыстық детальдың мистикада атқаратын қызметі нақтыланады.
Түйін сөздер: мистика, акустикалық деталь, дыбыс, тон, үрей, қорқыныш

Кіріспе. Әлемде танымал зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, дыбыс – материяның бастауы. Ежелгі халықтар: тибеттіктер, шумерлер, үнділер дыбыстың энергетикалық орталықтармен тығыз байланысын, дауыстың адам денсаулығына әсерін ерте заманда біліп, мантра т.б. түрінде дамытып, әлі күнге қолданып келе жатқандығы соның көрінісі. Олардың түсінігінде, жаратылыстағы нәрсенің бәрі дыбыс тербелісінен, жаңғырықтан тұрады. Үнді ойшылдарынан қалған «бүкіл ғалам дегеніміз – дыбыстар» деген пайымының да жаны бар. Ричард Левитон да «әлемдегі нәрсенің бәрі, тіпті, бос кеңістіктің өзі тербеліп тұрған дыбыс» деп танып, тұтас табиғат дыбыстардың ұланғайыр диапазонында тербеліп тұрғанын пайымдаған [1]. Ғалымның бұл байламының растығын зерттеушілер фотоакустикалық спектроскопия әдісі арқылы өсімдіктердің де өзіне тән акустикалық сигналдар шығаратынын дәлелдеген. Мысалы, бүр жарған райхан гүлінен тіркелген дыбыс орган аспабының үніне ұқсас болып келсе, тербелген тың даласындағы дәнді дақылдардың масақтары да ерекше дыбыстық тербелістер шығаратыны байқалған. Бұл құбылыстардың негізінде әрбір атом мен молекуладан тарайтын жеке дыбыстардың қосылып, күрделі әрі үйлесімді гармониялық жүйе түзетіні анықталған.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Детальдың көркем шығармадағы атқаратын қызметі әдебиеттану ғылымында жан-жақты зерттелді. Г.Сатылханова детальдың эстетикалық, символикалық-семантикалық, психологиялық-эмоциялық қызметін айқындаса [2], Ж.Аймұхамбет детальдың қызметі арқылы қаламгердің поэтологиялық кеңістігін айқындау нәтижесінде психологиялық және символикалық түрлерін ажыратып көрсетеді

[3]. Бір топ зерттеушілер мәтін структурасындағы макро және микро детальдарды анықтау арқылы мағыналық-символикалық мәнін зерделейді [4]. Ал дауыстың акустикалық деталь ретіндегі мистикадағы қызметіне тоқталмас бұрын, жалпы оның ғылымдағы зерттелуіне үңілгенде, Ганс Дженни, Питер Гай Мэннерс, Ричард Левитон, Джонатан Голдманның т.б. сүбелі ой-пікірлері мен ғылыми, танымдық еңбектеріне назар аударамыз. Себебі, олар дауыстың адам өміріндегі маңызына, денсаулығына пайдасына тоқталып, қасиетін жан-жақты ашып көрсеткен.

Негізінде дыбыспен емдеудің бес мың жылдық тарихы бар. Дыбыстық терапия адам ағзасына тікелей әсер етеді. Ағза орта есеппен 60 пайыз судан тұрса, ал су тербелісті қабылдап, тасымалдайтыны тағы белгілі. Адамның есту жүйесінің сезімталдығы секундына 16-дан 20000 дірілге (герц) дейін ауытқыса; адам құлағы 1000 және 5000 гц аралығындағы орташа жиіліктегі дыбыстарға сезімтал келеді екен.

Швейцариялық ғалым Ганс Дженни дыбыстың материяға тигізер әсерін індете зерттеді. Ол дыбыстық тербелістер генераторы және жоғары дәлдікпен суретке түсіретін құралдың көмегімен материяның түп негізінде дыбыс толқындары жататынын анықтады. Бұл жаңашыл ғылым саласын «киматика» деп атап, сан түрлі тәжірибелер жүргізді. Әртүрлі заттар – мысалы, құм, темір үгінділері, лицоподиум ұнтағы мен сынап – музыка немесе басқа да дыбыстар шыққанда ерекше реакция білдіріп, қозғалысқа түсетінін бейнежазбаға түсіріп алған. Дженни дыбыстың жиілігі мен ырғақтарының әсерінен темір тақтада пайда болатын симметриялық әрі геометриялық өрнектерді мұқият бақылап, сипаттап жазды. Байқалған заңдылық бойынша, дыбыс жоғарылаған сайын бұл өрнектер де күрделене түскен. Ғалымның ойынша, бұл құбылыс табиғаттағы тірі құрылымдардың, соның ішінде адамның денесі мен жасушаларының дыбыспен тікелей әрі тығыз байланыста екенін көрсетеді. Осылайша, Дженни киматика ғылымы арқылы дыбысты емдік мақсатта қолдануға болатынын дәлелдеді [5].

Дон Кэмпбелл: «Бір немесе басқа мүшеде вибрация тудыру арқылы дауысты дыбыс оны белсендендіреді және энергиямен толтырады. Осы дауысты дыбыстың үніне байланысты «соққы нүктесі» туындайды. Медицина дауыс күшінен басқа адам ағзасын қанмен қамтамасыз етудің, оттегімен қанықтырудың және энергия ағынын толықтырудың қауіпсіз және жылдам әдісін білмейді» деп жазса [6]; Мэннерс дыбыстық тербелістерге негізделген арнайы киматикалық құрылғы жасап шығарды. Бұл құрылғы арқылы дәрігерлер науқастың денесіне дыбыстық сигналдар жіберіп, ем жүргізе алады. Ғалымның пікірінше, адам ағзасындағы дерт ішкі тербелістердің үйлесімі бұзылғандықтан пайда болады. Адам организмі ішкі мүшелер мен жасушалардан тұратын күрделі вибрациялық жүйе іспетті. Осы үйлесімді дыбыстық тербелістерді қалпына келтіру арқылы денсаулықты жақсартуға болады. Осыған байланысты, ағзаның ішкі дыбыстық үйлесімділігін қалпына келтіру арқылы адам денсаулығының жай-күйін тұрақтандыруға және жақсартуға болады. Құлаққа жағымды әрі жайлы дауыстың адам ағзасын қандай да бір аурудан құлан-таза айықтырып жіберетін қасиетін бірқатар зерттеушілер дәлелдеген. Соның ішінде тоника – дауысты пайдалану нұсқасының бірі. Левитонның пікірінше, тоника – дауыстың көмегімен энергияны чакраға жіберудің қарапайым да тиімді тәсілі. Дәлел ретінде тониканың – туа бітті дененің үні екенін ашып, оны емдік мақсатта ғана қолданып жүрген Лорель Элизабет Кейстің оқиғасын келтіреді. Кейс оқиғасы арқылы біз дыбыс ағынына шайыну, тәннің даусы деген ұғым-түсініктермен таныс боламыз және тоника – дауыстың көмегімен денені қоректендірудің тиімді тәсілі екенін ұғамыз.

Өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарында неміс ғалымы Ганс Кайзер ұмытылып бара жатқан овертондар (гармония) туралы ғылымды жаңғырта отырып, әлемдік гармоника теориясын жасады. Кайзер дыбыс пен санның арасында жатқан заңдылықтарды зерттеді. Кайзер теориясы натурал сандардың қатынас принципі тек музыканың ғана емес, көптеген ғылымдардың (химия, физика, астрономия, т.б.) негізі екенін айтады [7].

Ғылымдағы дауысқа қатысты осы еңбектерді ескере, басшылыққа ала отырып, мистикалық туындылардағы дауыстың қолданылу реттілігі мен қызметін анықтау

бағытында жинақтау, талдау, эмпирикалық әдістерді қолдандық. Жинақтау әдісі арқылы мистикада дауыстың қандай түрлері жиі қолданылатындығын айқындасақ, талдау әдісі арқылы бұл дыбыстардың эмоционалдық, психологиялық әсері қандай болатындығы мәтіндік талдаулар негізінде ажыратылды. Эмпирикалық әдіс арқылы мистикадағы қорқынышты, шыңғырған дауыстың көп жайдайда әйелдер қауымы тарапынан болатындығы анықталды. Сонымен бірге, мистикада кейіпкер ретінде тек адамзат баласы ғана емес, жануарлардың да даусына символдық мән жүктелетіндігі айқындалды.

Көркем шығармадағы акустикалық деталь мен дыбыстық деталь адамның естуі арқылы қабылданатын барлық элементтерді қамтитын ортақ ұғым ретінде алынып отырады. Талданған әңгімелерде көркем кеңістікті сипаттайтын дыбыстық орта, шу, үн, дауыс, фон т.б. поэтикалық құрал қызметін атқарады. Ал тар мағынасында акустикалық сипатына қарай нақты бейнелеу құралы ретінде (жаңғырық, өксік, әуез, қарқын, тембр) көркемдік қызмет атқарса; дыбыстық тұрғыда нақты дыбыс (сыңғыр, сыбдыр, сықыр, тарсыл) арқылы образдық-мағыналық қызмет атқарады. Демек, акустикалық деталь ұғымы кең категория; ал дыбыстық деталь мәтін мазмұнында бейнелеуіш бөлшек ретінде жұмсалады.

Талқылау мен бақылау. Мистикалық әңгімелерде дауыстың түр-түрі кездеседі. Шыңғыру, жылау, зарлану, өксу, бақыру, сыңсу, еңіреген шығатын дауыстар көбіне әйел адамдар тарапынан орындалатындығына мистикалық әңгімелерден көптеп мысалдар келтіруге болады. Жазушы Т.Ахметжанның «Қылбұрау» әңгімесінде **ж**аны таза, жас жігіт Зил, Алдияр сынды «бизнесмен-рэкетирлердің» торына шырмалып, басы байланды. Тұнығы лайланып, мөлдір махаббатынан айрылды. Ақшаның буына желігіп, мастықпен өткізіп жүрген өмірінің қор екенін жақсы түсініп, білсе де, кетіп қалуға еркі жоқ, тәуелді. Ақшамен, өтірікпен, әзәзілдікпен шырмалған. Сүйген Маржанын өз қолымен жауыздарға берген соң, белгісіз, беймәлім, мазасыз күйге ұшырады. Ештеңе де жанына жылылық сыйламады. Уыстап тапқан ақшасын тезірек құртуға асықты. Радиодан Маржантайының «Ақ құс» атты күйін естігенде көкірек тұсы тамырлары бытырлап үзіліп жатқандай күй кешіп, көзіне дөңгеленіп жас келді. Көз алдына келген қыз бейнесі жанын диірмен тасындай жаншыды. «Күй әуенінен көктемгі жұмсақ самалдың лебі есетін сияқты. Міне, бозторғай шырылдап тұр. Күннің мейірленген нұрлы шуағы беттен өпкендей. Аспанда аппақ мақта бұлттар қалықтайды. Мамыражай тыныштық. Көңілің көкке шарықтайды. Кенет аяқ астынан құйын көтерілді. Ертіс долдана буырқанып, бура толқындары жынын шаша жынданып барып жағадағы жартастың сұсты бетіне былш-былш соғыла бастады. Дүние астаң-кестең... әлемтапырық... Әлдебір суық қолды сұм мергеннің улы жебесі тура қадалған жаралы аққу асау толқынның үстіне былш-былш соғыла бастады. Дүние астаң-кестең... жаралы аққуды есірік толқындар жартасқа апарып жаншылай ұрды» [8, 214]. Талантты, композитор, дарынды скрипкашы қыздың жүректен шыққан туындысы Еділдің тұла бойын ара шаққандай дуылдатып, көзіне ыстық моншақ жас тығылды. Сол моншақ көз алдын бұлдыратып, буалдыр дүниеге батырып, жұтқыншағына тас боп түйіліп, өксікке тұншықтырды.

Әңгіменің бар тұздығы осы сөйлемге метафораланып сыйып кеткендей: суық қол – Зил тобы болса; сұм мергеннің улы жебесі – Алдияр жігіттерінің қызды зорлауы; жаралы аққу – ары тапталған Маржан; асау толқынға үстіне былш-былш соғылып, мылжа-мылжасы шыққан Еділ болатын. Еске алудың өзі қиянатқа айналған түнде Еділ сүйгені Маржанды өз қолымен Аюлының аузында Қаражартастың басына апарып берді. Салдары белгілі еді. Осы түн көздеріндегі жылуды сөнген күлге; кеуделерін күйдіріп, көкіректерін шаттыққа толтырған жастық отын қоламтаға айналдырды. Қара түннің қатігез қанжары екеуін байлап-матап тұрған сезім қылын қақ бөлді.

Шыңғырған қыз даусынан есін жиғанда жас тоқтыны ортаға алған аш қасқырдай үш жігіттің өңмең қағып, қызды тыпырлатып жатқанын көрді. Қыз үстіндегі киімдері дар-дар айырылған сайын бір-бірлеп қабырғалары сөгілгендей қинала тістенеді. Әңгімеде акустикалық детальмен бірге кейіпкердің психологиялық сезімі тұтасып кеткен. Әрбір шыққан дауыс, дыбыс оның аза бойын қаза қылды. Себебі, осының бәріне кінәлі сатқындық

жасаған өзі болатын. Акустикалық деталь – қыз тағы шыңғырды. Булыққан, тұншыққан, өксіген, жалынған, ашынған, ышқынған, күдер үзген қыз үні. Қыз ұз-а-ақ шыңғырды. Ботадай боздады. Өксіді. Үнсіз егілді... Қыз дауысын естіп буырқана долданған Ертіс көк жал толқындарын жартасқа былш-былш ұрғылайды [8, 227]. Яғни, автор қиналған қыз даусы арқылы оқырманды кейіпкердің жанына жақындатып, сол оқиға болған ортаға, мекенге енгізеді. Сол арқылы, деталь шығарманың шынайылығын арттырады деген байлам жасауға жетелейді.

Өткенін ойласа бастығырылып жатып жаман түс көргендей үзік-үзік суреттер көз алдынан өткенде өне бойы тітіркеніп қоя береді. Деталь – ботадай боздаған қыз даусының құлағының түбінен біздей сұққылап кетпей қоюы. Қайда тығылса да осы зарлы үн қыр соңынан қалмады. Қайда барса да жүрегіне қанжардай қадалған ащы дауыстан құтыла алмады, иығынан жүк, жүрегінен тас түспеді, сананы тырнаған мысық-ойдан арылмады, бойын буған жындар басылмады. Құлақ түбі шың ете түседі де, таныс үн боздап қоя береді. «Жақын жерден әлдекімнің демін сезді. Тура жон арқасынан өткір бірдеңе қадалғандай. Шеке тамыры білеуленіп, тынысы жиіледі. Бет терісі тыржың-тыржың етті. Бойын беймәлім күш буып, көзі қанталап барады» [8, 210].

Құлақ түбінен уақ-уақ шыңғырған қыз дауысы жаңғырығып, миына біз сұққылайды. Тіпті соңғы уақытта түсінен шықпайтын болды. Концертке киетін ұзын ақ бүрмелі көйлегін киіп, бұған жымиып қолын созып, ынтыға құшақтағысы келгенде жер қақ айрылып, шыңырауға құлап бара жатады. Жігіт те артынан секірейін десе, жүрегі дауаламай, тек тік жардың түбіндегі түпсіз тұңғиыққа тесіле қарап тұрады. Содан қиналып, жүрегі аузына тығылып, сандырақтап шошып оянады. Қорқынышты түстің салдарынан көкірегіне балқыған қорғасын құйғандай күйіп-жанып дөңбекшиді. Ғылымда шыңғырған, ащы дауыс адамның жүйке жүйесінде күшті кернеу туғызады да, нәтижесінде эмоционалды әсерді күшейтеді. Жас сұлудың суицид жасауына себепкер болған жігіттің бойындағы туындап жатқан әсер, сезімдер де ұзақ уақыт құлағынан кетпей қойған зарға, өксікке толы қыз дауысымен байланысты. Дауыстың күштілігі соншалық Еділ өмірін ырғағынан жаңылдырып, күйзеліс, мәнсіздікке алып келеді.

Жазушы Қ.Мұбарактың «Сүйек» әңгімесіндегі дауыстың берілуі туындының психологиялық қана емес, мифологиялық сипатын да арттыра түскен. «Кеш бата «мені алып кетіңдерші... мені жалғыз қалдырмашы» деп үздіге, сұңқылдап жылайтын әйел дауысы естіліп тұрады десетін жұрт, ол маңға барудан қашатын. Бергі отыз жылдан бері онда ешкім де ат ізін салмаса керек-ті. Әлде бір бейбақтың зарлаған үні ол маңға барғандарға маза бермейді деп отыратын үлкендер» [9, 184]. Отыз жыл бойы айтылып, естіліп жүрген осы дауыстың шындық немесе елес екенін ешкім білмесе де, ел бұл жерден қорқатын. Осы үздіге шығып, сұңқылдап жылайтын дауыстың өзі бұл кеңістіктің сиқырлы сипатын арттырып, ашылу керек шындықты жеткізуге асығады. Қорқынышты әңгімелерде (ертегі, аңыз) кездесетін кеш батқанда естілетін, жылаған әйел даусы, маза бермейтін зарлаған үн, ол маңға барудан қашатын жұрт сынды тіркестер үрей атмосферасын қалыптастырады. Және әрі қарай не болар екен деген сұрақ көкейді тесіп, жауабын күтеді. Яғни, бұл акустикалық деталь – шындықты ашуға, болмаса жазушыға оқиғаны кеңінен баяндауға мүмкіндік беріп, сюжет шымырлығын арттырады.

Расында бұл қақаған қыста бала үстінде қайтыс болған Еркенің даусы-етін. Жолдасы Есен қойшы болып, ақтүтек боранда бір қора қойы ығып кетіп, дәл сол күні әйелі Еркенің толғағы қатар келіп, бірақ босана алмай, қаза тапқан. Қыстың күні көк тоңды қаза алмағандықтан, денесін аманаттап, тас қораның іргесіне қойып, өзі елге жетуге асығады. Бірақ өзіне берілген колхоз малының құлама құздың түбінде үйме-жүйме болып үйіліп қатып қалғаны үшін тоңмойын, қатігез басшылықтың аярлығынан отыз жылға сотталып, еш сұрақ-жауапсыз ауыр жаза майданына айдалып кете барады. Ауыр еңбекпен өзгерту алаңында ол отыз жыл бойына азапты күн кешті. Себебі, көз алдынан Еркенің елесі бір кетпей, әр түні жанына келіп: «Мені алып кетші, мені... жалғыздықтан жабықтым... мені алып кетші!» деп еңіреумен болады [9, 191]. Есен отыз жылын өткеріп, еліне келіп,

марқұмның жаны жай тапсын деп, ауыл маңындағы қорымға әкеп жерлегеннен кейін, бұл маңдағы түнімен жылап шығатын әйел даусы тыйылады. Автордың «Тораңғылы сиқыры» әңгімесінде де: «Құлағыма «мені құтқаршы... босатшы мені...» деген қыздың жалынышты даусы естілді» [9, 53]. Мистикалық әлемнің өзіне тән тілі болатынын мистиктер ескертіп отырады [10]. Осы тұста біз Ганс Дженнидің дауыс бұл хаос емес, реттелген динамикалық үлгі деген пайымының ақиқаттығына ден қоямыз. Талдау обьектісіне алынған әңгімелердегі әйел даусы Дженни тұжырымымен үндеседі, яғни жай дауыс емес, белгілі бір мағыналық құрылымға ие, хабат жеткізуші код қызметін атқарады. Қазақ мифопоэтикасында жерленбей қалған аруақтың рухы мазасызданады деген таным, түсінік қалыптасқан. Аруақ үні әңгімелерде зар, жоқтау, боздау, еңіреу пішінінде берілген.

Жазушы Д.Қуаттың «Мұң» әңгімесі – тақырыбынан аңғарылып тұрғандай, оқырман санасына ауыр салмақ салатын, психологиялық мәні терең шығарма. Мұнда дауыс – эмоциялық атмосфераны күшейтумен шектелмей, құпия сырын ашып, суицид жасамақшы болған жанның терең психологиялық жарасын көрсетеді. Адам сенер-сенбес жағдайда құлағына анық келген дауыс тылсым тереңіне жетелейді. Елес немесе шындық екені белгісіз осы дауыс мазасын алып, жанұшырып досының үйіне жетеді. Елес дейтініміз – дауыстың түсініксіз кезеңде келуі, оған кейіпкердің өзі күмәндануы. Бірақ ішкі интуициямен досының басына түскен ауыр жағдайды сезінді, түсінді. Мүмкін бұл – шынайы достар арасындағы рухани байланыстың көрінісі. Дыбыс арқылы трагедияны сезініп, бірден әрекетке көшуінің нәтижесінде қайғының алдын алады. Бұл мистикалық әңгіменің кілті де өзегі де – дауыс. Сол дыбыс арқылы санасыз күйде әрекет етіп, үрей мен қорқыныш бойын жайласа да, дауыстың жетегінде кетеді. Автор мұнда акустикалық детальды өмір мен өлімнің арасындағы белгі ретінде алады.

Адамның лимбикалық ми жүйесінде орналасқан амигдала (миндалина) қорқыныш, үрей сынды эмоционалдық реакцияларын бақылауда ұстайтын маңызды қызмет атқарады. Ол бірнеше миллисекунд ішінде адам қорқынышын анықтап, бұлшықетті ширықтырып, жүректі жиірек соқтырады. Міне, сол ми қабығындағы амигдала дауыс арқылы қауіп сигналын туғызып, кейіпкер селк етіп шошып оянып, «fight or flight» («қаш немесе күрес») жүйесі іске қосылады. Сол сәтте досының бойында қорғаныс реакциясы пайда болып, ол ышқынып Дарынның үйіне қарай жүгіреді. Бәрі буалдыр, бәрі тұман, түк түсініксіз кезеңде естілген дауыстың не жұмбақ екенін түсінбей, жүрегі суылдап, дегбірі қаша бастайды. Асып-сасып, жығылып-сүрініп жүріп, қызыл асықтан шылпылдата су кешіп, дедектеп досының үйіне қарай асығады. Әлдебір түсініксіз сезімдер иірімдей иіріп, қақпақылға салып, дедектетіп, сүйрелеп әкетіп барады. «Жын қаққандай жеті түнде ербиіп жетіп келгенімді көріп, көзің атыздай боп жүре ме» [11, 145] деген сансыз сұрақтар мазаласа да, шақырғаны да белгісіз, бірақ құлағына анық келген дауыс дегбірін алып, жеткенше асықты. Өң мен түстің арасындағы бұл шақырысты неге жорырын білмеді. Ойынша, досы мұны іздеп, мазасызданып, қысылып жатқан сияқты сезім жетегінде келеді. Жетсе, үйдің қақпасы да, есігі де шалқасынан ашық, бірақ тас қараңғы. Бір сұмдықтың болғанын сезіп, жүрегі суылдап, екі аяғынан әл кетіп, бастырмай қалды, теңселіп біраз тұрды. «Дарын! – деді дауыстап. Үні дірілдеп әрең шықты. Ішке кіруге әлдеқандай күш жібермей тұр. Қорғасындай зіл тартқан аяғын әрең көтеріп, босағадан аттады. Тым-тырыс. Жарықты қосуға жүрегі дауаламай біраз тұрды. Жарық қосылса біреу өзін бас салатын сияқты. Маңдайынан сүп-суық тер шықты. Түймешікті ұстаған саусағы дірілдеп кетті. Сонда да әл-дәрменін бойына жиып, түймешікті басты-ау әрең...көзі бірден төр алдында бүрісіп, қырын қарап отырған Дарынға түсті. Қолында мылтық. Үңғысын маңдайына тіреп алыпты... Тасқынның төбесінен біреу тастай суды ақтара салғанлай денесі мұздап сала берді. Бір сөз айтудың, бір адым алға басудың өзі қиямет-қайым. Үй ішін өлім есірігі жайлап алғандай» [11, 145].

Мистик жазушы М.Мәліковтің эмоциялық фон жасау мақсатында акустикалық детальды енгізген шеберлігі «Бассыз бөрі» шығармасының экспозициясынан байқалады. Әңгіме кіріспесін бірден дыбыстық элемент арқылы, кейіпкердің жан айқайы арқылы

бастау оқырманның бойында бірден бірнеше сезімді қатар оятады: аяушылық, қорқыныш, үрей т.б. Автор әртүрлі толқындағы вибрацияның, жалпы дыбыс энергиясының адамға әсерін білгендігі байқалады. Бастапқыда дауысы жоқ екенін білмеген қасқыр маңайын үрейге бөлегісі келді. Міне, осы түрлі қарқындағы тербелісті шебер суреттеген: ұлығысы келді, ауууу... ауууу... ауууу, ұли алмады.

М.Мәліковтің «Бассыз бөрі» әңгімесінде көк бөрінің кең даланы үрейге бөлеп «ауууу... ауууу... ауууу деп ұлығысы келгенімен, басы жоқ болғасын ұли алмады. «Ұли алмай ышқынып, өз ішінен ащы өксікпен «Ей, Тәңірім...» деп сыртқа шығарғанда байқады. Көк бөрінің алғашқы сөзі «Ей, Тәңірім» деп басталды. Осы бір дауыс даланы жаңғырықтыра жөнелген. Қайта-қайта ышқынған дауысқа салды: «Ей, Тә-ңі-і-і-рі-ім...». Айқайға басты. «Ей, Тә-ңі-і-і-рі-ім...» [12, 48].

Бұл мистикалық туындыдағы көкбөрі бейнесін зерттеушілер ежелгі түркі халықтарының ұжымдық санасында берік орныққан семиотикалық бірлік ретінде санайды [10]. Ежелгі Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі ең алғаш оқылған сөздер де «тәңірі» және «түркі» екені белгілі. Бөрі – түркі халықтарының мифологиясында күшті рух пен азаттықтың символы. Түркілердің өзінің шығу тегін көк бөріден таратынын жақсы білген автор оның алғашқы сөзін де «Ей, Тәңірім» деп беруі тегін емес. Бұл мәтіннің көркемдік сипатын арттыру үшін берілген жай сөз емес, ұлттық-мифологиялық код деуге болады. Тәңірге бағытталған бөрінің сөзі арқылы тұтас ұлттың зарын, даусын, биік рухты аңсайтын халықтың аңсарын жеткізуге тырысады. Әуелгіде даланы жаңғырықтырған дауыс, соңында ышқынған дауысқа салады. Ышқыну – бұл контексте жайдан-жай болып жатқан күй емес, ұли алмаған жан азабының көрінісі, сыртқа шығуы. Бөрінің төл даусынан айрылып, ұли алмауы – өз болмысын жоғалтуы екені белгілі. Осы тұста автор бөріні қазақ халқымен байланыста алып, оның ұли алмауын тілінен айрыла жаздап отырған күйімен, сананы отарсыздандыру мәселесімен байланыста алып отыр деуге болады. Бөрінің ұли алмаса да, сөйлеу мүмкіндігінің берілуі арқылы болашаққа меңзейді, рухтың мықтылығын, оның өлмегенін бағамдайды әрі әңгіменің мистикалық сипатын күшейтеді. Шығармада тәңірмен тілдесу көк бөріге бұйырған.

Нәтижелер. Халқымыз ертеден дауысқа мән берген. Дауысында дала құдіреті шалқыған әншілердің салған әні алты қырдың астына дейін естіліп жататындығы, зор даусынан тау мен дала жаңғырығатыны сал серілер поэзиясынан мәлім. Мәңгілік, жалпыадамзаттық мәселелерді көтеріп, шығармалары уақыт сынына төтеп берумен шектелмей, қай заманда да ескірмейтін классикалық дүниелерді тудырған жазушылардың өзін халқымыз дауысы дәуірмен ұласқан қаламгерге балайтыны белгілі. Жазушы М.Байғұтқа пайымында дауыстың түсі де болады («Дауыстың түсі» әңгімесі).

Жоғарыда келтірілген әңгімелердегі дауысқа мән берсек дыбыстағанда: а-а-а-а, у-у-у-у, а-а-а-у-у-у- деп беріледі. Батыстық зерттеуші Джонатан Голдман дауыс овертондарын пайдаланып, энергетикалық орталықты ояту жолында дауысты дыбыстардың рөлі күшті екенін, соның нәтижесінде адам санасында өзгерістер пайда болатынын бағамдаған. Яғни, дауысты дыбыстардың тембрының ерекше болатындығына жазушылар да мән берген. Дон Кэмпбелл де дауысты дыбыстың адамның күш-қуатын арттырудағы рөліне мән бергенін жоғарыда айтып өттік. Осының өзі дауыс пен тіршілік энергиясы өзара қабысып жатқандығын дәлелдейді. Және көркем мәтіндерде мистикалық кеңістікті ашатын акустикалық кілт қызметінде жұмсалады.

Талдау нысанына алынған әңгімелердегі дыбыстық детальдардың қызметі сан алуан. Атап айтқанда, мифологиялық, психологиялық, символдық, сюжет құраушы т.б. Көркем мәтінде дауыс – жай бір акустикалық фон емес, шығарманың мазмұндық тереңдігін айқындайтын, идеялық-мағыналық жүкті көтеретін күрделі, көпқабатты көркем деталь екендігі айқындалды. Мифологиялық тұрғыдан тірі мен өлінің арасындағы шекараның бұзылуын, рухтың мазасызданууын білдірсе; психологиялық тұрғыдан кейіпкер бойындағы кінә сезімінің дабыстық бейнеге айналған көрінісі, қасіреттің ішкі жаңғырығы формасында көрініс тапқандығы негізделді. Сондай-ақ ең маңызды қызметі – әңгіменің сюжеттік желісін

ұйыстырып, композициялық тұтастығын қамтамасыз етуі. Барлық әңгімелерде әрекет дауыс арқылы өрбіп отырады. Мистикалық кеңістік тек дыбыс арқылы ашылады.

Қорытынды. Дыбыстың – су ағынындай ағып жатқан энергия ағыны екенін, сондықтан да дыбыс өзі өтетін ортаны өзгерте алатындығы ғылымда дәлелденген. Демек, әрбір дыбыс сәйкес реакция тудыратын күш болса, зерттеушілер оның белсенді және қабылдаушы күш сынды түрлерімен қатар, өзара әрекеттесу өрісін де пайымдайды [13]. Осы пайымға сай мистикалық әңгімелерде дауыс, үн, жылау, сыбыр тәрізді детальдар кінә, жалғыздық, әділетсіздік сынды ұғымдарды таңбалап, болмыстың өзіндік тілі ретінде концептуалданатындығы көрінді.

Зерттеу көрсеткендей, мистикалық әңгімелердегі акустикалық детальдар төмендегідей бірнеше қызмет атқаратындығы анықталды. Бастысы кейіпкердің терең ішкі күйін, санасына қорғасындай салмақ салған психологиялық ахуалын ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Мәтін тінінде қайталанатын үн, түн ішіндегі сыбыр, түсініксіз, кейде қорқынышты, тылсым дауыстың жүйелі естілуі – кейіпкер бойын билеген жалғыздық, үрей, кінә, күйзеліс сияқты сезімдердің акустикалық көрінісі деуге болады. Осы тұрғыдан алғанда дыбыс – кейіпкердің ішкі драмасын көрсететін психопоэтикалық құрал.

Екіншіден, әңгімедегі мистикалық фонды күшейтіп, қорқынышты атмосфера қалыптастырады. Күтпеген жерден дыбыстың пайда болуы, оның қайталануы мен жаңғыруы кейіпкер ғана емес, оқырман бойында да белгісіздік, үрей, қорқыныш сезімін үдетіп, мистикалық фонды қоюлатады. Әсіресе, түн, өлі тыныштық, бос кеңістік жағдайында өтетін оқиғаның дыбыстық салдары да ерекше болады. Дауыс – шынайы өмір мен белгісіз әлем арасындағы шекараны айқындайды.

Үшіншіден, оқиғаның шешімін астарлы түрде көрсетеді. Кейде дауыс алда болатын трагедиядан хабар берсе, кейде түйінді мәселенің шешілгенін білдіреді. Дыбыстың бәсеңдеуі, өзгеруі немесе мүлде тыйылуы ішкі тартыстың тарқауын білдіреді. Демек, акустикалық деталь композициялық жүйені реттеп, сюжеттік тұтастықты қалыптастырады. Сонымен бірге, рецепиенттің эмоционалды сезіміне әсер етіп, фобия тудыру арқылы мистиканың эстетикалық қуатын арттырады. Оқырман санасында туған фобиялық реакциялар қоршаған орта, беймәлім кеңістіктен төнетін қауіпті сезіндіріп, шығарманың әсер ету әлеуетін күшейтеді.

Ғылымда дауысқа қатысты тоника, дауыстың әуездік тербелісі, дыбыстық гармония, вибрация, дауыс энергиясы деген ұғымдар бар. Бұл ұғымдардың бүгінде көркем әдебиетте, соның ішінде мистикадағы қолданысы, рөлі ерекше. Қазіргі мистикалық әңгімелерде дауыс – акустикалық деталь ретінде автордың идеялық концепциясына орай алуан ракурста бейнеленгендігі байқалады.

Әдебиеттер:

1. Левитон Р. Дауыстың, дыбыстың қуаты және медитация. Аударған Мақсот. // Алматы ақшамы, 2010. 21 қазан (4374). – 24 б.

2. Satylkhanova G., Tanzharikova A., Khudaibergenov N., Tokshylykova G., Taimanova S. Artistic function of detail in Kazakh prose // Opción. – 2018. – Vol. 34. – №15. – P. 1265-1294. URL: https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/7377574.pdf

3. Аймұхамбет Ж.Ә., Миразова М.Н. Абай поэтологиясы: бейнелілік парадигмасындағы көркем детальдың қызметі // Turkic Studies Journal. 2021, Vol. 3. – №2. – Б. 7-18. DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-2-7-18

4. Ахмер Б.Е., Аймұхамбет Ж.Ә., Мирзахметов А.А. Көркем мәтін құрылымындағы детальдің қызметі // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. – №2 (147). – Б. 158-166.

5. Jenny H. Cymatics: The Study of Wave Phenomena and Vibration. – 3rd ed. – Eliot, ME: MACROmedia Publishing, 2001. – 295 p.– URL: https://www.abebooks.com/9781888138078/Cymatics-Study-Wave-Phenomena-Vibration-1888138076/pl

6.Don G. Campbell. The Roar of Silence Healing Powers of Breath, Tone & Music-Quest Books // URL: https://sensint.ru/articles/iscelenie-garmonikami-medicina-budushchego.
7.Haase R. Kayser, Hans // Neue Deutsche Biographie (NDB). – Bd. 11. – Berlin: Duncker & Humblot, 1977. – 383 p. – URL: https://www.deutsche-biographie.de/gnd118721372.html
8.Ахметжан Т.....ұмырын қишы жасыннның! – Алматы: Ан Арыс, 2022. – 484 б.
9.Мұбарак Қ. Жат құшақ: әңгімелер жинағы. – Алматы: Атажұрт, 2012. – 272 б.
10. Downes W.P. The Biblical World // Vol. 54, No. 6. The University of Chicago Press, 1920. – 624 p.
11. Дәурен Қ. Бөрісоқпақ. Әңгімелер жинағы. -Алматы: Ан Арыс, 2018. – 368 б.
12. Мәліков Мақсат. Жұмбақ кітап. Проза. –Алматы: Жалын, 2011. – 224 б.
13. Исцеление гармониками: медицина будущего // URL: http://sensint.ru/articles/iscelenie-garmonikamimedicina-budushchego.

Л.Т. АМИРОВА, А.В. ТАНЖАРИКОВА
Казахский национальный педагогический университет им.Абая,
Алматы, Казахстан

ФУНКЦИЯ ЗВУКОВОЙ ДЕТАЛИ В МИСТИЧЕСКИХ РАССКАЗАХ

Аннотация. В исследовании, посвященном таким вопросам, как использование и функция деталей в мистических рассказах, авторы уделяют особое внимание типам деталей. В частности, они стремятся выявить и дифференцировать роль звуковых (акустических) деталей в создании мистического фона и атмосферы посредством текстового анализа. Анализируется значение акустических деталей для разрешения напряжения в мистическом произведении и передачи психологического состояния персонажа, а также его фобий (страха, ужаса). На основе подробного анализа научных работ, посвященных этому типу деталей, подробно, с научной точки зрения, показано воздействие звука на организм и нервную систему человека. Учитывая, что Ганс Дженни, Ганс Кайзер, Дон Кэмпбелл, Мэннерс и Ричард Левитан показали положительное влияние голоса на внутренний мир человека, его мышление и общее состояние здоровья, авторы впервые проводят анализ роли голоса как детали в мистике. В результате уточняется функция звуковой детали в мистическом контексте. Учитывая, что Ганс Дженни, Ганс Кайзер, Дон Кэмпбелл, Мэннерс и Ричард Левитан показали положительное влияние голоса на внутренний мир человека, его мышление и общее состояние здоровья, авторы впервые проводят анализ роли голоса как детали в мистике. В результате уточняется функция звуковой детали в мистическом контексте.

Ключевые слова: мистика, акустическая деталь, звук, тон, тревога, страх.

L.T. AMIROVA, A.V. TANZHARIKOVA
Kazakh National Pedagogical University named after Abay,
Almaty, Kazakhstan

THE FUNCTION OF SOUND DETAIL IN MYSTICAL STORIES

Annotation. In a study focused on issues such as the use and function of details in mystical narratives, the authors pay special attention to the types of details employed. In particular, they aim to identify and differentiate the role of sound (acoustic) details in creating a mystical background and atmosphere through textual analysis. The significance of acoustic details is examined in terms of their contribution to resolving tension within mystical works and conveying the psychological state of the character, including their phobias (fear, horror). Based on a detailed analysis of scientific research dedicated to this type of detail, the impact of sound on the human body and nervous system is demonstrated from a scientific perspective.

Taking into account that Hans Jenny, Hans Kayser, Don Campbell, Manners, and Richard Leviton have shown the positive influence of the voice on the human inner world, thinking process, and

overall health, the authors are among the first to analyze the role of voice as a detail in mysticism. As a result, the function of sound detail within the mystical context is clarified.

Keywords: mysticism, acoustic detail, sound, tone, anxiety, fear

References

1. Leviton R. Dauystyñ, dybystyñ quaty jäne meditasia. Audarğan Maqsot. // Almaty aqşamy, 2010. 21 qazan (4374). – 24 b.
2. Satylkhanova G., Tanzharikova A., Khudaibergenov N., Tokshylykova G., Taimanova S. Artistic function of detail in Kazakh prose // Opción. – 2018. – Vol. 34. – №15. – P. 1265-1294. URL: https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/7377574.pdf
3. Aimūhambet J.Ä., Mirazova M.N. Abai poetologiasy: beinelılık paradigmasyndağy körkem detäldyñ qyzmetı // Turkic Studies Journal. 2021, Vol. 3. – №2. – B. 7-18. DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-2-7-18
4. Ahmer B.E., Aimūhambet J.Ä., Mirzahmetov A.A. Körkem mätın qūrylymyndağy detäldıñ qyzmetı // L.N.Gumilev atyndağy Eurazia Ūlttyq universitetınıñ habarşysy. Filologia seriasy. – 2024. – №2 (147). – B. 158-166.
5. Jenny H. Cymatics: The Study of Wave Phenomena and Vibration. – 3rd ed. – Eliot, ME: MACROmedia Publishing, 2001. – 295 p.– URL: https://www.abebooks.com/9781888138078/Cymatics-Study-Wave-Phenomena-Vibration-1888138076/pl
6. Don G. Campbell. The Roar of Silence Healing Powers of Breath, Tone & Music-Quest Books // URL: https://sensint.ru/articles/iscelenie-garmonikami-medicina-budushchego
7. Haase R. Kayser, Hans // Neue Deutsche Biographie (NDB). – Bd. 11. – Berlin: Duncker & Humblot, 1977. – 383 p. URL: https://www.deutsche-biographie.de/gnd118721372.html
8. Ahmetjan T....ğūmyryn qişy jasynnyñ! – Almaty: An Arys, 2022. – 484 b.
9. Mübarak Q. Jat qūşaq: äñgımeler jinağy. – Almaty: Atajūrt, 2012. – 272 b.
10. Downes W.P. The Biblical World // Vol. 54, No. 6. The University of Chicago Press, 1920. – 624 p.
11. Däuren Q. Börısoqpaq. Äñgımeler jinağy. -Almaty: An Arys, 2018. – 368 b.
12. Mälıkov Maqsat. Jūmbaq kıtap. Proza. –Almaty: Jalyn, 2011. – 224 b.

İselenie garmonikami: medisina buduşego // URL: http://sensint.ru/articles/iscelenie-garmonikamimedicina-budushchego

Авторлар туралы мәлімет:

Амирова Лаззат Табигатовна – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Амирова Лаззат Табигатовна – докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Amirova Lazzat Tabigatovna – doctoral student of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Танжарикова Алуа Васильевна – филология ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан.

Танжарикова Алуа Васильевна – доктор филологических наук, ассоциированный профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Tanzharikova Alua Vasilevna – doctor of philological Sciences, Associate Professor of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

ҒТАМР 17.82.09
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.19

***Г.Д. ГАЗИЗОВ**[1]
Қ.Р. КЕМЕҢГЕР[2]
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: gibrat_01@mail.ru[1], kkemenger@mail.ru[2])

*КЕҢЕС ДӘУІРІ ӘДЕБИЕТІНДЕ АЛАШ АРЫСТАРЫНЫҢ КӨРКЕМ БЕЙНЕСІ (С.Сейфуллин, Б.Майлин, С.Мұқанов шығармалары бойынша)

Аңдатпа. Бұл мақалада кеңес дәуірі қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері С.Сейфуллин, Б.Майлин, С.Мұқанов шығармаларына қазіргі әдебиеттану ғылымы тұрғысынан қайта қарау жүзеге асырылады. Зерттеудің негізгі нысаны – аталған қаламгерлер туындыларында бейнеленген Алаш қозғалысы қайраткерлерінің көркемдік интерпретациясы мен идеялық-эстетикалық сипаты. Кеңестік идеология үстемдік еткен кезеңде жазылған шығармалардағы Алаш өкілдерінің бейнесі сол дәуірдің саяси талаптары мен цензуралық шектеулеріне тікелей байланысты қалыптасқаны айқындалады. Кеңестік дәуірде әдебиет қоғамның идеологиялық құралы ретінде қызмет атқарды. Сондықтан Алаш қозғалысының қайраткерлері — Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабайұлы сынды тарихи тұлғалардың бейнесі кеңестік саяси талаптар мен цензуралық шектеулерге тәуелді түрде қалыптастырылды. Алаш қайраткерлерінің образ

ын жасауда авторлар көбіне тарихи шындықтан гөрі партиялық ұстанымды жетекші етті. Нәтижесінде кейіпкерлердің ішкі психологиясы, ұлттық мүдде жолындағы күресі, ағартушылық қызметі терең ашылмай, олардың әрекеті кеңестік идеология тұрғысынан түсіндірілді. Кейбір шығармаларда тарихи тұлғалардың атын тікелей атауға тыйым салынып, олардың прототиптік бейнелері астарлы түрде берілді. Бұл — цензуралық қысымның салдары. Авторлар кей жағдайда ишара, символ, тұспалдау арқылы тарихи шындықты жеткізуге тырысты. Мақалада авторлардың тарихи тұлғаларды суреттеудегі көркемдік әдіс-тәсілдері, образ жасау принциптері, сондай-ақ идеологиялық ұстаным мен көркем шындық арасындағы қайшылықтар жан-жақты талданады. Зерттеу барысында мәтінтанулық, салыстырмалы-типологиялық және тарихи-әдеби әдістер қолданылып, кеңес дәуірінде орныққан біржақты бағалауларды қайта пайымдау мақсаты көзделеді.

Түйін сөздер: Алаш қайраткерлері, ұлттық идея, социалистік реализм, тарихи шындық, көркем образ, таптық күрес.

Кіріспе. Кеңестік дәуірде көркем шығармадан туындайтын идея мемлекеттік идеологияға қызмет етуге тиісті саналды. Бұл жаңдай әдебиетте «тұрпайы социологизм» әдісінің қарқынды дамуына әкеп соқты. Академик С.Қирабаев аталған дәуір әдебиетіне мынадай баға берді: «Жеке шығармалар тақырыбына қарап мадақталды, ал кеңестік

* *Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «BR28713085 – XX-XXI ғасырлардың алғашқы ширегіндегі зияткерлік тарихты қазақ тарихшылары мен әдебиетшілерінің еңбек-тері арқылы кешенді пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында әзірленді.*

идеологияға сәйкес келмейтін туындылар өлтіре сыналды» [1, 131]. Алаш қайраткерлерінің көркем бейнесі шығармада біржақты бағаланды. Олардың есімі жазықсыз қараланды, ұлтқа қызмет еткен игі ісі бұрмаланып көрсетілді. Соның барлығы қоғамның тарихи шындыққа қарама-қайшы көзқарасын қалыптастырды. Кеңестік кезеңде өмір сүрген қаламгерлердің шығармашылығына бүгінгі заман тұрғысынан баға беру күрделі. Шығармаларға жазылған кезең көзімен қарағанымыз жеке субъективті пікірлерден арылтуға көмектеседі. Мысалы, бұл ретте С.Сейфуллинің «Тар жол, тайғақ кешу», С.Мұқановтың «Өмір мектебі» мемуарлық романдарын сол кезең тұрғысынан сараласақ, төмендегідей пікір қалыптастырамыз. Екі автор да большевиктік кеңестік биліктің болашағына сенді. Көзқарастары мен дүниетанымы өкіметтің бағытына сай қалыптасты. Қаламгерлер қоғамның «байшыл, ұлтшыл, буржуазияшыл» тап өкілдерімен «идеология майданында» күресті. Баспасөз бетінде осы мәселе төңірегінде батыл айтысқа барды. Большевиктік партияның шығарған шешімдері мен үкімдерін қолдап отырды. Себебі биліктің көзқарасы елді алға жетелейді деп сенді. Екі автор өз өмірінің маңызды кезеңдерін еске алып, ол жайында жазатын кезде қалыптасқан тұрақты тұжырымдарына қарсы келуі мүмкін бе еді деген сұраққа жауап іздесек, оның түйіні мынадай болады деп білеміз. «Социалиситік реализм жазушысының эстетикалық мұраты осы коммунизм күнінен нұр алады» [2, 356] деген тұжырым берік орныққан қоғамда қаламгерлердің шығармасын өзге сипатта жаза алмауының сырын түсінеміз.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» шығармасы – Азаматтық соғыс кезеңінде қазақ даласындағы аумалы-төкпелі революциялық оқиғалардың куәгерлік баяны. Шығармада автор өзін кеңестік идеяның белсенді насихатшысы, социалистік құрылыстың адал күрескері ретінде көрсетеді. Осы тұста сәкентанушы Т.Кәкішевтің пікірін ескереміз: «Сәкеннің басқа ұлтжанды, әсіресе алашордашылардан айырмашылығы сол, ол ұлтқа, қазаққа қызмет етуді тар аумақта, тек ұлттық тұрғыда қарамай, сол кездің өзінде-ақ ендеп келе жатқан идеологиясы - интернационализм рухында қарап, жіліктің майлы басын орынды жерінде қазаққа бұра берді, қазақты сыбағадан қақпады» [3, 187]. Бұл – Сәкеннің жеке таңдауынан бұрын, уақыттың талабы. Ол Алаш қозғалысы өкілдерімен идеялық жағынан келіспегенін ашық көрсетеді. Бірақ біз бүгінгі күні ол бағалаулардың саяси конъюнктура аясында жасалғанын түсіне отырып, олардың мазмұнын қайта қарауға тиіспіз. С.Сейфуллин – ең алдымен қазақ әдебиетінің модерндік негізін қалаған тұлға, ол қазақ әдеби тілі мен прозасының жаңа үлгісін қалыптастырған қаламгер.

С.Мұқановтың «Өмір мектебі» романы – кеңестік шындық пен таптық күреске негізделген шығарма. Туынды кедейлердің мүддесін қорғаушы, большевиктік идеяның шынайы насихатшысы ретінде жазылған. С.Мұқанов Алаш зиялыларын сынға алып, оларды кеңестік билікке қарсы топ ретінде бейнеледі. Алайда бұл жерде бір маңызды жайтты да қаперде ұстаймыз. С.Мұқанов шығармасын жазғанда Кеңес үкіметінің сұсты саяси бақылауы мен цензурасы үстем еді. Яғни, қаламгердің идеологиялық «айыптаулары» көбіне замана қысымының, өмір сүру мен шығармашылықтың аман қалу тәсілінің жемісі болатын.

Енді біз қойған сауалдың жауабы мынадай деп есептейміз. Жазушылар өз тұжырымдарына қарсы келе алар ма еді? Бұл мүмкін емес еді деуге болады. Өйткені ол тұжырымдар – жай ғана жеке автор ұстанымы емес, сол кезеңдегі өмір сүрудің, шығармашылықпен айналысудың басты шарты болатын. Кеңестік идеологиямен келіспеу – шығармашылық тоқырау ғана емес, өмірмен қоштасудың да қаупі де еді. Бұл әсіресе 1930 жылдардағы қуғын-сүргін тұсында айқын байқалды. «1937–1938 жылдардағы жаппай саяси қуғын-сүргін және одан кейін жүргізілген Алаш қозғалысы қайраткерлерінің есімдерін қоғамдық-тарихи жадтан өшіруге бағытталған идеологиялық шаралар Қазақстан тарихнамасын ұзақ уақыт бойы осы тарихи тұлғаларсыз қалдырды» [4, 5].

Демек, біз С.Сейфуллин мен С.Мұқановты бүгінгі тәуелсіз көзқараспен бағалай отырып, олардың кеңестік жүйеде өмір сүргенін, сол жүйенің құрбаны да, жыршысы да

болғанын ескеруіміз керек. Олар уақыттың идеологиялық талабына сай әрекет етті, бірақ сонымен бірге ұлттық әдебиетті дамытуға да үлес қосты. Қоғам мен адам арасындағы бұл күрделі байланыс – бүгінгі оқырман мен зерттеуші үшін маңызды сабақ. Сондықтан бұл авторларды тек идеологиялық шеңбермен шектеу – олардың шығармашылық мұрасын толық бағаламауға әкеледі. Ал тарихи әділеттілік өткенді кешіріп, оны түсініп, дұрыс бағалау арқылы орнайды.

Талқылау мен бақылау. Бүгінгі кезең тұрғысында бізді қызықтыратын мәселе мынада. Жоғарыда аталған авторлардың мемуарларын қазіргі оқырман оқыса, қандай пікірге келеді. Алаш қайраткерлерінің бұрмаланған тарихи образын көріп, олардан күдер үзуі әбден мүмкін. «Тар жол, тайғақ кешуді» алғаш рет оқыған кездегі әсер санаға сіңіп кетуі ғажап емес. Немесе керісінше, осыны жазған С.Сейфуллинді айыптауға ұмтылыс пайда болу қаупі бар. Әлеуметтік желіде қазіргі кезде С.Сейфуллин мен С.Мұқановты айыптаушылар көбейгені соның мысалы.

Сөз жоқ, «Тар жол, тайғақ кешу» – қайшылықты туынды. Бір жағынан, кеңестік дәуірдің ұранына айналса да, екінші жағынан, автордың психологиялық жай-күйі мен басынан кешкен қилы кезеңдерді көз алдымызға әкеледі. Сәкен туралы қандай да бір туынды жазылса, алдымен, «Тар жол, тайғақ кешуден» мәлімет іздеуге мәжбүрлік туындайды. Автор шығарманың «Беташарында» былай дейді: «Мұнда, талай кісілердің аты аталды. Тарихи қозғалыстың көрген, білген оқиғаларын жазған соң, әрине, кісілердің аттары кірмеске болмайды. Мақсұт біреуді көтеру, біреуді жамандау емес...» [5, 5]. Яғни, қаламгер осы тұстан-ақ біреуді қаралауды мақсат тұтпағанын ескертеді. С.Сейфуллиннің бұл ескертуі – қаламгердің тарихи әділеттілікке ұмтылғанының бір көрінісі. Ол «Тар жол, тайғақ кешуде» суреттелетін тұлғаларды идеологиялық тұрғыдан бағалағанымен, өзінің көрген-білгенін, қуә болғанын көркем шындық арқылы жеткізуге тырысты. Бұл туынды – тек кеңестік идеяны насихаттаушы саяси естелік емес, сонымен қатар, Сәкеннің жан күйзелісінің, тарихи толғанысының, өмір мен өлім арпалысының көрінісі. Шығарманың астарында – Азаматтық соғыстың трагедиясы, жеке адамның рухани арпалысы, шынайы тарихи оқиғалар мен тұлғалар бейнесі жатыр. Сәкен шығармасын жазғанда, біреуді әдейі жамандауды, не артық мадақтауды мақсат етпегенін ашық айтады. Бұл – оның авторлық адалдығын дәлелдейтін тұс. Дегенмен, ол өмір сүрген заман шындығы мен саяси тапсырыстар, цензура, қоғамдық қысым қаламгердің шығармашылық еркіндігіне айтарлықтай шектеу қойды. Осы жағдай оның субъективті баға беруіне, Алаш қайраткерлерін теріс жағынан сипаттауға итермеледі. Осы тұста сәкентанушылардың мына пікірін ескереміз: «Тар жол, тайғақ кешудің» бірінші басылымында (1927) жазушы Әлихан Бөкейханұлын құрметтеген материалдарды толық келтіруі Сәкен Сейфуллиннің азаматтық көзқарасының Әлихан Бөкейханұлына пәлендей теріс болмағандығын аңғартады» [6, 181]. Демек, алаш қайраткерлерін теріс көзқараста насихаттау – Сәкеннің өз таңдауы емес, заман талабының салдары.

Соған қарамастан, «Тар жол, тайғақ кешудің» құндылығы – ол кезеңнің тынысын, қоғамдық толқулар мен саяси өзгерістерді, жеке тұлғалардың өмір жолын көз алдымызға әкеле алуында. Біз бұл туындыдан Сәкеннің ғана емес, сол дәуірдің жүздеген, мыңдаған адамдарының тағдырын көре аламыз. Оның «мақсат біреуді жамандау емес» деуі – қаламгердің шындықты өзінше сақтау амалы, тарихи тұлғаларға баға берудегі ішкі арпалысының көрінісі.

Бүгінгі күннің көзімен қарасақ, бұл туындыны толық идеологиялық шығарма деп біржақты бағалау әділетсіз болар еді. Қайта оны саяси жүйе шеңберінде өмір сүрген азаматтың шындықты шектеулі жағдайда жеткізуге жасаған талпынысы ретінде қабылдаған жөн. Сәкеннің бұл кітабынан тек тарихи фактілер ғана емес, адам жанын шарпыған алапат дәуірдің рухы мен қайшылығы сезіледі.

Осы орайда, «Тар жол, тайғақ кешу» – С.Сейфуллиннің өмірлік әрі шығармашылық тағдырымен қатар, қазақ зиялыларының кеңестік жүйедегі күрделі орнын тануға бағытталған құнды дереккөз, әдеби әрі тарихи құбылыс ретінде бағалануы тиіс.

1930 жылдардағы саяси қуғын-сүргіннің алғашқы кезеңі ұлттық интеллигенция өкілдері– Алашқозғалысыныңжетекшілерінжаппайқудалауғаұшыратып, олардыңтарихи тағдырына орны толмас зардап әкелді. Бұл репрессиялық науқан Қазақстандағы ұлттық мемлекеттілік идеясының дамуына елеулі тосқауыл болып, зиялы қауымның қалыптасу үдерісін күрт тежеді. Репрессиялық саясат аясында Алаш қозғалысының қайраткерлері негізсіз айыпталып, олар «халық жауы» деген жалған саяси айыппен жаппай қуғын-сүргінге ұшырады. Кеңестік идеологияның қатаң қыспағында көркем әдебиетте де алаш арыстарының тарихи бейнесі әдейі бұрмаланып, олардың ұлт руханияты мен мемлекеттік сананың қалыптасуына қосқан өлшеусіз үлесі ескерусіз қалдырылды. Сол кезеңде жазылған әдеби туындыларда ұлттық саяси элита өкілдері жиі жағымсыз сипатта бейнеленіп, олардың күресі мен мұраты теріс интерпретацияға ұшырады. Бұл әдеби-мәдени саясат қоғам санасын бақылау мен тарихи жадты өшірудің тиімді құралына айналды. Осы үдерістің көрінісі ретінде Бейімбет Майлиннің «Аманкелді» драмасын атауға болады. Бұл шығармада патша үкіметіне қарсы күрескен халық батыры Аманкелдінің бейнесі көтерілсе де, сол дәуірдегі ұлттық саяси элита – алаш зиялыларының рөлі мен қызметі әдейі елеусіз қалдырылып, тіпті қараланып көрсетіледі. «Аманкелді» драмасының басты идеологиялық мақсатының бірі – алаш арыстарын қаралау және кеңестік билікке қарсы тұрған ұлттық интеллигенцияның күресін терістеу болғаны айқын аңғарылады. Бұл мақсатты күшейту үшін 1938 жылы түсірілген «Аманкелді» көркем фильмі де қолданылғанын байқаймыз. Кеңес үгіт-насихатының пәрменді құралына айналған бұл фильмде Аманкелді батырдың бейнесі кеңестік қаһарман ретінде биіктетіле көрсетілсе, сол тарихи кезеңде ел үшін қызмет еткен алаш қайраткерлерінің рөлі мүлде назардан тыс қалған немесе жағымсыз сипатта бейнеленген. Осылайша, драма мен фильм бір идеологиялық бағытта, тарихи шындықты бұрмалап, кеңестік билікке қарсы күштерді қаралауға арналған мәдени-насихаттық жобалар ретінде қарастыруға толық негіз бар. Драмалық шығарманың ішіндегі ең өрескел тарихи бұрмалаудың бірі – халық батыры Аманкелді Имановтың өліміне Міржақып Дулатұлын кінәлау фактісі. «Міржақып кенет наган шығарып, Амакелдіні атады...» [7, 514]. Бұл – тарихи шындыққа мүлде жанаспайтын, кеңестік биліктің алаш қайраткерлерін жаппай қаралауға бағытталған идеологиялық тапсырысының көрінісі. Мұндай жалған айыптау арқылы кеңестік әдебиет пен драматургия алаш зиялыларының абыройын түсіріп, оларды халық жауы ретінде қабылдатуды көздеді. Бұл тәсіл кеңестік тарихи сана мен көркем әдебиеттің өзара ықпалдастығын, яғни саясаттың әдеби кеңістікке тікелей ықпал еткенін көрсетеді.

Әрине, бұл шығармадағы саяси бұрмалаулар үшін автор Бейімбет Майлинді тікелей кінәлаудан аулақ болған жөн. Кеңестік кезеңнің идеологиялық қысымы жағдайында жазушылардың шығармашылық еркіндігі шектеулі болды, ал көркем туындылар көбіне биліктің ресми саяси ұстанымдарын насихаттау құралына айналды. Сол себепті, «Аманкелді» драмасында М.Дулатұлының жағымсыз кейіпкер ретінде көрсетілуін Б.Майлиннің жеке ұстанымы емес, тоталитарлық жүйенің мәжбүрлеу саясатының салдары ретінде қабылдау қажет. Бұл жағдай жазушының тарихи шындықты бұрмалауға саналы түрде барғанын білдірмейді, керісінше, оның сол кезеңдегі күрделі саяси ахуалдың құрбаны болғанын көрсетеді. Бейімбеттанушы-ғалым Т.Бейісқұловтың «Б.Майлин творчествосы ешбір заманда ескірмейтін, ешқандай саясаттың ызғарына шалынбайтын мәңгілік құбылыс» [8, 17] деген тұжырымы – жазушы шығармашылығының ұлттық әдебиеттегі өлшеусіз орны мен рухани құндылығын дәл сипаттайды. Сондықтан Б.Майлиннің бай әрі жан-жақты әдеби мұрасын бір ғана «Аманкелді» драмасымен шектеп бағалауға болмайды. Аталған драма кеңестік кезеңнің саяси-идеологиялық қысымы аясында жазылғанымен, Б.Майлиннің жалпы шығармашылық болмысы – қазақ халқының тұрмысын, мінезін, әлеуметтік ортасын, адамгершілік құндылықтарын терең суреттеген өміршең туындылар арқылы айқындалады. Проза, поэзия, драматургия, публицистика салаларындағы еңбектері – жазушының көркемдік әлемін кеңінен танытады. Сол себепті оның мұрасын бағалау тарихи контексті ескере отырып, жан-жақты әрі әділ түрде жүргізілуі тиіс.

Нәтижелер. Кеңес әдебиетінің классигі, жазушы С.Мұқановтың шығармашылық мұрасы – қазақ кеңес әдебиетінің қалыптасуы мен дамуындағы ерекше кезеңдерді қамтитын, тарихи, әдеби және саяси тұрғыдан құнды құбылыс. Оның көрнекті туындысы – «Өмір мектебі» атты мемуарлық трилогиясы – автордың балалық шағынан бастап, кеңестік қоғамда қаламгер ретінде қалыптасу жолын, елдің саяси-әлеуметтік, рухани ахуалын шынайы әрі көркем тілмен баяндайтын маңызды шығарма. Бұл туынды – Сәбит Мұқановтың өмір жолының ғана емес, сол кезеңдегі тұтас қазақ қоғамының айнасы деуге болады.

Трилогияда С.Мұқанов кеңес дәуірінің алғашқы жылдарындағы қоғамдық өзгерістер, рухани жаңғыру, сауат ашу қозғалысы, кедейлер мен жұмысшылардың жаңа билікке қосылуы, сондай-ақ ұлттық зиялылардың жаңа заманға деген көзқарасы, олардың саяси, мәдени қызметі туралы кеңінен сөз етеді. Бұл шығарманың құндылығы – автордың тек көркем баяндауымен емес, сонымен қатар қоғамдық-саяси оқиғаларға өзінің куәгерлік және қатысушылық көзқарасын нақты әрі шынайы беруінде.

Сонымен қатар, С.Мұқанов Алаш қозғалысы мен оның жетекшілері – Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабайұлы сынды тұлғалардың қоғамдық-саяси, әдеби және мәдени қызметіне де арнайы тоқталады. Ол бұл қайраткерлердің қазақ халқының өркендеуі жолындағы еңбегін толықтай жоққа шығармайды. Қайта, кеңестік идеологияның шеңберінен аспай отырып, олардың ұлт мүддесі жолындағы күресін белгілі бір деңгейде бағалай біледі. Бұл – сол заман шындығына сәйкес келген, бірақ бүгінгі тарихи сана үшін күрделі әрі қосмағыналы тұстардың бірі.

Алайда шығарманың идеологиялық негізі кеңестік жүйемен тығыз байланысты болғандықтан, Алашқозғалысынажәнеоныңөкілдерінеқатысты С.Мұқановтыңкейтұстары сын көзбен сипатталады. Ол Алаш зиялыларын кеңестік билікпен ымырасыз, кертартпа күш ретінде көрсетіп, олардың кейбір әрекеттерін байшыл-ұлтшыл бағытта бағалайды. Бұл жерде кеңестік партиялық саясаттың әдебиет пен мәдениетке сіңірген ықпалы айқын сезіледі. Мысалы, Ахмет Байтұрсынұлына қатысты жағымды көзқарас танытса да, Әлихан Бөкейханға келгенде, оның саяси ұстанымын кеңестік тұрғыдан терістеуге тырысады. Бұл – жазушының ішкі қайшылығы мен заман талабына икемделуінің көрінісі.

Кеңестік цензура мен идеологияның әдебиетке тигізген ықпалы туралы сөз болғанда, Мағжан Жұмабайұлы есімімен байланысты эпизод ерекше назар аударады. «Өмір мектебі» кітабында С.Мұқанов 1920–1930 жылдардағы саяси репрессия, жазушыларға қатысты сенімсіздік, партиялық тазалау және қоғамдық айыптаулар жайлы баяндай отырып, Мағжанның қуғындалу сәтін нақты мысалмен келтіреді: «Жыйналыста саяси қырағылықты күшейту, үгіт-насихат жұмысын күшейту арқылы бірнеше тармақпен алынған қаулыда, екі тармақ менің есімде осы күнге дейін берік сақталды: бірі – ұлтшыл-байшылдыққа көркем әдебиетте де жол бермеу, ондай әрекет жасағысы келгендерді мейірімсіз әшкерелеу, қазір мұндай қылығы айқын дәлелденген Жұмабаевты қызметтен қуу...» [9, 161].

Бұл үзінді тек Мағжанның емес, жалпы сол дәуірдегі ұлттық интеллигенцияға қарсы жүргізілген идеологиялық қысым мен саяси бақылаудың шынайы бейнесі ретінде әдебиет тарихында маңызды орын алады. С.Мұқанов бұл эпизодты бейнелеу арқылы тек партиялық қаулыны жеткізуші ғана емес, сонымен қатар оның орындалуына қатысушы ретінде де көрінеді. Бұл, әрине, қазіргі заман тұрғысынан қарағанда – жазушының күрделі моральдық таңдауы мен тарихи жауапкершілігін айғақтайды. Осы орайда әдебиеттанушы Қ.Ергөбектің пікірін еске алған орынды: «Әріден айтқанда «Алаш» ұлттық партиясын, оның мүшесі болған аяулы азаматтарды теріс қырынан көрсетуі, кезеңнің келте саясатына беріліңкіріп, кейбір құбылысты теріс типтендіруімен келіспейміз, кешіріммен де қарауға болмайды» [10, 175]. Бұл тұжырым қазіргі әдебиеттану ғылымындағы әділетті пайымдардың бірі. Яғни, Сәбит Мұқанов кеңестік жүйе шеңберінде өмір сүріп, соның талабына сай жазғанымен, Алаш қайраткерлерінің тарихи рөлін толықтай жоққа шығармаған. Бірақ партиялық ұстанымның күші жазушыны кей тұстарда шындықтан іркілтіп, белгілі бір тұлғаларға теріс сипат беруге мәжбүр еткені байқалады.

Сәбит Мұқановтың «Өмір мектебі» – кеңестік кезеңнің рухани, саяси, мәдени өмірін сипаттайтын құнды тарихи-көркем құжат. Ол жазушының өмір жолы арқылы тұтас ұлттың тағдыры мен әдебиетінің бағытын айқындап, сол дәуірдің күрделі сипатын ашып береді. Алаш қайраткерлеріне деген қатынасы – осы күрделі дәуірлік тартыстың көрінісі. Шығармада кеңестік биліктің идеологиялық қысымы мен ұлттық зиялылардың тағдыры қатар өріліп, тарихи шындық пен субъективті көзқарас қақтығысады. Сол себепті «Өмір мектебін» тек идеологиялық шығарма ретінде емес, кең мағынадағы тарихи, әдеби, әлеуметтік-психологиялық туынды ретінде қарастыру – әділетті әрі бүгінгі күннің талабына сай көзқарас болмақ.

Қорытынды. Қорыта келгенде, кеңестік кезеңде дүниеге келген С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» мемуарлық романы, Б.Майлиннің «Аманкелді» драмасы және С.Мұқановтың «Өмір мектебі» биографиялық трилогиясы өз дәуірінің қоғамдық-саяси сұранысына жауап берген, социалистік идеология талаптарымен тығыз байланыста жазылған шығармалар екені анық. Бұл туындылар кеңестік оқырман санасында жаңа тарихи шындықты орнықтыруға, кеңес өкіметінің легитимациясына және «жаңа адам» бейнесін қалыптастыруға қызмет етті. Сондықтан да олар өз заманы үшін өзекті әрі ықпалды болды.

Сонымен қатар, тәуелсіздік алғаннан кейінгі ұлттық сана мен тарихи танымның өзгеруі аталған шығармаларға жаңаша көзқараспен қарауды талап етеді. «Кеңес дәуірінде Алаш қаламгерлерінің шығармашылығы мен қызметі ұзақ уақыт бойы идеологиялық шектеулерге ұшырады. Бұл олардың еңбектерінің маңызы туралы объективті ғылыми зерттеулер жүргізуге мүмкіндік бермеді» [11, 188]. Бүгінгі әдебиеттану ғылымы бұл туындыларды біржақты идеологиялық өнім ретінде ғана емес, сол дәуірдегі авторлық позиция, көркемдікшешім, тарихифактілердіріктеуменинтерпретациялауерекшеліктері тұрғысынан кешенді түрде қайта зерделеуге міндетті. Осы тұрғыдан алғанда, кеңестік кезең әдебиетін тәуелсіздік идеясы аясында қайта пайымдау — ұлттық әдебиет тарихын жаңғыртудың, тарихи әділеттілікті қалпына келтірудің және әдеби мұраны қазіргі заман талаптарына сай ғылыми айналымға түсірудің маңызды тетігі болып табылады.

Осылайша, аталған шығармаларды қазіргі оқырман санасына сай қайта бағалау тек әдеби үдерістің эволюциясын айқындап қана қоймай, қазақ әдебиетінің идеялық-көркемдік даму заңдылықтарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Қирабаев С. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 456 б.

2. Қаратаев М. Социалистік реализмнің қазақ прозасында қалыптасуы. – Алматы: Ғылым, 1965. – 410 б.

3. Кәкішев Т. Қазақ зиялылары. – Алматы: Қазығұрт, 2011. – 416 б.

4. Shamshadinkyzy A. Pedagogical approaches to literature: exploring ideological movements in higher education through the Alash idea // Eurasian Science Review An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal. – 2023. – №2(1). – Б. 3-15. DOI: https://doi.org/10.63034/esr-35

5. Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу. Тарихи-мемуарлық роман. – Алматы: Жазушы, 1977. – 392 б.

6. Сейфуллин С. Көптомдық шығармалар жинағы. 13-том. Естеліктер, мақалалар, құжаттар. – Алматы: Қазығұрт, 2013. – 384 б.

7. Майлин Б. Көптомдық шығармалар жинағы. 4-том. – Алматы: Қазығұрт, 2004. – 520 б.

8. Бейісқұлов Т. Менің пірім – Бейімбет Майлин. Экскурс жазбалар, түйінді толғамдар. – Алматы: Тоғанай Т, 2018. – 272 б.

9. Мұқанов С. Өмір мектебі. 2-кітап. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиеті, 1953. – 374 б.

10. Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар. 6-кітап. – Түркістан: Тұран, 2006. – 366 б.

11. Тоқтар Г. Тәуелсіздік идеясы Алаш қаламгерлерінің басым бағыты // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – 2025. – №3. – Б. 187-197. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-3.16

Г.Д. ГАЗИЗОВ, К.Р. КЕМЕНГЕР
Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ ДЕЯТЕЛЕЙ АЛАШ В ЛИТЕРАТУРЕ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА (ПО ПРОИЗВЕДЕНИЯМ С. СЕЙФУЛЛИНА, Б. МАЙЛИНА, С. МУКАНОВА)

Аннотация. В данной статье осуществляется переосмысление творчества видных представителей казахской литературы советского периода — С. Сейфуллина, Б. Майлина и С. Муканова — с позиций современного литературоведения. Основным объектом исследования является художественная интерпретация и идейно-эстетические особенности образов деятелей движения «Алаш», представленных в произведениях указанных авторов. Выявляется, что образы представителей «Алаша» в произведениях, созданных в условиях господства советской идеологии, формировались в прямой зависимости от политических требований эпохи и цензурных ограничений. В советскую эпоху литература служила идеологическим инструментом общества. Поэтому образы деятелей движения «Алаш» — Алихана Букейханова, Ахмета Байтурсынулы, Миржакыпа Дулатулы, Магжана Жумабаева — формировались в зависимости от советских политических установок и цензурных ограничений. При создании образов алашординцев авторы чаще руководствовались не исторической правдой, а партийной позицией. В результате внутренняя психология персонажей, их борьба за национальные интересы, просветительская деятельность раскрывались недостаточно глубоко, а их действия интерпретировались с точки зрения советской идеологии. В некоторых произведениях запрещалось прямо упоминать имена исторических личностей, их прототипические образы передавались в завуалированной форме. Это было следствием цензурного давления. В отдельных случаях авторы пытались донести историческую правду посредством намёков, символов и аллегорий.

В статье всесторонне анализируются художественные методы и приёмы изображения исторических личностей, принципы создания образов, а также противоречия между идеологической установкой и художественной правдой в авторских произведениях. В ходе исследования применяются текстологический, сравнительно-типологический и историко-литературный методы, направленные на переосмысление односторонних оценок, закрепившихся в советский период.

Ключевые слова: деятели движения «Алаш», национальная идея, социалистический реализм, историческая правда, художественный образ, классовая борьба.

G.D. GAZIZOV, Q.R. KEMENGGER
L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

THE ARTISTIC REPRESENTATION OF ALASH FIGURES IN SOVIET-ERA LITERATURE (BASED ON THE WORKS OF S. SEIFULLIN, B. MAILIN, AND S. MUKANOV)

Annotation. This article reconsiders the works of prominent representatives of Kazakh literature of the Soviet period — S. Seifullin, B. Mailin, and S. Mukanov — from the perspective of contemporary literary studies. The main object of research is the artistic interpretation and the ideological and aesthetic features of the images of the figures of the “Alash” movement as represented in the works of the aforementioned authors. It is revealed that the images of the “Alash” figures in works created under the dominance of Soviet ideology were shaped directly by the political demands of the era and censorship restrictions. During the Soviet era, literature served as an ideological instrument of society. Therefore, the images of the leaders of the Alash movement — Alikhan Bukeikhan, Akhmet Baitursynuly, Mirzhakyp Dulatuly and Magzhan Zhumabayev — were shaped in accordance with Soviet political directives and censorship restrictions. In portraying Alash figures, authors were often guided not by historical truth but by the party line. As a result, the inner psychology of these

characters, their struggle for national interests, and their educational and cultural activities were not explored in sufficient depth; instead, their actions were interpreted through the lens of Soviet ideology. In some works, it was forbidden to mention the names of historical figures directly, and their images were presented indirectly through prototypical representations. This was a consequence of censorship pressure. In certain cases, authors attempted to convey historical truth through hints, symbols, and allegory.

The article provides a comprehensive analysis of the artistic methods and techniques used to depict historical personalities, the principles of character creation, as well as the contradictions between ideological directives and artistic truth in the authors' works. The study employs textual, comparative-typological, and historical-literary methods aimed at reinterpreting the one-sided assessments established during the Soviet period.

Keywords: figures of the Alash movement, national idea, socialist realism, historical truth, artistic image, class struggle.

References

1. Qirabaev S. Köp tomdyq şyğarmalar jinağy. 1-tom. – Almaty: Qazyğūrt, 2007. – 456 b.
2. Qarataev M. Sosialistık realizmnıñ qazaq prozasynda qalyptasuy. – Almaty: Čylym, 1965. – 410 b.
3. Käkışev T. Qazaq zialylary. – Almaty: Qazyğūrt, 2011. – 416 b.
4. Shamshadinkyzy A. Pedagogical approaches to literature: exploring ideological movements in higher education through the Alash idea // Eurasian Science Review An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal. – 2023. – №2(1). – B. 3-15. DOI: https://doi.org/10.63034/esr-35
5. Seifullin S. Tar jol, taiğaq keşu. Tarihi-memuarlyq roman. – Almaty: Jazuşy, 1977. – 392 b.
6. Seifullin S. Köptomdyq şyğarmalar jinağy. 13-tom. Estelıkter, maqalalar, qūjattar. – Almaty: Qazyğūrt, 2013. – 384 b.
7. Mailin B. Köptomdyq şyğarmalar jinağy. 4-tom. – Almaty: Qazyğūrt, 2004. – 520 b.
8. Beiısqūlov T. Menıñ pırım – Beiımbet Mailin. Ekskurs jazbalar, tüiındı tolğamdar. – Almaty: Toğanai T, 2018. – 272 b.
9. Mūqanov S. Ömır mektebı. 2-kıtap. – Almaty: Qazaqtyñ memlekettık körkem ädebietı, 1953. – 374 b.
10. Ergöbek Q. Arystar men ağystar. 6-kıtap. – Türkıstan: Tūran, 2006. – 366 b.
11. Toqtar G. Täuelsızdık ideiasy Alaş qalamgerlerınıñ basym bağyty // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. – 2025. – №3. – B. 187-197. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-3.16

Авторлар туралы мәлімет:

Газизов Гибрат Дулатович – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Газизов Гибрат Дулатович – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Gibrat Dulatovich Gazizov – doctoral student at L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Кеменгер Қайырбек Ризабекұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық универсиетінің қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Кеменгер Кайырбек Ризабекулы – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Kemengger Kaiyrbek Rizabekuly – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ГРНТИ 17.07.61
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.20

*** Н.В. ЛАПШИНА[1]**
О.А. РАДЧУК[2]
Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы,
Костанай, Казахстан [1,2]
(e-mail: natalya.lapshina.1987@list.ru[1], olyaradchuk@mail.ru[2])

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА СТИЛИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ПОВЕСТИ ДЖЕКА ЛОНДОНА «БЕЛЫЙ КЛЫК»)

Аннотация. В данной статье были проанализированы особенности передачи стилистических средств из англоязычного художественного произведения Джека Лондона «Белый клык» на основе прямого перевода на русский язык и вторичного перевода на казахский язык. С появлением переводов на казахском языке англоязычных произведений возрастает потребность в их адекватном переводе. В любом художественном произведении самым эффективным средствомотраженияхудожественногозамыслаавтораявляютсястилистические средства, в связи с этим представляется актуальным проанализировать возможные варианты их перевода в условиях лингвокультурных различий, которые способствуют реализации экспрессивной и воздействующей функций стилистических средств. На основе метода сплошной выборки были выделены и проанализированы стилистические средства, среди которых наиболее распространенными были метафора и сравнение. При передаче их на язык перевода использовались эквивалентный, дословный, антонимический переводы, целостное преобразование, приемы опущения и добавления.
По результатам исследования были отражены различия в языковых, речевых и культурных системах сравниваемых языков. Перечисленные различия в анализируемых языках вызывают определенные трудности для переводчика, поскольку предполагают выполнение задач для выполнения качественного, профессионального перевода с учетом особенностей исследуемых языков. Практическая значимость исследования заключается в том, что материалы и выводы могут быть использованы в курсах теории и практики перевода, стилистики английского, русского и казахского языков, а также для понимания сложностей передачи стилистических средств с одного языка на другой.
Ключевые слова: художественный текст, метафора, сравнение, перевод, авторский замысел, эквивалент.

Введение. Интерес к изучению стилистических средств и способов их перевода в художественном произведении не угасает среди ученых. Каждая работа, посвященная исследованию художественного произведения, раскрывает особенность и обоснованность использования того или иного стилистического средства и как сохранить его смысл, не потеряв его в процессе перевода с языка оригинала на язык перевода.

Существует ряд исследований, направленных на анализ стилистических средств, их функций и их сохранение при передаче с одного языка на другой. Ученые В.В.Бабушкина и

др. в статье «Лингвостилистические приемы создания образов и атмосферы в произведениях С. Кинга» изучили лингвостилистические приемы на материале нескольких произведений одного жанра и автора, способствующие созданию образов и атмосферы в произведениях автора, а также определили их специфическую стилистическую роль. Было доказано, что с помощью лексических стилистических приемов ярко передаются мрачные образы с большим количеством деталей, оказывающих прямое психологическое влияние на реципиента. Метафора явилась самым распространенным стилистическим приемом на лексическом уровне (51%) [1].

В продолжение особенностей стилистических средств в художественном тексте следует понимать, насколько возможно их сохранение при передаче с исходного языка на иноязычный. Так, ученые Д.Ю.Шидловская, К.А.Гаджиев анализируют стилистические средства с позиции перевода. Д.Ю.Шидловская указывая на то, что стилистические средства могут быть компонентами индивидуального стиля автора и относится к непереводимой лексике и требуют ряд преобразований, прибегает к стратегиям перевода для воссоздания авторских образов на языке перевода [2]. К.А.Гаджиев. выявляет культурологические различия при переводе художественного текста и особенности их преодоления [3]. Ж.К.Азкенова обращает внимание на проблему аутентичности перевода на материале способов перлокутивного воздействия автора перевода на читателя [4]. К.Р.Нургали, В.В. Сиряченко предлагают стратегии для переводчика с целью выполнения адекватного перевода, отражающего основную мысль произведения, при этом понятного целевой казахоязычной аудитории [5].

Многие ученые посвящают свои работы отдельным видам стилистических средств. Например, О.В.Федотова, Е.Г.Кузьмичевапишутобособенностяхпереводахудожественного сравнения [6]. Н.С.Абдрасил, А.Ж.Жапарова исследуют особенности перевода метафоры с казахского на русский и английский языки [7].

Стоит отметить статью А.К.Жумабековой, которая в своем исследовании проводит аналитический обзор работ казахстанских ученых, связанных с переводом исходного и переводящих языков (казахский, русский, английский) художественных произведение казахских писателей. Раскрывается проблема роли опосредованного перевода (и/или подстрочника), качество которого влияет на адекватность перевода художественных произведений на иностранные языки [8].

Данное исследование направлено на анализ особенностей перевода стилистических средств, используемых в англоязычных произведениях и их прямого перевода на русский язык и вторичного перевода на казахский язык.

Методика и методы исследования. интерпретация содержательной структуры текста, метод сплошной выборки, описательный метод, метод стилистического анализа, метод сопоставительного анализа переводческих решений для выявления эффективности использования анализируемых способов перевода.

Материалом исследования служит произведение Джека Лондона «Белый клык» (“White Fang”) [9] и его прямой перевод на русский язык, выполненный Н.Волжиной [10], и вторичный перевод с русского варианта на казахский язык, выполненный Г.Сабеповым [11].

Обсуждение и наблюдение. Стилистические средства используются автором в произведении для усиления образности языка и художественной выразительности речи. Одним из самых часто употребляемых стилистических средств в произведении является сравнение. Сравнение создает эквивалентное сравнение или устанавливает сходства между двумя, казалось бы, разными вещами. Это стилистическое средство помогает читателю создать ассоциацию между двумя непохожими предметами или идеями, которые усиливают значения друг друга. Рассмотрим примеры передачи сравнения с английского языка на русский и казахский языки.

Выражение “laughter that was mirthless as the smile of the sphinx” [9] является сравнением. В Древней Греции Сфинкс был злобным чудовищем, которое стояло на

страже ворот в храм или царское захоронение. Чтобы пройти эти врата, нужно было разгадать определенные загадки. Сравнение помогает автору передать атмосферу, которая царила на Диком Севере. На русский язык выражение передается с сохранением функции сравнения – «смех безрадостный, точно улыбка сфинкса» [10]. В казахском варианте это выражение полностью отсутствует, т.е. переводчик применяет опущение, в результате чего теряется не стилистическая окраска выражения, но и искажается смысл.

Рассмотрим выражение с использованием сравнения, которое позволяет выразить автору свою мысль наиболее ярко – "It crushed them into the remotest recesses of their own minds, pressing out of them, like juices from the grape" [9]. С помощью данного сравнения автор хочет подчеркнуть, что условия Крайнего Севера заставляют чувствовать человека ничтожным по отношению к силе природы. Подобно тому, с какой мыслью выжимается сок из винограда, так и жесткие условия Севера «выжимают» из глубин человеческого сознания любые мысли о его самооценке, тщеславии и каких-то других человеческих пороках. В русский язык предложение передано дословно с сохранением функции сравнения – «Оно добиралось до самых сокровенных тайников их сознания, выжимая из него, как сок из винограда» [10]. В казахском языке переводчик применяет опущение, при котором выражение с использованием сравнения полностью удаляется с казахского варианта произведения, что приводит к снижению эмоционального фона, описывающего чувства героев.

Рассмотрим еще один пример сравнения – "only could be seen a pair of eyes gleaming like live coals" [9]. Речь здесь идет о том, как герои в кромешной тьме увидели сверкающие глаза собаки. Сравнение здесь используется для того, чтобы передать полноту картины, в которой герои не могли разобрать в темноте ничего, кроме этих глаз, сверкающих подобно горящим угольками. В русском языке, несмотря на небольшое опущение, переводчику удалось сохранить сравнение, что позволило передать атмосферу темноты, созданной в оригинальной версии – «виднелась только пара глаз, горящих, как угли» [10]. В казахском варианте также сохраняется сравнение – «тек оттай жарқыраған көздер ғана корінеді» [11], хотя вместо слова "coals" («көмір») переводчик использует лексическую единицу «оттай» (как огонь / огненный). Тем не менее, воздействующая функция стилистического приема сохраняется в языке перевода.

Рассмотрим еще один пример – "He can gnaw through leather as clean as a knife" [9]. Выражение "as clean as a knife" выступает в роли сравнения, используется автором, чтобы подчеркнуть, насколько крепкие зубы были у собаки, что она могла прогрызть кожаный ремень подобно ножу. В русском языке фраза «Ему ничего не стоит перегрызть ремень – все равно что ножом полоснуть» [10] сохраняет сравнение, хотя оно выражено не так явно, как в оригинале. Более того, переводчик применяет прием добавления – «ножом полоснуть», чтобы выразить мысль автора более развернуто. В казахском варианте выражение передано дословно с варианта перевода, выполненного Н. Волжиной – «Әйтпесе, көнді пышақпен қыйғандай қыяды, шапшыңдағы да сондай» [11] с сохранением стилистической функции сравнения.

На втором месте после сравнения по использованию в произведении стилистических средств является метафора, позволяющая автору создавать для читателей образы, которые не нуждаются в излишних описаниях или объяснениях со стороны автора. Рассмотрим самые интересные примеры использования метафоры в произведении и особенности ее передачи на русский и казахский языки.

В предложении "It was the Wild, the savage, frozen-hearted Northland Wild" [9] выражение "frozen-hearted Northland Wild" является метафорой, которая придает художественному образу описываемого Севера эмоциональную оценочность. В русском языке метафорический образ при переводе сохраняется – «оледеневшая до самого сердца Северная глушь» [10]. В казахском языке выражение «Мұз жүректі Сотүстіктің түкпірі болғандықтан» [11] позволяет сохранить метафорический образ «ледяного сердца Севера», созданного в языке оригинала, однако здесь наблюдаются небольшие смысловые

преобразования, при которых сердце Севера сравнивается с вершиной айсберга – «Мұз жүректі».

Рассмотрим еще один пример с использованием метафоры – “He was always a little demon of fury when he chanced upon a stray ptarmigan” [9]. Метафора помогает читателю понять, как меняется настроение волчонка, когда он охотится за куропаткой, т.е., подчиняясь своему животному инстинкту, из маленького детеныша волчонок превращается в опасного яростного хищника, приобретая качества, которым обладает демон – сила, мощь, злость. В русском варианте благодаря эквивалентному переводу переводчику удается передать метафору, которая позволяет создать яркий, наглядный образ дьявола в сознании читателя – «При встречах с куропатками волчонок становился сущим дьяволом» [10]. В казахском варианте не удается сохранить метафору, т.е. переводчик передает выражение описательно – «Ол өне бойы ызаланып рылдайды да жүреді қанғырып жүрген құрға кездессе де» [11]. В результате такой передачи смысл выражения сохраняется – переводчик передает главные характеристики волчонка при его встрече с добычей, однако эмоциональное воздействие на читателя уменьшается.

“A flush of angry blood pervaded Bill’s face” [9]. Выражение “a flash of angry blood” можно считать метафорой, под которой подразумевается вспышка гнева персонажа Билла, разозлившегося на своего товарища из-за того, что ему не дали кофе. При передаче выражения на русский язык переводчик использует целостное преобразование – «Краска гнева залила лицо Билла» [10], т.е. переводчик полностью перерабатывает исходный текст, выбирает другие слова и меняет стиль фразы. Это приводит к незначительному изменению исходного метафорического образа в языке перевода. Если рассматривать передачу данного выражения с русского языка на казахский язык, можно отметить использование переводчиком антонимического перевода – «Виллдің ашуы келгендей түсі суыды да» [11], так как «краска гнева» ассоциируется с красным цветом, в то время «түсі суыды да» ассоциируется с белым цветом. Следовательно, в казахском варианте перевода происходит полная замена метафорического образа. Тем не менее, данный вариант перевода нельзя считать переводческой ошибкой, т.к. в некоторых случаях человек от злости в результате физиологической реакции может не только краснеть, но и бледнеть.

Для синекдохи нехарактерно переносное сравнение, как в метафоре, поскольку в синекдохе не наблюдается схожесть предметов или явлений, т.е. синекдоха возникает не при схожести каких-то вещей, а в результате их взаимоотношений. Рассмотрим примеры использования синекдохи в анализируемом произведении и способы ее передачи на русский и казахский языки.

“The commotion caused the circle of eyes to shift restlessly for a moment” [9]. Ранее говорилось о том, что в кромешной тьме не было видно ничего, кроме горящих глаз собак. В связи с этим, выражение “the circle of eyes” можно считать примером синекдохи, т.е. стилистический прием, основанный на замене, который подразумевает замену общего предмета какой-то значимой его части. В данном случае под выражением “circle of eyes” следует понимать свору собак. Синекдоха используется автором для художественной выразительности и передачи атмосферы темноты. В русском варианте данное выражение звучит как «Кольцо глаз на минуту разомкнулось» [10], т.е. была передана не только форма, но и стилистическая функция синекдохи. В казахском варианте выражение было передано следующим образом – «қамап турған көздер жылысқандай болд11ы» []. В данном случае переводчику также удается сохранить как форму всего выражения, так и стилистическую функцию синекдохи.

Рассмотрим еще один пример использования синекдохи. Название части произведения звучит как “The battle of fangs” [9], где под лексической единицей “fang” подразумевается цельное животное, а именно борьба между собакой и волком. Используя часть вместо целого, автор обращает внимание читателя на ключевые моменты противодействия зверей – как они схватились в схватку своими зубами, пытаясь разодрать друг друга. На русский язык выражение было передано дословно – «Битва клыков» [10], что позволяет

сохранить стилистическую функцию синекдохи в языке перевода. В казахском языке вариант «Азулар таласы» [11] также передан дословно, в результате чего денотативное и коннотативное значение выражение сохранилось в языке перевода.

Рассмотрим другой пример использования стилистического средства, основанного на замене – перифраза, т.е. словосочетания, используемого вместо слова, обозначающего объект, которое оно описывает – "a dead stream of solid white from source to mouth" [9]. Под словосочетанием "a dead stream of solid white" автор подразумевает сплошной лед, которым покрыт ручей. В данном случае перифраз указывает на особенность понятия, которое произвело впечатление на писателя, и передает сугубо индивидуальное восприятие данного явления. В русском варианте перевода выражение передано описательно – «промерзнув до каменистого дна, ручей затих, превратившись от истоков до устья в сплошной лед» [10], в результате чего стилистическая функция перифраза утрачивается в языке перевода. Несмотря на то, что перевод на казахский язык был выполнен с русского варианта, в казахском варианте выражение «бір тутас ақ зат болғанда қалған» [11] также можно считать перифразом, где под словосочетанием «ақ зат» подразумевается лед (мұз). Следовательно, в казахском варианте выражение оказывает более эмоциональное воздействие на читателя, чем в русском варианте. Это дает основание предполагать, что при переводе произведения с русского языка на казахский язык, переводчик опирался на первоисточник, т.е. исходный вариант произведения.

Еще одним стилистическим средством, основанном на замене, следует выделить метонимию – прием, при котором вещь или понятие называются не своим собственным именем, а именем чего-то тесно связанного с этой вещью или концепцией. Рассмотрим пример – "Then, between them, mother and cub, they ate the blood-drinker" [9]. Словом "blood-drinker" автор называет ласку, которая напала на волчонка, пытаясь прокусить ему горло. Поскольку ласка обычно кусает свою жертву в место скопления больших кровеносных сосудов, ее часто называют «кровопийцей». В данном случае метонимия позволяет автору усилить выразительность речи. В русском варианте переводчик использует прием добавления – «А потом оба они поделили между собой кровопийцу-ласку, съели ее» [10], т.е., к слову «кровопийца» была добавлена лексическая единица «ласка». Возможно, это вызвано стремлением переводчика уточнить смысл, что речь идет именно о ласке. Однако, на наш взгляд, использование приема добавления не совсем оправдано, поскольку из предыдущих параграфов, в которых подробно описана попытка ласки перегрызть горло волчонка, а также ее схватку с волчицей, читатель понимает, что речь идет именно о ласке, а не каком-то другом животном, сосущем кровь. Если рассматривать именно выражение в казахском варианте, то следует отметить эквивалентность оригиналу, т.е. англоязычному варианту – «Сонан кейін аналы-балалы екеуі қанішердің деңесі бөліп жеп» [11], однако при этом при описании схватки волчицы и ласки в казахском варианте нигде нет указания, что речь идет именно о ласке – «еркелеу». Это следует считать переводческой ошибкой, поскольку под описание «кровопийца» можно отнести разные виды животных. При этом само по себе животное ласка не считается кровососущим животным, его так прозвали именно за ее манеру обездвиживания жертвы – кусать в место, где скапливаются кровеносные сосуды.

В некоторых случаях для подчеркивания определенных высказываний рассказчика автором используется такое стилистическое средство как повтор, который обладает значительной эмоциональной силой. Рассмотрим пример "Thus it was that in obedience to the law laid down by his mother, and in obedience to the law of that unknown and nameless thing, fear" [9]. В данном случае повтор используется для того, чтобы подчеркнуть, что найденный волчонок старался жить по законам природы, т.е. избегал всего, что может причинить ему вред или боль. В русском варианте фраза была передана с небольшими грамматическими изменениями, а именно с использованием добавления и опущения: «Вот почему, повинуясь закону, внушенному матерью, повинуясь неведомому закону страха» [10]. Это вызвано разницей в грамматическом строе исходного и целевого языков.

В казахском варианте переводчику не удается сохранить стилистической функции повторения, поскольку оригинальная фраза была передана описательно – «Сонымен, шешесі баулып уғындырған осы заңға монынсыну – сақтануға жеткізді де, бөлтірік іннің аузына келуді қойды» [11].

Такое стилистическое средство как олицетворение используется автором для оказания на читателя необходимого эффекта при описании окружающей обстановки, или чтобы обратить внимание читателя на мыслительную деятельность персонажей. Рассмотрим пример.

"A vast silence reigned over the land" [9]. Выражение "silence reigned" выступает в роли олицетворения. Автор придает нужный оттенок высказыванию, а именно – подчеркивает атмосферу полной тишины. В русский язык выражение передается дословно – «Глубокое безмолвие царило вокруг» [10], при этом функция олицетворения сохранилась в языке перевода. В казахском языке выражение было передано как «Айналада түк дабыс жоқ» [11], т.е. наблюдается антонимический перевод, где вместо слова "silence" (тишина) переводчик использует выражение «дабыс жоқ» (нет звука). Такая трансформация позволяет сохранить денотативное значение оригинала, однако стилистическая функция олицетворения утрачивается, что ведет к снижению эмоционального воздействия на читателя.

Рассмотрим особенности перевода фонетической стилистической фигуры речи. "I'll be ding-dong-danged if I do" [9]. Выражение "ding-dong" является ономатопеей (звукоподражанием), которое ассоциируется со звуком колокольчика или звонка. Если рассматривать полное выражение "dig-dong-dang", то следует отметить, что раньше в американских фильмах и книгах нельзя было использовать нецензурную лексику, поэтому слово "damned" было заменено на слово "danged". Любой взрослый, который услышит эту фразу, мог понять ее значение, в то время как ребенок не мог. В данном случае автор использует звукоподражание с той же целью – замена нецензурной лексики на мягкую. В русском варианте выражение было передано описательно – «Будь я проклят, если выпью!» [10], т.е. функция звукоподражания в варианте перевода утрачивается. Выбор такой трансформации переводчиком можно объяснить отсутствием в русском языке звукоподражательного эквивалента исходному выражению. Поскольку в казахском варианте перевод был выполнен с русского языка, переводчик использует дословный перевод «Егер ішетің болсам, мені қарғыс атсын!» [11], который также приводит к отсутствию звукоподражания в языке перевода, но сохранению смысла исходного выражения.

Результаты. При передаче сравнения с английского языка на русский язык в большинстве случаев используется дословная передача с сохранением функции сравнения в языке перевода. Однако в некоторых случаях переводчику приходится использовать грамматические трансформации, а именно прием добавления, что обусловлено разницей в грамматическом строе английского и русского языков. При этом при передаче сравнения с русского языка на казахский язык используется прием опущения, что ведет к полной потере не только экспрессивной функции сравнения в языке перевода, но и смысла передаваемой фразы. Возможно, затруднения при передаче сравнения были вызваны культурными и лингвистическими различиями в анализируемых языках.

При передаче метафоры с английского языка на русский язык переводчик в большинстве случаев пытается использовать эквивалентный или дословный перевод в попытке сохранить метафорический образ, созданный в исходном языке, в языке перевода. Такой перевод способствует сохранению в переводе элементов иноязычной культуры с допустимой мерой их замены функционально-аналогичными элементами собственной культуры. В некоторых случаях переводчику приходится использовать целостное преобразование. Это приводит к изменению метафорического образа в языке перевода, однако это вызвано тем, что измененный метафорический образ более знаком русскоязычному читателю. Что касается казахского варианта перевода, здесь стоит частое использование антонимического перевода, что ведет к полной замене исходного

метафорического образа в языке перевода. Такая передача приводит к значительным различиям между смысловой нагрузкой метафоры исходного языка и его перевода, а также к потере экспрессивных свойств исходного стилистического средства. Тем не менее, данная трансформация способствуют реализации экспрессивной функции метафоры.

Анализ показывет, что при передаче на казахский язык стилистических средств, основанных на замене, таких как синекдоха, перифраз и метонимия, переводчик пытается сохранить денотативный и коннотативный смысл художественных средств, заложенных автором. Такая передача свидетельствует о том, что, несмотря на на то, что перевод произведения на казахскй язык выполнен с русского варианта перевода, переводчик опираетсянаоригинал, посколькуврусскомвариантепереводаприсутствуетиспользование таких грамматических трансформаций как приемы опущения или добавления, которые введут к снижению стилистической функции художественных средств.

Заключение. Лингвокультурные различия, влияющие на перевод стилистических средств, представляют для переводчика серьезную проблему при передаче художественного текста с английского языка на русский и с русского языка на казахский. Это обусловлено тем, что каждый язык отражает уникальную национальную картину мира, особенности менталитета народа, его культурные традиции, исторический опыт и систему ценностей. Вследствие этого стилистические средства, используемые автором оригинального произведения, нередко содержат культурно обусловленные смыслы, которые могут быть непонятны или отсутствовать в языке перевода. В процессе перевода переводчик должен подобрать такой эквивалент, который не только передавал бы точное значение исходного стилистического средства, но и сохранял его художественную функцию, эмоционально-экспрессивную окраску и авторский замысел. Особую сложность представляет перевод метафор, сравнений, эпитетов, фразеологических единиц, иронии, аллюзий и других образных средств, поскольку они тесно связаны с культурным контекстом и нередко обладают дополнительными ассоциативными значениями. При буквальном переводе подобных единиц существует риск утраты их выразительности, а иногда и полного искажения авторской идеи. Перевод стилистических средств осложняется также необходимостью сохранения их экспрессивной, эстетической и прагматической функций. Художественный текст воздействует на читателя не только посредством передачи информации, но и через создание определенного эмоционального эффекта, формирование образов и выражение авторского отношения к описываемым явлениям. Поэтому переводчику необходимо учитывать не только лексическое значение языковых единиц, но и их стилистическую нагрузку, коммуникативную направленность и роль в общей структуре произведения.

Литература

1. Бабушкина В.В., Жуйкова П.С., Шершукова Н.В. Лингвостилистические приемы создания образов и атмосферы в произведениях С. Кинга // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2019. – №4(12). – С. 214-218. DOI: https://doi.org/10.30853/filnauki.2019.4.44

2. Шидловская Д.Ю. Особенностипереводатроповистилистическихфигурвромане«Полная иллюминация» // Научные исследования и разработки. Современная коммуникативистика. – 2019. – №5(8). – С. 18-25. DOI: https://doi.org/10.12737/article_5d775faa003d04.79926851

3. Гаджиев К.А. Особенности преодоления культурологических различий при переводе художественного текста // Stephanos. – 2016. – №5 (19). – С. 59-66.

4. Азкенова Ж.К. «Казахский» Гоголь: тенденции художественного перевода и актуальные задачи // Вестник ЗКГУ. Серия педагогика, филология, история, экология, география. – 2020. – № 4 (80). – С. 203-210. DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).25

5. Нургали К.Р., Сиряченко В.В. Практика художественного перевода в Казахстане: рассказы А.П. Чехова на казахском языке // Вестник Таганрогского института имени А.П. Чехова. – 2021. – №1. – С. 202-207.

6. Федотова О.В., Кузьмичева Е.Г. Об особенностях перевода художественного сравнения (на примере переводов П. Г. Вудхауса “the Inimitable Jeeves”) // Вестник РГГУ. Серия «Психология. Педагогика. Образование». – 2019. – №3. – С. 144-152. DOI: 10.28995/2073-6398-2019-3-144-152

7. Абдрасил Н.С., Жапарова А.Ж. Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі метафораларды салыстырмалы талдау (түпнұсқа және аударма нұсқалары негізінде)// Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – 2024. – №4. – Б. 158-171. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-4.15

8. Жумабекова А.К. Научные исследования по переводоведению в Казахстане: новейший период // Известия. Серия: Филологические науки. – 2022. – №3(66). – С. 248-264. DOI: https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.66.3.018

9. London, J. White Fang / The Adventure Classic Collection. Puffin Classics. – UK, London: Puffin, 2016. – 271 p.

10. Лондон Дж. Белый клык / Н. Волжина, перевод на русский язык. – М.: Эксмо, 2022. – 237 с.

11. Лондон Дж. Ақ азу / Орысшадан қазақшаға аударған Г. Себепов. – Алматы: КазОГИЗ, 1948. – 205 б.

Н.В. ЛАПШИНА, О.А. РАДЧУК
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай, Қазақстан

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫ АУДАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ДЖЕК ЛОНДОННЫҢ «АҚ АЗУ» ӘҢГІМЕСІНІҢ МАТЕРИАЛЫНДА)

Андатпа. Бұлмақалада Джек Лондонныңағылшынтіліндегі«Ақазу» көркемшығармасынан орыс тіліне тікелей аударма және қазақ тіліне қайталама аударма негізінде стилистикалық құралдарды беру ерекшеліктері талданған. Ағылшын тіліндегі шығармалардың қазақ тіліндегі аудармаларының пайда болуымен олардың барабар аудармасына қажеттілік артады. Кез-келген көркем шығармада автордың көркемдік ниетін бейнелеудің ең тиімді құралы стилистикалық құралдар болып табылады, осыған байланысты стилистикалық құралдардың экспрессивті және әсер ететін функцияларын жүзеге асыруға ықпал ететін лингвомәдени айырмашылықтар жағдайында оларды аударудың мүмкін нұсқаларын талдау өзекті болып көрінеді. Үздіксіз іріктеу әдісі негізінде стилистикалық құралдар бөлініп, талданды, олардың ішінде метафора мен салыстыру кең таралған. Оларды аударма тіліне беру кезінде баламалы, сөзбе-сөз, антонимдік аудармалар, тұтас түрлендіру, төмендету және қосу әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижелері бойынша салыстырылатын тілдердің тілдік, сөйлеу және мәдени жүйелеріндегі айырмашылықтар көрсетілді. Талданатын тілдердегі аталған айырмашылықтар аудармашыға белгілі бір қиындықтар туғызады, өйткені олар зерттелетін тілдердің ерекшеліктерін ескере отырып, сапалы, кәсіби аударманы орындау үшін тапсырмаларды орындауды қамтиды. Зерттеудің практикалық маңыздылығы мынада: материалдар мен тұжырымдарды аударма теориясы мен практикасы, ағылшын, орыс және қазақ тілдерінің стилистикасы курстарында, сондай-ақ стилистикалық құралдарды бір тілден екінші тілге берудің қиындықтарын түсіну үшін қолдануға болады.

Түйін сөздер: көркем мәтін, метафора, салыстыру, аударма, авторлық ниет, баламасы.

N.V. LAPSHINA, O.A. RADCHUK
Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University,
Kostanay, Kazakhstan

PECULIARITIES OF TRANSLATION OF STYLISTIC MEANS IN A WORK OF FICTION (ON THE MATERIAL OF THE NOVEL BY JACK LONDON "WHITE FANG")

Annotation. This article analyzed the peculiarities of translation of stylistic means from the English-language fiction work by Jack London "White Fang" on the basis of direct translation into Russian and secondary translation into Kazakh. With the emergence of translations in Kazakh of English-language works, the need for their adequate translation increases. In any fiction work the most effective means of reflecting the author's artistic intent are stylistic means, in this connection it seems relevant to analyze possible variants of their translation in the conditions of linguocultural differences, which contribute to the realization of expressive and influencing functions of stylistic means. On the basis of the continuous sampling method, we have selected and analyzed stylistic means, among which the most common were metaphor and comparison. When transferring them into the target language, equivalent, literal, antonymic translations, holistic transformation, omission and addition techniques were used.

The results of the study reflected the differences in the linguistic, speech and cultural systems of the compared languages. The listed differences in the analyzed languages cause certain difficulties for the translator, as they imply the performance of tasks to perform high-quality, professional translation taking into account the peculiarities of the languages under study. The practical significance of the study lies in the fact that the materials and conclusions can be used in the courses of theory and practice of translation, stylistics of English, Russian and Kazakh languages, as well as for understanding the difficulties of transferring stylistic means from one language to another.

Key words: fiction text, metaphor, comparison, translation, author's intention, equivalent.

References

1. Babuşkina V.V., Juikova P.S., Şerşukova N.V. Lingvostilisticheskie priemy sozdania obrazov i atmosfery v proizvedeniah S. Kinga // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. – 2019. – №4(12). – C. 214-218. DOI: https://doi.org/10.30853/filnauki.2019.4.44

2. Şidlovskaia D.İu. Osobenosti perevoda tropov i stilisticheskih figur v romane «Polnaia ilüminasia» // Nauchnye issledovania i razrabotki. Sovremennaia komunikativistika. – 2019. – №5(8). – S. 18-25. DOI: https://doi.org/10.12737/article_5d775faa003d04.79926851

3. Gajiev K.A. Osobenosti preodolenia külturologicheskih razlichi pri perevode hudojestvennogo teksta // Stephanos. – 2016. – №5 (19). – S. 59-66.

4. Azkenova J.K. «Kazahski» Gogöl: tendensii hudojestvennogo perevoda i aktuälnye zadachi // Vestnik ZKGU. Seria pedagogika, filologia, istoria, ekologia, geografia. – 2020. – № 4 (80). – S. 203-210. DOI 10.37238/1680-0761.2020.80(4).25

5. Nurgali K.R., Sirächenko V.V. Praktika hudojestvennogo perevoda v Kazahstane: rasskazy A.P. Chehova na kazahskom iazyke // Vestnik Taganrogskogo instituta imeni A.P. Chehova. – 2021. – №1. – S. 202-207.

6. Fedotova O.V., Küzmicheva E.G. Ob osobenostäh perevoda hudojestvennogo sravnenia (na primere perevodov P. G. Vudhausa "the Inimitable Jeeves") // Vestnik RGGU. Seria «Psihologia. Pedagogika. Obrazovanie». – 2019. – №3. – S. 144-152. DOI: 10.28995/2073-6398-2019-3-144-152

7. Abdrasil N.S., Japarova A.J. Mūhtar Äuezovtıñ «Kökserek» povesındegı metaforalardy salystyrmaly taldau (tüpnūsqa jäne audarma nūsqalary negızınde)// Eurazia gumanitarlyq institutynyñ habarşysy. – 2024. – №4. – B. 158-171. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-4.15

8. Jumabekova A.K. Nauchnye issledovania po perevodovedeniu v Kazahstane: noveişi period // İzvestia. Seria: Filologicheskie nauki. – 2022. – №3(66). – S. 248-264. DOI: https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.66.3.018

9. London, J. White Fang / The Adventure Classic Collection. Puffin Classics. – UK, London: Puffin, 2016. – 271 p.

10. London J. Belyi klyk / N. Voljina, perevod na ruski iazyk. – M.: Eksmo, 2022. – 237 s.

11. London J. Aq azu / Orysşadan qazaqşağa audarğan G. Sebepov. – Almaty: KazOGİZ, 1948. – 205 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Лапшина Наталья Валентиновна – филология ғылымдарының магистрі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің аға оқытушысы, Қостанай, Қазақстан.

Лапшина Наталья Валентиновна – магистр филологических наук, старший преподаватель Костанайского регионального университета имени Ахмета Байтурсынова, Костанай, Казахстан.

Lapshina Natalya Valentinovna – Master of Philology, senior lecturer of Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan.

Радчук Ольга Андреевна – филология ғылымдарының кандидаты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің аға оқытушысы, Қостанай, Қазақстан.

Радчук Ольга Андреевна – кандидат филологических наук, старший преподаватель Костанайского регионального университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан.

Radchuk Olga Andreevna – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer of Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan.

ГРНТИ 17.07.51
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.21

***К.А. МУСАБЕКОВ[1]**
Г.Д. КОШИКБАЕВА[2]
Ш.Е. АЛТЫНБЕКОВ[3]
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
Шымкент, Казахстан [1,2,3]
(e-mail: musabekov_82@inbox.ru[1], Gulzhaxan87@mail.ru[2], altynbekov_shadiar@mail.ru[3])

АБСУРД – ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МЕТОД В ПЬЕСЕ ДУЛАТА ИСАБЕКОВА «ЕСКЕРТКІШ ОПЕРАЦИЯСЫ»

Аннотация. Данная статья посвящена анализу пьесы Дулата Исабекова «Ескерткіш операциясы» с фокусом на использовании абсурда и сатиры как ключевых художественных методов. Пьеса является ярким примером того, как абсурдные ситуации и гротескные образы помогают автору обнажить недостатки советской бюрократической системы. Центральное место в исследовании занимает критика формализма и фикции, которые пронизывают деятельность партийных и административных органов того времени. Через анализ главных персонажей раскрывается механизм бюрократической машины, которая подавляет индивидуальность человека и приводит к неэффективным, а порой абсурдным решениям. Особое внимание уделяется символике памятника, который в пьесе становится не только олицетворением показной деятельности, но и предметом абсурдного поклонения. Памятник в пьесе не только физический объект, но и метафора для критики советской идеологии, ориентированной на внешние достижения без реального содержания. В статье анализируется также сатирическое изображение взаимодействий между персонажами, включая сцены с заменой реального памятника живым человеком, что усиливает ощущение абсурда и комичности происходящего. Таким образом, пьеса «Ескерткіш операциясы» рассматривается как важное литературное произведение, которое через призму сатиры и абсурда предлагает глубокую социальную критику и рефлексию над советской действительностью.

Ключевые слова: абсурд, сатира, бюрократия, драматургия, Дулат Исабеков

Введение. Абсурд как художественный метод играет важную роль в драматургии, позволяя авторам с помощью комизма и гротеска исследовать глубокие социальные и философские проблемы. В пьесе Дулата Исабекова «Ескерткіш операциясы» элементы абсурда используются для изобличения советской бюрократической системы, в которой показной формализм подменяет собой подлинные ценности. Д.Исабеков мастерски сочетает сатиру и абсурд, создавая комические ситуации, одновременно подчёркивающие трагизм бюрократических процессов.

Актуальность выбранной темы определяется недостаточной изученностью использования абсурда в контексте казахской драматургии, особенно в произведениях советского периода. Несмотря на широкое освещение проблем абсурдизма в мировой литературе, казахская литература остается менее исследованной в этом аспекте. Комедия Д.Исабекова представляет уникальный случай, в котором абсурд служит не только средством высмеивания, но и глубокой критикой социальной системы.

Теоретическая значимость исследования заключается в расширении представлений о казахской драматургии через призму абсурда, тогда как практическая важность заключается в возможности использования результатов анализа для понимания современных проявлений бюрократического абсурда в различных социальных и политических контекстах.

Методика и методы исследования. Основным материалом исследования является пьеса Дулата Исабекова «Ескерткіш операциясы», насыщенная элементами абсурда, сатиры и гротеска. Произведение рассматривается как художественный текст, позволяющий выявить специфику абсурда как драматургического метода. Философская рамка абсурда в европейской традиции наиболее отчетливо представлена в трудах Альбера Камю. Согласно его концепции, абсурд возникает из разрыва между человеческим стремлением к смыслу и «молчанием» мира, который не подтверждает и не гарантирует смысловых ожиданий человека. В программном эссе «Миф о Сизифе» А.Камю подчеркивает, что абсурд не является свойством мира самого по себе, а возникает как результат столкновения человеческой потребности в рациональности и целостности с непрозрачностью существования. Ответом на это становится не капитуляция, а осознанное пребывание в абсурде, выраженное через бунт, свободу и страсть.

Для анализа драматургического абсурда важен не прямой перенос философии А.Камю на конкретный сюжет, а сам принцип выявления абсурдной ситуации: абсурд обнаруживается там, где механизмы смыслопроизводства перестают работать, однако герои продолжают действовать так, будто смысл им заранее задан.

Историко-литературное понятие «театр абсурда» закрепилось благодаря работам Мартина Эсслина, прежде всего его статье 1960 года «The Theatre of the Absurd». М.Эсслин объединяет ряд послевоенных европейских драматургов по признаку радикального пересмотра драматической нормы, отказа от психологического реализма как единственной модели, разрушения причинно-следственной логики конфликта, демонстрации непостижимости мира и обесценивания привычных идеалов.

В этом контексте понятие абсурда нередко иллюстрируется через формулу, восходящую к высказываниям Эжена Ионеско об отсутствии цели и назначения. При этом исследователи обращают внимание на проблему переводческой и смысловой точности данной формулы, что имеет важное методологическое значение. Абсурд не тождественен бессмыслице, а выступает способом изображения кризиса смыслопроизводства.

В качестве типологических признаков «театра абсурда» обычно выделяются трагикомедийность, повторяемость действий, клишированная или обесцененная речь, разрушение модели «хорошо сделанной пьесы», а также эффект «смеха освобождения», возникающий не вопреки трагическому началу, а через него. Канонические тексты европейской традиции, например пьеса Сэмюэла Беккета, впервые поставленная в Париже в 1953 году, демонстрируют, что театральный абсурд часто строится на минимализме действия и цикличности ожидания.

Это различие принципиально для анализа пьесы Д.Исабекова. Его произведение сохраняет четкую социальную фактуру и событийность, однако абсурдизирует именно социальные и управленческие механизмы. Поскольку центральным образом пьесы является памятник, продуктивным представляется также обращение к теории культурной памяти. Ян Ассман подчеркивает, что сообщества конструируют память посредством внешних символов и институтов напоминания — памятников, музеев, архивов. Это особенно значимо в тех случаях, когда непосредственная «живая» память оказывается недостаточной.

В сходной логике Пьер Нора рассматривает «места памяти» как точки, в которых память закрепляется в условиях исчезновения естественной среды памяти. В пьесе Д.Исабекова памятник становится не просто объектом увековечивания, а сценой производства официальной памяти. Именно поэтому он выступает ключом к пониманию абсурдного механизма подмены живого опыта бюрократической процедурой.

Обсуждение и наблюдение. Термин «абсурд» в ранней греческой философии обозначал ситуацию, при которой логическое рассуждение приводит к очевидному противоречию или бессмысленности, что требует изменения самого способа размышления [1, 11]. Я. Котт рассматривал абсурд в контексте греческой трагедии [2, 163]. Позднее это понятие перешло в римскую культуру и распространилось в европейских языках через латинское absurdus — «нелепый». В XIX веке философскую категорию абсурда заново осмыслил С.Кьеркегор, связывая ее с понятием экзистенции — существования человека, не сводимого к рациональному объяснению. По мнению П.Пави, абсурд, заимствованный из экзистенциалистской философии, выражает то, что не поддается рациональному объяснению и лишает человека философского и политического обоснования его действий [3]. Это указывает на глубокое противоречие между стремлением человека к порядку и смыслу и окружающим его хаотичным миром. Таким образом, абсурд лишает человека уверенности в том, что его действия могут быть логически и этически оправданы.

Современные исследования драматургии Дулата Исабекова подчеркивают своеобразие его художественного стиля и особенности изображения персонажей. Использование юмора и сатиры в пьесе «Женитьба Бонапарта» позволяет автору раскрыть психологию и характер героев [4, 186]. Творчество Д.Исабекова, наряду с произведениями других казахских драматургов, внесло значительный вклад в развитие национальной драматургии с 1920-х годов [5, 79]. В пьесе «Жүз жылдық махаббат» автор обращается к образу Магжана, исторической личности, демонстрируя синтез художественной и исторической правды в казахской драме [6, 127].

Комедия Дулата Исабекова «Ескерткіш операциясы» до настоящего времени не получила достаточного внимания в академических исследованиях, несмотря на ее значимость для казахской литературы и своеобразное использование абсурда как художественного метода. Произведение остается малоизученным в контексте драматургии абсурда, особенно в сопоставлении с международными образцами этого направления, что подчеркивает необходимость его дальнейшего исследования.

В пьесе «Ескерткіш операциясы» абсурд используется для критики бюрократической системы и демонстрации ее внутренней бессмысленности. В данной статье рассматривается, в каких ситуациях пьесы проявляется абсурд и каким образом он функционирует в структуре художественного текста.

Драматическое действие запускается «инициативой сверху», возникающей в ритуально-публичном пространстве — доме культуры, митинге, официальном собрании. Районное руководство решает отметить юбилей комбината и «не забыть первых кожевников»: найти «первого» представителя этой профессии и установить ему памятник. В речи акима Жанайдарова важна логика псевдоисторического силлогизма: район является животноводческим, поэтому был построен мясокомбинат; затем возникла необходимость в кожевенном комбинате; следовательно, нужен памятник первому кожевнику. Абсурдность здесь заключается не в самой идее уважения к труду, а в том, что это уважение мыслится как бюрократическая операция, найти имя или заменить его, создать «правильный» объект и провести мероприятие. Память превращается в проект с дедлайном и отчетностью.

В первых сценах, когда Жанайдаров получает телефонный звонок, уже проявляется абсурдность ситуации: его высокая должность и вся официальная «серьезность» происходящего контрастируют с несущественным вопросом о памятнике. Герой неожиданно оказывается вынужден решать задачу, которая не влияет на реальные жизненные проблемы, но приобретает огромную официальную значимость. Этот эпизод иллюстрирует бюрократический абсурд советской системы, где второстепенные и нелепые вопросы становятся приоритетными.

Конфликт пьесы имеет двойственную природу. На поверхностном уровне это конфликт между планом, сроками и престижем, с одной стороны, и реальностью, нехваткой ресурсов и человеческим фактором — с другой. Скульпторам нужны время и «натура»,

чиновникам — дата и внешний эффект. В глубинном слое проявляется конфликт смыслов: официальное почитание простого труженика вступает в противоречие с реальным отношением к человеку труда, который используется как инструмент репутации власти и как «материал» для символического производства. В терминах М.Эсслина это можно определить как обесценивание идеалов: высокие слова о духовности и уважении к труду перестают нести моральное содержание и превращаются в удобную риторику.

Сама идея установить памятник неизвестному рабочему является центральным элементом абсурдизма в пьесе. В процессе создания памятника никто до конца не знает, кому именно он должен быть посвящен. Это не только олицетворяет бессмысленность бюрократической системы, но и высмеивает общественную тенденцию создавать символы, лишенные реального содержания. Таким образом, памятник становится метафорой бюрократического абсурда, его создают ради самого процесса создания, а не ради увековечения памяти значимого события или конкретного человека.

Персонажи пьесы выстроены не только по социальным ролям, но и по функциям в механизме абсурдизации. Административная вертикаль — аким района, его заместитель, аким области — выступает как генератор официального дискурса и регулятор страха. Эти персонажи постоянно конструируют картину благополучия и одновременно панически реагируют на возможность разоблачения. Скульпторы Салахов и Машанов являются посредниками между «идеей» и «материалом», однако их профессия в пьесе лишается романтического ореола: искусство включено в рыночный и бюрократический обмен, где обсуждаются расценки «в долларах», а человек приобретает цену только после превращения в статую.

Одним из наиболее ярких примеров абсурда является решение поставить на постамент живого человека, Аштена, вместо готового памятника [7, 43]. Этот эпизод демонстрирует крайнее проявление абсурда: персонажи и руководство настолько поглощены формальностями, что готовы на любую подмену ради демонстрации «успеха» перед вышестоящими инстанциями. Замена реального памятника живым человеком подчеркивает комизм и нелепость системы, в которой важно не содержание, а соблюдение внешней формы.

А.Камю был одним из первых мыслителей, чьи взгляды на природу абсурда оказали значительное влияние на литературу и философию XX века. В произведениях, в частности в романе «Чума» и эссе «Миф о Сизифе», он рассматривает абсурд как важный элемент человеческого существования. А.Камю утверждал, что абсурд не исчезает ни при каких обстоятельствах, однако может стать объектом понимания; он становится менее опасным, когда человек перестает ожидать иного порядка вещей и принимает его как часть своего существования [8, 119]. Иными словами, А.Камю видит абсурд как следствие конфликта между стремлением человека к порядку и смыслу и отсутствием объективного смысла в мире. Он подчеркивает, что, хотя мир не предлагает человеку готового смысла, человек неизбежно пытается его найти, что и порождает чувство абсурда, сопровождаемое страхом, отчаянием и беспомощностью.

Переводчик Курмаш является ключевым персонажем для демонстрации коммуникативного абсурда. Он нужен как медиатор между властью и иностранной делегацией, однако фактически участвует в инсценировке: переводит не реальное положение дел, а официально одобренную версию ситуации. Аштен, в свою очередь, становится «тупиком системы»: его невозможно полностью рационализировать, но система пытается сделать это, превращая его в «оригинал» будущего памятника. Выбор «натуры» здесь принципиален: абсурд рождается из несоответствия между сакрализуемой фигурой «основателя отрасли» и эмпирическим человеком, которого система одновременно возвышает и унижает.

На протяжении всей пьесы возникают ситуации, в которых бюрократическая машина сталкивается с техническими и организационными трудностями, обнажающими абсурдность всей структуры. Подготовка к установке памятника затягивается, проблемы

решаются неэффективно, а результат остается далеким от запланированного. Эти сцены отражают абсурд повседневной административной практики, где непродуктивность и некомпетентность прикрываются формальными отчетами и демонстрацией видимости работы.

Пьеса последовательно разворачивает цепь ситуаций, в которых цель — создание памятника — постоянно смещается в сторону средства, то есть инсценировки, а само средство начинает существовать по собственной логике.

Первая ситуация связана с «нормативным решением» о памятнике и обсуждением того, допустимо ли ставить труженику бюст «по пояс». Чиновники приходят к выводу, что «резать» рабочего ниже пояса стыдно. Абсурдность здесь проявляется как формальная забота о достоинстве человека, сведенная к анатомическому вопросу композиции монумента.

Вторая ситуация — переговоры со скульпторами, где художественное оценивается в долларах, а разговор о «духовном» используется как обоснование высокой цены: «это — духовное богатство, его нельзя мерить деньгами». Затем возникает еще более жесткий парадокс: человек бесплатен, но в форме статуи становится дорогим. При этом «цена человека» не установлена «госкомцен», то есть ценность человека институционально не оформлена, тогда как ценность его образа легко коммерциализируется. На уровне художественного метода это является ключевым приемом: абсурд вскрывает логическую нестыковку ценностей, скрытую за привычной риторикой.

Третья ситуация — превращение Аштена в «историческое лицо». Скульпторы называют его никому не известным пьющим человеком из подвала, который теперь «останется в истории», и одновременно снабжают его алкоголем, обучая, как стоять и как смотреть. Комизм усиливается через гиперболу, например мечту о президентстве США, а также через резкую смену статусов: от социального «нуля» до «главного человека района». Однако абсурд здесь не только смешон: он демонстрирует механизм символического насилия, при котором личность редуцируется до функции модели.

Четвертая ситуация — конфликт с милицией, в котором художественно-бюрократический проект сталкивается с прямым вмешательством власти. Аштен пытается звонить акиму, милиционер иронизирует по поводу Организации Объединенных Наций, после чего прибывает дежурный из администрации и забирает задержанного в «особом порядке». На этом этапе абсурд разрушает границу между правопорядком и административным произволом, художественная операция становится основанием для отмены обычных правил.

Пятая ситуация связана с незавершенным памятником и дедлайнами, что сближает пьесу с сизифовым сценарием повторяющегося провала. Чиновники переносят сроки, обсуждают недоделанные части памятника — «два глаза и одно ухо» — и оправдывают задержку творческим процессом, который «не терпит спешки». Здесь возникает структурный смысловой повтор — один из типичных механизмов абсурдистской драматургии, где повтор не только комичен, но и демонстрирует бессилие рационального планирования.

Существенная часть абсурдного эффекта создается речевой организацией пьесы. В тексте сталкиваются несколько языковых регистров: митингово-официальный, бюрократический, рыночный, бытовой, просторечный, а также фрагменты русской речи в репликах Аштена и представителей силовых структур. Такая речь не ведет к взаимопониманию. Напротив, оно выявляет, что речь служит не коммуникации, а управлению впечатлением: важнее не то, что происходит в действительности, а то, как это звучит. Эта логика соответствует описанию абсурдистской сцены как пространства, где язык перестает быть надежным носителем смысла и превращается в форму социального ритуала.

Особенно показателен диалог с британской делегацией. На вопрос о доходах чиновник отвечает не конкретными цифрами, а идеологемой: труд у нас не измеряется деньгами,

поскольку является духовной потребностью. Затем отсутствие регулярной зарплаты объясняется тем, что люди якобы не умеют распоряжаться деньгами, поэтому получают их раз в год. Абсурд здесь строится на несоответствии между коммуникативной ситуацией, предполагающей рациональный ответ, и риторическим шаблоном, призванным одновременно скрыть проблему и произвести благоприятное впечатление.

Пьеса сохраняет рамку комедии, однако ее смех не является развлекательным. Он имеет разоблачительный характер и направлен на институты, механизмы показной «культурности», бюрократическую логику отчетности перед начальством и иностранцами. В этом отношении произведение вписывается в линию казахской комедии, где смех часто связан с критикой социальных ролей и публичного поведения, а не только с высмеиванием частных человеческих недостатков.

Гротеск проявляется в радикальной подмене, вместо памятника — живой человек на постаменте, вместо истории — протокол, вместо уважения к труду — организация видимости. Показательно, что памятник предлагается демонстрировать ночью, чтобы днем не было заметно, что он живой. Этот прием можно определить как театрализацию власти: власть производит спектакль для внешнего взгляда, и этот спектакль оказывается важнее реальности.

Трагикомический поворот фиксируется в финале. Аштена просят слезть с постамента, однако он обнаруживает неожиданную привязанность к новой роли, ему нравится торжественная музыка, внимание окружающих и символическое возвышение. Затем, уже как сломленный человек, он пьет на постаменте, поет, зовет «девушку в белом платье», тогда как жена сообщает, что вынесла из дома вещи, а дети плачут. Комедия завершается плачем и распадом семьи; смех превращается в горькое осознание цены абсурдного спектакля.

С точки зрения теории культурной памяти памятник является одним из типичных внешних носителей памяти, с помощью которых сообщество закрепляет символы прошлого и передает их последующим поколениям. В пьесе эта культурная функция демонстративно нарушается: памятник не закрепляет память, а производит ее задним числом. Иными словами, сначала возникает политико-административная потребность — юбилей, приезд иностранцев, ожидание инвесторов, — а затем под нее конструируется прошлое: имя «первого кожевника», его образ и его историческое значение.

Важно, что памятник здесь выступает не только объектом, но и сценой. Постамент становится площадкой, на которой перед иностранным взглядом разыгрывается спектакль идентичности. При этом власть демонстрирует типичную логику «мест памяти» в ситуации дефицита живой памяти: не опыт порождает символ, а символ должен заменить опыт. Абсурдный эффект возникает тогда, когда эта замена становится буквальной: живой человек оказывается на месте статуи, то есть символ опережает и подавляет реальность.

Сопоставление с художественным методом Даниила Хармса позволяет выявить существенные различия. Д.Хармс использует абсурд прежде всего для разрушения логики повествования и создания нелинейных, фрагментарных текстов, в которых события и персонажи лишены устойчивой связности. Как отмечает Елена Бункер, у Д. Хармса абсурд выражает философскую позицию: хаос и бессмысленность являются основными составляющими реальности, а действия не поддаются логическому обоснованию [9, 12].

Таким образом, в пьесе Д.Исабекова абсурд выполняет функцию социальной сатиры, выявляя проблемы бюрократии, формализма и символического насилия. У Д.Хармса же данный метод имеет более выраженный философский подтекст, отражая хаос и бессмысленность существования. Оба подхода используют абсурд как средство критики, однако их цели и художественные механизмы существенно различаются, что свидетельствует о разнообразии форм абсурда в драматургии и литературе.

Б.С.Байжигит отмечает, что монография М.Эсслина «Театр абсурда» представляет собой значимый вклад в изучение феномена абсурда в театральном искусстве [10, 14].

М. Эсслин акцентирует внимание на специфических чертах театральных постановок, отражающих эстетику абсурда, и подчеркивает, что театр абсурда стал символом для многих людей, прежде всего для молодежи, которая искала новые смыслы, новые формы самовыражения и новую правду о своих возможностях [11, 9]. Театр абсурда действительно представляет собой уникальный культурный феномен, существенно изменивший подход к театральному искусству и литературе в целом. Его сила заключается в способности не только отражать реальность, но и показывать ее с иной стороны — через призму нелогичности, парадокса и смыслового кризиса. Это дает зрителю возможность осознать хаотичность человеческого существования и конфликт между стремлением к порядку и неизбежной абсурдностью жизни.

Результаты. Сопоставление пьесы Д.Исабекова с европейским «театром абсурда» продуктивно при условии методологической осторожности. Д.Исабеков не воспроизводит в чистом виде драматургию «пустого ожидания» и минималистского действия, характерную для С. Беккета. Его пьеса насыщена социальными деталями, конкретными институциями и узнаваемыми практиками. Вместе с тем типологические сходства очевидны.

Во-первых, это трагикомедийность и смех через «неустройство» мира. Европейская традиция, от Э.Ионеско и С.Беккета до теоретиков абсурда, подчеркивает, что абсурдистская сцена часто соединяет комическое и травматическое, разрушая привычное жанровое разграничение. Д. Исабеков реализует аналогичное соединение: фарс бюрократического проектирования памяти приводит к разрушению конкретной человеческой жизни — судьбы Аштена и его семьи. Именно это превращает комедию положения в социальную трагикомедию.

Д.Исабеков реализует то же соединение: фарс бюрократического проектирования памяти приводит к разрушению конкретной человеческой жизни (Аштен и его семья) — и именно это превращает «комедию положения» в социальную трагикомедию.

Во-вторых, это обесценивание языка. Европейский абсурд часто демонстрирует разрыв между словом и смыслом, превращение речи в автоматизм, клише и обмен шумом вместо подлинного сообщения. В «Ескерткіш операциясы» аналогичный разрыв структурирует административную риторику: «духовность труда», «уважение к простому человеку», «мы не меряем труд деньгами» служат прикрытием для практик манипуляции.

В-третьих, это логика повтора и бессилия рационального контроля. Переносы сроков, повторяющиеся обещания «закончить за неделю», постоянные варианты «спасения лица» — объявить, что памятник упал ночью, показать его с одним ухом, заменить скульптуру живым человеком — создают циклический эффект, сближающий пьесу с абсурдистским ощущением сизифова труда. В данном случае продуктивной является философская аналогия с А.Камю: абсурд проявляется не как хаос, а как сознательное существование в ситуации, где привычные оправдания и «высшие смыслы» перестают работать, но социальная практика продолжается.

Национальная специфика казахского социального абсурда в пьесе проявляется в системе культурных маркеров и направленности сатиры. Во-первых, Д. Исабеков связывает абсурд не с метафизической бездомностью человека, а с институциональным устройством позднесоветского и постсоветского администрирования. Вертикаль власти, показуха, страх перед начальством, зависимость от внешней оценки со стороны иностранцев и инвесторов производят ситуацию, в которой реальность подменяется отчетным спектаклем.

Во-вторых, языковая реальность Казахстана — сосуществование различных регистров и языков, а также переключение на русский язык в ситуациях давления или конфликта — становится художественным ресурсом. Абсурд «говорит» разными голосами и тем самым подчеркивает множественность и разорванность социальной коммуникации.

В-третьих, памятник в пьесе приобретает особую значимость в горизонте культурной памяти. Он показывает, как символы и «места памяти» могут конструироваться административно — не как итог общественного консенсуса, а как инструмент мгновенной легитимации.

Заключение. Проведенный анализ позволяет утверждать, что абсурд в пьесе Дулата Исабекова «Ескерткіш операциясы» функционирует как художественный метод, охватывающий все уровни драматического текста: сюжет, связанный с производством памятника как «операции»; композицию, основанную на нарастании и повторении кризисов; систему персонажей, выполняющих функциональные роли в механизме симулякра; речь, представленную клишированной административной риторикой и полифонией регистров; жанровую модальность, выраженную в форме социальной трагикомедии.

Абсурдные приемы у Д.Исабекова выполняют несколько функций. Во-первых, критико-диагностическую: они выявляют разрыв между публично декларируемыми ценностями и фактическими практиками управления и культуры. Во-вторых, демистифицирующую: памятник как внешний носитель памяти показан не как нейтральная форма увековечивания, а как поле борьбы за символический капитал и инструмент внешней демонстрации. В-третьих, антропологическую: судьба Аштена демонстрирует, что социальный абсурд всегда имеет конкретную человеческую цену, а трагикомический финал разрушает возможность безответственного смеха и переводит комедию в плоскость нравственного вопроса.

В сопоставлении с европейским «театром абсурда» пьеса обнаруживает типологические совпадения: обесценивание речи, повтор, трагикомедийность. Однако она сохраняет национально и исторически конкретную основу. Источником абсурда становится не «молчание вселенной», а бюрократическое производство смысла и памяти под давлением репутации и внешнего взгляда.

Перспективным направлением дальнейших исследований представляется изучение памятника как метафоры институционализированной памяти в современной казахской драматургии, а также анализ сценической истории постановок пьесы как продолжения ее метатеатрального потенциала.

Литература

1. Рожанский И.Д. Фрагменты греческих философов. – М.: Наука, 1987. – С. 11-12.

2. Котт Я. Греческая трагедия и абсурд // Современная драматургия. – 1990. – №6. – 167 с.

3. Пави П. Словарь театра. – М.: Прогресс, 1991. – 480 с.

4. Керимбекова Б.Д. Дулат Исабеков прозасындағы юмор мен сатира («Бонапарттың үйленуі» әңгімесі негізінде) // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – 2023. – №3. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.13

5. Әнес Ғ., Сөйлемез О., Қабылов Ә. Ә. Кекілбаевтың «Абылай хан» драмасының идеялық-көркемдік ерекшеліктері // «Керуен» ғылыми журналы. – 2023. – №4 (81 т.). DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.4-05

6. Әбдіқалық К. С., Абилдаева К. Н., Шамшадинқызы А. Ұлт зиялылары тұлғасын сахналаудағы көркемдік-тарихи шындық // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филологиялық серия. – 2024. – № 1. DOI: https://doi.org/10.48081/FLSF7955

7. Исабеков Д. Жеті томдық шығармалар жинағы. 6-том. – Алматы: Атамұра, 2012. – 320 б.

8. Камю А. Посторонний. Миф о Сизифе. Калигула. – М.: Neoclassic, 2014. – 384 с.

9. Bunker E. The Overuse of Proper Nouns and the Creation of the Absurd in the Works of Daniil Kharms. Elsevier // Russian Literature. – 2020. – Vol. 116. – с. 1–16. DOI: https://doi.org/10.1016/j.ruslit.2020.09.001

10. Байжігіт Б.С. Функции абсурда в речевой сфере персонажей (Л. Петрушевская «Пуськи бятые») // Наука и жизнь Казахстана. – 2020. – № 6/3. – С. 267–270.

11. Cornwell N. The Absurd in Literature. – Manchester: Manchester University Press, 2016. – 368 б.

12. Эсслин М. Театр абсурда. / Пер. и ред. Г.В. Коваленко, Е.С. Алексеева. – СПб.: Балтийские сезоны, 2010. – 527 с.

К.А. МУСАБЕКОВ, Г.Д. КӨШІКБАЕВА, Ш.Е. АЛТЫНБЕКОВ
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

АБСУРД – ДУЛАТ ИСАБЕКОВТЫҢ «ЕСКЕРТКІШ ОПЕРАЦИЯСЫ» ПЬЕСАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ӘДІС

Аңдатпа. Бұл мақала Дулат Исабековтың «Ескерткіш операциясы» пьесасын талдауға арналған, мұнда абсурд пен сатира негізгі көркемдік әдістер ретінде қарастырылады. Пьеса абсурдтық жағдайлар мен гротеск бейнелер арқылы автордың кеңестік бюрократиялық жүйенің кемшіліктерін қалай әшкерелейтінін көрсетеді. Зерттеуде басты назар формализм мен көзбояушылықты сынға алуға аударылған, олар сол кездегі партиялық және әкімшілік органдардың қызметіне тән болды. Басты кейіпкерлерді талдау арқылы бюрократиялық машинаның механизмі ашылады. Ол адамның даралығын тұншықтырып, тиімсіз, кейде тіпті абсурдты шешімдерге алып келеді. Пьесадағы ескерткіштің символдық мәніне ерекше назар аударылған, ол тек көзбояушылық әрекеттердің көрінісі ғана емес, сондай-ақ абсурдтық табынудың нысаны болып табылады. Ескерткіш тек физикалық объект емес, сонымен қатар мазмұннан жұрдай кеңестік идеологияны сынайтын метафора ретінде қарастырылады. Мақалада сондай-ақ, шынайы ескерткішті тірі адаммен алмастыру көріністері арқылы кейіпкерлердің арасындағы қарым-қатынастардың сатиралық бейнеленуі талданады, бұл пьесадағы абсурд пен комизмді күшейте түседі. Осылайша, «Ескерткіш операциясы» пьесасы сатира мен абсурд призмасы арқылы кеңестік шындыққа терең әлеуметтік сын мен рефлексия ұсынатын маңызды әдеби шығарма ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: абсурд, сатира, бюрократия, драматургия, Дулат Исабеков

K.A.MUSSABEKOV, G. KOSHIKBAYEVA, SH.E.ALTYNBEKOV
M.Auezov South-Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

ABSURDITY – AS AN ARTISTIC METHOD IN DULAT ISABEKOV'S PLAY «ESKERTKISH OPERATION»

Annotation. This article is dedicated to the analysis of Dulat Isabekov's play «Eskertkish Operation», focusing on the use of absurdity and satire as key artistic methods. The play is a vivid example of how absurd situations and grotesque images help the author reveal the flaws of the Soviet bureaucratic system. Central to the research is the critique of formalism and pretentiousness that permeate the activities of party and administrative bodies of that time. Through the analysis of key characters, the mechanism of the bureaucratic system is revealed. It suppresses individual identity and leads to inefficient, and at times absurd, decisions. Special attention is paid to the symbolism of the monument, which in the play becomes not only a symbol of superficial activity but also an object of absurd veneration. The monument in the play is not only a physical object but also a metaphor for the critique of Soviet ideology, which focuses on external achievements without real substance. The article also analyzes the satirical depiction of interactions between characters, including scenes where the real monument is replaced by a living person, intensifying the sense of absurdity and comedy. Thus, «Eskertkish Operation» is considered an important literary work that, through the lens of satire and absurdity, offers a deep social critique and reflection on Soviet reality.

Keywords: absurdity, satire, bureaucracy, drama, Dulat Isabekov.

References

1. Rojanski İ.D. Fragmenty grecheskih filosofov. – M.: Nauka, 1987. – C. 11-12.
2. Kott İa. Grecheskaia tragedia i absurd // Sovremennaia dramaturgia. – 1990. – №6. – 167 s.
3. Pavi P. Slovär teatra. – M.: Progres, 1991. – 480 c.

4. Kerimbekova B.D. Dulat İsabekov prozasyndağy iumor men satira («Bonaparttyñ üilenuı» äñgımesı negızında) // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. – 2023. – №3. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.13

5. Änes Č., Söilemez O., Qabylov Ä. Ä. Kekılbaevtyñ «Abylai han» dramasynyñ ideialyq-körkemdık erekşelıkterı // «Keruen» ğylymi jurnaly. – 2023. – №4 (81 t.). DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.4-05

6. Äbdıqalyq K. S., Abildaeva K. N., Şamşadinqyzy A. Ūlt zialylary tūlğasyn sahnalaudağy körkemdık-tarihi şyndyq // Toraiğyrov universitetınıñ Habarşysy. Filologialyq seria. – 2024. – № 1. DOI: https://doi.org/10.48081/FLSF7955

7. İsabekov D. Jetı tomdyq şyğarmalar jinağy. 6-tom. – Almaty: Atamūra, 2012. – 320 b.

8. Kamü A. Postoroni. Mif o Sizife. Kaligula. – M.: Neoclassic, 2014. – 384 s.

9. Bunker E. The Overuse of Proper Nouns and the Creation of the Absurd in the Works of Daniil Kharms. Elsevier // Russian Literature. – 2020. – Vol. 116. – s. 1–16. DOI: https://doi.org/10.1016/j.ruslit.2020.09.001

10. Baijıgıt B.S. Funksii absurda v rechevoi sfere personajei (L. Petruşevskaia «Püski bätye») // Nauka i jizn Kazahstana. – 2020. – № 6/3. – S. 267–270.

11. Cornwell N. The Absurd in Literature. – Manchester: Manchester University Press, 2016. – 368 b.

12. Esslin M. Teatr absurda. / Per. i red. G.V. Kovalenko, E.S. Alekseeva. – SPb.: Baltiskie sezony, 2010. – 527 s.

Авторлар туралы мәлімет:

Мусабеков Куаныш Абаевич – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің докторанты, Шымкент, Қазақстан.

Мусабеков Куаныш Абаевич – докторант Южно-Казахстанского университета имени М.Ауезова, Шымкент, Казахстан.

Musabekov Kuanysh Abaevich – doctoral student at M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Кошикбаева Гульжахан Дастановна – гуманитарлық ғылымдар магистрі, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан.

Кошикбаева Гульжахан Дастановна – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель Южно-Казахстанского университета имени М.Ауезова, Шымкент, Казахстан.

Koshikbayeva Gulzhakhan Dastanovna – Master of Humanities, senior lecturer of the M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Алтынбеков Шадияр Еркинович – философия докторы (PhD), М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан.

Алтынбеков Шадияр Еркинович – доктор философии (PhD), старший преподаватель Южно-Казахстанского университета имени М.Ауезова, Шымкент, Казахстан.

Altynbekov Shadiar Erkinovich – Doctor of Philosophy (PhD), Senior Lecturer of M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

ҒТАМР 17.01.11
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.22

Ұ. СӘМЕНҚЫЗЫ[1]
***С. ҚҰЛБАРАҚ**[2]
Г. САМБЕТОВА[3]
Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан[1]
М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан[2,3]
(e-mail: ulpan.samenkyzy@mail.ru[1], samen-56@mail.ru[2],
qauharsambetova24@qmail.com[3])

М.Х. ДУЛАТИ МҰРАЛАРЫ АКАДЕМИК Ә.ДЕРБІСӘЛІ ЗЕРТТЕУІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада ортағасырлық көрнекті мемлекет қайраткері, атақты тарихшы, ақын-жазушы Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің өмірі (1499-1551) мен шығармашылығын зерттеудегі академик Әбсаттар Дербісәлі еңбектерінің ғылыми маңызы мен танымдық-зерттеушілік сипаты қарастырылды. Ол Тәуелсіз Қазақстан ғылымының тарихында алғашқылардың бірі болып, XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап Дулати мұрасын зерттеуде белсенді жұмыс атқарды. Ғалымның ұзақ жылғы ғылыми ізденістерінен кейін Үндістан Республикасы Кашмир штаты Сринагар қаласындағы «Мазар-и салатин» көне қорымынан ұлы баба зираты табылды. Үндістанда, Қазақстан мен Өзбекстанда өткен халықаралық ғылыми-теориялық конференцияларда алғашқылардың бірі болып, «Тарих-и Рашиди» еңбегі мен «Жаһан наме» дастанының қазақ тарихы мен руханиятына қатыстылығы туралы құнды баяндамалар жасады. Дулати еңбектерінің әлемдік және отандық басылымдарда жариялануы мен зерттелуі жөнінде алғашқы библиографиялық-анықтамалық көрсеткішін (1999) құрастырды. Маңызды көрсеткіш дулатитанудағы соңғы зерттеулермен, конференция баяндамаларымен толықтырылып екінші рет басылып шықты (2018). М.Х.Дулатидің «Жаһан наме» дастанын Берлин және Үрімші нұсқаларын салыстыра отырып, қазақ тіліне аударып, транскрипциясын, факсимилиясын жасап, қазақ оқырмандарымен табыстыруы ұлт руханиятындағы үлкен жаңалық болды. Дастанының жазылу тарихы мен шығыс әдебиеті дәстүрімен жалғастығы, тілдік құрамы туралы жазылған «Жақсыдан қалған жәдігер», «Мұхаммед Хайдар – көрнекті руханият және ғылым қайраткері» атты монографиялық зерттеулері, оның авторлығымен құрастырылған «Мұхаммед Хайдар Дулати Қазақстан ғалымдарының зерттеуінде» атты ғылыми жинақ, үндістандық ғалым Мансура Хайдармен шығармашылық байланыс жасап, «М.Х.Дулати парсы тілді дереккөздерінде» зерттеуін аудартып, бастыртып шығаруы дулатитану ғылымының өрісін кеңейтті. Мақалада Ә.Дербісәлі ғылыми еңбектерінің маңызын анықтауда зерттеушілік-сипаттамалық, тарихи-биографиялық, социологиялық, салыстырмалы-тарихи, мәтінмен жұмыс, талдау және жинақтау, тағы басқа әдістер қолданылды.
Түйін сөздер: М.Х.Дулати, тарихи кезең және тұлғатану, биографиялық анықтамалық, «отбасылық зират».

Кіріспе. Академик Әбсаттар Дербісәлі – қазақ руханияты мен тұлғатану саласында елеулі еңбек сіңірген ғалым. Оның «Әбу Насыр әл-Фараби. Қазақстан және шетел ғалымдарының зерттеулерінде» (2023) [1], «Забытые мыслители степи (IX-XX вв.)» (2021) [2], «Араб, парсы деректеріндегі Тараз және таразилер (X-XX ғ.)» (2022) [3] атты еңбектері қазіргі

уақытта тұлғатанудағы маңызды зерттеулер болып саналады. Тұлғатанудағы сондай құнды еңбектері орта ғасырлық тарихшы, ақын-жазушы, қолбасшы Мұхаммед Хайдар Дулати мұраларына арналған. Ұлы даланың арғы-бергі тарихындағы ғұламалар мен ағартушылар туралы шетелдік дереккөздерінен тың деректер жинақтап, ғылыми айналымға түсірген ол тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап-ақ, ғалымның «Тарих-и Рашиди» шығармасы, «Жаһан наме» дастаны туралы зерттеу еңбектерін жазып, халықаралық ғылыми-теориялық конференцияларда құнды баяндамалар жасады. Оның дулатитанудағы зерттеу-ғылыми еңбектері сан-салалы. Ғалымның айрықша еңбегі – М.Х.Дулатидің өмір кешкен жерлерін зерттеп, зиратын табуы. Алғаш рет ұлы тұлғаның өмірі және шығармашылығы жөнінде библиографиялық-анықтамалық көрсеткіш құрастырды [4]. Ақынның «Жаһан наме» дастанын көне түркі тілінен қазақ тіліне тәржімалап, ортағасырлық дастан туралы монографиялық зерттеу мақаласын жазды [5]. 2007 жылы «Қазақфильм» киностудиясы шығармашылық тобымен Үндістанда болып, оның ғылыми кеңесшілігімен деректі фильм түсірілді. Кейін тың зерттеулер және конференция материалдарымен толықтырып, библиографиялық-анықтамалық көрсеткіштің 2-басылымын шығарды [6]. Қазақстан ғалымдарының Дулати туралы зерттеулерін құрастырды [7]. Ғылыми гранттық жоба аясында «Мұхаммед Хайдар Дулати – көрнекті руханият және ғылым қайраткері» атты монографиясын жазды [8].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тарихи тұлғаны тану-зерттеу – күрделі жұмыс. Онда уақыт пен кеңістіктің мәні ерекше. Ә.Дербісәлінің М.Х.Дулатидің өмірбаяны мен өмір жолының маңызды кезеңдерін, шығармашылығын зерттеуде бірнеше зерттеу әдістерін қолданғаны анықталды.

1. Зерттеушілік-сараптамалық әдіс. Зерттеуші алдыңғы кезекте шетелдік зерттеу еңбектері мен дереккөздеріне мән беріледі. Шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде түрлі көзқарастар мен шындықтан ауытқушылық барын анықтап, сараптамалық-салыстырмалы әдіспен тарихи шындықты анықтауға көңіл бөлінеді.

2. Тарихи-биографиялық және социологиялық әдіс. Тұлғаның өмір жолы мен тарихи кезең шындығын анықтауда шетелдік (әсіресе, үнді, парсы) және отандық зертеулерге терең талдаулар жасалады. Тарихи кезең шындығы, билік үшін соғыстардың тарихи тұлғаның жеке өмірі мен азаматтық көзқарастарына жасаған ықпалы көрсетіледі.

3. Экспедиция әдісі. Тарихи тұлға өмірінің маңызды кезеңдерін анықтауда оның болған тарихи орындарымен танысу жұмыстары жүргізілді. Мұның басты ерекшелігі – ол болған орындарды көзбен көріп, ауасымен тыныстау тарихи-әлеуметтік жағдайды, орта шындығын тереңірек тануға мүмкіндік берді.

4. Мәтінмен жұмыс әдісі. «Тарих-и Рашиди» тарихи-мемуарлық шығармасы мен «Жаһан наме» дастаны автордың өз өмірі, қоғамдық-саяси, дүниетанымдық көзқарастары жөнінде көп мәлімет береді. Мәтінді феноменологиялық әдіспен зерттеу арқылы тұлғаның діни-философиялық, жазушылық-танымдық және гуманистік көзқарастары туралы терең талдаулар жүргізіліп, ғылыми тұжырымдар жасалады.

Сондай-ақ салыстырмалы-тарихи, жинақтау, архив материалдарын қолдану, тағы басқа әдістер кеңінен қолданылады.

Талқылау мен бақылау. Ұлы тұлға туралы зерттеу жұмыстарының кең қарқынмен жүргізілуі, алдымен, еліміздің тәуелсіздік алуымен байланысты. Ә.Кекілбаевтың «Өз қазынамыздан өзіміз қол үзіп қалыппыз. Өз жақсыларымызды ағалаудың орнына, кей ретте кісі ағасын көбірек жағалап келіппіз», - деп, М.Х.Дулатиге қатысты айтуы тарихи шындық болатын [4, 74]. Оның есімінің, мұрасының туған халқына қайтып оралуын Әбу Насыр әл-Фарабидің мың жылдық салтанатынан кейінгі екінші бір ерекше жағдай деп білді.

Қазақстанда ұлы ғалым мұрасын жан-жақты зерттеуге беталыс 1999 жылы басталды. Оның туғанына 500 жыл толуы және мүшелтойының ЮНЕСКО-ның айтулы мерзімдері күнпарағына енгізілуі болды. 1996 жылы Әмір Темірдің 660 жылдығына орай Өзбекстан Ғылым академиясының Шығыстану институты тарихи тұлғаның «Тарих-и Рашиди»

атты классикалық шығармасын орыс тіліне аударып [9], оның республикалық «Санат» баспасының 1999 жылы қайта басып шығаруы дулатитану ғылымының өрістеуіне ашты.

XVI ғасыр перзенті, күрделі өмірінің әр кезеңдері Қашқарияда, Пәкістанда, Үндістанда, тағы басқа жерлерде өткен М.Х.Дулати зиратын анықтау жеңіл болмады. Үнді, парсы деректерінде дара тұлғаға қатысты арнайы зерттеу-жазбалар болған жоқ. Үндістан тарихына арналған Фиришта (1552-1624) еңбегінің «Кашмир билеушілері» атты тарауында [10] (Әбу-л Фазл ибн Мүбарак Әлламидің (1551-1602) «Акбар наме» шығармасының «Мырза Хайдар жайлы қысқаша мағлұмат» деген тарауында [11] және тағы басқа еңбектерде өмірінің соңғы кезеңдері туралы қысқаша, әр түрлі мазмұнда айтылды. Бірі Кашмирде өлтіріліп, жерленді десе, бірі Әбдірашид ханның бұйрығымен Жаркентке жеткізіліп, сонда жерленді деген мәлімет келтірді. Ә. Дербісәлі дара тұлғаның өмірінің соңғы кезеңдері туралы көне деректерді салыстыра зерттеп, талдау жұмыстарын жүргізді. Ұлы тұлға зиратын іздеп, Қашғар, Пәкстан жерлеріне барды. Ақыры түрлі деректерді салыстыра зерттеу арқылы Үндістанның Кашмир өлкесінің Сринагар қаласындағы «Мазар-и салатин» көне қорымында жерленген деген қорытындыға келді.

Үндістан Республикасындағы Қазақстан елшісі, дипломат М.Тұяқбаев 1998 жылдың желтоқсан айында ғалымның ұлы тұлға зиратын іздеп Үндістанның Кашмир штатына келуін жас Қазақстан республикасының Тәуелсіздік алуымен байланыстыра сипаттап, «...мәдени мұраларын жинақтау тұрғысындағы қолға алған алғашқы ірі дипломатиялық акция болды» [12,38], - деп жазды.

Қазақстан елшісінің қатысуымен көптеген жұмыстар атқарылды. Біріншіден, Үндістанның Кашмир өлкесі әскери қақтығыстар жиі орын алып тұрған қауіпті аймақ болатын. Сондықтан мұнда келу көптеген қиындықтар туғызды. Екіншіден, М.Х.Дулати зиратын іздеп, мұнда бұрын-соңды ешкім келмеген. Үшіншіден, Үндістанда ислам дінінің таралуына ирандықтар мен арабтардан бұрын, Орталық Азияның сопылары басты рол атқарды. Сондай-ақ түркі мұсылмандары өлген атақты тұлғаларының басына кереметтей мазар орнатып, оның іші-сыртын әшекейлейтін ирандықтардай емес, неғұрлым тұлға ұлық болған сайын оның бейітін соғұрлым қарапайым етіп, көп жағдайда үлкен бір тас қоюмен шектеліп жататындықтан, кейбір зерттеушілер Мұхаммед Хайдар мырза бейітін табу қиын, тіпті мүмкін емес деп пікір айтып жатты. Дегенмен, Кашмир университетінің профессоры Абд әл-Қаййум Рафики, тағы басқа ғалымдар қазақстандық зерттеушіге ықылас-пейілдерін танытып, оның зиратының «Мазар-и салатин» көне қорымында екенін білдіреді.

Ә.Дербісәлі көп ізденістің нәтижесінде Сринагар қаласындағы «Мазар-и салатин» қорымынан ұлы баба зиратын тапты. Оның басына қойылған құлпытастан: «Һууа-л бақи Мирза Хайдар гурган ибн Мирза Мұхаммед Хұсейін гурган, навас Юнус хан, халезад Бабур падишах, вазир Абу Саид хан – падишах Яркенд ва Моғұлистан...» деген сөздерді оқыды [8 ,25].

Ғалым кейін жергілікті кашмирліктер «Отбасылық зират» атап кеткен жерде жазуы жоқ тағы төрт құлпытастың болғанын, оның бірі жасөспірімге қойылған секілді көлемінің шағындығын айтып, жеткілікті көңіл бөле алмағандығына өкініш білдіреді. Сонда Мырза Хайдар құлпытасынан өзгелері кімдікі болды? Неге ол «отбасылық» деп аталған? Бұл сұрақтар ғылымда жұмбақ күйінде қалды, кейін М.Х.Дулати бейітін қайта жөндеуден өткізгенде, олар алынып тасталды.

Ғалым салыстырулар жасай отырып, Мұхаммед Хайдардың туған жері туралы тың қорытынды жасайды. Құлпытаста оның туған жері бұрын жазылып жүргендей Ташкентте емес, Орта Азияның Ферғана мен Самарқан арасындағы ежелгі қалалардың бірі Ұратөбеде туғандығы туралы жазуға көңіл аударады. Оның дәлелді негізін автордың «Тарих-и Рашиди» еңбегімен сабақтастыра келтіріп, ежелгі Ұратөбе қаласында дүниеге келген деген тұжырымға келеді [8, 26].

Екінші, құлпытаста жазылған Мир Саиид Изатулланың ол «Кашмирді он жыл биледі» деген мәтініне назар аударып, асыл тұлға 1551 жылы емес, 1550 жылы қаза тапқан ба деп сұрақ қояды. Алыста жатқан қайраткер өмірінің деректерін нақтылауға атсалысты.

Ә.Дербісәлі алдыңғы кезекте М.Х.Дулатидің өмірбаяндық-библиографиялық көрсеткішін (1999) жасауды қолға алды. Оның басты себептерінің бірі Тәуелсіз Қазақстанда ұлы тұлға өмірін, шығармашылығын кең көлемде зерттеу енді қолға алынып жатқанда, әлемдік ғылымда XVII ғасырдан бастап оның есімі, өмірінің кейбір деректері тарихи жазбаларда (жоғарыда келтірілген Фириште, Әбу-л Фазл Әллами т.б. еңбектерінде) айтылған. Еуропа жұртшылығы ғалымның «Тарих-и Рашиди» еңбегімен XIX ғасырда танысып, ғылыми айналымға енгізген. Ғалымның көп жылдық ізденісінің нәтижесінде тірнектеп жинаған шетелдік ғалымдардың зерттеулері мен жазбаларының, өзге де құнды деректердің көрсеткішінің жеке кітап болып басылып шығуы дулатитану ғылымының дамуына жол ашты. Көрсеткіш кейін толықтырылып, екінші рет (2018) басылды. Бірінші басылымда 450-дей жарияланым қамтылса, екінші басылымда олардың саны мыңнан асты.

Анықтамалық құнды дерек-мәліметтерімен маңызды. Даңқты тұлғаның өмірі мен шығармашылығы, «Тарих-и Рашиди» кітабы, «Жаһан наме» дастаны, ататек шежіресі (Ш. Уәлиханов кестесі), өмірі жайлы қысқаша хронологиялық көрсеткіш берілген. Ғұлама ғалымның әлем кітапханалары мен қолжазба қорларындағы еңбектерінің тізбесі көрсетілген. Ресейде «Тарих-и Рашидидің» әр алуан нұсқадан көшірілген – 5, Өзбекстанда – 1, Тәжікстанда – 1, Үндістанда – 5, Пәкстанда – 1, Иранда – 2, Англияда – 11, Францияда – 2, Германияда – 1 қолжазба нұсқалары – тұтастай алғанда, 9 мемлекеттің қолжазба қорларында сақталған. «Тарих-и Рашиди» еңбегі жазылғаннан бері XVI ғасырда 3 рет, XVII ғасырда 5 рет, XVIII ғасырда 3 рет, XIX ғасырда 12 рет көшірілген [13]. М.Х.Дулати еңбектерінің әр елдегі басылымдары, аудармалары, оның еңбектерін пайдаланып, ол жайлы пікір білдіріп, зерттеген ғалымдардың аты-жөндері, еңбек атауларының тізбесі берілген.

М.Х.Дулати мұрасы – әлемдік деңгейдегі зерттелу нысаны. Орталық Азия тарихын зерттеушілер «Тарих-и Рашиди» еңбегіне тоқтамай өтпейді. Өйткені мұндағы тарихи оқиғалар мен тұлғалардың деректері нақты, шындық саналады. Библиографиялық еңбектің құндылығы – анықтамалық сипаты. Оның жас зерттеушілерге әдіснамалық негіз, бағыт-бағдар екені сөзсіз.

Ә.Дербісәлі М.Х.Дулати өмірі, шығармашылығы, оның ұлт руханияты мен тарихына қатыстылығы жөнінде тыңғылықты зерттеу жұмыстарын жүргізді. Оның «Тарих-и Рашиди» еңбегі көлемі шағын болғанмен, жинақталған, іздеп-тапқанын ғылыми қорытып, түйіп баяндаған мақаласы саналады. Мұнда шығарманың басты сипаттары жөнінде мол мағлұмат беріледі. Ғалымның жазбаларының ішіндегі ең мәндісі – халқымыздың тарихына қатысты нақты деректер. Дешті Қыпшақ әміршісі Әбілхайырдан көп қысым көрген Жәнібек хан мен Керей ханның одан бөлініп, Моғолстандағы Шу мен Қозыбасыға келуі, Есенбұға ханның оларды жылы қарсы алуы, кейін Әбілхайыр қайтыс болған соң, оның ұлысынан үдере көшкен елдің Жәнібек хан мен Керей ханға келіп қосылуы жайлы нақты баяндайды. Сөйтіп, қазақ сұлтандарының билік құра бастауы, Қазақ мемлекеттілігінің тарих сахнасы шығуы 870 (1465) жылдан басталды деп қорытады [6, 11].

Ғалым «Тарих-и Рашиди» еңбегінің тарихи құндылығымен қатар, әдеби-көркемдік ерекшеліктеріне айрықша мән берді. «Екінші дәптердің» тарихи-мемуарлық сипатта жазылып, онда сан қырлы суреттер мен эпитет, теңеулер, айшықты образдар мен сол заманда өмір сүрген ақындар мен ойшылдар, көрнекті сөз зергерлерінің шығармалары ғана емес, сондай-ақ автордың ойға толы өз жырлары ұшырасатынына көңіл аударды. Мұнда автор өзі көріп, куәсі болған, басынан өткен немесе естіген жайттар мен түрлі оқиғаларды қаз-қалпында баяндағанын, сол себепті оны әдеби-мемуарлық көркем прозаның туған әдебиет тарихындағы алғашқы үлгісіне жатқызуға болатынын білдірді [6, 13]. Ғалымның бұл ғылыми тұжырымы Үндістан ғалымы М.Хайдардың [9, 10], Иран ғалымы А.Мухаммадидің [14, 25], өзбек ғалымы А.У.Урунбаевтың [14, 31] ойларымен үндес болды. Бұл ғылыми-теориялық пайымдау кейін Ж.Дәдебаевтың [15, 342], М.Қазыбектің [16,9] ғылыми қорытындыларымен тереңдетілді.

«Тарих-и Рашиди» – XVI ғасырдағы Ислам руханиятына кең түсінік беретін күрделі шығарма. Осы ретте Ә.Дербісәлі М.Х.Дулатидің Әбу Ханифа мазһабын ұстанған, Йасауи тариқатына берік рухани ұстаздарына айрықша тоқталып, ғалымның мұсылмандық-гуманистік дүниетанымының негіздеріне жан-жақты талдау жасайды. Еңбекте Қасиетті Құран сүресі мен аяттарының молынан келтірілуі – автор дүниетанымының көрінісі деп қарастырады. Сондай-ақ діни дерек көздері мен Орталық Азиядан шыққан ойшылдар мен сопылар, қаламгерлер мен ақындар, көркемөнер өкілдері мен тағы басқа руханият тұлғаларына қатысты құнды мәліметтер келтіреді. Зерттеуші Маулана Мұхаммед қазының жас Мұхаммед Хайдардың бойына адалдық, әділдік, шыншылдық, туралық секілді адами қасиеттерді егіп, өзінің жүріс-тұрысымен, сөйлеген сөздері және іс-әрекетімен ислами, терең тәрбие бергенін атап өтеді.

М.Х.Дулати суфизмге үлкен құрметпен қараған. «Кашф әл-махжуб» кітабының авторы Әбу-л Хасан әл-Ғазнауи суфизмнің ірі теоретигі болды. Ә.Дербісәлі Абайдың ақыл, иман мәселелерін сөз ететін қарасөздерінің жазылуына ортағасырлық осындай діни еңбектердің әсері болғанын айтады [8, 43]. «Тарих-и Рашиди» туындысындағы өлең жолдарын талдап, оның сопылық, философиялық сарындағы еңбектер екенін анықтады.

Ә.Дербісәлі М.Х.Дулатидің «Жаһан наме» дастанының қазақ тіліне аударуға көп жылдық еңбегін арнады. Ол поэманы ежелгі түркі (шағатай) тілінен Берлин нұсқасы бойынша жолма-жол аудармасын және оны Қашғар нұсқасымен салыстыра ғылыми транскрипциясын жасады. Алғы сөзін жазып, сөздікті құрастырды. Түсінік, ескерту, аннотациясы мен көрсеткіштерін дайындады.

«Жаһан наме» дастанының қазақ тіліне аударылуы қазақ руханиятындағы зор жаңалық болды. Дастан туралы отандық ғалымдардың зерттеуіне жол ашты. Дастанның қазақ тіліне аударылуы сапалы, көркем шыққанын атап өткен жөн.

Ғалым дастан жөнінде «Жақсыдан қалған жәдігер» атты монографиялық зерттеу еңбегін жазды. Автор алдыңғы кезекте «Жаһан наме» дастанының табылуы тарихына тоқталып[17], ол жөнінде алғаш башқұрттың атақты түркітанушы ғалымы Ахмет Зәки Валиди Тоғанның шағын мақала жазғанын[18], оның пікірін кейін шығыстанушы ғалымдар қуаттағанын білдіреді [19].

«Жаһан наме» дастанының Қазақстанға жеткізілуінің өзі Ә.Дербісәлінің жанкешті еңбегінің арқасында жүзеге асты. Дастан Берлин кітапханасының қолжазба қорында сақталғандықтан, оның көп уақытқа дейін қолға тию мүмкіндігі болмады. Тек 1994 жылы Мюньхен университетінің оқытушысы Лидия Клетцель ханымның көмегі арқасында ғана көшірмесі Қазақстанға оралды. Дастанды аудару үстінде ғалым бірде Шыңжан өлкесіне іс-сапармен барып, «Жаһан наменің» Қашғар нұсқасының көшірмесін тауып, сәтімен елге әкелді. Қашғар нұсқасында шығарманың авторы «Айаз Шикаста» деп көрсетілген. Шыңжандық ғалымдар дастанның Берлиндік нұсқасымен және Ахмет Заки Валиди мақаласымен таныс болмаған.

Аудармашы-зерттеуші шығармаға жан-жақты талдау жасайды. Кіріспенің бірнеше тараушадан тұратынын, алғашқы 110 бәйітті құрайтынын білдіреді. Сонымен «хамд»-«мақтау» бөлімінде (1-14-бәйіттер) М.Х.Дулати Жаратушыны жырға қосып, 15-30 бәйіттерде хазреті Мұхаммед (с.а.ғ.с.) пайғамбар мен оның төрт серігіне (Әбу Бәкір, Омар, Осман, Әлі) сипаттама береді. Ал 35-бәйіттен бастап «Тарих-и Рашиди» кітабының «екінші дәптерінде» айтылған өмір деректерін қысқаша өлеңмен жырлайды. Мұнда автор кітаптың жеті-сегіз тарауына жүк болған оқиғаларды он шақты бәйітке сыйғызған. Шығарманың жазылуы тарихы мен кезеңінен хабар береді.

Дастанның негізгі сюжеттік желісі 115-бәйіттен басталатынын айтып, үнді ертегі-дастандарының бірі негіз болған деп ой қорытады. Кейін шығыстанушы ғалым С. Қосан дастан аңыздарының «орта ғасырлық роман» атанған Зияаддин Нахшабидің «Тотынама» хикаяларынан алынғанын нақты салыстырулар жасай отырып анықтады. [20, 268].

Ғалым дастанның бас кейіпкерлері Фируз шаһ пен Назбой сұлудың өзгеше кездесу сәтіне тоқталып, аңыздың көркемдік қызметі мен сюжеттік байланыс-тартыстардың

туындайтын авторлық идеяға талдау жасайды. Поэманың басты қаһармандары Шаһсауар патша, Фируз шаһ, Назбой сұлу образдарының идеялық-көркемдік мәнін ашады. «Шығарманың негізгі тақырыбы адал да таза махаббат. Онда сүйген жарға, махаббатқа деген адалдық ту болып желбірейді», - деп баға берді.. Дастанда көтерілген проблемаларға қарап, кейде «Тағдыр наме» деп те атауға болатынын анықтады [21, 39].

Автор шығармасына өз заманының және өзіне дейінгі классикалық парсы және Орта Азияның түркі тілді әдебиетінің әсері жоғары болды. Лүтфидің «Гүл мен Наурыз» шығармасымен үндестігі айтылды. Сондай-ақ дастандағы оқиғалардың кейбір даму желісін автордың өз өмірінен алған болуы керек деген қорытындыға келді (аңыздағы екі дос хикаясы).

Зерттеушінің «Жаһан наме» дастанын зерттеудегі маңызды ізденісі – шығарманың тілдік сипатын талдауы. Бұл әлі күнге дейін ешкім бармаған тың тақырып. Сөздердің жиынтығын алып, бірсыпыра сөздердің ежелгі түркі сөздеріне, бірсыпырасының парсы, түркі-араб, парсы тілдерінде келетінін анықтайды. Дастан ұйқастарына көңіл аударып, қорытынды жасайды. «...Ұйқастардың шамамен 500-ден астамы (37,6%) парсы, 460-қа жуығы (34,6%) түркі, 370-ке тақауы (27,8%) аралас тілді болып келеді... Талдау «Жаһан наме» ұйқасында сөйтіп араб, парсы тілінің үстемірек екенін көрсетеді», - деген тұжырымға келеді [21, 46]. Ортағасырлық шығармаға тілдік-құрылымдық талдау жасау – күрделі ізденіс. Ғалым осы қиын жұмысқа батыл барды.

Ә.Дербісәлі М.Х.Дулати мұрасын насихаттауда ғылыми-эсселік жанрды таңдады. Ғылыми-эсселік жанрдың ерекшелігі ғылыми негізділігімен қатар, көпшілікке арналып көркем-әдеби тілмен жазылуы дер едік. «Мұхаммед Хайдар – көрнекті руханият және ғылым қайраткері» атты зерттеу еңбегінде «Кемеңгердің өмір жолы», «Ұлы ғалым ізімен», «Қайран, Кашмир!», «Бір үміт, бір күдік», «Жеңісті жылдар», «Бүлік. Сатқындық. Қаза», «Қайсы Ханпура?», «Мазар-и салатиндегі» бәйтерек» деп аталатын тараулардың кездесуі – осының көрінісі.

М.Х.Дулати – күрделі тағдыр иесі. Оның өмірінің соңғы жылдарын зерттеу, шындықты анықтау – қиын мәселе. Үнді, парсы зерттеушілерінің деректері әр қилы және кейде қарама-қарсы келіп жатады. Қайбір зерттеушілер оны басқыншы ретінде қарастырады. Әлі ашылмай жатқан архив материалдары болуы мүмкін. Мәселен, М.Х.Дулатидің замандастарымен (Бабыр патша, Саид хан, ағасы Сейіт Мұхаммед, Әбдірашид хан, Һұмаюн патша, Камран сұлтан, т.б.) жазысқан көңіл-күй, қызметтік хаттары болуы мүмкін. Олардың барлығы дерлік шетелдік архивтерде, қол жету мүмкіндігі қиын және тіл, стиль мәселесі бар. Сондықтан М.Х.Дулати мұрасын зерттеу шетелдік ғалымдармен бірлесіп атқаратын кешенді жұмыс болып табылады.

Ә.Дербісәлі – шетелдік ғалымдармен ынтымақтастықта жұмыс істеуге ерекше көңіл бөлген ғалым. Соның бірі – Үндістандағы М.Х.Дулати зерттеушісі профессор Мансура Хайдар. Ғалым оның бірнеше мәрте Қазақстанға келіп, халықаралық ғылыми-теориялық конференцияларда баяндамалар жасауына ықпал жасады. Үнділік зерттеушінің «М.Х.Дулати парсы тілді дереккөздерінде» атты еңбегінің [22] аударылуына, кітап болып жарыққа шығуына атсалысты. Мансура Хайдардың: «Хайдар Дұғлат шексіз батырлық иесі, физикалық және ақыл-ой күшіне бай, рухани жағынан тәуекелшіл ержүрек, жомарт және кеңпейіл жан еді» деген және өзге де маңызды ойларымен таныстырды [23,60-61].

Ғалымның маңызды зерттеулерінің бірі – «Кашмирдегі рухани қазына» зерттеуі. Онда «Тарих-и Рашиди» еңбегінің Кашмир университеті кітапханасы қорында сақталған ең көне қолжазбасымене бірге, Низами Ганджауидың, Фарид ад-Дин Аттардың, Румидің, Муслих ад-Дин Сағдидің, (Әмір) Хұсрау Деһлауидың, Хафиз Ширазидың, Атаидың, Жамидің қолжазбалар тізбесі берілді.

Қорытынды. Академик Ә.Дербісәлінің М.Х.Дулатидің белгісіз қырлары мол өмір жолы мен құнды мұрасын зерттеудегі және насихаттаудағы еңбегінің ұлттық ғылым мен руханиятындағы орны ерекше. Тұлғатанудағы оның кең көлемді қажырлы ізденісі мен салмақты зерттеу жұмыстары, «Жаһан наме» дастанын аударуы қазақтың тұңғыш

ғалымы Ш. Уәлиханов пен академик Ә. Марғұлан зерттеулерінің маңызды жалғастығы болды.

Ғалым еңбегінің тағылымы неде? Ол, ең алдымен, ұлт мүддесіне жанкештілікпен еңбек жасау болып табылады. 1970-1975 жылдары СССР Ғылым академиясы Мәскеу Шығыстану институтында аспирант, 1985-1986 жылдары докторант, 1997-2000 жылдары Сауд Арабиясы Корольдігіндегі Қазақстан республикасы елшілігінің кеңесшісі бола жүріп, шетел кітапханалары мен қолжазбалар қорындағы елімізге қатысты архивтік материалдарға ерекше көңіл аударды. Нәтижесінде көптеген құнды, сирек кездесетін тарихи, архивтік деректер жинады. Соның қатарында қазақтың дулат тайпасынан шыққан, көрнекті ғалым, ақын-жазушы, мемлекет қайраткері, әскери қолбасшы М.Х.Дулати мұрасы болды. Сондықтан Қазақстан республикасының тәуелсіздігіне дейін-ақ ол XVI ғасырдың көрнекті тұлғасы туралы көптеген ізденіс жұмыстарын жүргізген. Сол себепті ғалымның зерттеулері көп жылдық, терең, салмақты еңбектер болып табылады. Кейінгі зерттеулерге ғылыми-теориялық және методологиялық негіз болып саналатыны сөзсіз.

М.Х.Дулати мұрасын зерттеуде ғалым шетелдік ғалымдармен тығыз ғылыми-шығармашылық байланыс орнатты. Мұның өзі ұлы тұлға еңбектерінің зерттелу аясын кеңейтті. Бұл алдағы уақытта да ескерерлік жағдай. Себебі ғалым мұрасының қолжазба көшірмелері әлемдік кітапханалардың қолжазба қорларында сақталған.

Ғалым еңбектерінің, өмір кезеңдерінің әлі зерттелуге қажетті мәселелері мол. Тұлғатану – ұлт тарихының, руханиятының көрінісі. Академик Ә.Дербісәлі еңбектерінің маңызы уақыт өткен сайын арта бермек.

Әдебиеттер

1. Әбу Насыр әл-Фараби қазақстан және шетел ғалымдарының зерттеулерінде / Жалпы ред. басқ. Ж.К. Түймебаев / Құраст. Ә. Дербісәлі. – Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 400 б.
2. Абсаттар Хаджи Дербисали. Забытые мыслители великой степи (IX-XX вв.) – Алматы: Аннұр Сапа, 2021. – 536 с.
3. Әбсаттар қажы Дербісәлі. Араб, парсы деректеріндегі Тараз және таразилер (X-XX ғ.) – Алматы: Қазақ кітабы, 2022. – 336 б.
4. Дербісәлиев Ә. Мұхаммед Хайдар Дулати: Өмірбаяндық-библиографиялық анықтамалық. – Алматы, М.Х. Дулати қоры, 1999. – 160 б.
5. Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати (Аяз). Жаһан наме: Дастан. – Алматы: Білім, 2006. – 432 б.
6. Дербісәлі Әбсаттар. Мұхаммед Хайдар Дулати: Өмірбаяндық- библиографиялық анықтамалық. 2-басылым, толықтырылып, өңделген. – Алматы: Өнер, 2018. – 320 б.
7. Әбсаттар қажы Дербісәлі (құрастырушы). Мұхаммед Хайдар Дулати Қазақстан ғалымдарының зерттеулерінде: Ғылыми жинақ. – Тараз: Сенім, 2020. – 372 б.
8. Дербісәлі Ә.Б. Мұхаммед Хайдар Дулати – көрнекті руханият және ғылым қайраткері: Монография. – Астана: Рухани құндылықтарды қолдау, 2018. – 260 б.
9. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. Ведение, перевод с персидского А.Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. – Ташкент: Фан, 1996. – 726 с.
10. J. Briggs and Mir Khairat Ali Khan Mushtaq. Tarikh-i Firishta. – Bombay (and Poonah), 1831–1832. – 2 vols. – 1522 p.
11. The Akbarnama of Abu-l Fazl / translated from the Persian by H. Beveridge. Vol. I. – Delhi: Low Price Publications, 1993. – 724 p.
12. Тұяқбаев М. Мұхаммед Хайдар Дулатиді зерттеудегі Тәуелсіз Қазақстанның алғашқы дипломатиялық қадамдары. Кіт.: Әбсаттар қажы Дербісәлі (құрастырушы). Мұхаммед Хайдар Дулати Қазақстан ғалымдарының зерттеулерінде: Ғылыми жинақ. – Тараз: Сенім, 2020. – 372 б.
13. Султанов Т.И. «Тарих-и Рашиди» Мирза Хайдара Дуглата (Литературная история памятника) // Писменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. – М.: Ежегодник, 1982. – С. 116-135.

14. Дулатитану белестері: Ғылыми жинақ / Құраст. С. Құлбарақ. – Тараз: Тараз университеті, 2018. – 320 б.

15. Дәдебаев Ж. Тараз өлкесі: монографиялық пайымдаулар, ойлар мен толғаныстар. – Алматы: Дәуір, 2013. – 404 б.

16. Қазыбек М. Ғалам таныған ғұлама. (М.Х. Дулати: қайраткер, ғұлама ғалым, жазушы) / Мұхтар Қазыбек. – Алматы: Дәуір, 2023. – 400 б.

17. Ahmet Zaki Walidi. Ein Turkisches Werk von Haidar Mirza Duglat // Bulletin of the School of Oriental Studies (University of London). – Vol. VIII, Pt. 4. – London, 1937. – P. 985–989.

18. Туманович Н.Н. Сочинение Мирзы Мухаммеда Хайдара «Тарих-и Рашиди» как источник по истории киргизов и Киргизии. // Арабо-персидские источники о тюркских народах. – Фрунзе, 1973. – С. 62-66.

19. Қосан С. «Жаһан наме» дастанының сюжеттік желілері. Кіт. Дулатитану белестері: Ғылыми жинақ / Құраст. С. Құлбарақ. – Тараз: Тараз университеті, 2018. – 320 б.

20. Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати (Аяз). Жаһан наме: Дастан. Құрастырған Әбсаттар қажы Дербісәлі. – Алматы: Білім, 2006. – 432 б.

21. Mansura Haidar (comp. and trans.). Mirza Haidar Dughlat as Depicted in Persian Sources. – New Delhi: Manohar, 2002. – 191 p.

22. Мирза Мухаммад Хайдар Дуглат в персидских источниках. Первоисточники переведены и представлены Мансурой Хайдар. Перевод с английского языка М.Мякишевой, А.Муртаза. – Алматы, 2010.

У. САМЕНКЫЗЫ,
Университет Мирас, Шымкент, Казахстан
С. КУЛЬБАРАК, Г. САМБЕТОВА
Таразский университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

НАСЛЕДИЕ М.Х.ДУЛАТИ В ИССЛЕДОВАНИИ АКАДЕМИКА А. ДЕРБИСАЛИ

Аннотация. В статье рассмотрены труды академика Абсаттара Дербисали по изучению жизни и творчества одного из видных представителей казахского народа XVI века, известного историка, поэта-писателя, талантливого ученого Мухаммеда Хайдара Дулати. С начала 90-х годов XX века, активно и непрерывно работая в дулатоведении, Абсаттар Дербисали вел свою работу по нескольким направлениям. Одними из первых были написаны познавательно-исследовательские статьи о труде «Тарих-и Рашиди», саге «Джахан-наме», сделаны доклады на международных научно-практических конференциях. В конце 90-х гг. А. Дербисали составил и издал библиографический справочник трудов Дулати. Он участвовал во множестве экспедиций по поиску могилы Мухаммеда Хайдара Дулати, нашел ее в древнем некрополе «Мазар-и салатин» в городе Сринагар (штат Кашмир, Индия). Сага «Джахан-наме» была переведена на казахский язык в сравнении с Берлинской и Урумчинской версиями. Написав обширную исследовательскую работу по саге, Абсаттар Дербисали составил и издал научный сборник «Мухаммед Хайдар Дулати в исследовании ученых Казахстана». Значение исследований Дербисали заключается в сравнении работ зарубежных ученых-исследователей наследия Дулати. Была проведена большая поисковая работа по обобщению материалов, касающихся последних лет жизни Мухаммеда Хайдара Дулати. В исследовательской работе описываются и анализируются труды академика А. Дербисали, касающиеся наследия М.Х. Дулати. В статье использованы биографические, сравнительно-исторические, феноменологические методы популяризации труда ученого.

Ключевые слова: М.Х. Дулати, исторический период и судьба, личностные исследования, биографический справочник, «семейное кладбище».

U.SAMENKYZY,
Miras University, Shymkent, Kazakhstan
S.KULBARAK, Q. SAMBETOVA
M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan

THE HERITAGE OF M.KH. DULATY IN THE STUDY OF ACADEMICIAN A.DERBISALI

Annotation. The article considered the works of Academician Absattar Derbisali in the study of the life and work of one of the glorious children of the Kazakh people of the XVI century, the famous historian, poet-writer, versatile talent Muhammad Khaidar Dulaty. Since the beginning of the 90s of the XX century, he has been actively and continuously working in the direction of Dulaty studies in several directions. He was one of the first to write educational and research articles about the work «Tarikh-i Rashidi», the saga «Zhahan name», and made reports at international scientific and practical conferences. In the late 90s, Dulaty compiled and published a bibliographic reference book of his works and studies. He did a lot of research to find the grave of the great ancestor and found it in the ancient burial ground «Mazar-i Salatin» in Srinagar, Kashmir, Republic of India. He compared the Berlin and Urumqi versions of the saga «Zhahan namé», translated it into Kazakh, transcribed it, facsimile it and made it successful with the Kazakh readers. He wrote an extensive research work on the saga. After that, he compiled a scientific collection» Muhammad Khaidar Dulaty in the research of scientists of Kazakhstan». B. The importance of Derbisali's research compares the heritage of Dulaty with the works of foreign researchers and draws new conclusions. In particular, the great man conducted a lot of research work on the collection and analysis of materials related to the last years of his life and his death. He worked closely with Mansura Khaidar, a modern scientist in India, and contributed to the translation of his rich scientific works into archival materials. The research work describes and analyzes the works of Academician A. Derbisali related to this and other Dulaty heritage. The article uses biographical, comparative-historical, and phenomenological methods to demonstrate the scientist's work.

Keywords: M.Kh. Dulaty, historical period and fate, personal studies, biographical reference book, «Family Cemetery».

References

1. Äbu Nasyr äl-Farabi qazaqstan jäne şetel ğalymdarynyñ zertteulerında / Jalpy red. basq. J.K. Tüimebaev / Qūrast. Ä. Derbısälı. – Almaty: Qazaq universitetı, 2022. – 400 b.
2. Absattar Haji Derbisali. Zabytye mysliteli velikoi stepi (IH-HH vv.) – Almaty: Annūr Sapa, 2021. – 536 s.
3. Äbsattar qajy Derbısälı. Arab, parsy derekterındegı Taraz jäne taraziler (H-HH ğ.) – Almaty: Qazaq kıtaby, 2022. – 336 b.
4. Derbısäliev Ä. Mūhammed Haidar Dulati: Ömırbaiandyq-bibliografialyq anyqtamalyq. – Almaty, M.H. Dulati qory, 1999. – 160 b.
5. Myrza Mūhammed Haidar Dulati (Aiaz). Jahan name: Dastan. – Almaty: Bılım, 2006. – 432 b.
6. Derbısälı Äbsattar. Mūhammed Haidar Dulati: Ömırbaiandyq- bibliografialyq anyqtamalyq. 2-basylym, tolyqtyrylyp, öñdelgen. – Almaty: Öner, 2018. – 320 b.
7. Äbsattar qajy Derbısälı (qūrastyruşy). Mūhammed Haidar Dulati Qazaqstan ğalymdarynyñ zertteulerında: Čylymi jinaq. – Taraz: Senım, 2020. – 372 b.
8. Derbısälı Ä.B. Mūhammed Haidar Dulati – körnektı ruhaniat jäne ğylym qairatkerı: Monografia. – Astana: Ruhani qūndylyqtardy qoldau, 2018. – 260 b.
9. Mirza Muhammad Haidar. Tarih-i Raşidi. Vedenie, perevod s persidskogo A.Urunbaeva, R.P. Jalilovoi, L.M. Epifanovoi. – Taşkent: Fan, 1996. – 726 c.
10. J. Briggs and Mir Khairat Ali Khan Mushtaq. Tarikh-i Firishta. – Bombay (and Poonah), 1831–1832. – 2 vols. – 1522 p.
11. The Akbarnama of Abu-l Fazl / translated from the Persian by H. Beveridge. Vol. I. – Delhi: Low Price Publications, 1993. – 724 p.

12. Tūiaqbaev M. Mūhammed Haidar Dulatidı zertteudegı Täuelsız Qazaqstannyñ alğaşqy diplomatialyq qadamdary. Kıt.: Äbsattar qajy Derbısälı (qūrastyruşy). Mūhammed Haidar Dulati Qazaqstan ğalymdarynyñ zertteulerında: Čylymi jinaq. – Taraz: Senım, 2020. – 372 b.

13. Sultanov T.İ. «Tarih-i Raşidi» Mirza Haidara Duglata (Literaturnaia istoria pamätnika) // Pismennye pamätniki Vostoka. İstoriko-filologicheskie issledovania. – M.: Ejegodnik, 1982. – S. 116-135.

14. Dulatitanu belesterı: Čylymi jinaq / Qūrast. S. Qūlbaraq. – Taraz: Taraz universitetı, 2018. – 320 b.

15. Dädebaev J. Taraz ölkesı: monografialyq paiymdaular, oilar men tolğanystar. – Almaty: Däuır, 2013. – 404 b.

16. Qazybek M. Čalam tanyğan ğūlama. (M.H. Dulati: qairatker, ğūlama ğalym, jazuşy) / Mūhtar Qazybek. – Almaty: Däuır, 2023. – 400 b.

17. Ahmet Zaki Walidi. Ein Turkisches Werk von Haidar Mirza Duglat // Bulletin of the School of Oriental Studies (University of London). – Vol. VIII, Pt. 4. – London, 1937. – P. 985–989.

18. Tumanovich N.N. Sochinenie Mirzy Muhammeda Haidara «Tarih-i Raşidi» kak istochnik po istorii kirgizov i Kirgizii. // Arabo-persidskie istochniki o türkskih narodah. – Frunze, 1973. – S. 62-66.

19. Qosan S. «Jahan name» dastanynyñ süjettık jelıleri. Kıt. Dulatitanu belesterı: Čylymi jinaq / Qūrast. S. Qūlbaraq. – Taraz: Taraz universitetı, 2018. – 320 b.

20. Myrza Mqhammed Haidar Dulati (Aiaz). Jahan name: Dastan. Qūrastyrğan Äbsattar qajy Derbısälı. – Almaty: Bılım, 2006. – 432 b.

21. Mansura Haidar (comp. and trans.). Mirza Haidar Dughlat as Depicted in Persian Sources. – New Delhi: Manohar, 2002. – 191 p.

22. Mirza Muhammad Haidar Duglat v persidskih istochnikah. Pervoistochniki perevedeny i predstavleny Mansuroi Haidar. Perevod s angliskogo iazyka M.Mäkişevoi, A.Murtaza. – Almaty, 2010.

Авторлар туралы мәлімет:

Сәменқызы Ұлпан - философия докторы (PhD), Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан.
Саменкызы Улпан – доктор философии (PhD), Университет Мирас, Шымкент, Казахстан.
Samenkyzy Ulpan – Doctor of Philosophy (PhD), Miras University, Shymkent, Kazakhstan.

Құлбарақ Сәмен Оразғалиұлы – филология ғылымдарының докторы, М.Х.Дулати атындағы Тараз университетінің профессоры, Тараз, Қазақстан.
Кулбарак Самен Оразгалиевич – доктор филологических наук, профессор Таразского университета им.М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан.
Kulbarak Samen Orazgalievich – Doctor of Philology, professor of Taraz University named after M.H.Dulati, Taraz, Kazakhstan.

Самбетова Гаухар – тарих магистрі, М.Х.Дулати атындағы Тараз университетінің «Дулатитану және өңір тарихы» ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері, Тараз, Қазақстан.
Самбетова Гаухар – магистр истории, старший научный сотрудник Научно-исследовательского центра «Дулатоведение и история региона» Таразского университета имени М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан.
Sambetova Qauhar – Master of History, senior researcher of the Research Center «Dulaty Studies and history of the region» of M.Kh.Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan.

ҒТАМР 82.09
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.23

***Е.М. СОЛТАНАЕВА**[1]
Ө. ӘБДИМАНҰЛЫ[2]
Ш. ШОРТАНБАЙ[3]
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан [1, 2, 3]
(e-mail: gulkataim@gmail.com[1], abdimanuly@rumbler.ru[2],
shokhan.shortanbaev@gmail.com[3])

М. ЖҰМАБАЙҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ДЕКОЛОНИЯЛЫҚ ДИСКУРСТА

Аңдатпа. Мақалада Алаш қозғалысының көрнекті өкілдерінің бірі, ақын, ұлттық рухтың жаршысы ретінде танылған М.Жұмабайұлының қаналған қазақ халқының халі бейнеленген көркем аудармалары мен баспасөз беттеріндегі жарияланған мақалаларына, әдебиеттанушылық еңбегіне отарсыздандыру теориясы тұрғысынан талдаулар жасалып, шығарма мазмұнындағы отарлық үстемдік, отарланған субъектінің ішкі қарсылығы, дүниетанымдардың айырмасы, өзінікі мен бөгденің қатынасы тұрғысынан қарап мәтіндегі жаңа қабаттар ашылып көрсетіледі. Зерттеушілер М.Жұмабаевтың Вс.Ивановтан аударған «Жолығу» әңгімесін философия, мәдениеттану мен әдебиеттанудағы постколониалдық ойлар мен феминисттік сынның өрістеуіне әсер еткен Г.Спивактың субалтерндік ойларымен сабақтастыра зерделейді.

Аудармашының негізігі ұстанымдары мен қағидаларын айқындау барысында оның жасалған кезеңі мен сол дәуірдегі әлеуметтік-мәдени және идеологиялық контекстті ескеру керек. Түпнұсқа иесі кеңестік идеология аясында жазса, ал аудармашы алаш ұранды әдебиет өкілі болса, онда аудармада түпнұсқадан өзгеше интерпретациялық реңктер пайда болуы заңды құбылыс. Зерттеліп отырған жағдайда түпнұсқа авторы мен аудармашының дүниетанымдық бағыттарының әртүрлі болуы – мәтіннің мазмұндық және мағыналық құрылымына елеулі ықпал еткен. Сондықтан авторлар аударма мәтіндегі стильдік және идеялық ерекшеліктерді анықтау үшін тек тілдік немесе әдеби тұрғыдан емес, психологиялық, әлеуметтік, идеологиялық аспектілерін қоса, кешенді түрде қарастыра отырып, аудармашының жеке шығармашылық ұстанымын, оның ұлттық көзқарасы мен тарихи дәуір талабын ұштастырудағы шеберлігін анықтай алды.

Түйін сөздер: Мағжан Жұмабайұлы, алаш, көркем аударма, отарсыздандыру, дискурс, субалтерн.

Кіріспе. Өткен әдебиетіміз бен мәдениетіміздің үлгілеріне тәуелсіздік тұрғысынан қарау белгілі бір идеологиялық тұрғыдан үстем болған біржақты көзқарастардан арылтып, өңделген тарихи картинаны қайтадан шынайы қалпына келтіруге, терең ойланып сын тұрғысынан пайымдауымызға мүмкіндік беретін құрал. Бодандықтың зардабынан

* *Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын AP26103883 «Тәуелсіздік идеясын XX-XXI ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиетінде көркем бейнелеудегі ұлттық рух ұстанымы мен жаңашыл таным табиғаты» атты нысаналы-бағдарламалық жоба аясында әзірленді.*

халықтың тартқан азабын қазақ ақындары аз жырланған жоқ. Әсіресе, XX ғасыр басындағы Алаш қайраткерлері өз шығармашылығында ашық та, астарлы ишарамен де білдірді. Сол үшін түрмеге де жабылды, атылды да. Жеке тап мүддесінен ұлт мүддесін қымбат көрген ақындар қатарында М.Жұмабаев та бар еді.

М.Жұмабайұлы орыс және әлем әдебиетінің жаухар прозасы мен поэзиясын қазақ тіліне шебер аударған. Ол 1923-1927 жылдары Мәскеудегі жоғары әдебиет-көркемөнер институтында оқи жүріп, «КСРО халықтары кіндік баспасының қазақ-қырғыз» бөліміне жұмысқа тұрады. Баспада істеп жүрген жылдары ақын үшін аса өнімді жылдар болды. Төл еңбектер жазумен қатар аудармамен де дендеп айналысып, «Күркіреу, найзағай, электр», «Жаңбыр дегеніміз не?», «Дүниенің тарих, шаруа географиясы» деген танымдық-ағартушылық, «Февральдан октябрьге бет алу», «1905 жыл», «Еңбекші қара шаруа артельдері мен коммуналары», «Қарыз серіктігі, оның қара шаруаға пайдасы», «Қара шаруа туралы», «Бізді кім билеп отыр?» секілді саяси-әлеуметтік мәтіндерді аударды.

М.Жұмабайұлы аударған көркем мәтіндер қатарында П.Дороховтан «Большевик баласы», Вс.Ивановтан «Төрт әңгіме», М.Горькийден «Сұңқар жыры» секілді прозалық шығармалар бар. Поэзиялық туындылар ішінен И.В.Гете, Г.Гейне, М.Лермонтов, В.А.Жуковский, А.Фет, А.В.Кольцов, Әбу-Фирас, И.Мятлов, И.Дмитриевтен аударған өлеңдері бар.

Әдістеме және зерттеу әдістері. М.Жұмабайұлының шығармашылығы, өлеңдері мен прозасын, мақалалары мен поэмаларын, тәржіме жасау еңбегі қазақ әдебиеттануында бағаланып, байыпты зерттеліп, мағжантану ғылымының іргесі бекіген. Оның өлеңдерін салмақты дәлелдер келтіріп, алғаш талдаған Ж.Аймауытов болса, аудармашылық шеберлігін мойындап жоғары бағалаған Ә.Бөкейхан еді. Ә.Бөкейхан 1925 жылы өзінің «Сұңқар жыры», М.Горькийден» деген рецензиялық мақаласында М. Жұмабайұлының аудармасы туралы «Крыловтың мысалдарын «Қырық мысал» қылып қазақ баласының аузына шайнап салған терең ақын Ахмет, Пушкин мен Лермонтовты өз орнында құрдасы болып қазақ еліне жем қылған Абай. Осы екеуімен бір дәрежеде қазақтың кестелі сөзін қолданып, Горькийден бес ертегісін қазақ тіліне аударған Мағжан болды» [1, 534] – дейді.

1970 жылы 4 қарашадажазған«Ұстаз» дегенестелігінде Б.Кенжебаев М.Жұмабайұлының М.Горькийден «Старуха Изергиль» әңгімесін қазақ тіліне «Жұртын сүйген жүрек» деп аударып отырып айтқан әңгімесін есіне алады. «Басқа тілден шығарма аудару ол шығарманы өзінікі етіп алу деген сөз, өзгенікі болған соң, ол өгей бала екені мүлде білінбеске керек. Ол үшін шығарманың тұрқы, тұлғасы аударылмай, мағынасы, рухы аударылуы қажет. Мына әңгіме осылай аударуға әбден келіп, соны өзі тілеп тұр: әңгіменің рухы, жаны атында емес, асыл затында, мағынасында, ал мағынасы – халқын сүйген ер азамат жайлы, жұртын сүйген жүрек туралы. Тағы бұл әңгіменің осылай «Жұртын сүйген жүрек» болып аударылуы оны жазған кісінің, Максим Горькийдің өз стиліне дәл, оның осы әңгімені жазған кезде ұстаған әдебиеттік бағытына сай – деген-ді.

Мағжанның осы, табан астында айтқан ақылы, үйреткен тәсілі менің көңіліме әбден қонды. Кейін әңгіме, мақала, кітап аударумен айналысқанда мен осы ақыл-тәсілді мықты ұстадым: Аударған заттарымды мейлінше қазақша етіп, нағыз қолтума етіп шығаруға тырыстым» [2, 463] – дейді. Бұл естелікте, әрине Мағжан Жұмабайұлының аудармашы ретіндегі ұстанымы көрсетіліп тұр.

1995 жылы жарық көрген, ҚР Мемлекеттік сыйлығына ие болған профессор Ш.Елеукеновтың «Мағжан» атты еңбегі қазақ поэзиясындағы жаңашылдықты, Мағжан лирикасында қолданған әдістер мен тәсілдерді тап басып танып, ақын дүниетанымының эволюциясын өмірбаяндық деректерін кеңінен қамти отырып көрсетуімен құнды. Мұнда М.Жұмабайұлының аудармашылық қырына да тоқталып, Мағжанның Гете – Жуковскийден, Лермонтовтан, Әбу Фирастан, М.Горькийден жасаған аудармаларын түпнұсқамен салыстыра талдай келе, «Аударма мүлтіксіз жасалған» [3, 330], «Мағжан түпнұсқадан ауытқымайды. Сонымен бірге қазақ ұғымын ескереді [3, 328]» деген тұжырымдар жасайды.

2002 жылы жарық көрген Б. Әбдешевтың «Қара сөзден маржан терген Мағжан» [4]. атты зерттеу еңбегінің «Мағжан – аудармашы» атты екінші бөлімінін ақынның прозалық аудармаларын жан-жақты талдауға арнаған. Зерттеуші Мағжанның М.Горькийден жасаған аударма әңгімелерін түпнұсқамен әрі Ғ. Мүсірепов жасаған аудармаларымен салыстыра қарастырады. П.Дороховтан аударған «Большевик баласы» шығармасынан басқа Мағжанның барлық прозалық аудармаларын түпнұсқамен салыстырып, жатық шыққан жерін де, жолма-жол дәлдікпен аударған тұстарын да, түпнұсқадан ауытқыған, сөйлемдер қосып, еркіндеу кеткен жерлерін де анықтайды.

Танымал прозаик, публицист, аудармашы әрі аударматанушы Герольд Бельгердің 2005 жылы жарық көрген «Ода переводу» [5, 143] атты кітабында Гетенің «Орман патшасы» өлеңінің қазақ тіліндегі Мағжан Жұмабайұлы мен Қалижан Бекхожин жасаған аудармаларын толығымен салыстырып, өлеңнің әр жолындағы тура түскен және шығарма кейіпкерінің жан сезімін, тыныс-дірілін мүлтіксіз жеткізген тұстарын, жекелеген әттеген-ай дейтін жерлерін де атап өтіп «Жалпы, мен бірдеңе білсем, ұлы Гетенің аруағы «Орман патшасын» әр кезде аударған екі қазақ ақынына риза болуы керек шығар» деген ой айтады. Әрине, бұл жерде Мағжан мен Қалижанның аудармашылық шеберлігіне жоғары баға береді.

Д.Ысқақұлы өзінің «Мағжан – поэзия падишасы» атты атты монографиясында кеңестік кезеңдегі мағжантану мәселелерін де қарастырған. Ғалым Мағжан шығармашылығының зерттелуін, ақынның өлеңдері мен мақалаларын, аудармалары мен поэмаларын, оның әдеби-эстетикалық көзқарастарын тұтастай талдаған [6].

Алаш қайраткерлерінің аударма мұрасын педагогикалық мақсатта пайдаланып, студенттердің адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруға бағытталған зерттеулер де бар [7].

Жоғарыда аталған аударматанушылық, әдебиеттанушылық, педагогикалық бағыттағы еңбектер Мағжан Жұмабайұлының шығармашылығын жан-жақты қарастырған. Аталған мақалада біз біршама аз қарастырылған дүниеге тоқталмақпыз. Әрі көркем аударма мәтінін қазіргі кезде батыс мәдениеттануы мен әдебиеттануында танымал Г.Спивак, Э.Саидтың постколониалдық теориялары аясында қарастырмақпыз. Мәтіндерді талдау барысында компаративистік, салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. М.Жұмабайұлы аудармаларының ішінде бүгінгі күн дискурсынан үлкен қызығушылық тудыратын, тарихтағы кей жайттарға бажайлап қарап, тәуелсіздік тұрғысынан көз жібергенде жаңа бір қырынан ашыла түсетіні – Қазақстандық орыс жазушы Всеволод Ивановтың әңгімелері. Мағжан Вс. Ивановтан барлығы бес әңгіме аударған екен. Олар: «Бала», «Өз өмірімнен әңгіме», «Темірбай», «Сай», «Жолығу» атты шығармалар. Төртеуі 1927 жылы Мәскеудің Кеңестер одағындағы елдердің кіндік баспасынан «Төрт әңгіме» деп топтастырылып шығарылған. Ал В.Ивановтың 1921 жылы жазылған «Дитё» әңгімесін, «Бала» деп аударып, 1926 жылғы «Жаңа мектеп» журналының 9-10 сандарында жариялаған.

Вс.Иванов әңгімелері азамат соғысының қасіретін бейнелеп, орыстардың өзі қызылдар мен ақтар болып бөлініп, ақ орыстардың халықты аяусыз қырған әділетсіз айуандықтарын әшкерелеп, ал қызыл орыстардың әділетке жақтасқанын суреттеуге арналғанымен бұл әңгімелер қазақ хронотопымен байланысты, яғни тапталған, езілген үшінші жақ бар мұнда, мұнда бейнеленген белгілі бір кезеңдердегі оқиғалар империя құрамындағы ұлттардың арақатынасын, отарланған халықтың трагедиялық халін, империялық үстемдіктің ауыр зардабын көрсетеді. Сондықтан бұл әңгімелерді қазіргі әлемдік әдебиеттануда өзекті болып отырған Гаятри Спивак, Эдвард Саид, және Хоми Бхабханың постколониалдық теория тұрғысынан талдауға келеді. Постколониалдық теория шығарма мазмұнындағы отарлық үстемдік, отарланған субъектінің ішкі қарсылығы, дүниетанымдардың айырмасы, өзінікі мен бөгденің қатынасы тұрғысынан қарап мәтіндегі жаңа қабаттарды ашуға мүмкіндік береді.

Сюжеті аса күрделі емес Вс.Ивановтың «Встреча» атты әңгімесін алып қарастырсақ, мұнда әйелінің сүйегін көтеріп келе жатқан қазақ жігіті қызылдарға жолығып, олардан көмек сұрайды. Өзінің сүйген жарын казак-орыстар тілгілеп-шауып өлтірген сұмдығын айтады. Жігіт енді сол үшін кек алмақшы болып, қызыл-орыстардан мылтық сұрайды.

Вс.Ивановтың бұл әңгімесінің түпкі мәні кеңес идеологиясын насихаттау екені бірден көрінеді. Себебі, қызыл орыстардың моральдық артықшылығын көрсетіп тұр. Қызыл орыс әділ тыңдаушы, басы артық іс жасамайды, жәбірленушіге қарсы әрекет етпейді. Байқұс жігіттің трагедиясына құлақ асып, өз мылтығын береді. Осылайша Вс.Иванов «жағымды кеңес азаматының» образын сомдап тұр. Бірақ саяси-идеологиялық қабатын сырып тастап, осы әңгіменің мазмұнына тереңірек үңілсек, біршама жайтқа қанығамыз.

Шығармада казак-орыс, қызыл орыс және қырғыз бейнелері бар. М.Жұмабайұлы аудармасында ақ орыс, қызыл орыс және қазақ деп дұрыс берген. Себебі қазақты қазақ емес, XX ғасыр басына дейін қырғыз деп атағаны тарихтан мәлім. Бұл да отаршылдықтың бір көрінісі екенін тарихшы Сәбит Шілдебай өзінің «Қазақ атын қалай қайтарды?» деген мақаласында «отар халықтардың атын бұрмалап, оларды барынша кемсітіп отырғанын тарихи құжаттардан көруге болады» дейді [8]. Жазушы езгіге түскендердің бейнесін өзге мәдениет адамының көзқарасымен береді, яғни ақиқат билеуші таптың фильтрі арқылы бейнеленгенін көреміз. Нарратор қызыл орыс. Шығармада қызыл орыс қазақты жолықтырып, қазақтың көзімен ақ орыстың әрекеттерін сипаттатады. Қазақ кейіпкер монологі арқылы өзінің ұста екенін, аз ғана малымен жарын асырап отырған қарапайым жан екенін айтады.

Мұндағы қазақтар образын отаршылық езгіге түскен, өз адамдық қадірін сақтауға тырысқан субалтерн деп қарастыруға болады. Субалтерн деген терминді Г.Спивак өзінің «Can the Subaltern Speak?» атты мақаласында кең қарастырып, езгіге ұшыраған елдің үнсіз өкілі деп сипаттайды. Тапталып, жаншылып, езілген, зорлық көрген бейшара субалтерн жанның орнына ылғи өзі емес, өзгелер тіл қатады екен, өз жайын өзі сөз ете алмайды, өзгелер оның сөзін сөйледі. Г.Спивак: «... Мәселе – субъектіні қалыптастыру үдерісінде субалтерннің ізі біртіндеп жойылып кетуінде. Интеллектуалдың рөлі – үнсіздердің орнына сөйлеу, «мылқау» субъектіні өзіне өкіл ету» [9] – дейді. Қазақ өз дауысын естірту үшін тіпті иісі шығып кеткен әйелінің сүйегін жиырма шақырым жер арқалап келіп, қызыл орысқа жалынып, аяғын сүйіп, оны мылтыққа айырбастауына тура келді. Мұнда субалтерннің дауысы бар сияқты көрінгенімен, шын мәнінде билік қызыл-орыс қолында, шешімді қабылдайтын сол. Қазақ үшін ақ та жат, қызыл да жат. Ол үшінші тарап. Қызылдың шешіміне мәжбүр. Ол ұлттық тұрғыдан да шеттетілген, саяси тұрғыдан да қысымға ұшыраған жан. Г.Спивак айтқандай «субалтерн сөйлеуге тырысқанымен, оның дауысы тек трагедия арқылы ғана естіледі». Ал құрбан болған әйелі Қанықей образын субалтерн үніннің тұншығуының символдық көрінісі деуге де болады. Мәтінде «Рот у женщины был распорот и щека проткнута саблей» деп берілген Қанықей отарлық зорлық-зомбылықтың шарықтау шегі [10, 131]. Қанықей партиархалды қоғамда өмір сүрді. Ол болыстың бетіне түкірді. Қарсылығы бар, бірақ үні жоқ. Бас көтерер қарсылық әрқашан жазасын тартатыны ескертілді. Әйел тәнінің қорлануы – ұлттық трагедия, ұлттық рухтың отарлануы. Ұлттық, гендерлік, саяси тұрғыдан қысым көрген әйелдің үні өшті. Енді оның үні тек баяндаушы ер адамның естелігі арқылы және күйеуінің баяндауы арқылы ғана жетіп отыр. Бұл Спивак ескерткен «дауысты алмастыру» құбылысы, яғни субалтерннің сөзі әрдайым басқаның сөзі арқылы естілетіні дәлелденді.

Әңгіменің басынан бастап аяғына дейін әлденеше рет қайталанып келіп, лейтмотив ретінде көрінетін – Қарақорым елді мекені аталады. Ол бұрынғы өркениет, құлаған империя, күйреген мәдениеттің белгісі іспетті. Автор уақыттың кереғар ұғымдары арқылы баяғы және қазіргі кезді салыстыра көрсетіп, Қарақорымның өзі жоқ, тек көлеңкесі қалғанын суреттейді. Отарланған халықтың өткен өркениетін романтикаландырып, естелік түрінде сипаттау, ал қазіргі бодандық жайтты үнсіз мойындату – отарлық дискурста жиі кездесетін тәсіл. Түпнұсқа мәтінде Қарақорым сөзі 8 жерде қайталанса, аудармада Қарақорым сөзі

11 рет кездеседі. Автордың сілтеу есімдіктерімен берген жерлерін аудармашы нақтылап «Қарақорым» деп көрсетеді. Яғни аудармашы конкретизация тәсілін қолданып, нақты, айқын ұғыммен алмастырып береді. Әрине, аудармашы оқырманға түсінікті болуы үшін, әрі оның символдық мәнін түсінген соң, осылай нақтылау тәсіліне орынды жүгінген. Қазақ өзін: «здесь вместо каракорумской полыни кузнецы умели ковать сабли лучше кузнецов белого царя, которого вы кызыл орус зарезали», «Я кузнец, и в джатаках подле поселков у меня есть горн, и род мой, быть может идет от кузнецов Каракорума» [10, 130] дейді. Яғни қазақ өзін Қарақорым дәуірінен тамыр тартатын өзіндік мәдени және тарихи мұрасы бар елдің өкілі ретінде көреді. Ол өзінің салт-дәстүріне адал. Себебі еңбек етіп, сегіз жыл бойы қалың малын адал төлеп, ұнатқан қызына қосылдым дейді. Әрине, қызыл орыстың көзімен қарағанда бұл бір ерекше жайт. Себебі дәл осы қалың мал мәселесіне автор оқырман назарын аударту үшін, қазақтың соңғы сөзінде тағы да « – Давай, урус винтовку. Я двадцать верст нес на себе Кызымиль, она тяжелая, ее хорошо любил и хорошо кормил. Я тебе говорил об ее калыме...» [10, 131] – деп қайталатады. Әрине, әңгімеде қалың малға ерекше акцент беруінен автор ниеті байқалады.

Ақселеу Сейдімбек өзінің «Қазақ әлемі» еңбегінде қазақ халқы тарихқа отарлаушы көзімен қарап келгеніні жөнінде «Ресейдің отаршыл саясатына қолшоқпар болғандарды шетінен «Орта Азияның жабайылықтан құтқарушылар», «Сібірдің қараңғылығын нұрландырушылар» деп оқытты» [11] – дейді. Расымен, XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басындағы қазақ тақырыбына қалам сілтеген кей орыс жазушылары отаршылдықты – прогрессивті ойларды алға жылжытушы, ағартушылықты таратушы деген түпкі ойларын негіздеу үшін қазақтың негативті, жабайы жиынтық образын жасауы керек болған болса керек, ол үшін қалың мал мен көп әйел алушылықты осы образдың міндетті бөлшектері ретінде пайдаланғанын көреміз. Әсіресе, қазақ тақырыбын көтерген орыс жазушыларының шығармашылығынан осындай ресми отаршылдық нарративтерді насихаттауды көптеп кездестіруге болады, мәселен Д.Мамин-Сибиряктың «Ақбоз ат», «Баймақан», «Қара Ханым», Г.Гребенщиковтың «Батырбектің хандығы» шығармалары. Аудармашы автордың осы мәселеге ерекше назар аударып отырғанын білсе де, « - Давай, урус винтовку. Я двадцать верст нес на себе Кызымиль, она тяжелая, ее хорошо любил и хорошо кормил. Я тебе говорил об ее калыме...» дегенді аудармада: «Қызыл орыс, қалқам-ау, мылтығыңды бер. Мен Қанықейді жиырма шақырым жер арқалап келдім. Қосағымның сүйегін арқалап жүру – ауыр да болса, ауыр болған жоқ» деп сөз ойнатып, қалың мал деген тіркесті әдейі қоспай, тастап кеткен [12, 309]. Себебі, аудармашы автордың түпкі ойын түсінді деп ойлаймыз.

Батыс Еуропа әдебиетінде де, орыс әдебиетінде де жиі қолданатын тағы бір тәсіл отарланған халықтарды табиғатпен етене жақын, жабайы сипатында романтикаландыру. Эдвард Саид өзінің «Ориентализм» атты еңбегінде Батыс Шығысты экзотика, қауіп-қатер, табиғи азғындық ретінде сипаттап, яғни бөгдені төмендетіп, басқаша көрсетуі – бұл да үстемдік жүргізу тәсілі екенін көрсетеді. В.Ивановтың «Жолығу» әңгімесінде де қазақтың өз әйелін «... Ее походка легче иноходцев всей Гоби, а пальцы ее, доящие кобылиц, колыхали вымя легче, чем верет колышет ковыль, и такое колыхание было у меня на сердце, когда она подавала мне чашку, наполненую айраном» деп табиғатпен етене сипаттайды [10, 130]. Бұл Э.Саид атаған өздерін ақыл мен тәртіптің иесі ретінде, ал өзгені эмоция әлемі ретінде сипаттайтын ориентализмнің классикалық моделіне келеді [13]. Қызығы, мұны да аудармашы жоғарыдағы ерсі теңеулерді қолданбай, тағы да қазақтың образды ойлау ыңғайына салып «... Алғаным ару еді. Жүрісі – айдында жүзген аққудай еді. Шаруа қылып олай-бұлай жүргенде аяққа айран құйып маған ұсынғанда, жүрегім алас ұрып аузыма тығылушы еді» [12, 307] – деп берген.

В.Ивановтың «Встреча» әңгімесінің бірнеше нұсқасы бар екен. Жазғанын өңдеп, әр жылғы нұсқасына өзгерістер енгізу Вс.Иванов шығармашылығына тән екенін жинақтардағы әңгімелерінің нұсқаларынан көреміз. Әңгіменің алғашқы нұсқасы Одессадан шыққан «Шквал» журналының 1925 жылғы № 12 санында басылған екен. Содан кейін бұл

әңгіме Ивановтың Мәскеуден 1925, 1928, 1932, 1958, 1959 және 1960 жылдары шыққан жинақтарында бар. 2011 жылы Павлодардан «Рассказы» деп шыққан жинағында да осы әңгіме жарияланған. М.Жұмабайұлының «Жолығу» атты аудармасының мәтіні 2023 жылы шыққан М. Жұмабайұлы шығармаларының толық академиялық жинағынан алынды. Ал түпнұсқа 2011 жылы Павлодардан шыққан жинақтан алып салыстырылды. Себебі бұл мәтін аудармамен біршама сәйкес келеді.

Әңгіменің орыс тіліндегі алғашқы нұсқасы мен кейінгі жарияланымдар арасында біршама өзгерістер бар. Атап айтқанда 1958, 1959 және 1960 жылғы нұсқасында алғашқы 4 абзац және соңындағы 10 сөйлем қысқартылған. Яғни әңгіменің басы мен соңы қысқарып қалған. Алып тастаулардың себебі әртүрлі болуы мүмкін. Шығарманың негізгі сюжетіне аса қатысы болмағандықтан шығарманы ықшамдап, негізгі қақтығыс пен трагедияны баса көрсететін поэтикалық салмақты бөліктерін сақтап, қалған оқырманның назарын қосымша тарихи реминисценциялармен, философиялық тұжырымдармен бытыратып, әр жаққа аудармау үшін яғни әдеби-эстетикалық, әдеби-редакторлық себептермен басы мен соңы алынып тасталуы мүмкін. Немесе мазмұнына қосымша реңк беретін аз бөлікті, Шыңғысханның ісін көшпенділер қуатын мадақтайтын кеңес идеологиясына қарсы келетін тұсын алып тастаған болуы да мүмкін. Немесе қызыл орыстар да, ақ орыстар да жасаған зұлымдықтары тым ащшы, антикеңестік сипатта көрінуі де мүмкін болған соң, яғни идеологиялық себептермен алынып қалуы мүмкін. Мағжан мәтіннің осы бөліктері алынбаған толық нұсқасын аударған. Алынып тасталған абзацтарда лиризм мен экзистенциялық күй анық байқалады. Мәселен, шығарма «Весеннее таяние мое» деген лирикалық-медитативтік сөйлеммен басталады. Мұны аудармашы «Жазғытұры уақыт. Жан, дененің балқыған шағы» деп поэтикалық әсерін сақтап берген. Бұл табиғат қана емес, кейіпкердің де ішкі күйі, елжіреуі, балқуы. Осындай лирикалық сипаттағы абзацтар алынып тасталған соң, мәтін тек әрекеттерге бағыттаған, реалисттік сипаты артып, керісінше эсзистенциялық тереңдік жоғалған. Екінші мәтінде алынып тасталған сөйлемдердің бірі «Тропа все уже и уже, вот она только козья. Конь раня грудь, расчищает дорогу для моих стремян» [10, 128]. Бұл жолдардың символдық мәні де бар. Жолдың тарылуы – таңдалған жолдың қиындығы. Алға жылжудың азабын көрсету. Бір қарағанда таңдаған жолға күмәндану да бар. Вс. Ивановтың «Встреча» әңгімесінің алғашқы мәтінінің құрылымын символдық, метафоралық, концептуалдық салмақ салатын ұғымдарға негіздеген. Олар көлеңке, жарық, жол концептілері әрі метафоралары.

Көлеңке бірде империялық үстемдіктің белгісі ретінде көрінсе, бірде ұмытылған тарихтың, жадыдағы ұмытылған ақтаңдақтардың көрінісіндей. Олар аудармада да өз қызметін сақтап аударылған. Мысалы, «Его черная тень некогда лежала над Средней Азиией, а теперь камни его домов не имеют четкой тени своей...» [9, 128] деген түпнұсқадағы сөйлем «Бір күнде Қарақорымның қара көлеңкесі барлық Орта Азияға түскен. Бұл күнде енді қираған үйлердің талқан болып қалған тастарының жан-жағына түсетін жөнді көлеңкесі де жоқ» деп беріледі аудармада [11, 304]. «Теперь – тени тишины», «тени их тяжелы...» деген синестезиятық метафораларды мағынасына қарай «бұл күнде құлаққа ұрған танадай тып-тыныш», «көлеңкелері салмақпен...» [12, 304] деп аударған.

Жарық ұғымы да мәтін бірнеше қайталанып барып, ұлғайып, символданып кетеді. Түпнұсқада не болды деп түсінбей тұрған кейіпкер үшін «смолевая щепа» шындыққа жарық түсіруші ретіндегі де мағынасы бар. Қазақты қараңғыда жолықтырғанда жарқ етіп от жағылады да, түсініксіз, қорқынышты нәрсе, енді айқындала бастайды. Оны аудармашы түсініп, «смолевая щепаны» да, костерды да аудармашы әдейі шырағдан деп берген. Әрі оның жарқ етіп, шындықты ашқандай әсерін бере алған. Яғни аудармашы автордың «көлеңке, жарық, жол» бейнелеріне ерекше салмақ салып отырғанын түсінгендіктен, әдейі шырағдан сөзін қайталап беріп отыр. «Костры мудрости» деген метафоралық тіркесті ұлттық поэтикаға сай шырағдан образымен «ой шырағданы» деп бергені сәтті шыққан. Шырағдан ақылдың нұры, парасаттың белгісі ретінде шығыс поэзиясында ертеден бар образ. Бұл аудармашының шығарманың көркем құрылымын түсінгендігін көрсетеді.

Дегенмен, ең бір қуатты поэтикалық сипаты бар, жоғалған жүректі бейнелейтін «Они не нашли ее сердца, потому что оно, страдая за мой стада и меня, высохло в тот вечер и было, наверное не крупнее пылинки!» деген сөйлем аудармада жоқ. Бұл сөйлемді аударуға Мағжан Жұмабайұлының шеберлігі жетіп артылады. Бірақ неге аудармаған деген сауалға қаласың. Мәтіннің бірнеше нұсқасының болуы да бәлкім, Мағжан аударған 1925 жылғы нұсқада осы жолдар болмаған шығар деген ойға еріксіз жетелейді. Оның үстіне әйелді қорлап өлтіргенін сипаттайтын «Қылышпен тілгілеп азаптау аз көрініп, малғұндар, әйелдің бет сүйегіне шеге қағыпты» деген сөйлем қазақ тіліндегі аудармасында бар. Бұл 2011 жылғы нұсқада жоқ. Мұндай дәйекті деректі аудармашы ойдан ойластырып, қосуы мүмкін емес секілді. Соған қарағанда бұл Мағжан аударған газеттік нұсқа бөлек болуы мүмкін.

Нәтижелер. Авторлық интенцияны аудармашы терең сезінгенін көреміз. Жазушы Вс.Ивановтың қызыл орысты жақтап, ақ орысты даттап әңгіме етуі, М.Жұмабайұлы аудармасында айналып келгенде, отаршылдықтың сұрқия зардаптарын тартып отырған қазақтың жайын сөз ету болып шыққан.

М.Жұмабайұлы өзінің «Голод в Сары-Арке» атты мақаласында «...А, культурный человек, всегда сумеет заставить других услышать свой голос. Напротив, молчаливая Сары-Арка покорно приняв царя-голода, ведет с ним безмолвную борьбу и безмолвно и безропотно умирает в этой неравной борьбе.

Криклив и суетлив человек голода, что он не замечает тихой смерти сына Сары-Арки. Шумлив город культурного человека, что он своим шумом заглушает тихий стон Сары-Арки. Вот одна из причин незнания русского общества об ужасах голода в киргизской степи» [14, 366] – дегені бар.

Мағжанның бұл ойы субалтерннің өшірілген үні, үнсіз қаза. Г.Спивак айтқан субалтерн секілді тарих сахнасында үнін шығара алмай, үстем дискурстың көлеңкесінде өшіп бара жатқан үн бұл. Әрине, үстем топтың дауысы зор. Өліп, қырылып жатса да, Сарыарқа үні бәсең. Бұл Г.Спивак айтқан эпистемиологиялық зорлық. Үстем ел тек өзінің тілімен, тек өзінің категорияларымен ғана таниды. Ал Сарыарқаның, яғни қазақ халқының шын үнін есту үшін стереотипті тану тәсілі емес, басқаша тыңдау тәсілі керек. «Молчание Сары-Арки вовсе не дает право признать ее спокойной и сытой. … Пора же отказатся от старого взгляда Екатеринских времен на Сары-Арку, как на сказочную Киргиз-кайсацкую орду. Как край где все обилием дышит. Где кумыс льется рекой и где копченое мясо под открытым небом завалено горой» деп Мағжан отаршыл империяның мифтері мен стереотиптерін сынға алады [14, 366]. Яғни орыс қоғамының қазақ даласын «қымыз, ет, молшылық» деп экзотикаландырған түсінігін сынайды. Ал шындық мүлдем бөлек еді. Шындық – елдің аштық пен үнсіз азапты басынан кешіп жатқанында еді.

М.Жұмабайұлы айтқан ой мен Г.Спивактың субалтерн теориясы мазмұндық тұрғыда үндеседі. Субалтерн де, Сарыарқа да үнін естірте алмайтын, үстем дискурстың шуы ішінде жоғалған, азап шеккен субъект.

Қорытынды. М.Жұмабайұлының аударған әңгімелерінің арасында зорлық, әділетсіздік, әлеуметтік қанау, азаттық үшін күрес бейнеленген туындылар кездеседі. Алаш қайраткерлеріне маңыздысы бұл мәтіндердегі оқиға ғана емес, бастысы, ұлттық сана мен отарлыққа қарсы ойды қозғай отырып, елдік сананы ояту еді. Бұл Алаш қайраткерлерінің ұстанған стратегиясы деп айтуға болады. Осындай ойларды М.Жұмабайұлының «Табалдырық» атты бағдарламасынан да көруге болады. «Табалдырықта» Мұрат, Махамбет, Базар, Шортанбай, Ақан Сері секілді ақындарды «орыстың қара жүз отаршылдығының қарасын көріп, бірінші болып уланған ерлер» деп, ал «қазақ әдебиетінің алыбы Абайды – «отаршылдыққа қазақтың қанды жас төгіп, еріксіз шалған бірінші құрбаны» [15, 49] – деп бағалауы бекер емес. «Табалдырықта» төңкерістің қазаққа қатысын «еуропа тарихы тудырған жат төңкеріс» деп әділін айтып, сол кездегі әдеби процесті «бір жағынан, орыс отаршылығының зардабын елге кірген бүліншілік, бұзықтықты суреттеп, екінші жақтан – елдігін ұмытып, жасып қалған елдің өткенде өзінше ел болғанын есіне салып, табиғи

жолмен келе жатты» [15, 50] – деп сипаттайды. Бұл да Алаш қайраткерлерінің барлығының түпкі миссиясы, М.Жұмабайұлының «Табалдырығында» айтылғандай, «Ояна бастаған елдің – кешегі ел болған күнін есіне түсіру болды» [15, 50].

Алаш қайраткерлері Кеңестік жүйе орнаса да, қазақ халқының отарлық езгіде өмір сүріп жатқанын көрді. Бірақ шындықты ашық айту салдарынан жер аударылып, қудаланып кететінін білген соң, ең болмаса, қысым мен зорлықтың репрезентациясы айқын көрінетін немесе ұлтаралық қатынастар бейнеленген шығармаларды аудару арқылы, отарлық езгінің салдарын қазақ оқырманына жеткізу, халық санасын ояту еді. Осылайша, Алаш қайраткерлері өз шығармашылығын – идеологиялық күресте қару ретінде жұмсағанын байқауға болады.

Алаш зиялылары қысым мен зорлық-зомбылықтың көріністері, ұлттық теңсіздік, әлеуметтік әділетсіздік және ұлтаралық қатынастар мәселелері суреттелетін көркем шығармаларды қазақ тіліне аудару арқылы өз дәуірінің өзекті мәселелерін астарлы түрде жеткізуге ұмтылды. Бұл аудармалар қазақ оқырманына өз халқының басынан кешіп отырған тарихи жағдайын салыстыра түсінуге, отарлық саясаттың салдарын тереңірек ұғынуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар мұндай шығармалар халықтың ұлттық санасын оятуға, азаттық идеяларын сақтауға және рухани тәуелсіздікке деген ұмтылысты күшейтуге қызмет етті.

Осы тұрғыдан алғанда, амлаш қайраткерлері аударманы тек мәдени немесе ағартушылық қызмет ретінде ғана емес, ұлттық мүдде жолындағы идеологиялық күрестің маңызды құралы ретінде пайдаланды. Олар көркем әдебиеттің ықпал ету мүмкіндігін тиімді қолдана отырып, қоғамдық ойды қалыптастыруға, ұлттың тарихи жадын сақтауға және азаттық идеясын келесі ұрпаққа жеткізуге күш салды. Сондықтан Алаш аудармаларының астарында тек әдеби мақсат емес, ұлттың рухани тәуелсіздігін қорғауға бағытталған саяси-идеялық ұстаным жатқанын байқауға болады.

Әдебиеттер

1. Бөкейхан Ә. Шығармалары. – Сочинения. XII том. / Толықт. үшінші бас. – Астана: Алашорда, 2018. – 576 б.
2. Кенжебаев Б. Ұстаз. Жұмабаев М. Шығармалары. III том. – Алматы: Білім, 1996. – 512 б.
3. Елеукенов Ш. Мағжан. – Алматы: Санат, 1995. – 384 б.
4. Әбдешев Б. Қара сөзден маржан терген Мағжан. – Алматы: Өлке, 2002. – 160 б.
5. Бельгер Г. Ода переводу. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 418 с.
6. Ысқақұлы Д. Мағжан – поэзия падишасы. – Алматы: Дәуір, 2020. – 256 б.
7. Daurenbekova L. , Soltanayeva Y., Adayeva Y. The Effect of Teaching Based on Alash Figures in Translated Works on Human Values and Success //Journal of Social Studies Education Research. – 2025. – №16 (2). – P. 39-73.
8. Шілдебай С. Қазақ атын қалай қайтарды? URL: https://anatili.kazgazeta.kz/news/63891
9. Spivak G.C. Can the subaltern speak? In C. Nelson & L. Grossberg (Eds.), Marxism and the interpretation of culture. – University of Illinois: Press, 2010. – 275 p.
10. Иванов Вс. Рассказы. – Павлодар: ЭКО, 2011. – 304 с.
11. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. – Алматы: Санат, 1997. – 464 б.
12. Жұмабайұлы М. Жолығу. Шығармаларының академиялық толық жинағы. II том. – Астана: Түркі Академиясы, 2023. – 568 б.
13. Said W.E. Orientalism. – New York: Pantheon Book, 1978. – 368 б.
14. Жұмабайұлы М. Голод в Сары-Арке. Жұмабайұлы М. Шығармаларының академиялық толық жинағы. III том. – Астана: Түркі Академиясы, 2023. – 720 б.
15. Жұмабаев М. Табалдырық. Манифест. – Алматы: Тау Самалы, 2011. – 108 б.

Е.М. СОЛТАНАЕВА, Ө. ӘБДИМАНҰЛЫ, Ш. ШОРТАНБАЙ
Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ТВОРЧЕСТВО М. ЖУМАБАЕВА В ДЕКОЛОНИАЛЬНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. В статье анализируются художественные переводы М. Жумабаева с позицийтеориидеколонизации, атакжерассматриваютсяегопубликациивпериодической печати и литературоведческие труды, отражающие судьбу угнетённого казахского народа. Внимание уделено проявлениям колониального господства, внутреннего сопротивления колонизированного субъекта, различиям мировоззрений, отношениям между «своим» и «чужим», что позволяет выявить новые смысловые пласты текста. Рассматривается рассказ В. Иванова «Встреча» в сопоставлении с субальтерными идеями Г. Спивака, оказавшими влияние на развитие постколониальных и феминистских исследований в философии, культурологии и литературоведении.

При определении основных принципов и установок переводчика важно учитывать исторический контекст времени, социально-культурные и идеологические условия эпохи. Если автор оригинала писал в русле советской идеологии, а переводчик принадлежал к литературеАлаш,неизбежновозникновениевпереводеновыхинтерпретационныхоттенков.
В данном случае различие мировоззренческих позиций автора и переводчика оказало существенное влияние на содержательную и смысловую структуру текста. Исследователи, стремясь определить стилевые и идейные особенности перевода, рассматривают его не только с языковой или литературной стороны, но и в психологическом, социальном и идеологическом аспектах, что позволяет раскрыть творческую индивидуальность личности, его национальную позицию и мастерство в соединении личных убеждений с историческими требованиями эпохи.

Ключевые слова: Магжан Жумабаев, Алаш, художественный перевод, деколонизация, дискурс, субальтерн.

Y.M. SOLTANAYEVA, O. ABDIMANULY, SH. SHORTANBAY
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

THE WORKS OF M. ZHUMABAYEV IN THE DECOLONIAL DISCOURSE

Annotation. One of the prominent figures of the Alash movement, poet, and voice of national spirit, Magzhan Zhumabayev, devoted a significant part of his creative legacy to literary translation. This article analyzes M. Zhumabayev's artistic translations, which reflect the fate of the oppressed Kazakh people, as well as his journalistic publications and literary studies, through the lens of decolonization theory. Special attention is paid to manifestations of colonial dominance, the inner resistance of the colonized subject, differences in worldview, and the relationship between the "self" and the "other," which together reveal new semantic layers within the text. The study also examines V. Ivanov's short story "The Encounter" in correlation with Gayatri Spivak's subaltern theory, which influenced the development of postcolonial and feminist thought in philosophy, cultural studies, and literary theory.

When identifying the main principles and positions of the translator, it is essential to take into account the historical context, as well as the socio-cultural and ideological conditions of the period. If the author of the original wrote within the framework of Soviet ideology, while the translator belonged to the Alash-oriented literature, the emergence of new interpretative nuances in the translation becomes a natural phenomenon. In this case, the difference in the worldview orientations of the author and the translator significantly influenced the content and meaning structure of the text. Therefore, researchers seeking to determine the stylistic and ideological features of the translation consider it not only from linguistic or literary perspectives, but also through psychological, social, and

ideological dimensions. Such a comprehensive approach makes it possible to reveal the translator's creative individuality, his national outlook, and his mastery in harmonizing personal convictions with the historical demands of the time.

Keywords: Magzhan Zhumabayev, Alash, literary translation, decolonization, discourse, subaltern.

References

1. Bökeihan Ä. Şyğarmalary. – Sochinenia. HII tom. / Tolyqt. üşınşı bas. – Astana: Alaşorda, 2018. – 576 b.
2. Kenjebaev B. Ūstaz. Jūmabaev M. Şyğarmalary. III tom. – Almaty: Bılım, 1996. – 512 b.
3. Eleukenov Ş. Mağjan. – Almaty: Sanat, 1995. – 384 b.
4. Äbdeşev B. Qara sözden marjan tergen Mağjan. – Almaty: Ölke, 2002. – 160 b.
5. Belger G. Oda perevodu. – Almaty: Daik-Pres, 2005. – 418 s.
6. Ysqaqūly D. Mağjan – poezia padişasy. – Almaty: Däuır, 2020. – 256 b.
7. Daurenbekova L. , Soltanayeva Y., Adayeva Y. The Effect of Teaching Based on Alash Figures in Translated Works on Human Values and Success // Journal of Social Studies Education Research. – 2025. – №16 (2). – R. 39-73.
8. Şıldebai S. Qazaq atyn qalai qaitardy? URL: https://anatili.kazgazeta.kz/news/63891
9. Spivak G.C. Can the subaltern speak? In C. Nelson & L. Grossberg (Eds.), Marxism and the interpretation of culture. – University of Illinois: Press, 2010. – 275 p.
10. İvanov Vs. Rasskazy. – Pavlodar: EKO, 2011. – 304 s.
11. Seidımbek A. Qazaq älemı. Etnomädeni paiymdau. – Almaty: Sanat, 1997. – 464 b.
12. Jūmabaiūly M. Jolyğu. Şyğarmalarynyñ akademialyq tolyq jinağy. II tom. – Astana: Türkı Akademiasy, 2023. – 568 b.
13. Said W.E. Orientalism. – New York: Pantheon Book, 1978. – 368 b.
14. Jūmabaiūly M. Golod v Sary-Arke. Jūmabaiūly M. Şyğarmalarynyñ akademialyq tolyq jinağy. III tom. – Astana: Türkı Akademiasy, 2023. – 720 b.
15. Jūmabaev M. Tabaldyryq. Manifes. – Almaty: Tau Samaly, 2011. – 108 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Солтанаева Еркінгүл Молотқызы – филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің доценті, Алматы, Қазақстан.

Солтанаева Еркингул Молотовна – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Soltanayeva Yerkingul Molotovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Өмірхан Әбдиманұлы – филология ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Өмірхан Әбдиманұлы – доктор филологических наук, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Omirkhan Abdimanuly – doktor of Philological Sciences, Professor at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Шортанбай Шоқан Амангелдіұлы – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Шортанбай Шокан Амангелдиевич – старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Shortanbay Shokan Amangeldiuly – Associate Professor at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

ҒТАМР 17.07.31
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.24

Р.Б. СҰЛТАНҒАЛИЕВА[1]
Ш.Ө. САМАТОВА[2]
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан[1,2]
(e-mail: sultangaliyevarita@gmail.com[1], shugylasamatova@mail.ru[2])

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ПОСТМОДЕРНИЗМ: ПОП-АРТ ПЕН ТҰРМЫСТЫҚ ЗАТТАР ЭСТЕТИКАСЫ

Аңдатпа. Әдебиеттанудағы поп-арт өнер мен мәдениеттің эволюциясындағы маңызды құбылыс ретінде бағаланады. Постмодернизм дәуірінде қалыптасқан поп-арт эстетикасы заманауи адамның рухани сұраныстарын бейнелеп, әдеби кеңістікте жаңа көркемдік әлемнің есігін ашты. Бұл мақалада поп-арттың ұлттық прозадағы бейнелену ерекшеліктері, әсіресе тәуелсіздік кезеңінде жазылған шығармалардағы көрінісі талданады. Қазіргі заманның тұтынушылық өркениеті қалыптастырған эстетика әдеби кейіпкерлердің ішкі әлеміне, дүниеге көзқарасына және заттық құндылықтармен байланысына қалай ықпал еткені сарапталады. Материалдық әлем объектілері мен олардың шығармалардағы символдық мәні поэтикалық тұрғыда ашылады. Әлемдік мәдениеттің ауқымында қазақ прозасында поп-арттың өзіндік бояуы, көркемдік мазмұнды байытудағы рөлі айқындалады. Сонымен қатар, поп-арттың әдебиетте тұлға мен қоғамның эстетикалық және рухани кеңістігін қайта жаңғыртудағы мүмкіндіктері қарастырылады.
Түйін сөздер: постмодернизм, поп-арт, тұрмыстық заттар эстетикасы, тұтыну мәдениеті, ұлттық проза, бұқаралық мәдениет, көркемдік трансформация.

Кіріспе. Поп-арт — XX ғасырдың орта шенінде дүниеге келіп, өнер мен мәдениеттегі дәстүрлі эстетикалық ұстанымдарды түбегейлі өзгерткен бағыт. Постмодернизм ықпалында пайда болған бұл құбылыс көркем шығармашылықтың шекарасын кеңейтіп, бейнелеу өнері мен әдебиетке тұрмыстық заттар мен бұқаралық мәдениет элементтерін енгізу арқылы жаңа көркемдік жүйе қалыптастырды. Поп-арт термині «әйгілі» немесе «қоғамдық өнер» деп аударылатын ағылшын тіліндегі «popular art» сөзінің аббревиатурасынан пайда болды. Бірінші рет бұл атауды британдық өнертанушы Лоуренс Эллоуэй 1958 жылы «Өнер және БАҚ» мақаласында қолданады [1, 17].

Соғыстан кейінгі Америка қоғамы қарқынды экономикалық серпіліс дәуіріне қадам басты. Технологиялық прогресс, өндірістің жандануымен қатар, ақпараттық кеңістіктің кеңеюі бұқаралық мәдениеттің жаңа түрін қалыптастырды. Экономикалық молшылық пен тұтынушылық сана қоғамның басты құндылығына айналып, күнделікті өмір заттары сән мен әлеуметтік мәртебенің нышаны ретінде қабылдана бастады. Теледидар, жарнама және масс-медиа құралдары осы мәдениетті нығайтып, визуалды бейнелер мен бренд символдарын қоғамның көркемдік танымының өзегіне айналдырды.

Осы тарихи-мәдени жағдайда поп-арт өмірге келді. Оның өкілдері бұрынғы абстрактілі өнердің тұйық эстетикасынан арылып, өмірдің нақты болмысын – адамның айналасындағы тұрмыстық заттар мен бұқаралық бейнелерді – шығармашылықтың басты тақырыбына айналдырды. Күнделікті өмір көріністері, тұтыну өнімдері, жарнамалық

белгілер мен комикстер поп-арттың көркемдік нысанына еніп, қарапайым заттардың символдық қуатын айқындады. Осылайша, поп-арт идеясы кез келген заттың эстетикалық құндылығын ашуға негізделді. Бұл бағыт тұрмыстық заттар мен оқиғаларды өнердің бір бөлігі ретінде қарастырды. Осы ұстаным XX ғасырдағы өнер мен мәдениетке елеулі ықпал етіп, көркемдік кеңістіктің шекарасын кеңейтті.

А.В.Рыковтың зерттеуі бойынша, 1960 жылдары поп-арт феномені Батыс өнертануында жаңа эстетикалық бағыт ретінде орнығып, мәдениеттегі түбегейлі өзгерістерді айшықтады. Зерттеуші өз еңбегінде поп-арттың мәдени және философиялық контекстін жан-жақты талдап, оның қалыптасуын әлеуметтік-экономикалық жағдайлар мен «тұтыну қоғамының» дамуымен байланыстырады [2].

П.Андерсонның пікірі бойынша, осы кезеңдегі өзгерістер модернизм құндылықтарын күйретіп, жаңа тұтыну мәдениетін қалыптастырды. Бұл пікірді Г.Гельдцалер де қолдайды, ол АҚШ-тың өндіріс пен тұтыну жүйесінің Батыс Еуропаға тигізген ықпалын атап көрсетеді. Лоуренс Эллоуэй мен Джон Макхейл поп-артты қоғамның элиталық және бұқаралық мәдениеті арасындағы қайшылықты жеңілдететін демократиялық күш ретінде қарастырады. Эллоуэй «Широкий фронт культуры» атты еңбегінде бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалын талдай отырып, жаңа мәдениеттің дәстүрлі өнерден әлдеқайда көпқырлы екенін дәлелдейді. Оның айтуынша, өнер тек элитаға ғана емес, бұқараға да қолжетімді болуы тиіс [3, 703].

Ал Джон Макхейл «Изящные искусства в масс-медиа» еңбегінде бұқаралық мәдениеттің өнердегі «вертикалды» элиталық қатынастарды «горизонталды» жүйеге ауыстырғанын айтады. Бұл өзгеріс мәдениеттегі плюрализмнің айқын көрінісі ретінде түсіндіріледі. Ол өнердің өмірмен тығыз байланыста болуын және көркем шығармалардың өзгермелі әлемге сай болуын маңызды деп санайды.

Поп-арттың басты ерекшеліктерін С.Габлик былай сипаттайды:

1. Екі өлшемді кескіндемеден үш өлшемді нысандарға ауысу.
2. Жаңа технологиялар мен репродукциялық әдістерді қолдану.
3. Тақырыптық иерархияның жойылуы
4. Субъективтіліктен бас тарту және сыртқы әлеммен тығыз байланыс.
5. Өнердің икемділігі мен күнделікті өмірмен үйлесімділігі.

Клемент Гринберг поп-артты элиталық мәдениеттің антиподы ретінде қабылдап, бұқаралық мәдениетті «китч» деп сынады. Ол өнер мен бұқаралық ақпарат құралдарының араласуын мәдениеттің құлдырауы деп есептеді [4]. Алайда, поп-арт өкілдері бұл көзқарасқа қарсы шығып, бұқаралық мәдениеттің де өзіндік құндылықтарын көрсетті.

Сонымен, поп-арт қоғам мен мәдениет арасындағы шекараны бұзып, өнерді бұқараға жақындатып, оны күнделікті өмірмен үйлестірген көркемдік төңкеріс болды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысының әдістемесі мен әдістері пәнаралық және салыстырмалы талдау ұстанымдарына негізделеді. Бұл бағытта поп-арт эстетикасының бейнелеу өнері мен әдебиеттегі ортақ белгілерін, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау негізгі мақсат ретінде қарастырылады. Әдіснамалық тірек ретінде Лоуренс Эллоуэй, Дж. Макхейл, А.В.Рыков, П.Андерсон және С.Габлик сынды зерттеушілердің еңбектері алынып, олардың тұжырымдамалары қазақ әдебиетінің мәтіндік жүйесіне бейімделіп қолданылады.

Зерттеу барысында өнер мен әдебиеттің өзара байланысын түсіндіруге бағытталған өнераралық тәсіл қолданылды. Бұл әдіс арқылы бейнелеу өнеріндегі поп-арт элементтері – жарнама, бренд, тұрмыстық бұйымдар, масс-медиа бейнелері — әдеби мәтінге қалай ендіріліп, қандай эстетикалық қызмет атқаратыны айқындалады. Сонымен қатар, мәтін талдау әдісі сөздің графикалық, дыбыстық және мағыналық деңгейлерін саралап, тұрмыстық заттар мен бұқаралық мәдениет элементтерінің көркемдік және семиотикалық қызметін анықтауға бағытталады.

Интертекстуалдық әдіс мәтіндегі бөтен дискурстардың, жарнама немесе мәдени кодтардың қолданысын ашып, әдеби мәтіннің көпқабатты табиғатын зерделеуге мүмкіндік

береді. Ал герменевтикалық талдау ұлттық дүниетаным мен поп-мәдениет арасындағы рухани және эстетикалық байланыстарды түсіндіруге негіз болады.

Салыстырмалы-типологиялық әдіс арқылы қазақ әдебиетінің тәуелсіздік кезең прозасындағы поп-арттық сипаттар мен батыс әдебиетіндегі ұқсас көркемдік тәсілдер салыстырылады. Бұл әдіс ұлттық прозаның жаңа бағыттарын әлемдік контексте қарастыруға жол ашады.

Осы әдістерді кешенді түрде қолдану нәтижесінде С.Ақтай, Н.Қуантайұлы, А.Алтай және М.Омарова шығармаларындағы поп-арт элементтерінің көркемдік қызметі талданып, олардың қазақ прозасындағы постмодернистік эстетиканы байытудағы рөлі айқындалды. Осылайша, зерттеу әдістері әдеби талдау мен мәдениеттанулық пайымдауды ұштастырып, қазақ прозасындағы поп-арт эстетикасының ұлттық нұсқасын ғылыми тұрғыдан анықтауға бағытталады.

Талқылау мен бақылау. Әдеби үдерістегі жаңа бағыттардың пайда болуы қоғамның мәдени парадигмасындағы өзгерістермен, сонымен қатар көркем сананың трансформациясымен тікелей байланысты. Осы тұрғыда поп-арт пен постмодернизм – көркемдік ойлаудың бір-бірін толықтыратын және өзара ықпал ететін екі маңызды көрінісі. Поп-арт ағымы көркемдік танымның шекарасын кеңейтіп, өнер мен тұрмыстық шындық арасындағы айырмашылықты жояды. Ол бұқаралық мәдениет пен тұтынушылық идеологияның элементтерін өнер кеңістігіне енгізу арқылы заманауи адамның эстетикалық көзқарасын өзгертеді. Ал постмодернизм бұл құбылысты философиялық және аксиологиялық деңгейде пайымдай отырып, мәтін мен мағынаның көпқабаттылығын алға тартады. Осы екі бағыттың түйісуі қазақ әдебиетінде көркемдік формалардың, тілдік символдардың және дүниетанымдық құрылымдардың жаңаруына алып келді.

Бақылау барысында анықталғандай, қазақ прозасында поп-арт эстетикасы постмодернизмнің ирония, пародия, интертекстуалдық және деконструктивтік әдістерімен үйлесімде дамиды. Мұндай синтез әдебиеттің бейнелеу тәсілдерін байытып, мәтіннің семантикалық кеңістігін кеңейтеді. Сонымен қатар, бұқаралық мәдениет белгілерінің енгізілуі көркем шығарманың мәдени-кодтық қабаттарын күрделендіріп, заманауи адамның рухани және әлеуметтік бейнесін жаңа қырынан тануға мүмкіндік береді.

Талқылау нәтижесінде поп-арт пен постмодернистік әдістің қазақ әдебиетінде тек көркемдік эксперимент шеңберінде ғана емес, сонымен бірге ұлттық мәдениеттің жаңғыру формасы ретінде қызмет ететіні байқалды. Олар арқылы жазушылар шынайылық пен елес, руханилық пен материалдылық, дәстүр мен заманауилық арасындағы тепе-теңдікті іздейді.

Осылайша, талқылау мен бақылау нәтижелері поп-арт эстетикасының қазақ прозасында жаңа көркемдік парадигма ретінде орныққанын көрсетеді. Бұл бағыт заманауи әдеби процестің философиялық, мәдени және эстетикалық табиғатын терең түсінуге мүмкіндік беріп, зерттеудің келесі кезеңінде нақты мәтіндік талдауға теориялық негіз қалайды.

Нәтижелер. Поп-арттың әдебиеттегі негізгі ерекшеліктерінің бірі — тұрмыстық заттардың поэтикалық мәнге айналуы. Әдеби шығармаларда қарапайым заттарға ерекше мағына беріліп, олардың бастапқы қызметі екінші орынға ығысады. Мысалы, Л.Сафронованың «Постмодернистік прозадағы автор мен кейіпкер» еңбегінде талданған «Оятқыш туралы ертегі» шығармасынан үзінді келтіріп, оны көркемдік тұрғыдан талдайық: «Тоғызға жиырма минут қалғанда, графинді алып кетіп, кранға тұрмысқа береді. Осылайша, графин оятқышқа тұрмыстағы әйел болып оралады...» [5, 103]. Бұл үзіндіде тұрмыстық заттардың адамдық мәнге ие болуы поп арттың негізгі қағидаттарын айқын көрсетеді. Графиннің «тұрмысқа шығуы» — адам өміріндегі маңызды рөлдер мен қарым-қатынастарды тұрмыстық заттар арқылы көрсету. Әдетте тұрмыстық бұйымдар статикалық болады, бірақ мұнда олар активтілік пен өз таңдауларын жасау арқылы адамның өміріне араласады. Бұл әлеуметтік қатынастарды сынға алу мен оларды жаңа көзқараспен қарау болып табылады.

«Сағат сегізден отыз минут кетті. Уақыт аз қалды. Осы кезде оятқыш көзілдірікке ұсыныс білдіреді. Көзілдірік кәрі еді әрі құлаққа тұрмысқа шыққан болатын. Ол бес минут ойналып, келісімін береді. Бірақ сол арада тағы да құлаққа тұрмысқа шығып кетеді». Бұл үзіндіде автор уақыттың, жасы ұлғайған заттардың — мұнда көзілдіріктің — қоғамдағы орны мен қарым-қатынасының абсурдты бейнесін көрсетеді. Көзілдіріктің қайта-қайта тұрмысқа шығуы әрі кетуі өмірдің өткінші екенін, адамның таңдауы мен шешімінің тұрақсыздығын білдіреді. Сонымен бірге, көзілдіріктің кәрілігі мен оның әлеуметтік байланыстардағы орны адамның өміріндегі уақыттың қаншалықты маңызды және қатал екендігін білдіреді.

«Оятқыштың жүрегі қатты толқыды. Сол арада оятқышты адам алып, бетін жастықпен басып қояды». Бұл жерде оятқыштың жүрегінің толқуы мен оның аяқ астынан жастыққа тұрмысқа шығуы арқылы қоғамдағы өз орнын табуға талпыныс, яғни «көрінбейтін, бірақ маңызды» элементтердің өмірде алатын рөлі көрсетіледі. Жастық — тек қана физикалық объект емес, адам өміріндегі тыныштық пен тұрақтылықты бейнелейді. Сондықтан, ертегінің соңғы бөлімі өзінің абсурдты құрылымында да, оның терең философиялық мәнін ашып көрсетеді: өмірдің өтпелігі, қоғамның тұрақсыздығы және тұрмыстық заттардың арасында орын алған метафоралар.

Бұл үзінділер ертегінің поп артқа тән аспектілерін ашады, себебі автор қоғам мен адамдық қарым-қатынастарды тұрмыстық заттар арқылы суреттейді, оларды біртүрлі абсурдтық формада көрсетеді.

Поп-арт әдебиетінде уақыттың өткіншілігі мен адамның өміріндегі тұрақсыздық мәселесі жиі көтеріліп отырады. Тұрмыстық заттардың өзгеруі мен олардың абсурдтық қарым-қатынастары арқылы өмірдің өтпелігі мен уақыттың қаншалықты маңызды екені көрсетіледі. Мысалы, көзілдіріктің кәрілігі мен оның қайта-қайта тұрмысқа шығуы өмірдің өтпелі екенін білдіреді. Бұл аспект поп-арттың терең философиялық мәнін ашады, өйткені автор күнделікті заттар арқылы өмірдің өткіншілігін, қоғамның тұрақсыздығын және жеке адамның таңдауларынан хабар береді.

Әдебиеттегі поп-арт көріністері әр автордың дүниетанымына, болып жатқан құбылыстарға көзқарасына байланысты болып, «тұтынушылық заттары» арқылы шығармада жарыққа шығарылып отырады [1, 34].

Қазақ әдебиетіндегі прозалық шығармалардан Сафина Ақтайдың «Күміс көбелек» әңгімесін талдап көрсек. «Күміс көбелекте» поп-арт ағымының басты эстетикалық ұстанымдары – тұрмыстық заттар мен тұтыну мәдениетінің элементтерін өнер кеңістігіне енгізу, күнделіктіөмірдіңкөріністерінсимволдықдеңгейгекөтеружәнеадампсихологиясын материалдық әлем арқылы бейнелеу – көркемдік тұрғыда шебер жүзеге асқан. Автор өмірдің ең қарапайым бөлшектерінен эстетикалық мағына жасап, оқырманды рухани және материалдық дүниенің өзара байланысын сезінуге жетелейді. Әңгіме мазмұнындағы әрбір деталь – сырт қарағанда тұрмыстық, ал мән жағынан метафоралық жүк арқалаған символ десек қате емес.

Әңгімедегі мына үзіндіге назар аударайық: «Ол бүгін тағы картоп жейтініне шын қуанатын еді… Келе сала газ бетіне табасын қойып, бес-алты тал картопты аршып, оны жіңішке етіп, домалақтап турайтын.» [6]. Мұнда қарапайым картоп қуыру тек тұрмыстық көрініс емес, ол кейіпкердің ішкі күйі мен өмірге қатынасын бейнелейтін поэтикалық белгіге айналған. Поп-арттың мәні дәл осындай құбылыстарды – жарнама, тұрмыстық зат, тағам, киім, ыдыс сияқты элементтерді – өнер тіліне енгізіп, оларды эстетикалық құбылысқа айналдыруында. Жазушы осы қағиданы көркем прозада дәлдікпен қолданады. Картоп — кейіпкер үшін қуаныштың, тыныштықтың, өмірдің мәнін сезінудің кішкентай символына айналған. Осы деталь арқылы С.Ақтай адамның рухани әлемі мен материалдық ортаның арасындағы нәзік байланысты көрсетеді.

Келесі үзіндіде бұл ой тереңдей түседі: «Бірақ картопты турау үшін тақтайды қолданған емес. Қолына ыңғайлы етіп қысып, пышақпен жіп-жіңішке етіп жона бастайтын. Себебі әжесі дәл солай турайтын еді» [6]. Үзіндіде тағам дайындау – бір мезетте рухани дәстүр мен

жеке естеліктің бейнесіне айналады. Кейіпкер үшін картоп турау – ас әзірлеу ғана емес, әжесінен қалған жылы естелікті сақтау амалы. Бұл көрініс поп-арттағы репродукциялық тәсілді еске салады: бұрыннан бар әрекетті, дайын үлгіні жаңа контексте қайталау арқылы оған жаңа мағына дарыту. Осылайша, қарапайым пышақ пен картоп поэтикалық символға айналып, өткен мен қазірдің арасындағы рухани көпірдің рөлін атқарады.

Автор кейіпкердің ішкі әлемін де тұрмыстық деталь арқылы бейнелейді: «Кейде көңілін елеусіз жаттық билейтін еді. Бірақ жаттану оны ешқашан алыс сапарларға шақырған емес. Оған керегі тек картоп еді» [6]. Үзінді кейіпкердің жан дүниесіндегі бос кеңістік пен рухани қанағатсыздықты білдіреді. Адамның өмірі қарапайым әрі шектеулі, бірақ дәл осы шектеуліліктің өзінде оның тұрақтылығы мен мәні бар. Поп-арт тұрғысынан қарағанда, бұл – адамның ішкі сезімдерінің материалдық формаға айналуы. Кейіпкердің «картопқа мұқтаждығы» – оның рухани қажеттілігінің символдық бейнесі.

Әңгімеде қалалық өмірдің визуалды элементтері де ерекше көрініс тапқан: «Түскі асқа шыққан кезде көппен бірге көшеде кезектесіп тұрған сантүрлі мейрамханалардың біріне кіретін. Сосын қалағанын алатын: қуырылған сиыр бауыры мен оның дәмді тұздығына әбден балқып тұрған пюре, бетін қоңырқай етіп қуырған сибас балығы мен қытырлақ фри, күлге көміп пісірген жұп-жұмыр картоп пен сүйегі жесең де тамағыңды оспайтын тұздалған сельд..» [6]. Мұндағы тағам атаулары нақты әрі шынайы берілген. Автор осы арқылы урбанистік кеңістіктің эстетикасын, тұтыну мәдениетінің реңкін көрсетеді. Бұл да поп-артқа тән тәсіл – өмірдің күнделікті, жарнамалық, визуалды элементтерін эстетикалық деңгейге көтеру. Осындай көріністерде әңгіме бір сәтке бейнелер галереясына айналып, оқырманды тұтыну әлемінің жарқыраған, бірақ бос кеңістігіне енгізеді.

Тағы бір үзіндіде: «Атышулы редактор тұратын пішімі трапецияға ұқсас еңселі үйдің қасынан отшашу да атылды. Оның тарс-тарс еткен дауысы бар қалаға естілді, ал көз ұшында көкке асқақ көтеріліп, жарқ етіп сөнген отшашулар бірінен соң бірі ақшам құшағында ажал құшты» [6]. Мұнда қала бейнесі кинематографиялық кадр іспетті суреттеледі. Отшашу – тек мерекелік деталь емес, ол жасанды сұлулықтың, уақытша жарқыраудың, өмірдің өтпелілігінің символы. Бұл сәтте эстетикалық әсер мазмұннан басым түседі: пішін, жарық, дыбыс – барлығы да визуалды-композициялық рөл атқарады. Поп-арт ағымының «форма мазмұннан жоғары» қағидасы дәл осы көрініс көркемдік деңгейде іске асқан.

Әңгіменің соңындағы салқындау, үнсіздік пен жарықтың сөніп қалуы – тұтыну мәдениетінің рухани дағдарысын бейнелейді. Адамның жаны мен қала арасындағы алшақтық арта түседі, ал заттар – керісінше, белсенді көркемдік функцияға ие болады. Бұл – постмодернистік прозаның және поп-арттың маңызды сипаты: адам мен заттың рөлдері ауысып, зат бейнелік орталыққа айналады.

«Күміс көбелек» әңгімесінде Сафина Ақтай поп-арт эстетикасын қазақ прозасына нәзік әрі үйлесімді енгізеді. Ол тұрмыстық детальдар арқылы терең психологиялық мазмұн тудырып, өмірдің сыртқы қарапайым формаларынан көркемдік философия жасайды. Нәтижесінде, «Күміс көбелек» тек әлеуметтік не психологиялық проза емес, сонымен қатар қазіргі қазақ әдебиетіндегі поп-арттық эстетиканың көркем үлгісі ретінде танылуға лайық шығарма болып қалыптасады.

Қазақ әдебиетінде қалам тербетіп жүрген талантты жазушының бірі Нұржан Қуантайұлының «Бәтіңке» әңгімесінде де поп-арттың бірқатар элементтері кездеседі. Әңгіменің бастапқы бөлігіндегі қалам деталі — жай ғана тұрмыстық зат емес, ол символдық жүк арқалаған, қоғам мен адамның рухани күйін бейнелейтін көркем нышан. Советханның бала Әсетке сыйлаған «алтын түсті, әдемі, жуан қаламсабы» — сырттай жылтыр, көз тартарлық, бірақ ішкі мәнінен айрылған зат. Әңгімеде бұл көрініс былай суреттеледі:

«Басы алтын түсті, әдемі, жуан қаламсап екен.

– Әсет-ей! – деп әлгінде төр үйге еніп кеткен баланы шақырып алды. – Мына алтын қаламсапты саған сыйладым, үлкен құдожник бол.» [7].

Балаға жарқыраған қаламды сыйлай отырып, Советхан шын мәнінде рухани емес, сыртқы эффектіге құрылған, жасанды бір құндылықты береді. Осы тұста автор замандас

қоғамның тұтынушылық психологиясын — сыртқы жарқыл мен ішкі бос кеңістіктің арасындағы қайшылықты дәл көрсетеді. Алтын түстің өзі байлық пен мәртебенің символы іспетті, бірақ оның «сынық», «резьбісі кеткен», «саудасы біткен» болып шығуы — жалған жарқылдың астарындағы мәнсіздіктің көрінісі. Жазушының бейнелеу тәсілінде осы бір кішкентай деталь арқылы тұтас қоғамның рухани дертін көруге болады.

Оқиға соңында Әсеттің қуана-қуана алған қаламының жарамсыз болып шығуы — үміт пен сенімнің күйреуі, ал Жұбандықтың:

«Үй, мынауың сынық қой, резвісі кеткен, қалай бұралсын. Саудасы бітіпті ғой» [7] – деуі, өмірдің өз бағасын бергендей әсер қалдырады. Жұбандықтың сөзі – тек қаламның техникалық ақауын емес, адамдық, моральдық құндылықтардың да «саудасының біткенін» меңзейтін астарлы тұжырым.

Советхан бейнесі де осы тұрғыдан көп нәрсені аңғартады. Ол – жүйенің, өтірік пен жасандылықтың өкілі, «өкіметтің жұмысы» деп бәрін ақтауға үйренген адам. Оның сыйлығы да – дәл өзі сияқты: сырттай жарқырап тұрған, бірақ іштей бос. Әңгіме осылайша тұрмыстық, қарапайым ситуация арқылы адам мен қоғам арасындағы моральдық үзілісті көрсетеді.

Сонымен, әңгімедегі қалам деталі – дәуірдің эстетикалық және әлеуметтік символы. Ол тек бір баланың қолындағы ойыншық емес, шынайылық пен өтіріктің арасындағы шекараның көрінісі. Советханның жалған жарқылға толы сыйлығы – қоғамның рухани жұтаңдығын, адам мен өнердің арасындағы алшақтықты дәл көрсететін метафора.

Әдебиетте поп-арт элементтері арқылы автор үйреншікті нәрселерді суреттей отырып сол заттардың астарындағы психологиялық, мәдени немесе философиялық мәнді ашады. Мұндай тәсіл оқырманға таныс заттар арқылы терең идеяларды түйсінуге мүмкіндік береді. Асқар Алтайдың «Тұл» әңгімесінде дәл осы бағыт байқалады: онда өмірдің қарапайым бөлшектері кейіпкердің жан дүниесімен қабаттасып, оқырманға оқиға атмосферасын сезіндіруге қызмет етеді.

Әңгіме мазмұнында басты кейіпкер Серафима (Соня) – өмірін түрме қызметіне арнаған, жасы елуді еңсерген әйел. Таң сәріде бейтаныс қарт есігін қағып, оның өткеніне қатысты ауыр құпияны ашады: Соняның асырап алған әкесі емес, басқа биологиялық әкесі болғаны, оның «халық жауы» ретінде атылғаны айтылады. Осы тосын кездесуден кейін Соняның ішкі дүниесі астан-кестен болып, өмір бойы орныққан көңіл тыныштығы бұзылады. Ол бұрын түрмедегі қатал қызметінде қылмыскерлерді жазалап келе жатқан тасжүрек жан болса, енді өз отбасы тарихындағы әділетсіздікпен бетпе-бет келеді. Шығарма соңында кейіпкердің жан арпалысы оны шешуші әрекетке итермелейді – Серафима қолына тапаншасын алып, үйінен қара киіммен шығып кетеді Міне, осындай психологиялық шиеленісті Асқар Алтай тұрмыстық детальдар арқылы өте шебер бейнелейді. Әңгімеде кездесетін есік қоңырауы, есіктің көзеті (қарауыты), шәйнек пен шыныаяқ, телефон, қауіпсіздік сейфі мен тапаншалар, түрме дәлізі, қылмыс камерасындағы "үкі" (кішкене терезе) сынды заттар жай ғана фон емес – әрқайсысы кейіпкер көңіл күйінің айнасы, шығарманың идеялық жүгін көтеруші бейнелі детальдар.

Әңгіменің әр тұсында ұшырасатын қарапайым заттар ерекше символдық жүк арқалайды. Автор олардың бастапқы қызметін екінші жоспарға ысырып, поэтикалық деталь деңгейіне көтерген. Мысалы, есіктің «көзі». «Ауыр денесін жеңіл қозғаған әйел темір есіктің "көзінен" қарады» [8]. Мұнда автор есіктегі шпионка тетігін жай ғана «тесіктен қарады» демей, «көз» деп метафоралайды. Есіктің шын мәніндегі кішкентай дөңгелек саңылауы адамның көз органы ретінде бейнеленіп, жаңды сипат алады. Бұл детальдың бастапқы функциясы – үйге келушіні сырттай көру. Ал көркемдік тұрғыда «темір есіктің көзі» кейіпкер мен жұмбақ бейтаныс арасындағы алғашқы бейвербалды байланыс ретінде көрінеді.

Кейін, қарт қонақты ішке кіргізген соң, Соня оған кофе ұсынады. Автор бұл сәтте бөлмедегі үстелді ерекше эпитетпен суреттейді: «Кресло алдына қойылған "мешел" шыны үстел үстіндегі фарфор күрешкені қолына алса да, қария іше алмады» [8]. «Мешел»

сөзі кемтар, әлжуаз деген мағынада. Шынydан жасалған шағын үстелді «мешел» деп сипаттау – күнделікті жиһазға адамға тән кемтарлық қасиетін телу, оны жанды образға теңеу. Бұл эпитет үстелдің тәлтіректеп тұрғанын, мықты еместігін аңғартуы мүмкін, сол арқылы үй ішіндегі жағдайдың тұрақсыздығын меңзейді. Үстел үстіндегі фарфор кесе (күрешке) мен ыстық кофе де символдық мәнге ие. Қонаққа ұсынылған кофе – жылы шырай, қонақжайлық белгісі, ал қарияның оны ішуі қиындап, қолы дірілдеп төгіп алуы оның ішкі күйзелісін көрсетеді: «қарттың салалы саусақтары дірілдеп, …қара пальто астында селкілдеп кетіпті» [8]. Фарфор ыдыс – нәзіктік пен сынғыштықтың нышаны, ал оны көтере алмаған қарттың аузының кемсеңдеуі мен кофені төгуі – оның көңіл толқуын, айтқалы отырған сырдың ауырлығын аңғартады. Яғни, шыны үстел мен фарфор кесе осы сәтте кейіпкердің шарасыздығы мен жағдайдың сынғыштығын поэтикалық тұрғыда сездіреді. Ал олардың тікелей тұрмыстық қызметі екінші орынға ысырылған.

Әңгімеде Соняның алдағы атқарылатын жазалау ісіне дайындала бастаған тұсы да поэтикалық мәнге ие. Бұрыштағы темір сейфтен қару-жарағын алады: «…ішінде қаз-қатар тізілген бес бірдей тапаншаға қол созды. Бес қаруы бес түрлі еді. Бұл жолы “Макаров” пистолетін таңдады» [8]. Мұнда түрме қызметкерінің күнделікті жұмыс құралы – қарулар жиынтығы – аталады. Автор нақтылап тапаншалардың санын (бесеу) және олардың әртүрлі маркада екенін айтады. Әдетте көркем шығармада мұнша нақты тұрмыстық деталь беру міндетті емес, бірақ Асқар Алтайдың стилі үшін бұл маңызды штрих. Бес түрлі тапанша – Соняның өміріндегі зорлық-зомбылықтың, өлімнің бес түрі іспетті, оның кәсібилігінің көрсеткіші. Әр қарудың әр түрлі болуы – оның қолының үйренген икемін, яғни көп жылдық тәжірибесін аңғартады

Әңгімеде аса бір ерекше қолданылған деталь – өлім жазасы орындалатын бөлмедегі кішкене терезе. Автор оны бейнелі түрде «үкі» деп атайды. Соня дәліздің түкпіріндегі арнайы бөлмеге кіріп, екі есікті жауып, қабырғадағы екі кішкене шұңқырлы терезені ашады: «Қарсы қабырғадағы алақандай-алақандай қос “үкі” темір қақпақшаға барып, Соня бірінің бетін айналдыра ашты… Әлгі темір қақпақша жапқан “үкі” көзінен күңгірттеу сәуле көрінді… алақанның жартысындай “үкі” тесіктен күлгін сәуле құйылды» [8]. Мұнда «үкі» сөзі жай құс атауы емес – түрме сленгінде (немесе авторлық балама түрде) камераның бақылау терезесін атайтын метафора. Екі алақандай «үкі көздері» – қабырғадағы екі кішкентай дөңгелек бақылау терезелері. Автор олардың бетіндегі қақпақты ашқанда бөлмеге күлгін түсті жарық құйылатынын ерекше айтады. Неге «үкі»? Біріншіден, үкі – түнгі құс, қараңғыда көріп, бақылай алатын жыртқыш. Түрмедегі осы тесіктер де түнек ішінен бақылауға арналған «жансыз көздер» тәрізді. Екіншіден, үкінің екі үлкен дөңгелек көзі болады; камераның да қабырғадағы қос дөңгелек терезесі соны еске салады. Автор осылайша күнделікті түрме архитектурасының элементін метафоралық бейнеге айналдырған. Күлгін сәуле – неон шамының немесе арнайы шамның суық жарығы – өлім камерасының зұлмат атмосферасын күшейтеді. Ол жұпарлы жылы жарық емес, сұсты, табиғи емес реңктегі сәуле. Бұл түстің таңдалуы да поэтикалық мән жүктейді: күлгін түс – азап пен қайғының, тылсымның түсі, өлім халіне де телінуі мүмкін. Соня сол «үкіге үңіліп», арғы бөлмедегі көріністі бақылайды. Демек, шағын терезенің техникалық екінші орында қалды да, оның үкіге ұқсатылған бейнесі және бөлмеге құйылған түсі алдыңғы қатарға шықты. Автор оқырманға осы «үкі көздер» арқылы қараңғы рәсімнің куәгері болуды ұсынады. Бұл анық поп-арттық әдіс: тұрмыстағы жансыз тетікке жан бітіріп, оны образға айналдыру.

Асқар Алтайдың «Тұл» әңгімесі – реалистік символизмге толы күрделі шығарма. Ондағы тұрмыстық заттар мен детальдар бір қарағанда қарапайым өмір көріністері сияқты болғанымен, әңгіменің өн бойында олар поэтикалық мәнге ие болып, астарлы образ қызметін атқарады. Есік қоңырауының сыңғыры, есік көзі, шай үстелі мен кесе, телефон шырылы, қару-жарақ, дәліз қараңғылығы, «үкі» терезе, оқ пен қара сұлба, табиғаттағы қарасуық, түс көрінісіндегі қазан-ошақ – осылардың барлығы өздерінің тікелей қызметінен гөрі мәтіндегі символдық, психологиялық жүк арқалаумен маңызды.

Ал жазушы Мадина Омарованың «Ақша іздеген бала» әңгімесінде күнделікті тұрмыстық заттар мен ұсақ бөлшектер – ақша тиыны, дүкен, қоңырау түймесі, телефон, тас қабырға, баспалдақ, шілденің аптабы – жай декорация емес, баланың психологиялық күйін бейнелеп, әлеуметтік шындықты ашатын поэтикалық белгілерге айналады. Поп-арт эстетикасы тұрғысынан қарағанда, автор утилитарлық дүниелерді алдыңғы жоспарға шығарып, оларды мағыналық «иконалар» деңгейіне көтереді: заттың бастапқы қызметі артқа ығысады да, оның символдық және эмоциялық күші жетекші рөлге ие болады.

Дүкен, «шетел әуені» және сатушының қатаюы – тұтыну кеңістігінің суық символикасы ретінде көрсетіледі. «Ол дүкеннің алдына қайта келді. Ішінен шетел әуені естіледі. Сатушы қыз дүниеден түңілген кейіппен далаға қарап отыр. Кенет көзі балаға түсті де, жұдырығын түйіп қабағын шытты. Бір сағаттан астам уақыт дүкен маңын төңіректеп жүрген ол сезікті көрінсе керек» [9]. Дүкен – қарапайым сауда орны, ал «шетел әуені» – алыстағы қолжетпес игілік пен өркениеттің белгісі; сатушының қатаң әрекеті – баланың әлеуметтік тосқауылға тап болуын көрсететін визуалды элемент. Мұнда дыбыс пен қимыл эмоционалдық мағынаға ие болып, бала үшін қорқыныш пен тосқауылдың белгісіне айналады.

Ақша іздеу әрекеті мен тиынның символикасы да ерекше рөл атқарады: «Бала бұрылып көп қабатты үй жаққа беттеді. Жанары жасаурап, дүние тұманданып кеткен. Ақырын байқатпай маңдайын сүрткен болып көзін сипап алды. Есіл-дерті аяғының астында. Ақша іздеп келе жатыр. Егер жиырма теңге тауып алса, әпкесіне телефон шалатынын, егер жүз теңге тапса, ешкімнің көмегінсіз ауылға жететінін білетін» [9]. Тиын мен ақша бұл үзіндіде байланыс пен еркіндіктің символына айналады. 20 теңге – дауысқа жол, 100 теңге – кеңістік бойынша қозғалыс мүмкіндігі береді. Поп-арт тұрғысынан қарағанда, ақша – баланың мақсатқа жетуін білдіретін «портал» қызметін атқарады.

Дененің реакциясы, аштық пен көздің қызаруы – баланың әлеуметтік ортадағы тосқауыл мен эмоционалды күйін бейнелейді: «Бағаналы бері сүйеніп тұрған тас қабырғадан денесі тітіркеніп кетті… Әлде тағы ақша іздеп келсем бе екен деп бір ойлады. Оқтала беріп қайта отырды. Қарны шұрқырап ашып барады. Оның үстіне көзі де қызарып кеткен шығар» [9]. Тас қабырға мен дененің тітіркенуі – қалалық ортаның суықтығын, әлеуметтік кедергілерді көрсетеді.

Әңгіме психологиялық тұрғыдан төрт сезімнің өзегіне құрылған: қорқыныш, кінә, сүйіспеншілік және үміт. Бұл сезімдер бір-бірімен өріліп, баланың ішкі әлемін күрделі әрі нәзік психологиялық кеңістікке айналдырады. Қорқыныш – ұрыс пен тың тыңдаудан туындайды; бала әр қимылын байқап, қорғансыздықтың салмағын сезінеді. Кінә – әлеуметтік олқылықтың, ересектердің жауапсыздығы мен салқын қатынасының бала иығына түскен ауыр жүгін аңғартады. Сүйіспеншілік – бала мен жақындары арасындағы нәзік байланыстан көрініс табады: оның анасын, әпкесін, кішкентай Маржанды сағынуы, сол арқылы жылылық пен қамқорлыққа деген аңсары бейнеленеді. Ал үміт – барлығын біріктіріп тұрған психологиялық желі: баланың жиырма теңге іздеуі, дыбыс сигналын күтуі, әрекет пен нәтиженің арасындағы нәзік үміт толқыны.

Осы төрт сезімнің айналасында тоғысқан детальдар мен тұрмыстық заттар – қарапайым материалдық әлемнің шеңберінен шығып, символдық мағынаға ие болады. Ақша, телефон, есік, дүкен, қызыл түйме – бәрі де баланың сезімдік, әлеуметтік және психологиялық тәжірибесін жеткізетін поэтикалық белгілерге айналған. Поп-арт эстетикасының тұрғысынан бұл заттар өздерінің күнделікті тұрмыстық қызметінен шығып, абстракциялық ұғымдарға – қорқыныш, үміт, сағыныш, құтылу мен байланысқа айналады. Әлеуметтік-экономикалық шындық енді тек сыртқы көрініс емес, ол баланың денесінде, құлағында, саусағында, қалтасындағы жиырма теңгесінде өмір сүреді. Осылайша, тұрмыстық заттар мен қарапайым детальдар балалық тағдырды «сөйлететін» поэтикалық құралға айналып, шынайы өмірдің ауырлығы мен тереңдігін қатар өрнектейді.

Поп-арттың негізгі идеясы – белгілі бір уақыт кезеңінде ғана маңызды лездік мағынадағы өнер түрін құру. Сол себепті де шығармашылық объектісі ретінде арналған объектілер қарапайым күнделікті өмір заттарынан алынған [10].

Келтірілген мысалдар мен ерекшеліктер поп-арттың қазіргі қазақ прозасындағы көрінісін ашады. Тұрмыстық заттар мен бұқаралық мәдениет арқылы авторлар әлеуметтік, философиялық және мәдени мәселелерді қарастырып, жаңа көзқарас ұсынады. Канаван мен МакКэмли (2020) мақаласында айтылғандай, поп-арт мәдениеті қоғамдағы тұтынушылық феноменді бейнелей отырып, әдебиет пен философияға жол ашады [11]. Осы тұрғыдан, әдебиеттегі поп-арт тек көркемдік тәсіл емес, мәдени және эстетикалық феномен ретінде зерттелуге лайық.

Қорытынды. Қазақ әдебиетінде поп-арт эстетикасының көрініс табуы – ұлттық прозаның көркемдік ізденістерін жаңа белеске көтерген құбылыс. Әлемдік постмодернистік тенденциялармен сабақтас бұл бағыт тұрмыстық заттар мен тұтыну мәдениетінің элементтерін көркем мәтінге енгізу арқылы әдебиеттің бейнелеу мүмкіндіктерін кеңейтті. Әдебиеттегі поп-арт – тек сыртқы пішіндік жаңалық емес, ол адамның материалдық әлеммен рухани байланысын қайта пайымдаудың тәсілі ретінде көрінді.

С.Ақтайдың «Күміс көбелек», Н.Қуантайұлының «Бәтіңке», А.Алтайдың «Тұл», М.Омарованың «Ақша іздеген бала» шығармалары сияқты туындыларда поп-арт эстетикасы ұлттық дүниетаныммен ұштасып, өзіндік реңкке ие болды. Авторлар қарапайым тұрмыстық детальдарды – картоп, қалам, шыны үстел, есік көзі, фарфор кесе, қару, жарық пен дыбыс элементтерін – символдық деңгейге көтеріп, олар арқылы адамның ішкі күйін, қоғам мен уақыт арасындағы қайшылықтарды суреттейді. Бұл тәсіл көркем мәтіннің семиотикалық кеңістігін кеңейтіп, заттық әлемді рухани рефлексияның нысанына айналдырады.

Поп-арт тенденциясының әдебиеттегі көрінісі – тұтынушылық қоғам тудырған құндылықтар мен адамның рухани ізденісінің арасындағы қақтығысты бейнелеудің заманауи формасы. Қазақ прозасындағы бұл тенденция ұлттық мәдениетке тән қарапайымдылық, тұрмысқа жақындық, рухани түйсікпен астасып, поп-артты тек эстетикалық категория ғана емес, философиялық танымның бір формасына айналдырды.

Осылайша, тәуелсіздік кезеңі прозасында поп-арт поэтикасы қазақ жазушыларына жаңа көркемдік шешімдер ұсынды:

– тұрмыстық детальдар мен бұқаралық мәдениет элементтері эстетикалық мәнге ие болды;
– заттық әлем мен адам психологиясы арасындағы шекара жойылды;
– ұлттық дүниетаным жаһандық мәдени кодтармен тоғысты.

Қорытындылай келе, поп-арт эстетикасы қазіргі қазақ прозасында көркем ойдың жаңа сапасын танытып, постмодернистік бағыттың мазмұндық-формалық жаңаруына ықпал етті. Ол әдебиеттің тек идеялық не психологиялық жақтарын емес, сонымен қатар визуалды, мәдени және философиялық кеңістігін байытты.

Әдебиеттер

1. Сұлтанғалиева Р.Б., Харисова Ж.Ж. Қазақ әдебиеттануының жаңа бағыттары (Постмодернизм поэтикасы). – Алматы: Қазақ кітабы, 2024. – 1224 б.

2. Рыков А.В. Проблема поп-арта в западном искусствоведении и теории искусства 1960-х годов // Вестник СПбГУ. Сер. 2. – 2003. – Вып. 2. – Б. 12-18.

3. Эллоуэй Л. Өнер және бұқаралық ақпарат құралдары // Өнер теориясында, 1900–1990. – Оксфорд: Блэквелл, 1992. – 733 б.

4. МакХейл Дж. Көркем өнер және бұқаралық ақпарат құралдары // Поп-арт қайта түсіндірілген / құраст. Дж. Рассел, С. Габлик. – Нью-Йорк; Вашингтон, 1969. – Б. 43–47.

5. Сафронова Л.В. Постмодернистік прозадағы автор мен кейіпкер: монография. – Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2007. – 238 б.

6. Сафина А. Күміс көбелек: әңгіме. URL: https://madeniportal.kz/literature/safina-aqtai-kumis-kobelek

7. Қуантайұлы Н. Бәтіңке: әңгіме. URL: https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=4131

8. Алтай А. Тұл: әңгіме. URL: https://bilim-all.kz/article/7638-Tul
9. Омарова М. Ақша іздеген бала: әңгіме. URL: https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=4837
10. Сұлтанғалиева Р.Б., Харисова Ж.Ж. Әдеби туындыдағы заттық әлемді эстетикаландыруда поп-арттың көркемдік қызметі // Керуен ғылыми журналы. Т.73. – 2021. – №4. URL: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-16
11. Канаван Б., МакКэмли. Поп-артта постмодерн кезеңінің аяқталуы? Мадоннадан Гагаға, Тейлорға дейінгі дәуірлік тұтыну және маркетинг // Journal of Business Research. Т. 107. – 2020. – Б. 222–230. URL: https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.12.005

Р.Б. СУЛТАНГАЛИЕВА, Ш.У. САМАТОВА
Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Уральск, Казахстан

ПОСТМОДЕРНИЗМ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ПОП-АРТ И ЭСТЕТИКА БЫТОВЫХ ПРЕДМЕТОВ

Аннотация. Поп-арт в литературоведении рассматривается как важное явление в эволюции искусства и культуры. Эстетика поп-арта, сформировавшаяся в эпоху постмодернизма, отражает духовные потребности современного человека и открывает двери в новое художественное пространство литературы. В данной статье анализируются особенности репрезентации поп-арта в национальной прозе, особенно в произведениях, написанных в период независимости. Рассматривается влияние эстетики, сформированной цивилизацией потребления современности, на внутренний мир литературных персонажей, их мировоззрение и отношение к материальным ценностям. Поэтически раскрывается символическое значение объектов материального мира и их роль в художественных произведениях. В контексте мировой культуры определяется самобытная окраска поп-арта в казахской прозе и его роль в обогащении художественного содержания. Кроме того, рассматриваются возможности поп-арта в литературе по возрождению эстетического и духовного пространства личности и общества.

Ключевые слова: постмодернизм, поп-арт, эстетика бытовых предметов, культура потребления, национальная проза, массовая культура, художественная трансформация.

R.B. SULTANGALIEVA, SH.U. SAMATOVA
M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

POSTMODERNISM IN KAZAKH LITERATURE: POP ART AND THE AESTHETICS OF EVERYDAY OBJECTS

Annotation. In literary studies, pop art is regarded as an important phenomenon in the evolution of art and culture. The aesthetics of pop art, formed during the postmodern era, reflects the spiritual needs of the contemporary individual and opens the door to a new artistic space within literature. This article examines the distinctive features of pop art representation in national prose, particularly in works written during the period of independence. It explores how the aesthetics shaped by the consumer civilization of modern times influence the inner world of literary characters, their worldview, and their relationship to material values. The symbolic meaning of material objects and their function in literary works are revealed in a poetic manner. Within the context of global culture, the unique coloration of pop art in Kazakh prose and its role in enriching artistic content are identified. In addition, the article considers the potential of pop art in literature to revitalize the aesthetic and spiritual space of both the individual and society.

Keywords: postmodernism, pop art, aesthetics of everyday objects, consumer culture, national prose, mass culture, artistic transformation.

References

1. Sūltanğalieva R.B., Harisova J.J. Qazaq ädebiettanuynyñ jaña bağyttary (Postmodernizm poetikasy). – Almaty: Qazaq kıtaby, 2024. – 1224 b.
2. Rykov A.V. Problema pop-arta v zapadnom iskustvovedenii i teorii iskustva 1960-h godov // Vestnik SPbGU. Cep. 2. – 2003. – Vyp. 2. – B. 12-18.
3. Ellouei L. Öner jäne būqaralyq aqparat qūraldary // Öner teoriasynda, 1900–1990. – Oksford: Blekvell, 1992. – 733 b.
4. MakHeil J. Körkem öner jäne būqaralyq aqparat qūraldary // Pop-art qaita tüsındırılgen / qūrast. J. Rassel, S. Gablik. – Nü-İork; Vaşington, 1969. – B. 43–47.
5. Safronova L.V. Postmodernistık prozadağy avtor men keiıpker: monografia. – Sankt-Peterburg: Dmitri Bulanin, 2007. – 238 b.
6. Safina A. Kümıs köbelek: äñgıme. URL: https://madeniportal.kz/literature/safina-aqtai-kumis-kobelek
7. Quantaiūly N. Bätıñke: äñgıme. URL: https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=4131
8. Altai A. Tūl: äñgıme. URL: https://bilim-all.kz/article/7638-Tul
9. Omarova M. Aqşa ızdegen bala: äñgıme. URL: https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=4837
10. Sūltanğalieva R.B., Harisova J.J. Ädebi tuyndydağy zattyq älemdı estetikalandyruda pop-arttyñ körkemdık qyzmetı // Keruen ğylymi jurnaly. T.73. – 2021. – №4. DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-16
11. Kanavan B., MakKemli. Pop-artta postmodern kezeñınıñ aiaqtaluy? Madonadan Gagağa, Teilorğa deiıngı däuırlık tūtynu jäne marketiñ // Journal of Business Research. T. 107. – 2020. – B. 222–230. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.12.005

Авторлар туралы мәлімет:

Сұлтанғалиева Рита Бекжанқызы – филология ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған профессоры, Орал, Қазақстан.

Султангалиева Рита Бекжановна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского университета имени М.Утемисова, Уральск, Казахстан

Sultangaliyeva Rita Bekzhanovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

Саматова Шұғыла Өмірзаққызы – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің магистранты, Орал, Қазақстан.

Саматова Шугыла Омирзаковна – магистрант Западно-Казахстанского университета имени М.Утемисова, Уральск, Казахстан.

Samatova Shughyla Omirzakovna – Master's student at M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan.

IRSTI 06.81.23
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.25

PH. JURKOWICZ[1]
***A. SAILAUKYZY[2]**
G.B.TUSSUPOVA[3]
University of Paris-Assas, Paris, France[1]
University of Leeds, Leeds, United Kingdom[2]
Maqsut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan[3]
(e-mail: jphilipp2010@gmail.com[1], a.sailaukyzy@leeds.ac.uk[2],
gulshat.bakyt24@gmail.com[3])

ALASH HERITAGE IN NATIONAL BRAND FORMATION: A LITERARY, JOURNALISTIC AND INTELLECTUAL PERSPECTIVE

Annotation. This interdisciplinary research article examines the literary heritage of the Alash idea from the perspectives of philology and branding, analyzing its textual legacy through public opinion and branding theory. In the history of global geo-branding and the formation of public opinion, the intangible heritage of each country has played a decisive role in shaping its modern image, communicative practices, collective mentality and even its geopolitics. Accordingly, it is vital to evaluate, analyze and systematize the distinct trajectory of the Alash leaders and the potential of the literary, scholarly, journalistic and other creative legacies they left, framing them within branding theory and interpreting them for the benefit of future generations. The study offers an expert assessment of the Alash idea using European evaluative frameworks and the perspectives of French scholars. It concludes that the effective dissemination and broad social acceptance of both material and intangible (spiritual) heritage require a prior study of national identity and mentality as well as the formulation of a coherent conceptual framework. A systematic account of the democratic principles advanced by this national intellectual movement, widely recognized as the foundation of independent journalism in Kazakhstan, underscores the significance of the Alash idea within the context of national branding.
Keywords: Alash idea, literature heritage, national brand, Kazakhstan.

Introduction. A century ago the Alash movement's leaders viewed publicistic writing as a strategic tool for shaping national consciousness. Their works, factual, persuasive and precise continue to exemplify independent journalism and serve as a foundation for promoting Kazakh identity. The core aim of Alash movement was to gradually transform Kazakh society and adapt it to modern times. Their publicistic legacy functions as a generator of state ideas and offers a valuable resource for contemporary branding, enabling the nation to assert its historical and cultural identity.

By engaging the revolutionary changes of their era the Alash intellectuals pursued national cohesion and inclusivity even allocating seats to Russians and other ethnic groups in the Provisional National Council. As Professor Mukhtar Abilseyit notes, enhancing national competitiveness through education, science and the arts ensures the nation's continuity [1]. This underscores that the enduring value of Alash's intellectual heritage lies in fostering unity, identity and cultural distinctiveness, i.e. foundations essential for building a coherent national brand.

Methodology and research methods. The theoretical and methodological framework of this study draws on approaches developed within the French school of national-brand studies and on the perspectives of leading specialists in communication and public relations. In particular, the research takes into account the concepts discussed in the professional lectures and works of representatives of the Comité Colbert (the National Brands Association), including Laurent Dhennequin, professor and communications manager Jean-François Flaio, Jean-Pierre Beaudoin, a leading French public relations specialist and professor at the Sorbonne, Professor Assael Adari, president and chief executive of the Occurrence Institute for the Evaluation of Communication Programmes, creative director Helen Cappra, Étienne Gernelle, editor-in-chief of the weekly Le Point, and the doyen of French communications Jacques Séguéla. Their theoretical positions help to clarify the prerequisites for the formation of the concept of a national brand, the mechanisms of its development and the role of media communication technologies in shaping public perception. In addition, the research draws on the conceptual approach proposed by professor Shirin Akiner of the School of Oriental and African Studies, University of London, who emphasises that a brand is defined not by what a nation thinks it possesses but by what others perceive it to be [2, 69]. From this perspective, the brand concept can be analyzed through several analytical dimensions: brand and competition; brand and instruments of development; brand as a search for a distinctive identity; communication between the country brand and local brands; and the role of historically significant regions such as the cities of the Silk Road in the formation of national branding.

Methodologically, the research employs several methods widely used in philological and interdisciplinary studies. These include the formation and analysis of a corpus of literary, journalistic and scholarly texts produced by the leaders of the Alash movement, discourse analysis of their communicative and ideological narratives as well as comparative and content analysis. The study applies thematic coding to the corpus of Alash literary works. By examining recurring motifs such as unity, education, democracy and national consciousness, the research situates these literary texts within the broader framework of national branding theory, demonstrating that Alash literature is not merely reflective but actively constitutive of the nation's symbolic and reputational capital. In this way, the analysis links the historical literary corpus to both European evaluative frameworks of national branding and contemporary assessments of public opinion and communicative practices, reinforcing the study's overarching theoretical and methodological orientation.

In addition, the study uses induction and deduction to develop general theoretical conclusions and applies survey questionnaires in order to identify contemporary perceptions of the Alash idea within public opinion. These methods make it possible to analyze the Alash idea both as a textual and intellectual phenomenon and as a cultural resource relevant to the development of national branding.

Discussion and observation. As we can see, the corpus of Alash and the ideas and rich legacy bequeathed by its leaders are a precious asset fully capable of meeting the foregoing requirements. To consider only the requirement of storytelling: the lives and creative output of the Alash activists, along with their vigorous record of civic struggle are replete with dramatic and exemplary episodes that could serve as the basis for novels and multi-series films [3, 81]. For example, in Mirjaqyp Dulatuly's words, "If I go astray, I shall go astray together with my people; if I strive towards a radiant path, I shall strive in unison with my nation," there is a lucid expression of a true idea of statehood, an ideology and fundamental stance of an entire nation. What we find here is not only boundless love for the nation but also loyalty, solicitude, humaneness, great enthusiasm and respect for one's people. These ideas remain highly relevant today and are fully capable of serving as a unifying national idea.

With regard to Kazakhstan, the view that currently prevails in Europe can, for the present, be summarized as follows based on the opinions of the communications professionals mentioned above who live across Europe and work in many countries worldwide. In their assessment the understanding of Kazakhstan's spirituality, literature, culture, historical figures, journalism and future orientation remains indistinct and somewhat blurred. Kazakhstan is often perceived as

a country that has not yet fully distanced itself from the Soviet system and has not sufficiently developed a clearly defined national profile. Although the traces of a Kazakh intellectual such as Mustafa Shokay remain in Europe and although his specific places of residence are known, there appears to be little inclination to use these as historical artifacts and evidence. By the way of comparative parallel Paris has turned the old houses where French national brands such as Chanel and Saint Laurent were founded into museums and continues to use them as instruments that convey the country's image and history. From this perspective, the three houses in which Mustafa Shokay lived during almost twenty years in Paris could readily serve as the basis for such an idea [3]. For example, the house on Rue Bauyn de Perreuse where he lived between 1923 and 1930 (16 Rue Bauyn de Perreuse), the house on Rue Parmentier where he lived between 1930 and 1933 (48 Bis rue Parmaentier) and the house on Square de la Fontaine where from 1933 to 1969 the Shokays first lived together and where, after Mustafa's death, his wife Maria Shokay continued to reside (7 Square de la Fontaine). It would be entirely possible to explore ways by intergovernmental agreement to turn at least one of these houses into a museum. Instead of purchasing a luxurious mansion on the Champs-Élysées for 65 million euros acquiring a perpetual public good that would serve the national heritage for a price ten times lower would be far more reasonable.

National branding is a field of practice and a domain of knowledge and scholarship that aims to shape and manage a country's reputation. It is closely connected with the territory where the country is located, that is, with place marketing. This field has not existed for a very long time and may be described as a relatively new discipline. National branding and a state's national image are qualities that take shape and acquire significance through external appraisal. Organizations that cooperate with the field of national branding include the United Nations, NATO, the World Bank and the European Union. Simon Anholt is the person, who in 1998 introduced the term "nation brand" into global circulation. Over the past twelve years he has worked with the governments of forty countries on national coherence, prestige, public diplomacy, investment attraction and cultural ties [4]. He is the author of three global studies in this field. The first is called the Nation Brands Index, the second is the City Brands Index and the third is the State Brands Index. His most recent project is the Good Country Index, which is precisely the index that gauges each country's contribution to human civilization.

N.N.Litvinov discusses in detail the role of national branding in defining and promoting national distinctiveness [5]. By subjecting his work to competent analysis and study we believe that domestic communications practitioners working in partnership with highly qualified foreign professionals will be able to draft a tailored concept that takes appropriate account of our national particularities.

One of the Alash leaders Mukhamedzhan Tynyshbay wrote: "Along the course of history the people of the world divide into two groups, peoples that are accomplished in the arts and have not fallen behind the vanguard, whom we call historical peoples. The peoples of Europe and Asia and the people of America and the cultured people in America of European descent, these are historical people. Secondly, there are the people who have stood still for thousands of years, who have not advanced, people like wild animals, non-historical people" [6, 75]. The national leaders who guided their people towards the heights of civilization spared no effort to secure for their historically rich nation a fitting place on the world stage. That history is of crucial importance in building a national brand is beyond dispute.

"In my view, the concept of a nation brand is not confined to a country's native products; it can also capture the quintessence of politics" says Jacques Séguéla in our conversation. A journalist, who ran twenty presidential campaigns and through skilful communication methods brought nineteen of them to victory, he rates very highly the degree to which national spirituality can influence politics. "I have long thought about how to combine an image of a country or region with an array of tangible and intangible assets. It must be said that intangible wealth, spiritual treasure and history play an exceptional role here" he noted [7,3]. Tatyana Lebedeva, professor at the Sorbonne University gives a compelling example. The successors of Julius Caesar, who ruled before our era said: "Rome is not merely a place; it is an idea". Italy's communications

experts have revived this phrase in our own time and put it to effective use. Marcus Tullius Cicero achieved positive results by adding this vivid phrase to his oratorical repertoire in order to glorify his country throughout Europe. [7, 7].

It should be noted that geo-branding, an important branch of branding is also an essential, still-novel discipline for our country. Geo-branding is an important direction within modern development strategies; it aims to enhance the competitiveness of particular regions and countries [8]. As is clear from the examples above geo-branding is a key field that intersects with the issue of national branding in shaping a country's international image. Geo-branding embraces marketing, geography, cultural studies and political science. This allows it while examining economic, social, cultural and political dimensions in the round, to clarify the distinctiveness of each country. As a result, a set of beneficial measures can be implemented including entering external markets, attracting investors and increasing tourist numbers. In the words of Professor Jean Beaudoin, "Distinctiveness and image are the principal resources" [7, 87]. If the first parameter is present in the Alash legacy and ideas that have come down to us, the second can be formed through the first.

"Asking what such countries should do that cannot hope given their scale and parameters to take a worthy place among the nations of the world is entirely natural" continues Tatyana Lebedeva. In her words systematic modeling of geo-branding communications can enable the realization of this idea. Much here depends on the stakeholders. [7, 66]. A geo-brand conveys the value of a given region but it is impossible to control fully how it will be perceived since that depends on the differing evaluations of different audiences [8]. This code is formed by national culture, the national language, the national idea and territorial distinctiveness. Hence the "national code" may be regarded as the structural foundation and prerequisite of the brand concept. According to a basic requirement of global communication every country is advised to adhere to its genetic code. "Distinctiveness arises from diversity" writes the scientist Heinz R. Pagels, author of The Cosmic Code [9].

According to national brand researchers, today concepts that resonate in the public mind through historic places, that is, geo-branding and national branding that intersect with the sources of national consciousness and spirituality can be as valuable as the creation of entirely new brands. For this reason, the conceptual ideas in Alash publicistics writing that remain topical to this day may be regarded as a rich treasury with the potential to become our national symbol. National branding is a field that currently arouses great interest among many countries. Canada, USA, United Kingdom, Japan, China, South Korea, UAE and many states of Western Europe have already begun to use this concept and this field in ways that serve their interests [3, 82].

In the Anholt GfK Roper Nation Brands Index, national brands are constructed on the basis of six interrelated principles. The first of these, human capital is evaluated through multiple criteria including the population's level of education, workforce qualifications, societal openness and hospitality and the presence of hostile attitudes and their underlying causes. Just governance is another crucial principle assessed by surveying public opinion on the competence, reliability, fairness and responsibility of each state's government as well as individuals' perceptions of democracy, the judiciary, poverty reduction and environmental protection. The quality of exports constitutes a further dimension, reflecting perceptions of the goods, products and services produced by each country including whether consumers actively seek or avoid them. Attractiveness for tourism is measured by the level of interest in visiting the country and by the appeal of its historical, natural and cultural sites [10, 214].

A national brand performs several functions for both the nation and the state. It contributes to the unification of the people and strengthens social cohesion by fostering a sense of national pride, while also mobilizing society around shared ideas and common goals. In addition, a national brand increases the volume of information available about the state, thereby facilitating the formation of a positive public opinion, which through the influence of collective consciousness can guide the state towards confident and sustainable development. Empirical evidence from the City Brand Index system based on a survey of 17,500 respondents aged between 18 and 64

across 18 countries indicates that perceptions of a country are formed primarily on the basis of emotional and non-material values [7, 32]. Scholars further argue that a national state brand is founded upon several key ideas. These include the presence of a talented and capable population, which constitutes a core value for the administrative and territorial entity, the historical impact of misinformation reflecting a distorted image disseminated over time by colonial or hostile powers and the unique and distinctive prospects for national development, understood as opportunities specific to a given people and land in accordance with their own history and potential [11, 74].

It is reasonable to conclude that the ideas advanced by the Alash leaders through their literary and publicistic writings are fully capable of performing these functions. The Alash leaders sought to raise the country to a new stage, to secure self-determination and to promote further development, grounding their approach primarily on democratic principles recognized among the most effective worldwide. In pursuing these aims, they worked to enhance national unity and consolidate a robust, shared national consciousness [12]. The literary corpus of the Alash movement illustrates the convergence of intellectual, cultural and political strategies aimed at nation-building, providing empirical support for the theoretical framework employed in this study. The works of Mirzhakyp Dulatuly, particularly his poetry collection "Oyan, Kazak!" and prose "Bakytsyz Zhamal" embody the principles of collective consciousness and cultural resilience, which are central to the conceptualization of national branding. Zhusipbek Aymauytuly through novels such as "Akbilek" and various plays implements similar principles. His works document historical trauma while constructing moral and civic narratives that reinforce the nation's spiritual and cultural capital [13, 94]. From a methodological perspective these texts were analyzed using content and discourse analysis enabling the identification of recurrent themes related to democratic governance, education and social mobilization, all of which are consistent with the study's theoretical model linking intangible heritage to national brand formation. Akhmet Baitursynuly provides an additional dimension, demonstrating how linguistic and literary scholarship can inform the strategic construction of a national brand. His essays and educational writings reinforce collective identity and cultural cohesion aligning with the theoretical emphasis on intangible assets as drivers of reputational capital and public recognition [14, 112]. Similarly, Alikhan Bokeikhan, while primarily a political figure influenced literary discourse through historical essays and editorial oversight in publications such as Kazakh, embedding narratives that articulate a distinctive national identity and contributing to the intellectual foundation of Kazakh national branding [15-16].

All of these characteristics undoubtedly highlight the weight of the Alash idea within the field of national branding. In essence, the concept of national branding certifies an individual's belonging to a particular nation by directing attention to that sense of affiliation [12]. Accordingly, three things are needed for an effective national brand to take shape. First, the content of the socio-cultural complex must be defined since it gives rise to the notions and concepts associated with the national brand in question. Second, the brand's distinctiveness must be identified along with an assessment of how it can be used and how effective it can be. Third, national unity must be strengthened and the dense web of social relations must be appropriately designed and aligned.

Results. Immanuel Kant wrote that "The state is not something that can be privately owned like land; it is a collective association of people and therefore its governance and development should be in their hands". [13, 38]. In the contemporary communications world, every national value can become a premise for a country's recognition and for the formation of a positive, favorable perception of it. According to skilled communications practitioners, national history, national identity and the history of national movements are parameters that distinguish a country from others and enable it to be recognized. In this connection, it can be said that the role of Alash literary and publicistic writing in our national history possesses full potential to serve, much like the landmark events in European history as unshakeable proof of our aspirations toward democratic renewal, development in step with the times and flourishing through our national distinctiveness.

In the course of the study, a questionnaire on the topic was administered to a dedicated panel of experts, that is, a focus group and a total of 71 people responded. Scholars of Alash in Astana, Almaty, Semey and Turkey were particularly active.

Question 1. Do you agree with the proposition that in introducing Kazakhstan to the world "The Alash idea is a national brand"

Figure 1 – Diagram of responses to the proposition "The Alash idea is a national brand"

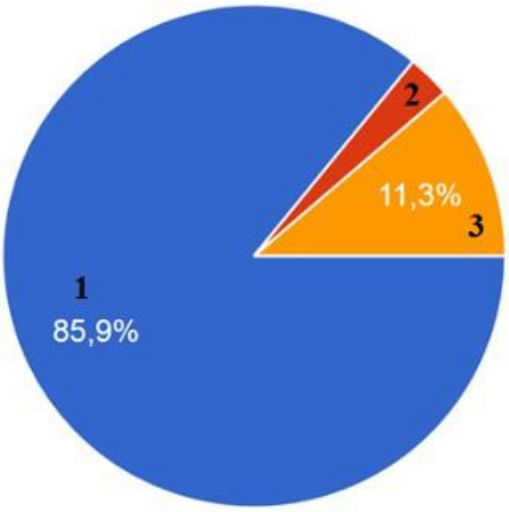

Yes, I agree. No, I do not agree. I find it difficult to answer.

A point to highlight is that 85.9 per cent of respondents selected the first option to this question, that is, they agreed with the proposition "The Alash idea is a national brand" in presenting Kazakhstan to the world, demonstrating clear consensus among the expert group.

Conclusion. The historical juncture that enabled such renewal as noted above was the moment in 1917 that offered hope of rebuilding a national state. "The leaders at the origins of the Alash party sought to establish a nationwide political party modeled on the Cadets" writes the eminent scholar K. Nurpeisov [14, 177]. In that period there was an opportunity to regenerate Kazakhstan with a new transformational model, reversing the earlier situation in which alignment with Russia as an ally had turned the Kazakh land into a colony. The vision was an Alash national-democratic republic. The core principles of the Alash movement and its publicistic discourse are well-suited to serve as a national brand for Kazakhstan, promoting unity and guiding future nation-building. Central to this is the literary corpus of Alash authors – Mirzhakyp Dulatuly, Zhusipbek Aymauytuly, Akhmet Baitursynuly and Alikhan Bokeikhan, whose poetry, prose, essays and plays articulate national consciousness, democratic values and cultural resilience functioning as both intangible heritage and instruments for shaping public opinion. [16].

To establish the Alash idea as an international brand it must first be consolidated domestically through promotion, scholarly engagement and systematic dissemination. This can include mass media exposure, academic research, conceptual books, films and series, institutional development, international collaboration and digital products such as e-books, videos and mobile applications. The Alash literary and publicistic corpus ensures the idea is a living framework, not merely a historical artifact capable of guiding contemporary nation-building and branding strategies.

Ultimately, Alash represents a strategic resource for Kazakhstan: revitalizing historical consciousness, reconstructing public opinion and reinforcing the nation's cultural and geopolitical presence. The state should direct attention to the Alash phenomenon as a key component of Kazakh national branding.

Literature

1. Әбілсейіт М. Рухани жаңғыру және Алаш зиялылары // Aikyn.kz. – 2017. – 22 шілде. URL: https://aikyn.kz/2017/07/22/21182.html
2. Akiner Sh. Cultural Change & Continuity in Central Asia. – London; New York: Routledge, 2016. – 388 p.
3. Сайлауқызы А., Сақ Қ. Алаш идеясы қазақ елінің ұлттық бренді екендігін тарихи және заманауи алғышарттар арқылы қалыптастырудың өзекті мәселелері // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Хабаршысы. – 2018. – Vol. 56. – №1. – Б. 78–85.
4. Anholt S. Армении следует сделать что-то для человечества // Mediamax. URL: http://www.mediamax.am/ru/news/interviews/13053
5. Литвинов Н.Н. Бренд стратегия территорий. Алгоритм поиска региональной идентичности // Бренд-менеджмент. – 2010. – Vol. 5. – №2. – С. 34-50.
6. Бегманова М.М., Әбуғалиева К.Қ. Дәуірдің жарық жұлдызы: халқымыздың көрнекті саяси қайраткері М.Тынышбаевқа арналады. – Алматы: Жазушы, 2001. – 237 б.
7. Лебедева Т., Ассадель А., Кормановская Т., Эпштейн Л. Геобрендинг: практическая коммуникация в продвижении территорий: монография. – Париж: L'Harmattan, 2014. – 245 с.
8. Дубейковский В. Геобрендинг как инструмент развития территорий. – М.: Дело, 2013. – 256 с. URL: https://theoryandpractice.ru/courses/24503-geobrending-kak-instrument
9. Pagels H.R. The Cosmic Code: Quantum Physics as the Language of Nature. – New York: Simon & Schuster, 1982. – 384 p. URL: https://www.goodreads.com/book/show/173222.The_Cosmic_Code
10. Anholt S. Branding Places and Nations // Brands and Branding. – London; Princeton, NJ: Bloomberg Press, 2004. – P. 213-226.
11. True J. Globalisation and Identity. – Melbourne: Oxford University Press, 2006. – 272 p.
12. Штанько М.А. Генезис проблемы конструирования политической реальности в философской традиции // Известия Томского политехнического университета. – 2008. – Vol. 313, №6. – С. 113-119.
13. Kant I. Сочинения: в 6 т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1963. – 543 с.
14. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
15. Бөкейхан А. Сұңқар жыры. Максим Горькиден // Әлихан Бөкейхан. Шығармалары / ред. Аққұлұлы С.Ж. – Т. 12. – Астана: Алашорда, 2018. – 534 б.
16. Бөкейхан А. Жаңа кітап // Әлихан Бөкейхан. Шығармалары. – Т. 13. – Астана: Алашорда, 2018. – 227 б.

Ф.ЮРКОВИЧ
Париж-Ассас университеті, Париж, Франция
А.САЙЛАУҚЫЗЫ
Лидс университеті, Лидс, Ұлыбритания
Г.Б. ТҮСІПОВА
Мақсұт Нәрікбаев университеті, Астана, Қазақстан

ҰЛТТЫҚ БРЕНД ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ АЛАШ МҰРАСЫ: ӘДЕБИ, ЖУРНАЛИСТІК ЖӘНЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ҚЫРЛАРЫ

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақалада Алаш идеясының әдеби мұрасы филология және брендинг өлшемі тұрғысынан қарастырылған. Алаш қозғалысы мүшелерінің әдеби, публицистикалық және академиялық туындылары жаңа замандағы қоғамдық пікір призмасы арқылы және брендинг ілімі тұрғысынан пәнаралық ракурста талданады. Әлемдегі геобрендинг пен қоғамдық пікір тарихына көз жүгіртер болсақ, әр елдің материалдық емес тарихы сол елдің жаңа замандағы бет-бейнесіне, коммуникациясы мен менталитетіне, сондай ақ имиджі мен геосаясатына әсер етіп отырған. Сол себепті Алаш лидерлерінің дара жолы мен олар

қалдырған әдеби, ғылыми, публицистік және басқа да шығармашылық мұрасының әлеуетін брендинг өлшемімен бағамдап, сараптап, жүйелеп, келер буынның игілігіне жарататындай етіп интерпретация жасаудың маңызы зор. Ғылыми жұмыста Еуропалық өлшемдер мен француз ғалымдарының көзқарасы қолданыла отырып, Алаш идеясы сарапталады. Кез келген материалдық немесе материалдық емес (яғни руханият мұралары) өнімдерді келесі бір кеңістікте таратып, насихаттап, сол жерде қабылдатып, мойындату үшін, алдымен сол қоғамның ұлттық ерекшелігі мен менталитеті алдын-ала зерттеліп, белгілі бір концепт жазылуы керек деген тұжырымдар дәйектеледі. Қазақстан тәуелсіз журналистикасының бастауы болған ұлттық интеллектуалдық қозғалыс лидерлерінің демократиялық принциптерінің айқын сипаттары Алаш идеясының ұлттық брендинг саласындағы салмағын тұжырымдайды.

Түйін сөздер: Алаш идеясы, әдеби мұра, ұлттық бренд, Қазақстан.

Ф.ЮРКОВИЧ
Университет Париж-Ассас, Париж, Франция
А.САЙЛАУКЫЗЫ
Университет Лидса, Лидс, Великобритания
Г.Б. ТУСУПОВА
Максут Нарикбаев университет, Астана, Казахстан

НАСЛЕДИЕ АЛАШ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО БРЕНДА: ЛИТЕРАТУРНЫЙ, ЖУРНАЛИСТСКИЙ И ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ АСПЕКТЫ

Аннотация. Данная статья анализирует литературное наследие идеи Алаш с позиций филологии и брендинга. В исследовании национальная идея, отражённая в корпусе литературных, публицистических и академических текстов, оставленных представителями движения Алаш, анализируется через призму общественного мнения современности и с точки зрения теории брендинга. Если обратиться к истории геобрендинга и общественного мнения, можно увидеть, что нематериальное наследие каждой страны оказывает влияние на её современный облик, коммуникационные практики и менталитет, а также на имидж и геополитику. В этой связи особое значение приобретает оценка, анализ и систематизация литературного, научного, публицистического и иного творческого наследия Алаш с позиции брендинга. В работе проводится анализ идеи Алаша с использованием европейских оценочных подходовивзглядовфранцузскихисследователей. Делаетсявыводотом, чтодлястранения и продвижения любого материального или нематериального наследия в новом пространстве, их успешного восприятия и принятия обществом, необходимо предварительное исследование национальной специфики и менталитета данного общества, а также разработка определённой концептуальной модели. Чёткие характеристики демократических принципов лидеров национального интеллектуального движения, ставшего истоком независимой журналистики Казахстана, позволяют определить значимость идеи Алаш в сфере национального брендинга.

Ключевые слова: идея Алаш, литературное наследие, национальный бренд, Казахстан.

References

1. Äbılseıit M. Ruhani jañğyru jäne Alaş zialylary // Aikyn.kz. – 2017. – 22 şılde. URL: https:// https://aikyn.kz/2017/07/22/21182.html
2. Akiner Sh. Cultural Change & Continuity in Central Asia. – London; New York: Routledge, 2016. – 388 p.
3. Sailauqyzy A., Saq Q. Alaş ideiasy qazaq elınıñ ūlttyq brendı ekendıgın tarihi jäne zamanaui alğyşarttar arqyly qalyptastyrudyñ özektı mäseleleri // Abai atyndağy Qazaq ūlttyq pedagogikalyq universitetı Habarşysy. – 2018. – Vol. 56. – №1. – B. 78–85.
4. Anholt S. Armenii sleduet sdelät chto-to dlä chelovechestva // Mediamax. URL: http://www.mediamax.am/ru/news/interviews/13053

5. Litvinov N.N. Brend strategia teritori. Algoritm poiska regionälnoi identichnosti // Brend-menejment. – 2010. – Vol. 5. – №2. – S. 34-50.
6. Begmanova M.M., Äbuğalieva K.Q. Däuırdıñ jaryq jūldyzy: halqymyzdyñ körnektı saiasi qairatkerı M.Tynyşbaevqa arnalady. – Almaty: Jazuşy, 2001. – 237 b.
7. Lebedeva T., Assadel A., Kormanovskaia T., Epştein L. Geobrending: prakticheskaia komunikasia v prodvijenii teritori: monografia. – Parij: L'Harmattan, 2014. – 245 s.
8. Dubeikovski V. Geobrending kak instrument razvitia teritori. – M.: Delo, 2013. – 256 s. URL: https://theoryandpractice.ru/courses/24503-geobrending-kak-instrument
9. Pagels H.R. The Cosmic Code: Quantum Physics as the Language of Nature. – New York: Simon & Schuster, 1982. – 384 p. URL: https://www.goodreads.com/book/show/173222.The_Cosmic_Code
10. Anholt S. Branding Places and Nations // Brands and Branding. – London; Princeton, NJ: Bloomberg Press, 2004. – P. 213-226.
11. True J. Globalisation and Identity. – Melbourne: Oxford University Press, 2006. – 272 p.
12. Ştänko M.A. Genezis problemy konstruirovania politicheskoi reälnosti v filosofskoi tradisii // İzvestia Tomskogo politehnicheskogo universiteta. – 2008. – Vol. 313, №6. – S. 113-119.
13. Kant I. Sochinenia: v 6 t. – T. 1. – M.: Mysl, 1963. – 543 s.
14. Nūrpeiısov K. Alaş häm Alaşorda. – Almaty: Atatek, 1995. – 256 b.
15. Bökeihan A. Sūñqar jyry. Maksim Görkiden // Älihan Bökeihan. Şyğarmalary / red. Aqqūlūly S.J. – T. 12. – Astana: Alaşorda, 2018. – 534 b.
16. Bökeihan A. Jaña kıtap // Älihan Bökeihan. Şyğarmalary. – T. 13. – Astana: Alaşorda, 2018. – 227 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Юркович Филипп – Париж-Ассас университетінің саясаттану докторанты, Париж, Франция.
Юркович Филипп – докторант политологии Университета Париж-Ассас, Париж, Франция.
Jurkowicz Philippe – Doctoral Candidate in Political Science at the University of Paris-Assas, Paris, France.

Сайлауқызы Алма – философия докторы (PhD), Лидс университетінің шақырылған қонақ ғалымы, Лидс, Ұлыбритания.
Сайлаукызы Алма – доктор философии **(**PhD,) **приглашённый ученый Университета Лидса, Лидс, Великобритания.**
Sailaukyzy Alma – Doctor of Philosophy (PhD), **Visiting Scholar at the University of Leeds, Leeds, United Kingdom.**

Түсіпова Гүлшат Бақытжанқызы – филология ғылымдарының кандидаты, MNU Жоғары гуманитарлық мектебінің Teaching профессоры, Астана Қазақстан.
Тусупова Гульшат Бакытжановна – кандидат филологических наук, профессор преподавательской практики Высшей гуманитарный школы MNU, Астана, Казахстан.
Tussupova Gulshat Bakytzhanovna – Candidate of Philologycal Sciences, Teaching Professor of the Higher Humanitarian School of Maqsut Narikbayev University, Astana Kazakhstan.

ҒТАМР 16.01.45
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.26

*** Қ.С. ҚАЛЫБАЕВА[1]**
Т.К. ЗАЙСАНБАЕВ[2]
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан[1]
С.Д.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, Алматы, Қазақстан[2]
(e-mail: mtdi_2021@mail.ru[1], t__1962@mail.ru[2])

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ САУАТ АШУ ҚҰРАЛДАРЫ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. Ақымет Байтұрсынұлы – XX ғасыр басындағы қазақ халқының сауатын ашып, рухани түлеуіне ұйытқы болған тұлға. Ол XX ғасырдың басында білім беру саласына түбегейлі өзгеріс енгізіп, ұлттық мектептің іргетасын бекемдеп, келешек оқу жүйесінің бағытын сол кезеңде-ақ көрегендікпен айқындап берді. Оның ағартушылық өміршең идеялары халықты сауаттандыруға, ана тілін сақтауға, білім беру жүйесін ұлттық негізде қалыптастыруға бағытталды. Қазіргі таңда ұлт ұстазының сол мол мұрасын заманауи оқыту жүйесіне енгізу жұмыстары қолға алынуда. Қаншама зерттеулер жазылып, іргелі ғылыми жобалар ұсынылуда.
Мақалада «Қазақ халқының рухани көсемі» (М.Әуезов), «Ұлттық ғылым-білімнің көшбастары» (Р.Сыздық), «Ұлттық жазудың ұлы диқаншысы» (Н.Уәли) атанған А.Байтұрсынұлының қазақ руханиятындағы орнын, халқын сауаттандыру жолындағы қыруар еңбегін баса таныту көзделді. Осы орайда, оның әдістемелік мұрасы ұлттық білім беру жүйесінің теориялық және практикалық іргетасын қалаған тұтас ғылыми-педагогикалық концепция екені тұжырымдалды. Әдістемелік ұстанымдарының бүгінгі білім беру стандарттарымен үндесетіні көрсетілді. Сондай-ақ бала психологиясын ескеру, оқытуды өмірмен байланыстыру, функционалдық сауаттылықты қалыптастыру, әдісті тілдің ішкі заңдылығына сай таңдау қағидаларының заманауи педагогикамен сабақтастығы дәлелденді.
Түйін сөздер: Ақымет Байтұрсынұлы, қазақ руханияты, ұлттық білім беру жүйесі; сауат ашу құралдары, әдістеме

Кіріспе. Ақымет Байтұрсынұлы – XX ғасырдың басындағы білім беру ісіне түбегейлі жаңалық енгізіп, ұлттық мектептің дамуына жол ашқан әрі болашақтағы оқу жүйесінің бағыт-бағдарын дәл болжай білген, көреген ұстаз болды. Ол XX ғасырдың басында-ақ білім

** Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын AP26104175 «Жасанды интеллект арқылы Ақымет Байтұрсынұлының қазақ руханиятындағы орны мен өміршең ұстанымдарын инновациялық технологиялармен ақпараттық және ғылыми айналымға түсіру» атты гранттық жоба аясында әзірленді*

беру жүйесінің мазмұны мен бағытын айқындап, ұлттық мектептің теориялық іргетасын қалап кетті. Оқу-ағарту саласы Байтұрсынұлы қызметінің негізгі арқауы болды. Бұл салада ол мықты идеология керек екендігін, нақты іске көшу керектігін бағамдайды. Сөйтіп «Оқыу жайы», «қазақша оқу жайынан», «Мектеп керектері», «Бастауыш мектеп», «Баулу мектебі», «Қай әдіс жақсы» атты оқу-білімге жетелеуге арнаған мақалаларын жеделдете жазып, мәселе көтере бастайды.

«Бұл күнде оқудың керек екеніне ешкімнің таласы жоқ. Қай жұрт болса да оқумен ілгері басып тұрғандығын, кейін қалудың себебін оқудың кемдігінен көріп тұрмыз. Оқусыз халық қанша бай болса да, біраз жылдан кейін оның байлығы өнерлі халықтардың қолына көшпекші» деп білімнің ұлт дамуының шешуші күші, ал оқу-білімсіз елдің байлығы мен болашағы баянды болмайтынын ұғындырады. «Осы замандағы жан таңырқарлық нәрсенің бәрі ғылыммен табылған» [1, 215] дегені де қашан болсын өмірдің шындығы. Өйткені қай кезде де «ғылымсыз ел – жұлынсыз ел» болмақ.

Ғалымның басты ұстанымы – «ұлт тілінде оқыту – ұлттың болашағын сақтау» қағидасы болды. Оқытудың мазмұнын жетілдіру, ана тілінің тәрбиелік әлеуетін арттыру, әдіс-тәсілдерді ұлттық танымға бейімдеу, оқу құралдарының сапасын, педагогикалық баспасөздің маңызын көтеру сынды мәселелерді кешенді түрде қарастырды. Бұл идеялар бүгінгі күні Қазақстанда жаңартылған білім беру парадигмасы қалыптасып, ұлттық білім беру жүйесі әлемдік үрдістермен үндесуге ұмтылып отырған кезеңде ерекше мәнге ие. Алайда соған қарамастан, Ақымет Байтұрсынұлының еңбектері қазіргі білім беру үдерісіне толыққанды, жүйелі түрде енгізілді деп айту қиын. Бұл – ұлттық білім беру жүйесіндегі ең әлсіз тұсымыздың бірі, әрі өзімізге қоятын ең өткір сын. Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында бүгінде бас ұстаздың әдістемесінің негізінде оқыту қолға алынуда.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Ғалым ұлттық мәселеге қатысты қай істе болсын тұңғыш бастама көтерді. «Ақаңның жасағанының барлығы тұңғыш, һәм мәңгілік. Әліпбиі, әліппесі, терминжасаудағы ұстанымдары, бастауышта оқытылатын пәндері, Тіл құралдары, Тіл жұмсары, Баяншысы, Әдебиет танытқышы, Абайтанудың әліппесі» [2, 65], – деуі сондықтан. Осы орайда зерттеуіміздің басты мақсаты ретінде ең алдымен А.Байтұрсынұлының тұңғыш жасаған сауат ашу құралдары мен өзіндік әдістемесіне жете тоқталамыз. Оның осы бағытта жазған «Әліпби», «Оқу құралы», «Тіл құрал», «Тіл жұмсар» еңбектері қазақ тілін оқыту мен зерттеудің ғылыми және әдістемелік негізін қалады. Сондықтан ұлт ұстазы атанған ғалымның әдістемелік мұрасын бүгінгі күн тұрғысынан зерттеп-зерделеп, оқыту жүйесіне енгізудің тетіктерін қарастырған жөн. Сондай-ақ зерттеудің әдіс-тәсілдеріне келсек, ғалымның ХХ ғасыр басындағы педагогикалық көзқарастарын қазіргі білім беру парадигмасымен салыстыру мақсатында **тарихи-салыстырмалы әдіс;** әдістемелік жүйесін тұтас концепция ретінде қарастыру үшін **жүйелі-құрылымдық талдау әдісі;** ғалым тұжырымдарын заманауи педагогика, функционалдық сауаттылық, білім беру стандарттары тұрғысынан ұғындыру үшін **түсіндірмелі әдіс, жалпылау және жүйелеу әдістері пайдаланылды.**

Талқылау мен бақылау. Ғалым ұлттық мәселеге қатысты қай істе болсын тұңғыш бастама көтерді. «Ақаңның жасағанының барлығы тұңғыш, һәм мәңгілік. Әліпбиі, әліппесі, терминжасаудағы ұстанымдары, бастауышта оқытылатын пәндері, Тіл құралдары, Тіл жұмсары, Баяншысы, Әдебиет танытқышы, Абайтанудың әліппесі» [2, 66], – деуі сондықтан. Осы орайда зерттеуіміздің басты мақсаты ретінде ең алдымен А.Байтұрсынұлының тұңғыш жасаған сауат ашу құралдары мен өзіндік әдістемесіне жете тоқталамыз. Оның осы бағытта жазған «Әліпби», «Оқу құралы», «Тіл құрал», «Тіл жұмсар» еңбектері қазақ тілін оқыту мен зерттеудің ғылыми және әдістемелік негізін қалады. Сондықтан ұлт ұстазы атанған ғалымның әдістемелік мұрасын бүгінгі күн тұрғысынан зерттеп-зерделеп, оқыту жүйесіне енгізудің тетіктерін қарастырған жөн.

А.Байтұрсынұлының **«Оқу құралы. Қазақша әліппе»** атты еңбегі сол кезеңде жеті рет (1912-1925) басылып, қазақ баласына сауат ашудың тиімді жолын ұсынған тұңғыш оқулықтардың бірі болды. Әліппеде әріптер төте жазу тәртібімен жүйелі

түрде орналастырылып, әр таңбаның атауы көрсетіліп, мұғалімдерге арналған қысқаша нұсқаулықтар қоса беріліп отырады.

Ғалымның әдістемелік мұрасын зерттеген ғалым А.Қыдыршаев «Оқу-ағарту саласында өшпес із қалдырған А.Байтұрсынұлы әліппелері жеті рет басылым көрді. Осыншама таралымнан басылым көріп, ағарту саласында ұзақ қолданысқа ие болған өзге бірде-бір әліппе, оқулық жоқ. Басқа авторлардың әліппелері құрылымдық, әдістемелік жағынан енгізілген материалдары жағынан олқы соғып, бір рет басылым көруден аспайды. Ал А.Байтұрсынұлының әліппе, оқулықтары сол тұстағы жинақталған алдыңғы қатарлы тәжірибелерге сүйене отырып, белгілі педагогикалық-дидактикалық қағидаттарды сақтай білуімен, жасөспірімдердің психологиялық жас ерекшеліктерін, тіпті ұлттық ерекшеліктерін ескере жазуымен құнды болды. А.Байтұрсынұлы әліппелерін қазақ жұртшылығы ана тілінде жазылған аса қажетті тың құрал ретінде қабылдады. Ұлы ағартушының әліппе, оқулықтарының үсті-үстіне мол таралыммен басылып, ұзақ қолданылуының бір астары осында» [3], – дейді.

Ақымет Байтұрсынұлы білім мен тәрбиені ұлттың тұрмыс-салтынан, дүниетанымынан ажыратпай, ұлттық рухта беруді көздейді. Осыған орай жоғарыдағы еңбегінде балалардың танымына жеңіл әрі түсінікті болу үшін туыстық атаулар, тұрмыстық бұйымдар, киім-кешек, жануарлар, тағам түрлері және дене мүшелері секілді күнделікті өмірге жақын тақырыптар қамтылған.

Ғалымның «Оқыту жайынан» (2013) атты мақаласы білім беру жүйесінің беріктігін қамтамасыз ететін үш негізгі тіреуді айқындап береді: қаражат (ақша), оқу құралы (кітап) және мұғалім [4, 165]. Автордың пікірінше, осы үш фактор тең дәрежеде дамығанда ғана оқу процесі «аумалы жүк» сияқты қисаңдамай, дұрыс бағытта дамиды.

Бірінші тіреу – экономикалық және әлеуметтік сана. Ғалым «жұрттық сананың» әлі де болса кенже қалып жатқанына қынжылады. Қазақ ата-анасының жеке басының мүддесінен асып, жалпыұлттық оқу ісін міндет ретінде сезіне алмауы – қаржылық тіреудің босаңдығына әкеледі. Ол білімді «әмбеге бірдей мүлік» деп қарастырып, ұлттық мектепті ұстап тұру – жекелеген адамдардың емес, тұтас жұрттың міндеті екенін алға тартады.

Екінші тіреу – оқу құралдары. Мұнда қазақ мектебіне тән төл оқулықтардың жоқтығын сөз етеді. Автор ноғай тіліндегі оқулықтарды уақытша амалсыз қолдануды құптағанымен, бұл жағдайдың қазақ баласының табиғатына, тілдік ерекшелігіне үйлеспейтінін ашық айтады. «Шеберге аспап серік, мұғалімге құрал серік» дей отырып, оқу бағдарламасы (пыроғырама) мен оқулықтардың өзара сәйкестігін талап етеді. Білім мазмұнын қазақ тілінің ішкі заңдылықтарына бейімдеу (ыңғайлау) қажеттілігін көтереді.

Үшінші тіреу – педагогикалық шеберлік және әдістеме. Байтұрсынұлы мұғалім тұлғасына ерекше мән береді. Ол мектептің «жаны» – мұғалім екенін, жақсы ұстаз кез келген материалдық кемшіліктің орнын толтыра алатынын айтады. Автор мұғалімдерді екі топқа бөліп қарастырады: 1. «Әй, оқыңдар!» деушілер: Оқытудың мәнін мұғалімнің тыныштығы деп түсінетін, баланың білім алуына емес, құр атқа жұмыс істейтін енжар ұстаздар. 2. Әдіскерлер (усул жадид): мұнда автор «усул сотие» (дыбыстық әдіс) мен «усул мадие» (әріптік әдіс) [4, 160] арасындағы таңдауды нақтылап береді. Ғалым дыбыстық жаттықтыру (усул сотие) дегенде балаға әріпті көрсетпес бұрын, оның құлағын сөздегі дыбыстарды ажыратуға үйрету керек деген қағиданы ұсынады. Бұл – бүгінгі заманауи фонетикалық-аналитикалық оқыту әдісінің бастауы. Автордың пікірінше, дыбыстық жаттығу – кейінгі жазу мен оқудың берік іргетасы. Ол сол тұстағы мұғалімдердің ең үлкен қателігі ретінде – қазақ тілінің төл дыбыстарын араб әріптерінің шеңберіне сыйғызып, тілдің табиғатын бұрмалауын атайды. Дыбыстық жаттығулар арқылы оқытуды бастау – баланы қинамай, оқуға қызықтырудың төте жолы. Егер бала тез қара (хат) таныса, ата-ананың да оқуға деген сенімі артып, мектепті қолдауға ықыластанатынын әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан негіздейді. Оқыту әдістемесі ана тілінің табиғи заңдылықтарына (дыбыс жүйесіне) құрылуы керек. Автордың пайымдауынша, ұлттық мектептің тиімділігі тек ана тілінде оқытумен шектелмейді, ол ең алдымен оқытудың «төте жолымен» (дыбыстық әдіс) және заманауи

педагогикалық-методикалық тәсілдермен ұштасуы тиіс. Бұл бүгінгі тілмен айтқанда, білім беру стандарттарын қалыптастырудың алғашқы қадамдары еді. Демек, ана тіліндегі сапалы әліппе – жүйелі бағдарлама – ұлттық мүдде тұжырымдамасы бүгінгі заманауи қазақ мектебінің де негізгі темірқазығы болып отыр.

Сондай-ақ Орынборда жарық көріп, бірнеше мәрте қайта басылып шығып отырған **«Тіл – құрал»** оқулығы үш жылдық оқу жүйесіне лайықталып, әр сыныпқа арнап жеке жазылған маңызды тірек еңбек болды. Оның алғашқы **бөлімі «Дыбыс жүйесі мен түрлері»** (1914) фонетиканы таныстырса, екінші кітабы **«Сөздің жүйесі мен түрлері»** (1914–1915) сөз құрылымын, ал үшіншісі **«Сөйлем жүйесі мен түрлері»** (1923) синтаксисті түсіндіруге арналды [5]. Ғалым бұл еңбекті үш жылға бөліп жазу себебін тіл білімінің негізін оқушыларға біртіндеп, қарапайымнан күрделіге қарай (концентрлі бағыт) меңгерту қажеттігімен түсіндіреді. Әсіресе, бірінші жылы тілдің іргетасы берілетіндіктен, мұғалімдер оны терең әрі жүйелі оқытуы тиіс екенін ескертеді. Алғашқы кітапта әріп, буын, олардың ережелері мен сөз тұлғалары қамтылып, тілдердің түбіршек, жалғамалы, қопармалы болып бөлінетіні және қазақ тілінің жалғамалы тілдер қатарына жататыны ғылыми тұрғыда баяндалады. Сонымен қатар, оқыту барысында қолданылатын әдіс-тәсілдер де нақты әрі түсінікті көрсетілген.

Одан кейін ғалым екі кітаптан тұратын **«Тіл – жұмсар»** атты әдістемелік көмекші құрал жазады. 1-ші кітабы (1928), екіншісі (1929) жарық көреді. Бұл еңбегінде ғалым оқытудың жолын тайға таңба басқандай түсіндіреді. Мұнда оқу, жазу, сөйлеуді өмірлік тәжірибедегі мысалдар арқылы үйретуге тырысады. Еңбекте әрбір тыныс белгісін мол дидактикалық материалдар арқылы меңгертеді.

Мысалы, нүктені тыныстық (.); үтірді жабсарлық (,); қосарлық (-); тастарлық (**–);** дәлдеулік («») белгілерін айқындап береді. «Қосар сөз» (қатар-қатар, бірін-бірі, бір-бірден); қосынды сөз (белбеу, қарағұс); үйір сөз (қара айғыр, ақ өгіз, сұр тай) деп береді. Сондай-ақ дауысты дыбыстарға қоса үнді дыбыстарды; ұяң дыбыстарды сыбысты дыбыстар; қатаңдарды сыбырлы дыбыстар деп бөледі [1, 234].

Ақымет Байтұрсынұлының **«Баяншы»** (1920) атты әдістемелік нұсқаулығын қазақ мұғалімдеріне арналған шағын көлемді, практикалық көмекші құрал деуге болады. Ағартушы өзінің 14 жылдық педагогикалық тәжірибесіне сүйене отырып, жаңа оқу әдісінің (усул сотие) тиімді жолдарын мұқият түсіндіреді. Нұсқаулықта қазақ тіліндегі дыбыстар, олардың жазылуы және дыбыспен жаттығу тәсілдері туралы нақты мағлұмат беріліп, ұстаздарға бағыт-бағдар ұсынылады.

Еңбектің негізгі мақсаты – оқушыларды сауатты сөйлеуге, оқуға, жазуға және жаңа емлені қиындықсыз қабылдауға дағдыландыру. Бірінші бөлімде әріптер мен таңбаларды дұрыс қолдану, сөз бен сөйлемді жазу дағдылары үйретілсе, екінші бөлімде осы білімді кеңейтіп, пысықтау және бақылау жұмыстары қамтылған. Автор сауат аштыруды механикалық жаттау үдерісі емес, тілдің ішкі құрылымын саналы меңгерту үдерісі деп түсінеді [1, 235]. «Ғалым қазіргі айтылып жүрген оқылым, жазылым, айтылым, тыңдалым әрекеттерінің негізі осы «Дыбысты әдіс» арқылы қалануы керектігін сол кезде-ақ саралаған» [6].

«Сауат ашқыш» (1924) еңбегі сауатсыз ересектерге арналған оқулық ретінде жазылған. Бұл еңбегін дыбыс әдіс жолы мен тәртіптелген қазақша әліпбій деп ұсынады. Кейін 1926 жылы Семей баспасынан қайта басылып шығады. Еңбек ересек оқырмандардың қабылдау ерекшелігін ескере отырып, дыбыстық әдіс негізінде жүйеленген. Оқулықта әр әріпке атау сөз (ат, тау, тон, тана, т.б.) беріліп, оны дұрыс меңгерту үшін сол сөздермен байланысты тіркестер (Ат азар. Тон тозар. Асқар тау. Он тана) ұсынылады. Осылайша, «Сауат ашқыш» үлкендердің қысқа мерзімде хат танып, тілдік дағдыларын қалыптастыруына бағытталған тиімді оқу құралы болды [1]. Еңбекте «Жалпы саны 40 тақырып, оның ішінде 7 өлең, 2 аударма-тақпақ, 4 мысал-өлең, 25 әңгіме, 2 көркем аударма қамтылған» [7] деп көрсетеді.

«Баулу мектебі» (1925) атты мақаласынан ұлттық білім беру жүйесінің іргетасын қалаған терең әдістемелік концепцияны көруге болады. Бұл – қазақ баласын оқытудың

мазмұны мен формасын түбегейлі жаңартқан бағдарламалық еңбек деп бағалауға болады. Баланы табиғи болмысына сәйкес тәрбиелеу және оқытуды өмірмен байланыстыруда автор «баулу» ұғымын жай ғана үйрету емес, дағдыландыру, бейімдеу және шәкірттің ішкі әлеуетін сыртқа шығару деп түсіндіреді. Мектеп – тек құрғақ теория беретін орын емес, ол баланы болашақ тіршілікке даярлайтын шеберхана іспетті болуы тиіс дейді. Бұл бүгінгі жаңартылған білім беру бағдарламасында айтылып жүрген функционалдық сауаттылықты өмірді қолдана білу деген мазмұнға саяды.

Ана тілі – оқытудың негізгі құралы. Автор білімнің сапасы тікелей тілге байланысты екенін, бала өз ана тілінде еркін ойлай алғанда ғана ғылымды терең меңгеретінін баса айтады. Бұл – ұлттық мектептің басты қазығы. Психологиялық сәйкестік те басты шарттардың бірі деп есептейді. Оқыту әдісі баланың жас ерекшелігіне, қабылдау деңгейіне лайықталуы тиіс. Байтұрсынұлы «балаға білімді күштеп тықпаламай, оның қызығушылығын ояту арқылы баулу» керек деген заманауи педагогикалық принципті ұсынады. Ол мектепті «ұлттық сананы оятушы күш» ретінде қарастырады. Білім беруді екі арнаға бөледі: бірі – жалпы адамзаттық ғылым, екіншісі – ұлттық тәрбие. Осы екеуі тоғысқанда ғана «баулу» үдерісі сәтті жүреді. Автордың ойынша, мұғалім тек ақпарат беруші емес, ол – бағбан, ал бала – сол бағбанның күтіміне мұқтаж жас шыбық. Егер тәрбие мен білім беруде қателік кетсе, болашақта ұлттың бәсекеге қабілеттілігі төмендейтінін ескертеді. Демек, оның әдістемелік концепциясының негізінде гуманизм, ұлтжандылық және прагматизм жатқандығын байқаймыз.

Ал **«Қазақша оқыту жайынан»** (1913) мақаласында қазақ қоғамының дамуын тікелей білім беру жүйесінің сапасымен байланыстырады. Автордың негізгі мақсаты – «Елді түзетуді бала оқыту ісін түзеуден бастау керек» деген үлкен идеяға негізделген. Байтұрсынұлы жүйесіз оқудың нәтижесіз болатынын айта келе, алдымен әліппе мен пәндік оқулықтарды (есеп, география, тарих) түзеп, содан кейін ғана оқытудың ретін (жосығын) анықтау қажеттігін алға тартады. Бұл білім беруді ғылыми негізде стандарттаудың алғашқы қадамы еді.

Автор педагог кадрлардың кәсіби біліктілігін көтеру мәселесіне баса мән береді. Ол «бала оқытатындар бала оқытуын жақсы білуі керек» дей отырып, мұғалімге екі түрлі қатаң талап қояды: біріншісі – өз пәнін терең меңгеру, екіншісі – баланың жас ерекшелігін, психологиясын, «көңіл сарайын» танитын психолог болу. Бұл бүгінгі заманауи педагогикадағы «балаға бағытталған оқыту» (student-centered learning) принципінің бастауы деуге болады. Байтұрсынұлы мұғалімдікті дәрігерлік немесе сот ісі секілді арнайы ғылыми дайындықты қажет ететін жауапты мамандық ретінде бекіту керек дейді. Автордың «дүние тегеріші кейін айналмайды» деген пікірінен прогреске шақырған жаңашылдығын көреміз.

«Мектеп керектері» (1914) мақаласында «Мектептің жаны – мұғалім» деген іргелі қағиданы бекітеді. Білім сапасын жақсартудың үш тағанын (мұғалім, құрал, бағдарлама) айқындап береді.

Байтұрсынұлы мұғалімдердің кәсіби біліктілігін екі жақты қарастырады. Ол кездегі зиялы қауымның екі тобын (орысша оқығандар мен мұсылманша хат танығандар) біріктіру арқылы «әмбебап мұғалім» моделін ұсынады. Орысша оқығандарға – ана тілі мен әліпбиін, ал діни мектеп бітіргендерге – еуропалық үлгідегі педагогика мен методиканы жедел үйрету (қысқа мерзімді курстар арқылы) идеясы сол заман үшін ең тиімді прагматикалық шешім болды. Бұл – кадр тапшылығын жоюдың және білім берудің мазмұнын байытудың төте жолы еді.

Сондай-ақ ұлт ұстазы ғылыми сын мәдениетін де көтереді. Сынның құрғақ сөз емес, іс жүзіндегі нәтижемен, яғни бала оқытып көрсетумен дәлелденуі керектігін айтады. Бұл бүгінгі білім берудегі нәтижеге бағытталған оқыту (outcome-based education) қағидасына саяды.

Патша үкіметінің «қазақ тілінде оқулық жоқ, сондықтан орысша оқыту керек» деген сылтауына қарсы тұру үшін, ұлттық оқулықтарды жедел шығаруды міндеттейді.

Автор «мектепке не керек?» деген сұраққа «бәрінен бұрын жүйелі білім мен білікті маман керек» деген қарапайым жауаптың шешілуін көздейді. Себебі білім сапасы техникалық жабдықталудан емес, ең алдымен мұғалімнің методикалық дайындығынан басталатындығын ұғындырады.

Ғалымның сыни әдістемесінің тиімділігі туралы «Бүгінгі білім беру саласында оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру үшін кең қолданысқа ие болған 4К жүйесін қарастыру әрі бұл оқыту моделінің А.Байтұрсынұлы еңбектерінде көрініс табуын қарастыру 4К оқыту моделі оқушылардың сыни ойлау, шығармашылық, қарым-қатынас, ынтымақтастық дағдыларын дамытуды көздейді»,-дейтін пікірден байқаймыз [8].

Осы тұста «Бүгінгі білім беру кеңістігінде шетелдік және отандық әдіскерлер «Сын тұрғысынан ойлау» технологиясы, «Инсерт» стратегиясы сияқты тағы басқа оқытудың түрлі әдістерінің ерекшеліктері мен ұстанымдарын айқындап көтеріп жүр. Өткенге барлап қарасақ, бүгінгі жаңашыл деп табылған оқыту технологияларының Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінен бастау алатынын атап өткен жөн болар» [7] дейтін пікірді де өте орынды деп санаймыз.

«Бастауыш мектеп» (1914) мақаласының негізгі өзегі – ұлттық мүддеге негізделген дербес бастауыш мектеп моделін қалыптастыру. Автор сол кезеңдегі екі түрлі білім беру жүйесіне (ауыл мектебі мен орыс-қазақ мектептеріне) сыни талдау жасай отырып, олардың екеуінің де қазақ баласының сұранысын толық қанағаттандыра алмай отырғанын ашып көрсетеді. Ауыл мектебінің артықшылығы ана тілінде білім беруімен халыққа жақын дейді. Ал орыс мектептерінің «орыстандыру» саясаты мен миссионерлік мақсаттары білімнің тиімділігін жоққа шығаратынына қауіп келтіреді.

Бастауыш мектептің мақсаты тек шенеунік немесе тілмаш даярлау емес, ең алдымен, өз тілінде хат танитын, ұлттық әдебиет пен мәдениетті тұтына алатын сауатты тұлға қалыптастыру болуы тиіс деп санайды. Осыған байланысты ол «5 жылдық білім беру» моделін ұсынады: алғашқы 3 жылда бала тек ана тілінде оқып, іргетасын қалауы керек, ал қалған 2 жылда орыс тілін меңгеру арқылы жоғары оқу орындарына (гимназия, реальный училище) дайындықтан өтуі тиіс.

Мектепте тек діни біліммен шектелмей, дүниәуи пәндерді (есеп, жағрафия, жаратылыстану, тарих, шаруа-кәсіп) оқытуды міндеттейді. Бұл білімнің адам өміріне «көз, құлақ, қол» сияқты қажетті екенін айта отырып, бастауыш білімді жалпыадамзаттық қажеттілік деңгейіне көтереді. Сонымен қатар, мектеп құрылымын қазақтың тұрмыс-салтына икемдеп

«көшпелі (қыр)»;

«отырықшы (қала)» мектептері;

«жатып оқитын» (интернаттық жүйе);

«келіп оқитын» мектептерге бөлуді ұсынады. Бұл да білім алу сапасын қолжетімді ететін стратегиялық ұсыныс еді. Білім беруді саясаттан (орыстандырудан) арашалап алып, оны ұлттық болмысты сақтау негізіне айналдыру қажеттігін осылайша көрсетеді. «Байтұрсынұлы мұралары негізінен бастауыш мектепке және Қазақстандағы бастауыш мектеп жүйесін жандандыруға арналғандықтан ғұламаның еңбектерін барлық мемлекеттік және мемлекеттік емес мектепке дейінгі мекемелерде оқушылардың жас ерекшеліктерне негіздей отырып, бастауыш мектептің оқу тәрбие үрдісіне енгізетін болсақ, егеменді еліміздің келешегін ойлайтын, мәдени – құндылық қасиеттері жетілген жеке тұлғаны қалыптастыруға мүмкіндік бар екенін байқауға болады.

А.Байтұрсынұлының **«Қай әдіс жақсы?»** (1928) атты мақаласы әдіснамалық негіздердің бастауында тұрған ең көп оқылатын, ең көп талданған еңбегі. Мақаланың өзегінде «жақсы» немесе «жаман» әдіс болмайтыны, әр әдістің өз орнында, өз жүйесінде ғана тиімді болатыны туралы тұжырым жатыр. Иә, шебер мұғалім – түрлі әдісті меңгеріп, қажет жерде соның лайықтысын ғана қолдана алатын тұлға.

Ғалым алдымен жазу жүйелерінің табиғатын саралайды. Байтұрсынұлы жазуды екі негізге бөледі: таңба негізді және әріп негізді. Таңбаға негізделген жазуда әр сөз жеке белгімен берілетіндіктен таңбаны жаттау маңызды болса, ал әріптік жазуларда жазылу мен айтылу арақатынасына қарай (алшақ тілдерде – тұтас сөзді үйрету, сәйкестігі күшті тілдерде – дыбыстық әдіс) сауат аштыру тәсілін таңдап түсіндіреді.

Автор қазіргі емле жүйелерін төртке бөледі: таңбаша, дағдыша (тарихи), туысша және дыбысша. Қазақ емлесі – дыбысша жүйеге жатады, яғни сөз көбіне қалай естілсе, солай жазылады. Сондықтан қазақ тілінде сөздің ішкі дыбыстық құрылымын талдай білу – сауат ашудың негізгі тірегі. Осыдан келіп автор дыбыстық әдістің қазақ тілі үшін табиғи әрі тиімді екенін негіздейді. Сөйтіп сауаттылықтың негізі оқу емес, жазу екенін дәлелдейді.

Нәтижелер. Ахмет Байтұрсынұлының сауат ашу құралдары және әдістемесінің нәтижесінде оқыту үдерісіне қатысты маңызды ғылыми тұжырымдар қалыптасты. Атап айтқанда, оқыту әдісі тілдің табиғатына сай болуы керек; әмбебап «ең жақсы» әдіс болмайды, әдіс – қажеттіліктен туындайды; сауаттылықтың негізі – жазу, сондықтан сауат аштыру жазуға бағытталуы тиіс; дыбыс пен әріп сәйкестігі күшті тілдерде дыбыстық әдіс – ең тиімді жол; Мұғалім бір ғана әдіске байланып қалмай, әдістерді саналы түрде таңдай білуі керек. Демек, әдіс таңдауда ұлттық тілдің фонетикалық, графикалық, орфографиялық ерекшеліктерін ескеру – басты шарт. Қазақ тілінің дыбыстық табиғаты дыбыстық әдісті талап етеді. Сондықтан «қай әдіс жақсы?» деген сұраққа берілетін жауап – «тілге лайығы жақсы» [1] – деген тұжырым. Сондай-ақ XX ғасыр басындағы қазақ бастауыш мектебіне арнап 1926 жылы Ақымет Байтұрсынұлы мен Телжан Шонанұлы бірлесіп **«Бастауышқа арналған оқу кітабын»** жазады. Хрестоматия негізінде жазылған бұл еңбек 1927 жылы екі рет қайта басылып шығады. ҚР Ұлттық кітапхана қорында қозғаусыз жатып қалған осы еңбекті 2025 жылы Мемлекеттік тілді дамыту институты оқу үдерісіне бейімдеп, тақырыптарына қарай топтастырып, үш кітап етіп басып шығарады. Қос алаш арысының бұл педагогикалық мұрасын ұлттық құндылықтарды ана тілі арқылы меңгертудің өміршең лингводидактикалық үлгісі деуге болады. **1-кітапта** 34 әңгіме, 26 өлең, 4 арнау өлең, 4 шешендік сөзге қатысты әңгіме, 8 мысал, 2 аударма өлең, 3 эпостық өлең қамтылған [9].

2-кітап барлығы мәтін түрінде берілген. Тақырыптарға бөлсек, Құрлықтар – 5; Дүние және оның пайда болуы – 18; Алғашқы адамдар, оладың тұрмысы – 8; Қазақ халқының ерте тұрмысы – 7; Шаруашылық – 13; Тарих – 9; Тамақтану мәдениетіне қатысты 10 мәтін бар [10, 130].

3-кітап мазмұны да танымдық әңгімелер түрінде жазылған. Табиғат құбылыстары – 16; Табиғат және оның байлықтары – 13; Жануарлар – 9; Төрт-түлік – 5; Құстар -8; Жандықтардың таралуы (жәндіктер) – 13; Өсімдіктердің таралуына қатысты 11 тақырып қамтылған [11, 95].

«Ахмет Байтұрсынұлы өзінің аталған алғашқы ғылыми-методикалық кітабын «әліппе» деп атамай, «оқу құралы» деп атады. Жаңа атау түсінікті болу үшін мұқабада «Ысул сутие жолымен тәртіп етілген қазақша алфба» деп түсіндірме береді. Осының өзінен «әліппе» атауының қазақша баламасын ғалым «оқу құралы» деп бергенін көруге болады» [12, 84]. Бұл еңбектің тек әріп танытуға ғана емес, сауатты оқытуға арналған кешенді құрал екенін аңғартады. Демек, ғалым «әліппе» ұғымын тар мағынада емес, кең мазмұнда түсіндіріп, оны оқыту үдерісінің бастапқы әрі негізгі баспалдағы ретінде қарастырған. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасын қазіргі білім беру жүйесіне енгізу – ұлттық мектептің сапасын арттырудың маңызды бағыты. Бұл тек тарихи мұраны жаңғырту емес, сонымен бірге білім беру мазмұнын ұлттық негізде жетілдірудің тиімді жолы. Сондықтан ұлт ұстазы негіздеген қағидаларды заманауи оқу үдерісінде жүйелі қолдану – болашақ ұрпақтың сапалы білім алуына және ұлттық құндылықтарды сақтауға ықпал ететін маңызды қадам болып табылады.

Қорытынды. «Қазақ қоғамын жаңғырту үдерісінде Алаш қозғалысы әртүрлі салалардағы реформаторлық идеяларымен ерекшеленеді. Алаш зиялылары тек саяси тәуелсіздік пен ұлттық бірегейлікке ұмтылысымен ғана емес, тіл, әдебиет, білім беру

және мәдениет сияқты салаларда да айрықша көзге түсті» [13, 84]. Бұл тұрғыдан алғанда, Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық көзқарастары білімді тек таным құралы емес, ұлтты сақтаудың, рухани тәуелсіздікті нығайтудың маңызды тетігі ретінде пайымдағанын көреміз. Ол мектепті ұлттық сананы қалыптастыратын орта, мұғалімді – мектептің жаны, ал оқулықты – оқыту үдерісінің темірқазығы деп білді. Білім беру жүйесінің беріктігін қамтамасыз ететін үш тірек – қаражат, оқу құралы, мұғалім мәселесін кешенді қарастыруы бүгінгі білім беру стандарттары мен нәтижеге бағытталған оқыту қағидаларымен үндеседі. Ғалымның сауат ашу құралдары мен әдістемелік еңбектері – тек оқулық жасау тәжірибесі емес, ұлттық мектептің мазмұнын, құрылымын, ұстанымын айқындаған жүйелі бағдарлама. Оның «Әліпби», «Оқу құралы», «Тіл – құрал», «Тіл – жұмсар», «Баяншы», «Сауат ашқыш», т.б. оқу құралдары қазақ тілінің табиғи фонетикалық заңдылығына сүйенген, ана тілінде сауат аштырудың тиімді дыбыстық әдісін ұсынған еңбектер екендігі көрсетілді. Бұл қазақ тіл білімінің ғылыми негізін қалыптастырып қана қоймай, ұлттық болмысқа бейімделген әдістемелік жаңалық еді.

«А. Байтұрсыновтың жаңа әліпби үлгісімен жазылған «Оқу құралы» (Орынбор, 1912) қазақ мектептерінің әліппеге деген сұранысына толық жауап берді. Онда шәкірттердің сөздік қорын барынша сауаташу жұмысына тиімді пайдалану мақсаты көзделді» [14, 323]. Ғалым ұсынған дыбыстық әдіс, бала психологиясына сәйкестікті ескеру, оқытуды өмірмен байланыстыру, функционалдық сауаттылыққа бағдарлану, әдісті тіл табиғатына лайық таңдау сияқты тұжырымдары қазіргі жаңартылған білім беру парадигмасымен сабақтас. Демек, XX ғасыр басында ұсынылған бұл идеялар уақыт сынынан өтіп, заманауи білім беру контексінде өміршеңдігін дәлелдеп отыр. Яғни, зерттеу нәтижелері Ақымет Байтұрсынұлы мұрасының қазақ ұлттық білім беру жүйесінің теориялық та, практикалық та іргетасын қалаған тұтас ғылыми-педагогикалық концепция екенін дәлелдейді.

Сонымен, ұлт қайраткерінің елі үшін жасаған жанкешті қызметін, қазақ жұртын білім арқылы өркениетке бағыттаған ұлы миссиясын көрсетуге тырыстық. Оның әдістемелік мұрасын заманауи оқу үдерісіне жүйелі енгізу – тарихи әділеттілік қана емес, ұлттық мектептің сапасын арттырудың нақты жолы. Ұлт ұстазы негіздеген қағидалар білім беру ісінде әлі де өміршеңдігін таныта берері сөзсіз.

Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық мұрасы – қазақ ұлттық білім беру жүйесінің іргетасын қалаған терең ғылыми әрі әдістемелік жүйе екені айқындалады. Ол білімді тек таным құралы ретінде емес, ұлттың рухани тұтастығын сақтайтын, ұлттық сананы қалыптастыратын стратегиялық күш ретінде қарастырды. Ғалымның мектеп, мұғалім және оқулық туралы тұжырымдары бүгінгі білім беру жүйесінде де өзектілігін жоймаған әмбебап қағидалар екенін дәлелдейді.

А.Байтұрсынұлы еңбектерінің құндылығы – олардың теориялық негізділігімен қатар, практикалық тиімділігінде. Оның ана тілінде сауат ашуға негізделген дыбыстық әдісі, оқыту үдерісін баланың табиғи танымымен үйлестіруі, білімді өмірмен байланыстыруы қазіргі заманғы білім беру талаптарымен толық сәйкес келеді.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Таңдамалы шығармалары. 3-том. – Алматы: Тіл-Қазына, 2022. – 696 б.
2. Қапалбек Б. Ойлар. Ұсыныстар. Тұжырымдар. – Алматы: Дәстүр, 2022. – 256 б.
3. Қыдыршаев А. Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы // «Тіл және қоғам» журналы . – №2 (56). – 2022.
4. Байтұрсынұлы А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
5. Байтұрсынұлы А. Таңдамалы шығармалары. 1-том. – Алматы: Тіл-Қазына, 2022. – 695 б.
6. Байтенова Қ., Мамырбек Г. Байтұрсыновтың әдістемесі // «Egemen Qazaqstan» газеті. 14 ақпан, 2022. URL: https://egemen.kz/article/304141-baytursynovtynh-adistemesi
7. Тілешов Е. Ахмет Байтұрсынұлының тіл мұрасы. URL: https://tilalemi.kz/kz/method/axmet-baytursinulinin-til-murasi.html

8. Сапашев О., Нәби Н., Р.С. Рахметова. Ахмет Байтұрсынұлы тұжырымдарының қазіргі білім беру технологияларымен сабақтастығы // Торайғыров университетінің хабаршысы. – №1. – Павлодар, 2024. DOI: https://doi.org/10.48081/WSXW2390

9. Байтұрсынұлы А., Шонанұлы Т. Бастауышқа арналған оқу кітабы. I кітап. – Алматы: Атамұра,. 2025. – 159 б.

10. Байтұрсынұлы А., Шонанұлы Т. Бастауышқа арналған оқу кітабы. II кітап. – Алматы: Атамұра, 2025. – 159 б.

11. Байтұрсынұлы А., Шонанұлы Т. Бастауышқа арналған оқу кітабы. II кітап. – Алматы: Атамұра, 2025. – 168 б.

12. Маралбек Е. Ахмет Байтұрсынұлының «оқу құралы» басылымдары: библиографиялық, типографиялық ерекшелік. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – №1 (197). DOI: https://doi.org/10.26577/EJPh202519717

13. Малдыбай А. Ахмет Байтұрсыновтың әліпби реформасы. // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2011. – №4 (134). URL: https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1363

14. Daurenbekova L., Soltanayeva Y., Adayeva Y. The Effect of Teaching Based on Alash Figures in Translated Works on Human Values and Success // Social Studies Education Research. – 2025. – № 16 (2). – P. 39-73. URL: www.jsser.org

К.С. КАЛЫБАЕВА
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан
Т.К. ЗАЙСАНБАЕВ
Казахский Национальный медицинский университет имени С.Д.Асфендиярова, Алматы,
Казахстан

СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ ГРАМОТЕ И МЕТОДИКА А. БАЙТУРСЫНОВА

Аннотация. Ахмет Байтурсынов – выдающийся просветитель начала XX века, сыгравший ключевую роль в ликвидации неграмотности казахского народа и его духовном возрождении. В начале XX столетия он осуществил коренные преобразования в сфере образования, заложил прочный фундамент национальной школы и определил стратегическое направление развития будущей образовательной системы. Его просветительские идеи были направлены на распространение грамотности, сохранение родного языка и формирование национально ориентированной системы образования. В настоящее время предпринимаются активные шаги по внедрению богатого наследия национального учителя в современную образовательную практику; опубликованы многочисленные исследования и реализуются фундаментальные научные проекты.

В статье ставится цель всесторонне раскрыть место Ахмета Байтурсынова в казахской культуре и особо подчеркнуть его значительный вклад в просвещение народа, учитывая его статус «духовного вождя казахского народа» (М. Ауэзов), «лидера национальной науки и образования» (Р. Сыздык), «великого возделывателя национальной письменности» (Н. Уали). В этой связи обосновывается вывод о том, что его методическое наследие представляет собой целостную научно-педагогическую концепцию, заложившую теоретические и практические основы национальной системы образования. Показано, что его методологические принципы созвучны современным образовательным стандартам. Доказана их преемственность с актуальными направлениями современной педагогики: учётом возрастной психологии ребёнка, связью обучения с жизненной практикой, формированием функциональной грамотности и выбором метода в соответствии с внутренними закономерностями языка.

Ключевые слова: Ахмет Байтурсынов, казахская духовность, национальная система образования, средства обучения грамоте, методика.

K.S. KALYBAYEVA
Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
T.K. ZAISANBAYEV
S.D.Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Kazakhstan

A. BAITURSYNULY'S LITERACY INSTRUCTION MATERIALS AND METHODOLOGY

Annotation. Akhmet Baitursynuly was a prominent early twentieth-century enlightener who played a decisive role in promoting literacy and fostering the spiritual revival of the Kazakh people. At the beginning of the twentieth century, he introduced fundamental reforms in the field of education, laid a solid foundation for the national school system, and foresightedly determined the strategic direction of future educational development. His enduring educational ideas were aimed at spreading literacy, preserving the mother tongue, and establishing a nationally grounded system of education. Today, substantial efforts are being undertaken to integrate the rich legacy of the national educator into contemporary educational practice; numerous scholarly studies have been published and major research projects are being implemented.

The purpose of this study is to highlight Akhmet Baitursynuly's place in Kazakh spiritual life and to emphasize his substantial contribution to the enlightenment of his people, acknowledging his recognition as the "spiritual leader of the Kazakh people" (M. Auezov), the "forerunner of national science and education" (R. Syzdyk), and the "great cultivator of national writing" (N. Uali). In this regard, the study concludes that his methodological heritage constitutes an integral scientific and pedagogical concept that laid both the theoretical and practical foundations of the national education system. It demonstrates that his methodological principles are consonant with contemporary educational standards. Furthermore, their continuity with modern pedagogical paradigms is substantiated, including attention to child psychology, the connection between learning and real-life practice, the development of functional literacy, and the selection of teaching methods in accordance with the internal laws of language.

Keywords: Akhmet Baitursynuly, Kazakh spirituality, national education system, literacy teaching tools, methodology.

References

1. Baitūrsynūly A. Tañdamaly şyğarmalary. 3-tom. – Almaty: Tıl-Qazyna, 2022. – 696 b.
2. Qapalbek B. Oilar. Ūsynystar. Tūjyrymdar. – Almaty: Dästür, 2022. – 256 b.
3. Qydyrşaev A. Ahmet Baitūrsynūlynyñ ädıstemelık mūrasy // «Tıl jäne qoğam» jurnaly . – №2 (56). – 2022.
4. Baitūrsynūly A. Aq jol. – Almaty: Jalyn, 1991. – 464 b.
5. Baitūrsynūly A. Tañdamaly şyğarmalary. 1-tom. – Almaty: Tıl-Qazyna, 2022. – 695 b.
6. Baitenova Q., Mamyrbek G. Baitūrsynovtyñ ädıstemesı // «Egemen Qazaqstan» gazetı. 14 aqpan, 2022. URL: https://egemen.kz/article/304141-baytursynovtynh-adistemesi
7. Tıleşov E. Ahmet Baitūrsynūlynyñ tıl mūrasy. URL: https://tilalemi.kz/kz/method/axmet-baytursinulinin-til-murasi.html
8. Sapaşev O., Näbi N., R.S. Rahmetova. Ahmet Baitūrsynūly tūjyrymdarynyñ qazırgı bılım beru tehnologialarymen sabaqtastyğy // Toraiğyrov universitetınıñ habarşysy. – №1. – Pavlodar, 2024. DOI: https://doi.org/10.48081/WSXW2390
9. Baitūrsynūly A., Şonanūly T. Bastauyşqa arnalğan oqu kıtaby. I kıtap. – Almaty: Atamūra,. 2025. – 159 b.
10. Baitūrsynūly A., Şonanūly T. Bastauyşqa arnalğan oqu kıtaby. II kıtap. – Almaty: Atamūra, 2025. – 159 b.
11. Baitūrsynūly A., Şonanūly T. Bastauyşqa arnalğan oqu kıtaby. II kıtap. – Almaty: Atamūra, 2025. – 168 b.

12. Maralbek E. Ahmet Baitūrsynūlynyñ «oqu qūraly» basylymdary: bibliografialyq, tipografialyq erekşelık. QazŪU habarşysy. Filologia seriasy. – №1 (197). – 2025. DOI: https://doi.org/10.26577/EJPh202519717

13. Maldybai A. Ahmet Baitūrsynovtyñ älıpbi reformasy. // QazŪU habarşysy. Filologia seriasy. – №4 (134). – 2011. URL: https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1363

14. Daurenbekova L., Soltanayeva Y., Adayeva Y. The Effect of Teaching Based on Alash Figures in Translated Works on Human Values and Success // Social Studies Education Research. – 2025. – № 16 (2).– P. 39-73. URL: www.jsser.org

Авторлар туралы мәлімет:

Қалыбаева Қаламқас Сейдуллақызы – филология ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Калыбаева Каламкас Сейдуллаевна – доктор филологических наук, доктор филологических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Kalybayeva Kalamkas Seydullaevna – Doctor of Philological Sciences, Professor of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Зайсанбаев Толеубек Кийзатович – филология ғылымдарының кандидаты, С.Д.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медициналық университетінің доценті, Алматы, Қазақстан.

Зайсанбаев Толеубек Кийзатович – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального медицинского университета имени С.Д. Асфендиярова, Алматы, Казахстан.

Zaisanbaev Toleubek Kiizatoevich – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of S.D.Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Kazakhstan.

ҒТАМР 16.21.29
DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.27

Қ.Т. МҰХАМАДИ
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(e-mail: kuralay.mukhamadi@gmail.com)

МОНОТІЛДІ БАЛАЛАРДЫҢ ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ТІЛДІК КЕДЕРГІЛЕРІ

Аңдатпа. Мақала монотілді балалардың оқу процесіндегі тілдік кедергілерін анықтауға арналған. Бала тілін қарастыратын лингвистика саласы бүгінгі күнде өз алдына жеке сала ретінде қалыптасып «онтолингвистика» деген терминді иеленіп қарқынды дамуға бет бұрды. Өйткені, бұл саланың зерттеуді қажет ететін қадау-қадау мәселелері күн тәртібінен түспей келеді. Соның бірі – монотілді балалардың тілдік даму ерекшеліктерін анықтау. Монотілді балалардың оқу процесіндегі тілдік кедергілерін анықтау, бұл тек тілдік дамудың ғана көрсеткіші емес. Жалпы оқу жетістігі мен монотілді баланың көптілді ортада әлеуметтік бейімделуі сияқты мәселелер қазіргі таңда өзекті болып отыр. Сондықтан оны қазақ тіл ғылымына қатысты ғана емес, жалпы тіл білімінде де осыған қатысты ой-тұжырымдар негізінде қарастыру, оларды салыстыра зерттеп, аталмыш мәселенің негізін анықтаудың маңызы зор.
Мақалада жүргізілген зерттеудің мақсаты – монотілді балалардың оқу процесіндегі тілдік кедергілерін тіл жүйесінің әр деңгейіне сай анықтап, олардың оқу үлгеріміне кері әсер ететінін көрсету арқылы баланың бастауыш сыныпта білімді ана тілінде алуының маңызын дәлелдеу.
Бұған дейінгі зерттеулерде, соның ішінде шетелдік ғалымдардың еңбектерінде монотілділік, монолингвизмнің ерекшелігі талданған. Алайда жалпы тіл білімінде монотілділіктің сипатын танытқан теориялық ғылыми еңбектер кездескенімен, отандық зерттеулерде монотілді балалардың оқу процесіндегі тілдік кедергілерін анықтау бағытындағы зерттеулер жоқтың қасы. Сол себепті де бала тіліне қатысты зерттеулерде монотілді балалар мәселесін зерттеп, олардың оқу процесіндегі тілдік кедергілерін анықтау қазіргі таңда аса өзекті. Бұл мақалада монотілді балалардың оқу процесіндегі тілдік кедергілерін анықтау мәселесін қарастыру арқылы бастауыш сыныпта білімді тек ана тілінде алудың маңызы дәлелденеді.
Түйін сөздер: монотілді бала, бала тілі, оқу үлгерімі, тілдік кедергілер, оқу процесі

Кіріспе. Бала тілінің қалыптасуы мен дамуы аса күрделі құбылыс. Қазіргі білім беру жүйесі көптілді мәдениетті қалыптастыруға негізделген қоғамда монотілді балалар тілінің қалыптасуы мен дамуы тіптен күрделі мәселе болып отыр. Осыған орай монотілді балалардың оқу процесінде тілдік кедергілерге тап болу мәселесі де өзекті. Әсіресе оқу тілі баланың ана тіліне сәйкес келмеген жағдайда, білімді меңгеру барысында түрлі қиындықтар туындайды. Сол себепті де монотілді балалардың оқу процесіндегі тілдік кедергілерін анықтау және оны шешу жолдарын қарастыру – қазіргі Қазақстан жағдайындағы аса маңызды, әрі күрделі мәселелердің бірі.

* *Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын AP26103905 «Қазақстан аумағындағы тілдік ортада монотілді бала өсірудің қиындықтары, себебі және шешу жолдары» атты гранттық жоба аясында әзірленді.*

Мақалада оқырманға бүгінгі лингвистика мен педагогика ғылымдарын толғандыратын мәселелердің жай-күйі туралы жалпы түсінік беріледі. Тақырыптың өзектілігін ашу үшін монотілді балалардың бастауыш сыныптарда өз ана тілінде білім алуының танымдық-психологиялық тұрғыдан маңызына талдау жасалынып, түрлі ғалымдардың ой-пікірлері, мақалалары, еңбектері пайдаланылып, бүгінге дейінгі ғылыми көзқарастар сараланады.

Ғалым Ғ. Қалиевтің «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі» атты еңбекте монотілді дегенге мынадай түсінік берілген: «біртілділік, жеке адамның не қоғамның бір тілді қолдануы» [1, 217]. «Монолингвизм» сөзіне берілген анықтаманың өзі екі жайтты айғақтап тұр. Оның біріншісі – жеке адамның бір ғана тілді қолдануы болса, екіншісі – қоғамның (елдің, мемлекеттің) ғана бір тілді қолдануы. Олай болса, Қазақстан жағдайында жеке адамның бір тілді қолдануы жайлы ғана сөз болуы мүмкін. Қазақстанда монотілділік тек қазақ тілінде сөйлейтін жеке адамға немесе тек орыс тілінде (өзге тілде) сөйлейтін жеке адамға қатысты қарастырылуға тиіс мәселелердің жиынтығын құрайды. Жеке адамның бір тілді қолдануы туралы айтқанда, бір тілде сөйлейтін, ойлайтын балалар, яғни монотілді балалар туралы сөз қозғауға тура келеді. Монотілді бала – күнделікті қарым-қатынаста бір ғана тілді қолданатын, өзге тілдерді жеткілікті деңгейде меңгермеген білім алушы. Монотілді ортада өскен бала екінші, үшінші тілді үйренуде өзге тілдің лексикасын қолдануда, сөзді айтуда, емле, грамматика мен сөйлесім әрекеттерін (айтылым, жазылым, тыңдалым, оқылым) меңгеруде белгілі бір қиындықтарға тап келері анық.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында тақырыпты ашып, мақсатқа қол жеткізу үшін тақырыпқа сай еңбектерді салыстыра зерттеу, оларды талдау, жүйелеу және сипаттау, бақылау, эксперимент, салғастырмалы әдістері пайдаланылды. Бұл әдістер зерттеу міндеттеріне сай кешенді тұрғыда белгілі реттілікпен қолданылып, монотілді балалардың оқу процесіндегі тілдік кедергілерін анықтауға мүмкіндік берді. Монотілді балалардың оқу процесіндегі кездесетін тілдік кедергілерін анықтауда эскпермент, бақылау әдісі қолданылса, жалпы тіл біліміндегі монотілділікке қатысты түсініктер мен оның нақты көрінісін бағамдау үшін салғастырмалы әдіс пайдаланылды. Монолингвизмнің артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтау мақсатында салыстыра зерттеу, талдау, сипаттау сияқты теориялық әдістер кеңінен қолданылды. Сондай-ақ ғылыми пікірлер мен практикалық жұмыстарды ұсынуда (эксперимент т.б.) жүйелеу, бақылау, жазба жұмыстарын талдау әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Лингвистикада қазіргі күні ғалымдар балалардың сөйлеуін онтогенез (тіл, сөйлеу) тұрғысынан жеке зерттеп қана қоймай, сонымен қатар «бала тілінің» барлық тіл деңгейлердегі (фонологиялық, сөзжасамдық, морфологиялық, лексикологиялық, синтаксистік) ерекшеліктерін қарастыра келе, «бала тілі» негізінде лингвистикалық нақты бір мәселені шешуге бағытталған еңбектердің саны артып келе жатқанын байқауға болады. Сондықтан да бала тіліне қатысты еңбектердің зерттеу нысаны да, мақсаты да сан алуан және ол тек «бала тіліне» қатысты мәселелерді шешумен ғана шектелмей, өз аясын кеңейттіп келеді. Монотілді балалардың оқу процесіндегі тілдік кедергілерін анықтаудың ғылымдар тоғысында қарастыруды қажет ететін саласы – педагогика, оқыту әдістемесі.

Міржақып Дулатов «Мұғалімдерге» атты мақаласында: «...сіздер онда аз-көп болса да өздерің ғана үйреніп шықтыңдар, басқаларды қалай үйрету жәйін үйренген жоқсыңдар. Өзі білумен өзгелерді білдіру екі басқа. Білгенін кісіге білдіру яғни балаларды оқыту өз алдына бір ғылым. Ғылым педагогика» – дейді. Осы мақаласында М.Дулатов: «Бастауыш мектепте алған тәрбиенің әсерлі, күшті, сіңімді болуы, қай халықтың мектебінде болса да оқу кітаптары ана тілімен, өз ұлтының тұрмысынан һәм табиғаттан жазылып, баяндап оқытудың асыл мақсатына муафиқ үйретуден, осылай біліп, баяндап оқытқанда, балқыған жас баланың ойына, қанына, сүйегіне ұлт рухы сіңісіп, ана тілін анық үйреніп, керекті мағлұмат алып шығады» – дей келе, «Мұндай балалар бастауыш мектепті бітіргеннен кейін қай жұрттың арасында жүрсе де, сүйегіне сіңген ұлт рухы жасымайды. Қайда болса да тіршілігінде қандай ауырлық, өзгерістер көрсе де ұлт ұлы болып қалады» [2, 239] –

деп бастауышта берілген білімнің ана тілінде болуының маңызын баса айтады. Академик Рәбиға Сыздық: «Мектеп табалдырығын аттаған бала ана тілінде ғана сөйлеуі керек. Бала бастауышта орыс тілінде де емес, ағылшын тілінде де емес, тек қана ана тілінде оқуы керек. Үш тілді бірден оқытқанда баланың ана тілі болмайды. Ана тілі болмаған адамнан ешқандай ақын да, жазушы да, суретші де шықпайды. Ғалым шығар, маман шығар, тіпті атақты адам да шығар. Бірақ онда ешқандай мәдени азық болмайды» [3] – деп баланың бастауышта білімді өз ана тілінде алуының аса маңызды екенін сөз еткен.

Педагогикалық, психологиялық зерттеулерде 3 жас пен 8 жастың аралығында балада өзінің айналасында болып жатқан құбылыстарға деген ерекше сезімталдық болатыны, солардың ішінде оның тілге, сөйлесуге деген сезімталдығы ерекше болатыны анықталған. Міне, бала дамуының осы ерекше сезімталдық кезеңін Ян Амос Коменский, Константин Ушинский сияқты ойшылдар, педагогтар толығымен ана тіліне пайдалануды ұсынады. Бұл пікірлер қазақ ғалымдарының ойларымен өте ұқсас. Бұл заңды да. Себебі, ана тілі – дүниетанудың басты құралы, баланың ақыл-ой дамуының, тұлғалық дамуының негізгі базасы, көзі. Бұл кезеңде басқа тілдің араласуы осының бәріне кедергі келтіреді. Өйткені, оқыту өзге тілде жүргізілген жағдайда тапсырманы түсінбеу, ойды жеткізе алмау сияқты кедергілер болса, ал ана тілінде білім алу баланың оқу процесіндегі тілдік кедергілерін азайтады, төмендетеді. Ян Амос Коменский өзінің «Ұлы дидактикасында» балаға тәрбие, білім беруді төрт сатыға бөліп, соның алғашқы сатысын «Ана мектебі», екіншісін «Ана тілі мектебі» (Бұл екі саты баланың туғаннан 10-12 жасқа дейінгі кезеңін қамтиды) деп атауы да осыдан еді [4].

Бастауышта бірнеше тілді қатар оқытудың зияны туралы Н.И.Пирогов былай дейді: «Мұның зияны бала зейіні өздері білетін заттарды тереңірек зерттей танудың, ойлау процесінің жетілуіне қызмет етудің орнына сол заттардың жаңаша атауларын үйренуге ауып кетеді. Баланың назары сөздің сыртқы формасында тұрақтап қалады, оның толық болмыс-бітімі, мазмұны қозғаусыз тұра береді. Кейін де осылайша назар аудару бағыты үйреншікті әдетке айналады, ал ойлау бір жақтыланып, үстіртеніп кетеді» [5]. Белгілі швед ғалым Терстен Хюсеннің басқаруымен ЮНЕСКО жанындағы мектеп оқушыларының білім дәрежесін анықтап, бағалау жөніндегі халықаралық ұйымның 1960-1970 жылдарда 21 елде жүргізген салыстырмалы зерттеулері де осыны толық дәлелдейді. Т. Хюсен әуелде шет тілін балаға үйретудің неғұрлым ерте бастауды және оны ана тіліне байланыссыз оқытуды жақтаушылардың бірі болғаны мәлім. Алайда бірнеше елде бір мезгілде жүргізілген зерттеулердің нәтижесі Т. Хюсеннің әуелгі пікірінен қайтып, шет тілін, швед мектептеріндегідей ана тілі негізінде орта сыныптардан бастап оқыту әлдеқайда тиімді деген қортындыға келуіне тура келді [6]. Т. Хюсен шет тілін орта сыныптан бастап баланың өз ана тілінің заңдылығы негізінде оқытқан тиімді деген пікірі де жиі айтып жүр.

«Исследование мотивационной рефлексии детей-монолингвов и детей-билингвов Казахстана (на материале данных психолингвистического эксперимента)» атты мақала авторлары зерттеу экспериментінің қорытындысында монотілді балалардың жасы өскен сайын ана тілін мейлінше толық меңгеретінін айта келіп былай дейді: «олар тілдік белгілер жүйесін жақсы меңгереді және ана тілінің табиғатын неғұрлым нәзік сезінеді» [7]. Монотілді бала дегенде қазақтілді балалар мен орыстілді (екеуі де монотілді) балаларға қатысты эскперимент негізінде жүргізілген зерттеу қорытындысында осындай ой айтылған.

Ғалым О.А.Кобрина «Ошибки в детской речи при овладении родным языком и при изучении второго (иностранного) языка» атты мақаласында: «Екінші тілді меңгерудегі қателердің негізгі себептерінің бірі – ана тілінің әсері (дағдылардың теріс ауысуы)» [8] – деп санайды.

2025 жылы «Управление образованием: теория и практика» журналына шыққан «Языковой барьер и его влияние на учебный процесс иностранных студентов» атты мақалада авторлар Ю.А.Волков, О.И.Башеров, Ю.В.Яшина, Д.А.Фомичева білім алушы кездесетін тілдік кедергіні жай сөздерді білмеу тұрғысынан ғана емес, жалпы тиімді

оқытуға кедергі келтіретін тілдік, психологиялық және әлеуметтік-мәдени факторлардың жиынтығы ретінде қарастырады [9, 147].

Монотілді (тек бір тілді меңгерген) балалардың оқу процесіндегі кедергілерін анықтауға қатысты зерттеулер көбінесе екінші тілді үйрену (L2) кезінде немесе билингвизммен салыстыру бағытында жүргізілген. Сондай-ақ зерттеу еңбектерде монотілді (тек бір тілді меңгерген) балалардың оқу процесіндегі кедергілерін психологиялық және коммуникативтік кедергілер тұрғысынан сипаттау да бар. Монотілді білімалушылардың оқу процесіндегі кедергілерін психологиялық және коммуникативтік кедергілеріне студенттер мен мектеп оқушылары арасындағы «тілдік үрейді» [10] (language anxiety) қарастыратын еңбектерде (С.Ю.Дронова, *Л.И.*Зверева) [11]монотілді ортадан шыққандардың жаңа тілдік ортада өзі-өзіне сенімсіз болатыны және қате жіберуден қорқуы оқу үлгеріміне тікелей әсер ететінін жазады [12]. тілдік кедергілердің болуы әлеуметтік оқшаулануға әкелетіндігі және оқушылардың когнитивті дамуын да тежейтіндігі туралы да айтылады [13]. Балалардың бірнеше тіл элементтерін қатар қолдануы, бірнеше тіл элементтерін араластырып сөйлеуі де өте жиі кездесетін күрделі құбылыс. Оның да өзіндік кемшіліктері көп. «Бала үнемі бірнеше тілдегі ақпаратты өңдеп, салыстырып, ажыратып отыруға тырысады. Бұл кей балалар үшін танымдық шаршауды күшейтіп, сөйлеу әрекетінің қарқынын бәсеңдетуі мүмкін. Тілдік сигналдардың көптігі ақпаратты қабылдау мен өңдеу жылдамдығын төмендетіп, кейде сөйлеу қарқынының баяулауына немесе ойды жеткізудегі ұзақ кідірістерге алып келеді. Мұндай жүктеме уақытша құбылыс болғанымен, тілдік әлеуметтенудің ерте кезеңінде байқалатын маңызды факторлардың бірі» [14]. Әдебиеттерге шолу жасау барысында бастауыш сыныпта баланың өз ана тілінде білім алуының аса маңызды екенін, осы кезеңде өзге тілді қатар оқыту баланың танымдық процесін тежеп, тек сөздердің аудармасын білуге итермелейтінін, сондай-ақ бірнеше тіл элементтерін қосып сөйлеу баланы шаршатып, ақпаратты қабылдауын төмендетіп, сөйлеуін тежейтіндігін және басқа да кемшіліктердің болатынын байқадық.

Нәтижелер. Монотілді балалардың оқу процесіндегі тілдік кедергілер бірнешеу. Олар:

1. Сөздік қордың жеткіліксіздігі. Оқу пәндеріндегі жаңа сөздер мен терминдерді түсінбейді.

2. Грамматикалық жүйені, грамматикалық құрылымдарды, ережелер мен заңдылықтарды толық түсінбеу салдарынан тапсырмалардың шартын түсінбейді.

3. Тыңдалымдағы қиындықтар. Мұғалімнің айтқанын толық түсінбейтін жағдайлар кездеседі.

4. Оқылымдағы қиындықтар. Мәтінді оқығанда мәтіннің мазмұнын толық түсінбейді.

5. Айтылымдағы қиындықтар. Ауызша ойын еркін, толық жеткізе алмайды.

6. Жазылымдағы қиындықтар. Дұрыс сөйлем, мәтін құрастыра алмайды. Диктант, жазба жұмыстарында қате жібереді.

7. Тілдік ортаға бейімделудегі қиындықтары. Өз-өзіне сенімсіз, сөйлеуге, өз ойын айтуға жасқанады.

8. Пәндік және тілдік білімнің сәйкеспеуі. Тілді білмеу пәнді меңгеруде де қиындықтарға әкеледі.

9. Мотивациялық қиындықтар. Қызығушылық төмендейді. Пәнді игеруге деген ынта болмайды.

Монотілді балалардың оқу барысында кездесетін кедергілер мен оның себептері және оқу процесіне әсері қысқаша 1-кестеде көрсетілді.

Кесте 1– Монотілді балалардың оқу барысында кездесетін кедергілер

Тілдік кедергінің түрлері	**Тілдік кедергінің себептері**	**Тілдік кедергілердің оқу процесіне әсері**
Сөздік қордың аздығы	Басқа тілде тәжірибенің аздығы	Оқу материалын меңгерудің қиындығы
Грамматикалық қиындықтар	Грамматикалық құрылымдарды (формаларды) білмеуі	Тапсырмалардың шартын түсінбеу, грамматикалық формаларды дұрыс қолдана алмау
Тыңдалымдағы қиындықтар	Күнделікті сөйлеуді аз есту	Тыңдалым мәтіндерін дұрыс түсінбеу
Айтылымдағы қиындықтар	Өз-өзіне сенімсіз болуы	Сабақта белсенділік көрсете алмау
Жазылымдағы қателіктер	Орфографияны меңгермеу	Жазбаша тасырмаларды орындау қиын

Тілдік кедергілерді анықтауға байланысты тапсырмалар жүйесі лексикалық, грамматикалық, коммуникативтік т.б. кедергілерді анықтауға бағытталады. Олардың ішінде кейбіріне тоқтала кетсек. Мәселен, лексикалық кедергілерді анықтау бағытында мынадай тапсырмалар беруге болады: 1) мәтіннен жаңа сөзді табыңыз; 2) сөз мағынасын түсіндіріңіз; 3) сөзді сөйлемде қолданыңыз (сөйлем құрап көріңіз)

Грамматикалық кедергілерді анықтауға арналған жұмыс түрін мынадай түрде былайша ұйымдастыруға болады: 1) сөзге қосымша жалғаңыз; 2) қате құрылған сөйлемді түзетіңіз т.б. Осы жоғарыдағы лексикалық, грамматикалық кедергілерді анықтау арқылы да біраз жайт көз жеткізуге болады. Ол әрине эксперимент жүргізу арқылы айқындалатын мәселе.

Монотілді балалардың оқу процесіндегі тілдік кедергілерін анықтау бойынша нақты нәтижеге жету мақсатында эксперимент жұмыстары жүргізілді. Экспериментке таңдалған респонденттер қазақ тілін жетік біледі. Үйде де, сыртта да қазақ тілінде сөйлейді. Орыс тілі күнделікті қарым-қатынаста өте сирек естіледі. Алайда мектепте орыс тілі пән ретінде оқытылады. Нақтырақ айтқанда, экспериментке Абай облысы Ақсуат ауданына қарасты таза қазақ ауылындағы орта мектеп оқушылары таңдалды. Экспериментке ауылдық мектептің 2 сынып оқушылары қатысты. Зерттеу экспериментіне жазылым бойынша тапсырмалар ұсынылды. О бастан-ақ бірінші сыныпты бітірген монотілді балаларды қандай шебер ұстаз оқытса да бәрінің бірдей өз ана тілінде сауатты жазып кетуі оңай емес екені бізге мәлім еді. Ал енді орыс тілін биыл ғана оқып жатқан, монотілді шалғай ауылдағы қазақ мектебінің оқушылары үшін өзге тілдегі тапсырманы орындау біраз қиындықтар келтіргені айтпаса да түсінікті болар. Экспериментке мынадай үш түрлі жазылым тапсырмалары (2-кестеде) берілді:

Кесте 2 – Жазылым тапсырмалары

1-тапсырма. Напиши, как тебя зовут, где ты живешь.

2 - тапсырма. **Посмотри, что здесь написано. Перепиши.** После весёлого лета трудно начинать учиться, но приятно увидеться с друзьями.

3-тапсырма.
Слушай и пиши под диктовку.
Я хожу во второй класс. Мне купили синий рюкзак. В нем много карманов.

Эксперимент барысында оқушылар тарапынан жіберілген тілдік қателер ғана есепке алынды (мысалы, сөз қалып кетсе оны қатеге санамадық, ал егер әріп қалып қалса ол қатеге саналды). 2-тапсырмадағы берілген сөйлемді көшіру жеңіл тапсырма саналады. Ол тапсырманы орындауда ұқыптылық танытса оқушы қате жібере қоймайды. Алайда көшіріп жазу кезінде біршама қателер кеткен. Жұмыстарды тексеру барысында тағы да мынадай қателерді есепке алмадық:

А) үтірдің қойылмауы

Ә) нүктенің қойылмауы

Б) дұрыс тасымалданбаған сөздер

В) Бас әріптің емлесі бойынша кеткен қателер

Тапсырмаларды тексеру кезінде кеткен мына қателерді есепке алдық:

I. Берілген сұрақтарға жауап жазғанда кеткен қателердің түрі:

1-тапсырмадағы 1-сұраққа жауап бергенде оқушылар өз есімдерін қазақша төл әріптермен берген: Әлинұр, Нұралы, Әмірхан, Сезім, Нұрайым т.б. Әрине мұны өресел қате деуге де келмес, бірақ орыс тіліндегі мәтінде кісі есімдері орыс тілінің нормасына сай берілуі керек еді. Сол себепті бұл жағдайды айтып өткен жөн.

II. Көшіріп жазуға берілген тапсырма бойынша кеткен қателердің түрі:

1) «ё» әрпінің үстіндегі нүктенің қойылмауы «весёлого» сөзінің орнына «веселого» деп жазған.

2) «с» предлогты түсіріп жазған: « с друзьями» дегенде

3) «ь» жіңішкелік белгісін түсіріп жазған: друзями

III. Шағын диктант жұмысында кеткен қателердің түрі:

1) дауысты «о» дыбысының орнына «а» -ны жазу: «хожу» сөзінің орнына «хажу»
2) предлогты жазудағы қателіктер: второй/ вавтарои/ ваптрой
3) «класс» сөзін «кыласс» түрінде жазған.
4) «купили» сөзін «губели» түрінде қате жазған.
5) «синий» сөзінің орнына «сени» деп жазғандар болды.
6) Қиын сөз ретінде «рюкзак» сөзін түрлі нұсқада қате жазған: рыузак/рөзак/розяк/ урзак/рукзат/руксак және т.б.
7) «много» сөзін «мыного» түрінде қате жазған
8) «карманов» сөзін карманав/карманок/карман

Қателердің болуының біздіңше, бірнеше себептері бар. Олар:

Біріншіден, фонетикалық және графикалық қателер. Оқушы естігені бойынша жазуға дағдыланғандықтан қате жіберуі мүмкін. Мысалы, орыс тіліндегі «о» -ның айтылуда «а» болып естілуіне байланысты қателердің болуы. Оған жоғарыда келтіргеніміздей нақты мысал бар. Мысалы: «хожу» сөзінің орнына «хажу» деп жазған. Қатенің кету себебі, қазақ тілінде сөз қалай айтылса, солай жазылады. Сондықтан бала естігенін сол қалпында жазған. Яғни монотілді баланың өз ана тілінің табиғатына сай қабылдауы мен дағдысы қалыптасқандықтан осындай қателер жіберген деуге болады.

Екіншіден, қазақ тілінде предлогтар жоқ, олардың орнына сөздің соңына жалғанатын септік жалғаулары немесе сөзге тіркесетін септеулік шылаулар қолданылады. Сондықтан мынадай қателер кездеседі: «Я хожу второй класс» (во түсіп қалған) немесе «Нем много карманов» (в түсіп қалған). Ал мұндай қателердің болу себебі, қазақ тілінде «екінші сыныпқа барамын» деп соңына септік жалғауы жалғанатындықтан, ал орыс тілінде сөздің алдына предлог қою бала үшін қиын әрі бала оған дағдыланбаған. Монотілді бала (ана тілі қазақ тілі) бұл тапсырманы орындағанда жіберетін қателіктерінің негізгі себебі — тілдік интерференция. Яғни қазақ тілінің ережелерін орыс тіліне еріксіз қолдану деген сөз.

Үшіншіден, сөйлемде «синий» сөзін «сини» немесе «синый» нұсқасында жазған оқушылар кездесті. Бұлай қате жіберудің де өзіндік негізі жоқ емес. Қазақ тілінде «и» дыбысы созылыңқы және жұмсақ, ал орыс тіліндегі «и» мен «й» дыбыстарының айырмашылығын монотілді бала бірден ажырата алмайды.

Бұл кеткен қателерді баланың қабілетсіздігінен жіберді деуге келмейді, ол монотілді баланың санасында қазақ тілінің грамматикалық базасы мықты қалыптасқанын көрсетеді. Орыс тілін үйрену барысында ол екі тілдің құрылымын салыстыру арқылы түрлі тілдік кедергілерден өтеді. Бұл эксперимент кезіндегі тапсырмаларды орындаудағы кеткен қателіктер балада өз ана тілінің құрылымы мен жүйесіне сай алгоритмнің берік бекуімен түсіндіруге болады. Шағын диктант кезінде кеткен қателер саны көп болуының бұл айтылғандардан басқа да себептері бар. Оның себебі, бала мұғалімнің айтқанын өзі іштей қайталау кезінде қате жіберіп, мұғалімнен естігенін емес, өзінің қайталуындағы қате нұсқаны жазып қоятын сәттері де бар. Өйткені, бала өзінің үйреншікті ана тілінің артикуляциялық базасына сай дыбыстап дағдыланған.

Сонымен қатар когнитивті икемділік тұрғысынан монотілді балаларда екі тілді қатар меңгерген балаларға қарағанда назар аудару және тапсырмалар орындауда жылдам ауысу қабілеті (екінші тілге қатысты) салыстырмалы түрде баяу дамуы мүмкін. Эксперимент бойынша 2-сынып оқушыларының жазба жұмыстары бойынша кеткен кетелер саны 3-кестеде берілді.

Кесте 3 – Қателердің жалпы саны

1-тапсырма бойынша қате саны	2-тапсырма бойынша қате саны	3-тапсырма бойынша қате саны	Барлық қате саны
1	3	17	21

Монотілді балалардың оқу процесіндегі кедергілері көбінесе оқу тілінің ана тіліне сәйкес келмеуінен туындайды. Орыс немесе ағылшын тілінде білім алу барысында тілдік кедергілер пәнді меңгеруге тікелей әсер етеді. Сондықтан оқу тіліндегі лексикалық, грамматикалық және коммуникативтік қиындықтарды анықтау – білім сапасын арттырудың негізгі шарты ғана емес, баланың өз ана тілінде білім алуының қаншалықты маңызды екенін көрсетеді.

Монотілді балалардың өз ана тілінде білім алуы – олардың тұлғалық және әлеуметтік дамуының басты көрсеткіші. Өйткені, ана тілі – баланың ойлау тілі. Осы айтылғандарды жүйелей келе, баланың бастауыш сыныптарда өз ана тілінде білім алуының мынадай артықшылықтарын атап өтуге болады:

Ең әуелі, бала ақпаратты алдымен өз ана тілі арқылы қабылдап өңдейді.

Екіншіден, небір күрделі ұғымдар мен абстрактілі ойлау бала санасында ана тілінде неғұрлым жеңіл қалыптасады.

Үшіншіден, ана тілінде оқыған балалар оқу процесінде оқу материалын тез әрі терең меңгереді. Сондай-ақ ана тілінде оқығанда балалар өз ойын қысылмай-қымтырылмай, еркін айтады, қателесуден қорықпайды.

Төртіншіден, ана тілі арқылы ұлттық сана, мәдени және ұлттық, рухани құндылықтар қалыптасады.

Бесіншіден, ана тілінде берік бекіген сөздік қор, грамматикалық жүйе т.б дағдылар өзге тілдерді үйренуді жеңілдетеді. Балада аналитикалық ойлау, салыстыра тану, түсіну процестері қалыптасады.

Алтыншыдан, өз ана тілінде оқыған бала жалпы пәндік білімді жақсы меңгереді. Ана тілінде баланың білім алуы оның жалпы оқу жетістігін арттырады.

Қорытынды. Мақалада көтерілген проблемалар қазіргі тіл ғылымындағы немесе оқыту әдістемесіндегі негізгі мәселе ғана емес, жалпы қоғамдағы аса қажетті, өзекті мәселелер. Бұл зерттеудің негізгі бағыты – монотілді балалардың оқу процесіндегі

тілдік кедергілерін анықтау. Ал ол тек тілдік дамуды ғана емес, жалпы оқу жетістігі мен монотілді баланың көптілді ортада әлеуметтік бейімделуі сияқты негізгі мәселелерді қамтиды. Тілдік кедергілер тілдік жүйенің лексикалық, грамматикалық және дискурстық деңгейлерінде көрінетін күрделі лингвистикалық құбылыс. Сондықтан да мақалада көтерілген мәселелер лингвистика мен оқыту әдістемесіне бірдей қатысты. Оның үстіне бала тілінің дамуы мен қалыптасуы онтолингвистика саласының негізгі мәселесі ретінде қарастырылатындықтан лингвистиканың негізгі нысаны болып табылады. Зерттеу нәтижесінде монотілді балалардың оқу процесіндегі қиындықтары негізінен оқу тілінің ана тіліне сәйкес келмеуімен байланысты екені анықталады. Сондай-ақ зерттеулер монотілді балалардың шет тілін үйрену кезінде билингвтерге қарағанда көбірек кедергілерге тап болатыны айтылған. Ол әрине оқу үлгеріміне әсері етеді. Бұл жағдай оқу бағдарламаларын жетілдіруге ұсыныстар беруді қажет етеді. Зерттеу нәтижелері бастауышта бала білімді тек ана тілінде алуы қажеттілігін тағы да дәлелдей түсті. Өйткені, монотілді балалардың бастауыш сыныпта өз ана тілінде білім алуы – олардың тұлғалық және әлеуметтік дамуының басты көрсеткіші. Баланың ана тілі – баланың ойлау тілі. Баланың бастауыш сыныптарда өз ана тілінде білім алуының бірнеше негізгі-негізгі артықшылықтары көрсетілді. Сол себепті де жоғарыдағы зерттеу осы мәселенің аса өзекті екенін көрсетіп отыр.

Қорыта айтқанда, мақалада қарастырылған мәселе қазіргі тіл білімінде де, білім беру жүйесінде де ерекше маңызға ие. Зерттеу монотілді балалардың оқу процесінде кездесетін тілдік кедергілерін анықтап, олардың білімді меңгеруіне әсер ететін негізгі факторларды саралауға мүмкіндік береді. Талдау нәтижелері тілдік орта мен оқыту әдістерін жетілдірудің қажеттілігін көрсетеді. Сонымен қатар, зерттеу қорытындылары білім беру үдерісін тиімді ұйымдастыруға, оқушылардың тілдік құзыреттілігін дамытуға және оқу жетістіктерін арттыруға бағытталған практикалық ұсыныстар әзірлеуге негіз болады. Сондықтан аталған жұмыс ғылыми-теориялық тұрғыдан ғана емес, әлеуметтік және педагогикалық тұрғыдан да өзекті зерттеу болып табылады.

Әдебиеттер

1. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдернің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440 б.
2. Дулатов М. Шығармалары. Өлеңдер, қара сөздер, көсемсөз. – Алматы: Жазушы, 1991. – 384 б.
3. Сыздық Р. Бала бір тілде ойлап, сөйлеп, түс көруі тиіс. URL: https://adebiportal.kz (Қаралды: 22.12.2025)
4. Коменский Я.А. Ұлы дидактика // Педагогикалық классика: 10 томдық. – 1-том. – Алматы: Таймс, 2010. – 328 б.
5. Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения / Н.И. Пирогов; құраст. А.Н. Алексюк, Г.Г. Савенок. – М.: Педагогика, 1985. – 496 б.
6. Husén T. International Study of Achievement in Mathematics: A Comparison of Twelve Countries. – Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1973. – 672 p.
7. Жакупова А.Д., Анищенко О.А., Темирова Ж.Г. Исследование мотивационной рефлексии детей-монолингвов и детей-билингвов Казахстана (на материале данных психолингвистического эксперимента) // Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2024. – № 88. – С. 48-75. URL: http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/koha:001143043
8. Кобрина О.А. Ошибки в детской речи при овладении родным языком и при изучении второго (иностранного) языка // Сборник материалов конференции «Проблемы детской речи – 1996». – Санкт-Петербург, 1996. – С. 78-80.
9. Волков Ю.А., Башеров О.И., Яшина Ю.В., Фомичева Д.А. Языковой барьер и его влияние на учебный процесс иностранных студентов // Управление образованием: теория и практика. — Т. 15. — 2025. № 1. — С. 147–152.

10. Дронова С.Ю. Преодоление языкового барьера у студентов при развитии коммуникативной компетенции в иностранном языке // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2024. –№3. – С. 596-607.

11. Зверева Л.И. Исследование проблемы языковой тревожности и пути ее преодоления при изучении иностранного языка в вузе // Вестник Педагогического университета. Таджикский государственный педагогический университет имени С.Айни. – 2022. –№3. – С. 56-65.

12. Вигель Н.Л. Процесс моделирования языка у монолингвов и билингвов. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/protsess-modelirovaniya-yazyka-u-monolingvov-i-bilingvov (Қаралды: 22.12.2025)

13. Babane V. How language challenges affect the behaviour of immigrant learners in the Foundation Phase at three schools in Gauteng, South Africa // South African Journal of Childhood Education. – 2020. – Vol. 10. – No. 1. – P. 1-11. DOI: https://doi.org/10.4102/sajce.v10i1.868

14. Ебелекбаева Ә.Қ., Акимбекова Г.Ш., Садыр Г.Ә. Тілдегі белсенді үдерістер: қостілді қоғамда тіл мәдениетін қалыптастырудағы код ауыстырудың рөлі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – №4 (200). – Б. 20-35. DOI: https://doi.org/10.4102/sajce.v10i1.868

К.Т. МУХАМАДИ
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ВЫЯВЛЕНИЕ ЯЗЫКОВЫХ БАРЬЕРОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ МОНОЯЗЫЧНЫХ ДЕТЕЙ

Аннотация. Статья посвящена выявлению языковых барьеров в процессе обучения моноязычных детей. Важность выявления языковых барьеров в процессе обучения моноязычных детей возрастает. Данная проблема является очень актуальной, так как затрагивает не только развитие языка, но и такие вопросы, как общая успеваемость и социальная адаптация ребенка в многоязычной среде. Важно рассматривать этот вопрос не только в контексте казахской лингвистики, но и лингвистики в целом, опираясь на смежные понятия, изучать их в сравнительном ключе и определять основу данной проблемы. Цель исследования, проведенного в данной статье, состоит в выявлении языковых барьеров в процессе обучения детей, говорящих только на одном языке, и оценке их влияния на успеваемость. Несмотря на то, что предыдущие исследования, особенно проведенные зарубежными учеными, анализировали специфику монолингвизма и существовали теоретические научные работы, в отечественных исследованиях по этому вопросу практически отсутствуют данные об определении языковых барьеров в процессе обучения моноязычных детей. Именно поэтому проблема моноязычных детей в настоящее время очень актуальна в исследованиях детской речи. В данной статье обосновывается важность получения образования исключительно на родном языке в начальной школе.

Ключевые слова: моноязычный ребенок, язык ребенка, успеваемость, языковые барьеры, процесс обучения

K.T. MUKHAMADI
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

IDENTIFYING LANGUAGE BARRIERS IN THE PROCESS OF TEACHING MONOLINGUAL CHILDREN

Annotation. The article is devoted to identifying language barriers in the learning process of monolingual children. The importance of identifying language barriers in the learning process of monolingual children is increasing. After all, identifying language barriers in the learning process of monolingual children is a very relevant issue that encompasses not only language development, but also issues such as overall academic achievement and social adaptation of a monolingual child

in a multilingual environment. Therefore, it is important to consider it not only in relation to Kazakh linguistics, but also in linguistics in general, based on related concepts, to study them in a comparative manner, and to determine the basis of this issue. The purpose of the study conducted in the article is to identify language barriers in the learning process of monolingual children and assess their impact on their academic performance. Although previous studies, including those by foreign scholars, have included theoretical scientific works that have identified the nature of monolingualism, domestic studies on this issue are almost completely devoid of studies aimed at identifying language barriers in the learning process of monolingual children. That is why the issue of monolingual children is currently very relevant in research on child language. This article examines the issue of identifying language barriers in the learning process of monolingual children, and argues for the importance of receiving education only in the mother tongue in primary school.

Keywords: monolingual child, child language, learning achievement, language barriers, learning process.

References

1. Qaliev Č. Tıl bılımı terminderniñ tüsındırme sözdıgı. – Almaty: Sözdık-Slovär, 2005. – 440 b.
2. Dulatov M. Şyğarmalary. Öleñder, qara sözder, kösemsöz. – Almaty: Jazuşy, 1991. – 384 b.
3. Syzdyq R. Bala bır tılde oilap, söilep, tüs köruı tiıs. URL: https://adebiportal.kz (Qaraldy: 22.12.2025)
4. Komenski İa.A. Ūly didaktika // Pedagogikalyq klasika: 10 tomdyq. – 1-tom. – Almaty: Taims, 2010. – 328 b.
5. Pirogov N.İ. İzbrannye pedagogicheskie sochinenia / N.İ. Pirogov; qūrast. A.N. Aleksük, G.G. Savenok. – M.: Pedagogika, 1985. – 496 b.
6. Husén T. International Study of Achievement in Mathematics: A Comparison of Twelve Countries. – Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1973. – 672 p.
7. Jakupova A.D., Anişenko O.A., Temirova J.G. İssledovanie motivasionnoi refleksii detei-monolingvov i detei-bilingvov Kazahstana (na materiale dannyh psiholingvisticheskogo eksperimenta) // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologia. – 2024. – № 88. – S. 48-75. URL: http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/koha:001143043
8. Kobrina O.A. Oşibki v detskoi rechi pri ovladenii rodnym iazykom i pri izuchenii vtorogo (inostrannogo) iazyka // Cbornik materialov konferensii «Problemy detskoi rechi – 1996». – Sankt-Peterburg, 1996. – C. 78-80.
9. Volkov İu.A., Başerov O.İ., İaşina İu.V., Fomicheva D.A. İazykovoi barer i ego vlianie na uchebnyi proses inostrannyh studentov // Upravlenie obrazovaniem: teoria i praktika. — 2025. — T. 15, № 1. — S. 147–152.
10. Dronova S.İu. Preodolenie iazykovogo barera u studentov pri razvitii komunikativnoi kompetensii v inostrannom iazyke // Vestnik Tambovskogo universiteta. Seria: Gumanitarnye nauki. – 2024. –№3. – C. 596-607.
11. Zvereva L.İ. İssledovanie problemy iazykovoi trevojnosti i puti ee preodolenia pri izucheni inostrannogo iazyka v vuze // Vestnik Pedagogicheskogo universiteta. Tajikski gosudarstvennyi pedagogicheski universitet imeni S. Aini.– 2022. –№3. – S. 56-65.
12. Vigel N.L. Proses modelirovania iazyka u monolingvov i bilingvov. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/protsess-modelirovaniya-yazyka-u-monolingvov-i-bilingvov (Qaraldy: 22.12.2025)
13. Babane V. How language challenges affect the behaviour of immigrant learners in the Foundation Phase at three schools in Gauteng, South Africa // South African Journal of Childhood Education. – 2020. – Vol. 10. – No. 1. – P. 1-11. DOI: https://doi.org/10.4102/sajce.v10i1.868
14. Ebelekbaeva Ä.Q., Akimbekova G.Ş., Sadyr G.Ä. Tıldegı belsendı üderıster: qostıldı qoğamda tıl mädenietın qalyptastyrudağy kod auystyrudyñ rölı // QazŪU Habarşysy. Filologia seriasy. – 2025. – №4 (200). – B. 20-35. DOI: https://doi.org/10.26577/EJPh202520042

Автор туралы мәлімет:

Мұхамади Құралай Төлегенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан.

Мухамади Куралай Толегеновна – кандидат филологических наук, ассоцированный профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Mukhamadi Kuralay Tolegenkyzy – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Техникалық редакторлар: **М. Аманғазықызы, А.Т. Жұмсақбаев, Г.Қ. Қиарыстанова**

Компьютерде беттеген: **Ж.Қ. Оспан**

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ. 2026. – 2.
– Астана: А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты.
– 302 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.